

Міністерство культури України
Департамент культури ВО КМР (КМДА)
Музей історії Десятинної церкви

Opus
Mixtum
№ 4

Київ – 2016

Рік заснування 2013
Виходить один раз на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 20448-10248Р від 11.12.2013

Засновник бюлетеня
Музей історії Десятинної церкви

Редакційна колегія

Наталія Писаренко,
д-р іст. наук Єлизавета Архипова (відповідальна за випуск),
Тетяна Ананьєва, Наталя Будзинська, Віталій Козюба,
канд. іст. наук Олексій Комар, канд. іст. наук Михайло Сагайдак,
д-р іст. наук Олександр Симоненко

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Музею історії Десятинної церкви
(протокол № 11 від 15 грудня 2016 року)

Opus mixtum: № 4 / [ред. кол.: Н. Писаренко, Є. Архипова, Т. Ананьєва та ін.];
Міністерство культури України, Музей історії Десятинної церкви. – Київ, 2016. – 250 с., іл.
ISSN 2312-9697

Редактори

Тетяна Клименко, Віктор Лузан

Оператор

Іван Лузан

Дизайн та комп'ютерна верстка

Дмитро Щербак

Обкладинка

Юлія Кочевих, Дмитро Щербак

Адреса редакції:

01001 Київ-1, вул. Володимирська, 2
Тел. 246-47-62
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kiev.ua

Випуски бюлетеня «Opus Mixtum» № 1–3 розміщено на сайті Музею: mdch.kiev.ua

Редакція не завжди погоджується з авторами статей

ISSN 2312-9697

© Музей історії Десятинної церкви, 2016

ДЕСЯТИННА ЦЕРКВА ЯК ОБ'ЄКТ ПІЗНАННЯ

Михайло Сагайдак

кандидат історичних наук, директор Державного підприємства «Центр археології Києва» Інституту археології НАН України

Як підкреслюють дослідники церкви, християнство – це релігія, яка надає великої ваги історичним подіям. Обидва джерела християнського світогляду – Старий Заповіт і Євангелії – трактували все, пов'язане з першими кроками цієї віри на землі в історичному плані. Старий Заповіт описував, як саме склалися стосунки бога з його обраним народом – євреями; Євангелії, що, по суті, були народними переказами, розповідали про життя Ісуса Христа та його вчення. Якщо подивитися на все, що писали про християнство безліч авторів у II і III ст. нашої ери, жоден з них не писав історію церкви у строгому значенні цього слова, здебільшого це були нотатки з питань віри, різні дискусії, факти переслідувань тощо, тобто те, що ми на сьогодні назвали б ідеологією. З цього погляду, історія церкви Пресвятої Богородиці, відомої ще під назвою Десятинної, спорудженої в північній

частині Старокиївської гори після офіційного хрещення Русі наприкінці X ст., і на сьогодні потребує постійної уваги, передовсім для того, аби сучасний дослідник учився розрізняти з-посеред усього написаного власне історію від ідеології.

Багатьом здавалося, що цей процес відокремлення давньоруської історії від ідеології розпочався ще на початку XX ст., точніше з 1906 року, коли з'явилося на світ найбільш авторитетне дослідження в галузі давньоруського літописання – книга О.О. Шахматова «Разыскания о древнейших русских летописных сводах». Знаменитий автор здійснив не тільки абсолютно революційний (у порівнянні з попередньою школою) аналіз літописних текстів, але й розкрив перед читачем вичерпно цільну картину формування літописання, згідно з якою, кожен літописний звід слід було розглядати як самостійний, окремий літературний твір, котрий мав свій мотив і свій задум, структуру, ідейну, або, іншими словами, ідеологічну спрямованість. Розглядаючи складові частини «Повісті минулих літ», яка дійшла до нас у Лаврентіївському, Радзивилівському, Московсько-академічному, втраченому Троїцькому, Іпатіївському, Хлебніківському списках та цілому ряду пізніших, цей автор зафіксував численні запозичення і вставки, що явно порушували тексти першоджерел. Те саме стосується і вставок зі священних текстів та перекладних творів, яких він зафіксував значну кількість [Шахматов, 2002, с. 24–25]. Отож, не дивно, що різні літописні зводи по-різному повідомляють про закладку собору: редакція «Повісті минулих літ», що вміщена в Іпатіївському зводі, початок робіт відносить до 991 року; у Радзивилівському списку ця подія віднесена до 989 року: «Въ лѣто 6497. И по сем же Володимеръ живяше въ законѣ хрестыанствѣ, и помысли създати церковь пресвятыя Богородица, и пославъ приведе мастеры от грекъ» [ПСРЛ, 1989, с. 55].

Серед повідомлень про Десятинну церкву Іпатіївського літопису є текст під 6491 (983) роком, де йдеться про перших християнських мучеників на Київській землі. У ньому описано мученицьку загибель батька й сина, після того, як батько відмовився віддати сина в жертву язичницьким богам, коли на останнього випав жереб. За літописною версією, сім'я була християнська, до того ж за походженням – скандинавами: «Бѣ же Варяг той пришель изъ Грекъ, и держаше вѣру хрестеянскую» [ПСРЛ, 1962, стб. 69]. Згідно з текстом статті, двір, де мешкала сім'я, розташовувався на тому місці, де згодом була споруджена Десятинна церква. Приклад цієї статті викликає у дослідників літописання цілий ряд зауважень. Текстологічний аналіз, проведений О.О. Шахматовим, показав, що стаття має безсумнівно компілятивний характер. Текст починається з розповіді про переможний похід Володимира на ятвягів, а далі до неї явно «доточений» сюжет про мучеників християн. Дослідник підкреслив текстуальні подібності, показав, як саме стаття компілювалася з різних частин найдавнішого літописного зводу. Такі подібності виразно простежуються, якщо порівняти слова, проголошені батьком тим, хто прийшов з вимогою віддати сина, зі словами з іншого літописного сюжету, у якому мовиться про німецьких проповідників, які прибули до Володимира. У першому, порівнюючи язичницьких кумирів із християнським богом,

батько заявляє: «Не суть бози, но древо <...> а богъ есть единъ, ему же служатъ Гръци и кланяются, иже створилъ небо и землю, звѣзды и луну, и сонце, и человекъ <...> а си бози что сдѣлаша? сами дѣлани суть». У другому проповідники стверджують: «Кланяемся и Богу, еже сотворилъ небо и землю, звезды, месяц и всяко дыханье. А бози ваши дерево суть». І не тільки дану подібність зауважує О.О. Шахматов. На його думку, залежність останніх слів від слів батька – варяга очевидна, вона проявляється і в словах, вкладених в уста диявола, слова якого супроводжують обидва тексти [Шахматов, 2002, с. 113].

Для того, аби уявити, яке значення для тодішнього християнського світу мала ця історія на берегах Дніпра, найкраще буде вдатися до методу аналогії. На наш погляд, найбільш вдалим буде порівняння подій східноєвропейської історії з аналогічними подіями, що приблизно на 600 років раніше відбувалися в Середземномор'ї. Ідеться, зокрема, про побудову перших християнських святинь, таких як церква в монастирі Святої Катерини на горі Синай (на місці Неопалимої Купини), ротонда Анастасіса, якою було увічнено місце усипальниці Христа (гробу Господнього) в Єрусалимі, перша базиліка на Ватиканському горбі, що була споруджена над могилою св. Петра.

Усі перераховані споруди мали свою історію будівництва. Спільним у них було те, що задовго до будівництва храмів, місця, на яких їх поставили, уже були об'єктами поклоніння – святими місцями, оскільки їх пов'язували з подіями із життя перших християнських подвижників. Відомості про заснування таких святинь культурна антропологія, як правило, відносить до категорії «спільної пам'яті» про минуле, яку структурує за окремими видами: пам'ять соціальна та індивідуальна. Вважається, що у своїй сукупності всі ці види пам'яті вибудовують людську ідентичність та визначають нашу належність до нації чи країни, тобто до певної спільноти.

Як підкреслює Ріхард Краутхаймер, свідчення про перші християнські святині, відомості про які дозволяють ідентифікувати вказані об'єкти за місцем їхнього розташування, мають різний ступінь достовірності: одні безсумнівні (як, наприклад, інформація про базиліку Святого Петра), а деякі мають виключно легендарний характер, таким, на думку автора, є приклад, у якому йдеться про гору Синай [Краутхаймер, 2000, с. 6].

Отож, ведучи мову про Десятинну церкву як об'єкт сучасного пізнання, слід мати на увазі, що ми отримуємо інформацію вже з других рук, тобто їхня правдивість має піддаватися перевірці. Слід мати на увазі й те, що для стародавніх спільнот у більшості випадків це не мало якогось суттєвого значення, адже навіть для тогочасних інтелектуалів, які по своєму критично оцінювали традицію, дуже важко, а подеколи й неможливо було встановити точну хронологію того чи іншого факту, оскільки вони не володіли сучасними категорійними поняттями, для них світ був цілим світом, певною сукупністю, світом предметів, а не категорією [Жак Ле Гофф, 2007, с. 33].

З початком свого функціонування як християнських храмів такі осередки спрямовують свою діяльність на формування спільних поглядів про минуле, переймаються ідеєю виховання християнина. Усвідомлення цього факту прямо пов'язане з нашими сьогоdnішніми реконструкціями минулого, відтворенням ідеологічної і соціально-політичної ситуації, яка панувала на Русі, зокрема в Києві, наприкінці X ст. Які сили спонукали до утвердження християнства на цих територіях і які протистояли християнізації? Як ми вважаємо, на сьогодні можна також досягти багато успіхів і намітити деякі шляхи вивчення проблеми, але перед тим слід ретельно зважити та оцінити безліч версій цієї історії. Цій темі присвячені більшість нових матеріалів, розміщених у черговому номері щорічника «Opus mixtum».

Джерела та література

Жак Ле Гофф. Середньовічна уява. – Львів, 2007.

Краутхаймер Р. Три христианские столицы. Топография и Политика / перевод и послесловие Л.А. Беляева. – Москва; Санкт-Петербург, 2000.

Полное собрание русских летописей. – Москва, 1962. – Т. 2: Ипатьевская летопись.

Полное собрание русских летописей. – Ленинград, 1989. – Т. 38: Радзивилловская летопись.

Шахматов А.А. История русского летописания. – Санкт-Петербург, 2002. – Т. 1: Повесть временных лет и древнейшие русские летописные своды. Кн. 1: Разыскания о древнейших русских летописных сводах.

Зміст

Contents

- 3 Сагайдак М. Десятинна церква як об'єкт пізнання
- 8 **Хроніка**
Chronicle
- 11 **Гліб і його команда**
(до 70-річчя Гліба Юрійовича Івакіна)
Glib and his team
(The 70th anniversary Glib Ivakin)
- Архітектура та історія Десятинної церкви**
Architecture and History of Desyatynna Church
- 14 *Иоаннисян О.* О сложении форм купольного храма в архитектуре христианского мира: от базилики и центрического храма к купольной базилике и крестовокупольному храму
- 36 *Міхесенко К.* Формування храму закомарного типу та етапи його розвитку у XII столітті
- 46 *Зыков П.* Десятинная церковь в Киеве. Возможные источники архитектурной композиции
- 56 *Лосицький Ю., Коренюк Ю.* Ще раз до питання про реконструкцію Десятинної церкви
- 65 *Люта Т.* Проблема посвяти Десятинної церкви та її престолів
- 72 *Кукушишко А.* «Стасовская» Десятинная церковь (1842–1936): историко-культурный контекст
- 83 *Бітковський В.* Сучасне культурне середовище Десятинної церкви
-

Археологія Десятинної церкви
Archaeology of Desyatynna Church

- 89 *Ананьева Т.* «Сей камень от церкви Десятинной»: археологические находки начала XIX века – «древности ископаемые» и символические
- 98 *Архипова Є.* Іконки з Десятинної церкви і «міста Володимира»
- 113 *Виноградов А., Ёлишин Д.* Греческие клейма на черепице Десятинной церкви
- 122 *Комар О., Козюба В.* Братські могили 1240–1241 років біля Десятинної церкви
- 139 *Луценко Р.* Остання путь Ізяслава Ярославича
- 146 *Клочко Л., Бредіс Н.* Дослідження текстилю з розкопок Десятинної церкви (з колекції Національного музею історії України)
- 157 *Малюк Н.* Декоративные элементы костюма из тайника Десятинной церкви
- 166 *Пекарська Л.* Маловідомі скарби з розкопок Дмитра Мілеєва 1909 року на садибі Десятинної церкви в Києві
- 178 *Романовська Т.* Унікальна пам'ятка давньоруського мистецтва з колекції Музею історичних коштовностей України

Археологія Києва
Archaeology of Kyiv

- 183 *Івакін Г.* Міфічні вали «града» Ізяслава – Святополка в Києві XI–XIII століть
- 195 *Козюба В.* Археологічні пам'ятки X – першої половини XIII століття на території сучасного Києва
- 208 *Гнера В.* Музеєфікація пам'яток археології в міському середовищі

- 218 *Івакін Г., Івакін В., Зоценко І., Баранов В., Журухіна О.* Намисто з поховань Києва X–XI століть (за матеріалами розкопок 2016 року)
- 224 *Хамайко Н.* Давньоруське парне поховання з розкопок Сергія Гамченка на садибі Трубецьких у Києві
- 230 *Чміль Л., Чекановський А.* Знахідки дрібної керамічної пластики з розкопок 2016 року в Києві на вул. Кирилівській
- 235 *Левченко Т., Корусь О.* Нові знахідки фарфоро-фаянсового посуду з Верхнього Києва

Історія та археологія Давньої Русі
History and Archaeology of Ancient Rus

- 245 *Черненко О.* Давньоруські храми Чернігова і монгольська навала
- 257 *Чугаєва І.* Згадування давньоруських церков і монастирів Київського, Чернігівського та Переяславського князівств у Повісті временних літ: компаративний аналіз
- 262 *Гейда О.* Храми Остра на планах міста XIX – початку XX століття
- 268 *Ярошенко О.* Досвід каталогізації пам'яток давньоруської архітектури Чернігово-Сіверщини

До 1020-річчя освячення Десятинної церкви Музей історії Десятинної церкви провів кілька заходів, метою яких було відзначення завершення будівництва й освячення однієї з найвизначніших пам'яток нашої національної спадщини.

18 травня 2016 року

18 травня 2016 року у Міжнародний день музеїв у Музеї історії Десятинної церкви відбувся **Круглий стіл «Десятинна церква – пам'ятка історико-культурного ландшафту Києва»**, учасники якого відзначили важливе значення церкви Богородиці (Десятинної) – першого мурованого храму, який став яскравим матеріальним втіленням Володимирового хрещення, символом кардинальних змін у світогляді й культурі Київської Русі. На Круглому столі обговорювали проблеми сприйняття сучасниками становлення нової християнської культури (д.і.н. Володимир Ричка; Владислав Дятлов; Артур Кукушко), підсумували результати археологічних досліджень останніх років (к.і.н. Олексій Комар, Віталій Козюба), розглядали проблеми, пов'язані з музеєфікацією Десятинної церкви і комплексу об'єктів давньоруського часу на Старокиївській горі (Дмитро Шевченко; архі-

тектор Віктор Соченко). Проблемам пам'яті поколінь присвячена доповідь куратора першого монографічного наукового видання і каталогу старожитностей з території Десятинної церкви Віри Павлової «До історії святкування освячення Десятинної церкви».

Проведення Круглого столу не випадково збіглося зі святкуванням Міжнародного дня музеїв. У 1996 році (20 років тому) співробітники Національного музею історії України стали ініціаторами святкування 1000-літнього ювілею освячення церкви Богородиці Десятинної. Сьогодні цю традицію підхопив нещодавно створений Музей історії Десятинної церкви. Багатий фактичний матеріал, що був отриманий під час широкомасштабних археологічних досліджень, зростаючий інтерес українського суспільства до історії країни надихає наукових співробітників Музею і всю наукову спільноту до поглибленого вивчення, збереження і популяризації культурної спадщини нашого народу.

21 травня 2016 року

21 травня 2016 року Музей історії Десятинної церкви, за участю Національного музею історії України, провів **Пісенний фестиваль «Свято Духовності»**, присвячений 1020-річчю освячення храму Богородиці Десятинної.

Фестиваль відбувся на території пам'ятки національного значення «Місто Володимира – Дитинець стародавнього Києва VIII–XIII ст. з фундаментами Десятинної церкви X–XIII ст.». Споруджена 996 року церква є найдавнішою пам'яткою, символом хрещення Київської Русі, яке визначило європейський вектор розвитку України на тисячоліття наперед. Символічно, що святкування цієї події збіглося зі святкуванням Дня Європи, інтеграція з якою сьогодні визначає стратегічний курс і прагнення народу України.

Киянам і гостям столиці була запропонована вистава Київського академічного театру «Колесо» та класичні духовні твори у виконанні співочих колективів Києва: учасника міжнародних конкурсів народної академічної хорової капели НАН України «Золоті Ворота» (диригент П. Струць); учасника міжнародних

фестивалів чоловічого вокального ансамблю «Perfectum»; хору Михайлівського Золотоверхого монастиря, камерного хору «Qvasi Semprlice» (керівник М. Марченко).

Реквіємом Героям Небесної Сотні, які віддали життя за європейське майбутнє України під час Революції Гідності, тим, хто зараз виборює незалежність України на Сході країни, про-

звучала народна пісня «Плине кача по Тисині» у виконанні чоловічого вокального ансамблю «Perfectum», засновником, художнім керівником і виконавцем якого є головний зберігач Музею історії Десятинної церкви Денис Розумець.

26 жовтня 2016 року

26 жовтня 2016 року відбулися IV наукові читання Музею історії Десятинної церкви, присвячені 1020-річчю освячення церкви Богородиці Десятинної. Читання пройшли в Центрі археології Києва Інституту археології НАН України за адресою: вул. Григорія Сковороди, 9Б.

Головна тема чергових наукових читань МІДЦ – «Десятинна церква – пам'ятка історико-культурного ландшафту Києва». Духовний символ європейської християнської держави на території України – церква Богородиці (Десятинна) – відразу після зведення в 996 році мала виняткове значення для утвердження й поши-

рення християнської ідеології, створення нових духовних і культурних цінностей. Навіть після руйнування пам'ять про цю східнослов'янську святиню не було втрачено, а руїни давньої церкви сприймалися як важлива історико-археологічна і архітектурна пам'ятка, яка сьогодні має статус пам'ятки національного значення.

У роботі конференції взяли участь науковці Музею історії Десятинної церкви, Чер-

нігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка, Інституту археології НАН України, Національного музею історії України, Музею історії міста Києва, Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, заслужений архітектор України Юрій Лосицький

ГЛІБ І ЙОГО КОМАНДА (до 70-річчя Гліба Юрійовича Івакіна)

Коли один з авторів цього допису навчався в старших класах київської школи № 53 і раптом захопився археологією, хоча подавав великі надії в точних науках, дуже поважна вчителька математики казала: «І що в тій археології? От був у нас талановитий хлопець Гліб Івакін, а пішов в археологію...» Вона грізно зводила брови: «І хто він тепер?»

Це було десь за два-три роки до того, як історик, археолог Гліб Івакін отримав свою першу Державну премію в галузі науки і техніки та захистив кандидатську дисертацію. А незабаром став доктором наук, професором, членом-кореспондентом Національної академії наук України.

Гадаємо, тепер у тій школі має стояти парта, до якої підводитимуть юнаків і дівчат зі словами: «Отут це було. Ми йому – одне, а він – своє...» І Гліб Юрійович зрідка приходитиме до того класу, сідатиме і так жартовливо, як уміє тільки він, промовлятиме: «Ну що, малята, сказати вам, як стати людиною? Спочатку купуйте в крамниці лопату...»

Насправді, ніякої самодіяльності в археологічному житті Гліба Івакіна не було. Була буденна фізична та розумова праця, невтомні пошуки й нескінченні дискусії. Напевне, й поневір'яння. Але всі його здобутки та регалії – плід цілісної натури, а не лише роботи мозку чи працьовитості. Бо Гліб Юрійович, на додаток до всіх своїх здібностей, має надзвичайну вдачу. У нього в приятелях – півсвіту археологів з гучними іменами, а також безліч художників, архітекторів, істориків, філологів, мистецтвознавців, музейників... І все тому, що вчений Івакін ніколи не має звички «тягнути ковдру на себе», але поступово – рік у рік – створює унікальну неформальну команду, здатну виконувати будь-які найскладніші завдання.

Юрій Козубовський, Сергій Балакін, Віталій Козюба, Юрій Лукомський і багато інших українських «майстрів ножа і щітки» долучилися до цієї команди. До того ж Гліб Івакін ніколи не вагається запрошувати до співпраці визнаних «метрів» візантиністики

та архітектурної археології – Олега Іоаннісяна, Леоніда Беляєва, Роберта Остерхаута...

Ми теж тішимо себе тим, що хоч крапельку належимо до тієї команди, оскільки працювати в ній – велика честь та задоволення (іл. 1). Бо там усього вдосталь – від щирого та збагачуючого спілкування до колосальних наукових здобутків. Яких, спитаєте? Ну, наприклад, хоча б оцих.

Іл. 1. Гліб Івакін у колі музейників. 2002 р.

Ще років 30 тому Гліб Івакін першим у київській археології почав системно досліджувати культурні шари, пов'язані з історією міста після 1240 року. Відтоді його «команда» впевнено гортає земляні сторінки літопису пізньосередньовічного Києва – на Подолі, у Гончарах і Кожум'яках, на Печерську тощо, поступово заповнюючи численні лакуни «темних віків» XIV–XV ст. і, здавалося б, уже доволі «писемного періоду» XVI–XVIII ст. Здобуті за цей час матеріали відкрили світові абсолютно невідомий Київ, який, переживши монгольську навалу, піднявся та продовжив розвиток, лише трохи змінивши його початковий вектор.

Водночас Гліб Івакін упродовж останніх десятиліть займався ще одним важливим на-

прямом у київській археології – вивченням середньовічних архітектурних пам'яток. На його долю випало організувати і вести великі розкопки залишків Успенського собору Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого собору, Вознесенського жіночого монастиря. Усе в умовах активних будівельних майданчиків, безкінечних реставрацій та відновлень, коли археологи змушені щоденно не лише науково вивчати, але й фізично рятувати безцінні старожитності.

Вершиною тих досліджень є багаторічні розкопки фундаментів Десятинної церкви, завдяки яким не тільки з'ясовано стан збереженості пам'ятки: команді Івакіна вдалося забезпечити її рештки від можливої, на той час навіть дуже ймовірної, відбудови; до того ж щонайменше тричі копана раніше територія «Десятинки» раптом почала відкривати археологам несподівані речі, що їх проминули попередники, – планувальні та конструктивні особливості споруди, вцілілі фрагменти ста-

Іл. 2. Г.Ю. Івакін, П.П. Толочко, О.М. Іоаннісян на розкопках Десятинної церкви. 2007 р.

родавнього інтер'єру, залишки довколишньої забудови тощо (іл. 2).

І тут ми підходимо до найголовнішого. Спадок будь-якого археолога полягає у відкритих та досліджених ним пам'ятках, здобутих під час розкопок інформації та артефактах, а також у певних наукових теоріях, що узагальнюють емпіричний фаховий досвід. Так сталося, що саме за теорії археологи, як правило, отримують наукові звання, ступені, премії та нагороди. Але з часом, як

і скрізь у науці, саме теорії мають тенденцію втрачати актуальність, коригуватися або повністю переглядатися. Не виключено, що років за сто-двісті навіть теорія Ейнштейна може виявитися застарілою.

То що ж тоді лишається недоторканим у археологічному спадку?

По-перше, – безцінна, зафіксована, так би мовити, «з перших рук» інформація, отримана під час розкопок. Саме на неї будуть орієнтуватися нащадки, розбираючись у минулому, для якого бракує нарративних джерел.

По-друге, археологи здобувають безцінні артефакти, які згодом стають музейними експонатами і надалі – головними матеріальними свідченнями минулих століть. От вони точно ніколи не застаріють, не втратять своєї цінності та актуальності, тим більше, якщо були здобуті фахово і зафіксовані в певному археологічному контексті.

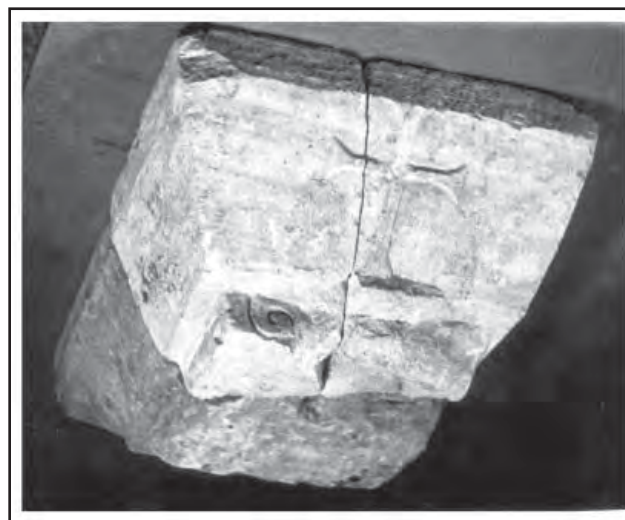
Сьогодні важко визначити, скільки десятків тисяч таких знахідок відкрито розкопками, проведеними Глібом Юрійовичем та його колегами за роки спільних досліджень. Серед тих знахідок – унікальні шиферні саркофаги з Успенського собору, плита з різьбленим зображенням святого вершника та скарб давньоруських коштовностей із садиби Михайлівського собору, єдина збережена *in situ* фреска з найдавнішої в Україні Десятинної церкви і безліч інших безцінних предметів київської старовини, що сьогодні є окрасою столичних музеїв.

Чверть століття тому творча співпраця з ювіляром і його колегами допомогла музейникам створити новаторську археологічну експозицію в Музеї історії міста Києва у Кловському палаці на Печерську. Матеріали з археологічних досліджень Успенського собору Києво-Печерської лаври, здійснених під керівництвом Гліба Івакіна, постійно презентують на виставках Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Гліб Юрійович підтримав проєкт «Першохрам» (до 1000-ліття освячення Десятинної церкви) у Національному музеї історії України в 1996 році, а 1997 року сприяв створенню спеціальної виставки «Пирогоща: шлях крізь століття» з унікальними матеріалами з розкопок церкви Богородиці Пирогощи на Подолі. Щасливу музейну

долю мають також археологічні знахідки з розкопок Михайлівського Золотоверхого собору, керівником яких був у 1996–1999 роках шановний ювіляр. Заснований за його участі у червні 1998 року Музей історії Михайлівського Золотоверхого монастиря є одним з найпопулярніших музеїв Києва. А ще – у будівлі київського Старого Арсеналу з 2009 року розмістився Національний культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький Арсенал», у якому створено окрему експозицію з матеріалів, що походять з розкопок, які Гліб Івакін очолював у 2005–2009 роках. Як науковий консультант Гліб Юрійович надав неоціненну допомогу в реалізації експозиційного проекту «Храм. Град. Держава. Перші муровані храми давнього Києва», що протягом 2014–2015 років тривав у Національному заповіднику «Софія Київська».

Між іншим, справжнім своїм улюбленим археологія відкриває не лише знахідки самі по собі, іноді тими знахідками вона ніби щось пророкує. Хіба ж Гліб Івакін у далекому 1974 році, знайшовши в руїнах пізньосередньовічного кафедрального костюлу на Подолі мармурову архітектурну деталь, міг передбачити, що у 2005–2011 роках розкопуватиме легендарну «Десятинку» і знайдені деталі виявляться втраченими фрагментами капітелі Десятинної церкви! Зараз ця мармурова капітель експонується в заповіднику «Софія Київська» (іл. 3).

Саме звідси – з музею в Софійському соборі – свого часу ювіляр розпочав свій трудовий шлях. І чи випадково після завершення масштабних робіт по дослідженню Десятинної церкви у 2013 році архітектурно-археологічна експедиція під керівництвом Гліба Івакіна розпочала розвідки в садибі Національного заповідника «Софія Київська». Уже перші шурфи виявили, що тут – у позбавленій пізнішої забудови серцевині середньовічного Києва – збереглися ділянки неушкоджених нашарувань, раніше невідомі давньоруські фундаменти, загадкові середньовічні підземелля... Археологам відкрилася часточка

Іл. 3. Капітель. Мармур. Десятинна церква. Збірка НЗ «СК». Два фрагменти капітелі було знайдено під час розкопок Гліба Івакіна у 1974 р. Поділ. Київ

міста з вулицями, садибами, монастирськими кладовищами, насичена археологічними знахідками, яких лише за два польові сезони було передано на зберігання до музейних фондів понад 2000 одиниць.

І тут час замислитися, а що ж буде далі? Чи можна ювілярові спочивати на лаврах? Безліч таємниць зберігає в собі ця земля, і тільки археологія здатна відповісти на споконвічні питання: коли і ким було збудовано Софійський собор, де містилася і що собою являла резиденція київських митрополитів, як формувався архітектурно-містобудівний ансамбль давнього Києва. Дослідження ці – безумовно, масштабні й складні за характером – потребують виваженого й системного підходу, на який, на нашу думку, здатна лише команда фахівців під проводом Гліба Івакіна. Тому ми бажаємо Глібу Юрійовичу здоров'я, сил і наснаги для подальшого наукового пошуку, нових археологічних знахідок, відкриття нової, майже незайманої сторінки в археологічному літописі нашого міста.

Многая літа, дорогий професоре! На Вас очікують великі справи!

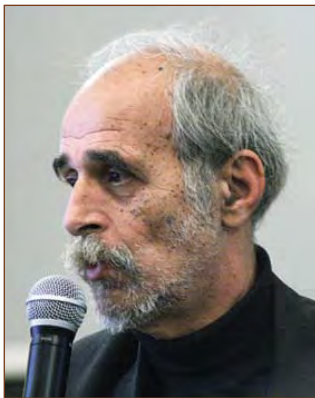
*Тимур Бобровський
Віра Павлова*

*Колектив Музею історії Десятинної церкви
приєднується до привітань ювілярові і бажає міцного здоров'я, наснаги
та нових наукових звершень.*

Архитектура та історія Десятинної церкви *Architecture and History of Desyatynna Church*

О СЛОЖЕНИИ ФОРМ КУПОЛЬНОГО ХРАМА В АРХИТЕКТУРЕ ХРИСТИАНСКОГО МИРА: ОТ БАЗИЛИКИ И ЦЕНТРИЧЕСКОГО ХРАМА К КУПОЛЬНОЙ БАЗИЛИКЕ И КРЕСТОВОКУПОЛЬНОМУ ХРАМУ

Олег Иоаннисян

кандидат исторических наук, заведующий
сектором архитектурной археологии отдела
изучения и реставрации памятников архитектуры
Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург

Круг научных интересов:

архитектура Древней Руси, Византии и европейского
средневековья; археологическое изучение памятников
архитектуры; архитектурная реставрация

В статье дается обзор типологических форм христианского храма в византийской и европейской архитектуре, которые сложились до начала строительства христианских храмов в Древней Руси.

Ключевые слова: христианская церковь, базилика, центрический храм, мавритий, баптистерий, купольная базилика, купол, крестовокупольный храм.

У статті подано огляд типологічних форм християнського храму в візантійській і європейській архітектурі, що склалися до початку будівництва християнських храмів у Давній Русі

Ключові слова: християнська церква, базиліка, центричний храм, мавритій, баптистерій, купольна базиліка, купол, крестовокупольний храм.

The article provides an overview of the typological forms of the Christian Church in Byzantine and European architecture that developed prior to the construction of Christian churches in Kievan Rus'.

Keywords: Christian Church, Basilica, centric church, Martyrium, baptistery, domed Basilica, dome, cross-domed Church.

Древнерусское зодчество – это сравнительное молодое явление в кругу других европейских архитектурных школ эпохи средневековья. Оно начинает свое развитие только после принятия Русью христианства как государственной религии в конце X в.¹ К этому

времени архитектура Византии прошла уже почти тысячелетний путь развития.

Являясь непосредственным продолжением традиций высокой культуры античного мира, культура раннехристианской эпохи поначалу не создает новой архитектуры, исполь-

¹ Попытки отнести к строительству, предшествующему Десятинной церкви, остатки постройки, обнаруженной к северо-западу от ее руин, которую нередко связывают с каменным теремом княгини Ольги [Высоцкий, Мовчан, 1981, с. 173–182], а тем более отождествлять ее с неким храмом-ротондой, построенной еще до официального крещения Руси [Доба, 2005, с. 15, 68–74], не имеют под собой сколько-нибудь убедительных оснований и не могут рассматриваться даже в качестве гипотез [подробнее см.: Ёлшин, 2008, с. 19].

зую уже существующие формы. Если в эпоху самых первых веков христианства, когда оно находилось еще под запретом в языческой Римской империи, первые христиане обходились вообще без возведения специальных зданий для нужд своей церкви, используя для своих собраний и молитв отведенные для этого помещения в уже существующих зданиях или скрытые от глаз своих гонителей подземные сооружения – катакомбы, то после 312 года, когда император Константин Миланским эдиктом узаконил права христианской религии на существование, и христиане Римской империи начали возведение храмов для нужд своей церкви, то и тогда они начинают с использования для этой цели уже сложившегося в позднеантичную эпоху репертуара типологических форм римской архитектуры. Именно тогда складываются основные типы христианского храма – базилики и центрические здания.

Основными центрами нового строительства остаются уже сложившиеся в античную эпоху центры – сам Рим, Милан, Равенна, Греция, новая столица империи – Константинополь, Иерусалим. Используя для целей христианской церкви уже сложившиеся в эпоху поздней античности типы зданий, раннехристианская архитектура в то же время существенным образом переосмысливает их. Она полностью отказывается от форм языческого античного храма и начинает использовать типологию светских зданий – базилик, предназначенных для общественных целей и дающих возможность вместить в себя большое количество человек. Это объяснялось активным притоком в христианские общины после того, как христианство стало официальной религией империи, большого количества вновь обращенных членов (неофитов), что в свою очередь диктовало необходимость размещения в храмах во время службы очень большого количества людей.

С другой стороны, в раннехристианских базиликах, в отличие от архитектуры языческой античности, акцент переносится с фасадов на интерьер. И хотя ордерные формы и само оформление архитектурных элементов остается прежним, непосредственно продолжающим развитие форм античной архитектуры, перенос художественного оформления

архитектурного пространства внутрь здания, по сути дела, создает и новый архитектурный язык, который, как это ни представляется парадоксальным, складывается целиком из элементов античной архитектуры. Именно такими становятся первые христианские базилики Рима (базилики на Латеранском холме (ил. 1), святого Петра (ил. 2), Санта Мария Маджоре (ил. 3), Сан Паоло фуори ле мура (ил. 4), Сан Лоренцо фуори ле мура)², первые христианские базилики Константинополя (последовательно сменявшие друг друга храмы святой Софии, возведенные императорами Константином и Феодосием (ил. 5) [Barral i Altet, 1997, p. 129–143], базилики Полиевкта [Freely, Çakmak, 2004, p. 75–79; Bardill, 2011, p. 77–104; Mathews, 1976, p. 225–230] и Иоанна Студита [Freely, Çakmak, 2004, p. 65–72; Krautheimer, 1979, p. 110–111; Mathews, 1976, p. 143–158; Millingen, 1912, p. 35–61; Якобсон, 1983, с. 11], базилики в Салониках (Ахейропиитос) [Krautheimer, 1979, p. 102–108; Mango, 1974, p. 61–66; Tsaktsiras, Papanthimou, Mantziou, Kalogirou, 2004, p. 87–90; Якобсон, 1983, с. 12–13] и Святого Дмитрия [Tsaktsiras, Papanthimou, Mantziou, Kalogirou, 2004, p. 90–101; Млоубас, 2001, с. 19, 25, 32–33]).

Центрический тип храма также складывается на основе позднеантичной архитектуры. Его прототипами являются римский Пантеон и позднеримские мавзолеи. Значительную роль в сложении этого типа сыграла позднеантичная архитектура восточных провинций Римской империи – Сирии и Малой Азии. Во многом это было связано с тем, что нередко такие мавзолеи возводились на месте захоронения первых христиан, принадлежавших к знатным патрицианским родам. Ярким примером такого мавзолея, построенного и как христианский храм, является возведенная около 315 года церковь Санта-Констанца в Риме (ил. 6–8) [Barral i Altet, 1997, p. 35–38; Нессельштраус, 2000, с. 52–53; Oakeshott, 1967, S. 69–74; Krautheimer, 1979, p. 68–69; Колпакова, 2004, с. 85–88], служившая одновременно и мавзолеем дочери императора Константина Констанции, и храмом.

Широкому распространению центрического типа храма в качестве погребальной

² Подробнее о раннехристианских базиликах Рима см. ниже.

или поминальной церкви в немалой степени способствовало не только то обстоятельство, что он являлся прямым архитектурным преемником центрических мавзолеев, но и то, что главная христианская святыня – часовня (кувуклий) над Гробом Господним в Иерусалиме – была возведена именно как центрический храм-мавзолей (ил. 9). Интересно, что в Иерусалиме ротонда Гроба Господня изначально выполняла собственно поминальные и погребальные функции, как и положено центрическому мавзолею, а функции собственно храма выполняла соединенная с ней с запада в единый объем грандиозная базилика [Kłosińska, 1975, s. 21–22; Krautheimer, 1979, p. 62–64; Колпакова, 2004, с. 57–59; Нессельштраус, 2000, с. 51]. Во второй постройке императора Константина в Святой Земле – храме Рождества Христова в Вифлееме – также произошло совмещение двух типов христианского храма – базилики и центрического храма-ротонды [Kłosińska, 1975, s. 20–21; Krautheimer, 1979, p. 61–62; Колпакова, 2004, с. 59; Нессельштраус, 2000, с. 50–51] (ил. 10).

Нередки случаи, когда под христианский храм приспособлялись центрические постройки, возведенные в позднеримское время отнюдь не для христиан и имевших изначально совсем иную функцию – языческого храма (Пантеон в Риме), языческого мавзолея (мавзолей императора Галерия в Салониках, превращенный в церковь-ротонду Святого Георгия) [Krautheimer, 1979, p. 82, 238; Papahatzis, Niconanos, 2001, p. 46–59; Tsaktsiras, Paranthimou, Mantziou, Kalogirou, 2004, p. 61–66; Μλοῦρας, σ. 34–36; Колпакова, 2004, с. 85–86], и даже здания светского назначения (часть римских терм, превращенная в церковь-ротонду в римско-фракийской Сердике – будущей болгарской Софии) [Венедиков, Петров, 1964, с. 76–108; Данчева-Василева, 2008, с. 23; Димитров, 1976, с. 56–58; Стамов, Ангелова, Коларова, Чанева-Дечевска, 1972, с. 38–41; Цапенко, 1972, с. 24–27; Цончева, 1979].

Генетическая преемственность центрических храмов от позднеантичных мавзолеев подчеркивалась еще и тем, что подавляющее

большинство раннехристианских и ранне-византийских центрических храмов носило строго определенную функцию – мавзолей, то есть поминальных храмов, возведенных над местом мученичества или погребения первых христианских святых. В немалой степени этому способствовало также и то, что именно центрическую форму имела и первая часовня (кувуклий), возведенная в Иерусалиме на месте погребения Иисуса Христа. Именно в качестве мавзолеев центрические храмы и получили широчайшее распространение во всем раннехристианском мире и в ранневизантийскую эпоху³. Они строились как в старых столичных центрах (мавзолеи Святой Евфимии у дворца Антиоха близ Ипподрома [Freely, Çakmak, 2004, p. 57–59], Святых Карпа и Папилуса [Freely, Çakmak, 2004, p. 56–57], Сергия и Вакха (Кючук Айя София) [Mango, 1974, p. 101, 107, 110, 138, 140, pl. 45, 109–114; Müller-Wiener, 1977, S. 177–183] (ил. 11–13) и Балабан Агджа – предположительно церковь Теотокос ту Кураторос, служившая мавзолеем Святых Марты, Марии и Лазаря в Константинополе [Mathews, 1976, p. 25–27], церкви Санта Констанца [Krautheimer, 1979, p. 68–69] и Сан Стефано Ротондо в Риме [Ritz, 1996] (ил. 14), так и на обширных пространствах позднеримских и ранневизантийских провинций от Сирии, Палестины и Месопотамии (Золотой октагон Константина в Антиохии [Колпакова, 2004, с. 82], октагон Вознесения Господня на Елеонской горе в Гефсимании в Иерусалиме [Колпакова, 2004, с. 82]⁴, мавзолеев апостола Филиппа в Иераполисе [Krautheimer, 1979, p. 170–172; Колпакова, 2004, с. 82], церковь на горе Гаризим – на месте беседы Христа с самаритянкой [Krautheimer, 1979, p. 166–167; Колпакова, 2004, с. 82] (ил. 15), храм Святого Георгия в Эзре [Butler, 1903, p. 411–413; Butler, 1929, p. 122–123], церковь в Русафе (Сергиополе) на месте погребения св. Сергия [Spanner, 1926, S. 35–38, 56–62, Taf. 24–26; Яковсон, 1983, с. 100–101, рис. 57-в], собор в Босре [Krautheimer, 1979, p. 147, 241–242; Mango, 1974, p. 87, pl. 92–93; Брунов, 1966, с. 73, ил. 39; Яковсон, 1983, с. 100–101, рис. 57-в, с. 100–101, рис. 57-а],

³ Роли мавзолеев в сложении и ранней истории византийской архитектуры посвящено специальное исследование А. Грабара, представляющее собой и наиболее подробный свод памятников этого типа [Grabar, 1943, 1946].

⁴ В XII веке церковь была полностью перестроена крестоносцами, но новый храм повторил основные формы первоначального.

церкви в Миджлейя (Апамее) [Chazidakis, 1972, с. 103, рис. 57-в], Герасе [Якобсон, 1983, с. 101–103]⁵, Селевкии [Lassus, 1947, pl. XLI; Krautheimer, 1979, p. 146–147, ill. 93; Якобсон, 1983, с. 101], Эзре [Butler, 1903; Butler, 1929, p. 124; Lassus, 1947, p. 138, 142], Фалула [Butler, 1929, p. 164] до Балкан (церковь в Перуштице во Фракии (ныне – в Болгарии близ Пловдива) [Панайотова, 1956] и Малой Азии (октогон Григория Нисского в Каппадокии⁶, церкви в Исавре (Улу-Бунар) [Strzygowski, 1903, S. 91–92], мартирий апостола Филиппа в Иераполисе близ Памук-Кале [Krautheimer, 1979, p. 170–172; Колпакова, 2004, с. 82; 89, 73–74, 93] и Бинбиркилиссе [Якобсон, 1983, с. 74] и от Греции и Македонии (церкви в Филиппах [Krautheimer, 1979, p. 135–136] и в Амфиполисе [Тó Ерґов, 1979, с. 13–14; Якобсон, 1983, с. 51–52] до Италии и берегов Рейна (церкви Сан-Лоренцо в Милане [Barral i Altet, 1997, p. 44–46; Calderini, Chierici, Cecchelli, 1951; Krautheimer, 1979, p. 82–86; Moreno Vazzoler, 1992; Краутхаймер, 2000, с. 88–100] (ил. 16), Сан-Витале в Равенне [Mango, 1974, p. 138–142, pl. 143–147], церковь Святого Герсона в Кельне [Kier, 1986, S. 13–15; Krautheimer, 1979, p. 90–91].

Наряду с функциями поминальных храмов – мартириев – центрический тип очень быстро приобретает еще одну функцию – крещальных храмов – баптистериев⁷. Чаще всего они строились как отдельные сооружения, составлявшие единый комплекс с другими храмовыми постройками, но могли возникать и как самостоятельные храмы. География их распространения столь же широка и охватывает собой всю территорию христианского мира от Востока (баптистерии при церквях Иоанна, Мاستихари и Капама на греческом острове Кос и при базилике А в Арните на острове Родос) [Orlandos, 1957, p. 115, 199–207; Тó Ерґов, 1979, с. 284–287; Полевой, 1973, с. 41] до За-

пада (Арианский и Православный баптистерии в Равенне [Barral i Altet, 1997, p. 30–32; Попова, 1987, с. 230] и баптистерий при церкви Сан Джованни ин Латерано в Риме в Италии [Barral i Altet, 1997, p. 50–51; Guidotti, Caporilli, 1997, p. 20–21] (ил. 17–18), баптистерий Сен-Жан в Пуатье [Barral i Altet, 1997, p. 86–91; Нессельштраус, 2000, с. 129–130; Тяжелов, 1981, с. 47, 50] и баптистерий в Венаске [Тяжелов, 1981, с. 44, 50] в Галлии (ныне – Франции).

Уже на самом раннем этапе развития христианской архитектуры возникают попытки связать в единый организм базиликальный и центрический типы храма. Мы можем видеть это на примерах обоих главных храмов Святой Земли – церкви Рождества в Вифлееме [Bagatti, 1952; Krautheimer, 1979, p. 60–62; Колпакова, 2004, с. 59] и церкви Гроба Господня в Иерусалиме [Wistrand, 1952; Mango, 1974, p. 74; Колпакова, 2004, с. 58–58], а также в грандиозном комплексе мартирия Симеона Столпника в Калат-Семан (Сирия) [Sodini, 2011, p. 11–59; Колпакова, 2004, с. 64–65; Полевой, 1973; Комеч, 1984, с. 580, 594].

В базилике Рождества в Вифлееме, построенной еще в IV в. императором Константином, а в VI в. перестроенной императором Юстинианом с повторением старых форм, с октагоном с запада соединялась большая пятинальная базилика, соединявшаяся с центрическим объемом проходами из боковых нефов. Оба этих различных по своему типу объема образовывали единый архитектурный организм.

В иерусалимском храме Гроба Господня к огромному ротондальному объему также с запада примыкает большая базилика.

В мартирии Симеона Столпника в Калат-Семан (ил. 19) четыре базиликальных объема с разных сторон примыкают к центральному объему ротонды-мартирия. Все вместе они образуют центрально-купольное сооружение,

⁵ Центрический храм Иоанна Крестителя в Герасе (Палестина) вписан в квадратный объем, а по бокам – с севера и юга – к нему добавлены два малых бесстолпных базиликальных придела, посвященных св. Георгию и св. Козьме и Дамиану, с запада же все три этих объема соединяются сквозной галереей [см.: Mango, 1974, p. 37, pl. 31].

⁶ Памятник этот не сохранился и известен лишь благодаря подробному описанию, данному ему его современником – епископом Григорием Нисским в письме к епископу Иконии Амфилохию (текст письма опубликован Й. Стржиговским [Strzygowski, 1903, S. 77–81]. На основании этого текста С. Гюйер предложил графическую реконструкцию плана этой постройки [см.: Güyer, 1933, S. 104; Якобсон, 1983, рис. 38-а]. Реконструкции этого памятника предлагались и другими исследователями – Б. Кейлем (опубликована Й. Стржиговским [см.: Strzygowski, 1903, S. 74] и М. Рестле [Restle, 1979, fig. 58], однако, по мнению А.Л. Якобсона, они менее убедительны, чем реконструкция С. Гюйера [Якобсон, 1983, с. 73, прим. 40].

⁷ Подробнее см. об этом: [Khatchatryan, 1962].

служившее не только храмом-мартирием, но и выполнявшим функции монастыря.

Эксперименты, соединяющие в единое целое центрические, перекрытые куполами, и базиликальные объемы, к V–VI вв. приводят к созданию совершенно нового типа христианского культового здания – купольной базилики.

По вопросу о генезисе этого типа храма в науке существуют две точки зрения. Согласно одной из них, представленной, прежде всего, работами М. де Вогюэ [Vogüé, 1865–1877], И. Стржиговского [Strzygowski, 1936], Ж. Лассюса и Г. Чаленко [Lassus, 1947; Lassus, Tchalenko, 1951, р. 75–122], а также принявшим их точку зрения А.Л. Якобсона [Якобсон, 1983, с. 96–104], главная роль в сложении купольной архитектуры принадлежала Сирии и Палестине; согласно другой, наиболее отчетливо сформулированной Р. Краутхаймером, пальма первенства в сложении и разработке этого типа принадлежит Константинополю [Krautheimer, 1979, р. 215–249].

Особняком стоит точка зрения С.Х. Мнацаканяна, считающего, что центрально-купольная архитектура зарождается в Армении в таком памятнике, как храм в Текоре [Мнацаканян, 1978, с. 227–230]. Комментируя ее, А.Л. Якобсон писал: «Архитектура Армении V–VII вв. действительно была передовой для своего времени, но предположение об изначальной крестово-купольной системе Текорского храма пока еще не доказано. Очень развитая его структура вряд ли предшествовала только начавшей формироваться композиции церковей типа в Иль-Андерине и Русафе. Хронологическая последовательность была скорее обратной» [Якобсон, 1983, с. 83, прим. 15]. Таким образом, А.Л. Якобсон недвусмысленно указал на приоритет сирийской архитектуры на формирование центрально-купольных форм в христианской архитектуре.

Не останавливаясь здесь подробно на рассмотрении этого вопроса и не вступая в уже ведущуюся полемику, отметим лишь, что, по

всей видимости, следует присоединиться к более взвешенной позиции Г.С. Колпаковой, которая, не умаляя роли Константинополя в сложении, развитии и распространении по территории всего христианского мира купольных форм храма, указывает на то, что наиболее ранние образцы таких храмов связаны все же с Антиохией и другими сирийскими центрами [Колпакова, 2004, с. 84]. В связи с этим следует отметить, что именно в Сирии купольные формы храмов не только получили широкое развитие, но и впервые в истории христианского мира получили идеологическое, символическое и богословское истолкование, ярче всего выразившееся в сирийском литургическом гимне VI в., посвященном храму в Эдессе⁸. В тексте этого гимна «возвышенный купол» называется «небесами небес» и сравнивается с небом, которое венчает храм: «...его кровля простерта наподобие неба, без колонн, завершенная сводом и замкнутая. И кроме того, украшена золотой мозаикой как небесный свод блестящими звездами»⁹.

Действительно, несмотря на то, что впервые купольная форма утверждается еще в архитектуре античного Рима (Пантеон), а затем получает распространение во многих регионах христианского мира, функционально она применялась лишь в одном типе зданий – мартириях. Переход купольной формы на культовые здания с более широкими сакральными функциями и связанными с совершением в них литургии раньше всего происходит в Сирии, однако достигает апогея своего развития в этой ипостаси в архитектуре Константинополя и уже оттуда вскоре распространяется во многие регионы христианского мира как неотъемлемый атрибут литургического пространства.

Своего расцвета купольная базилика достигает именно в архитектуре Константинополя в VI в. в эпоху правления императора Юстиниана. Наивысшей точкой ее развития становится главный храм империи – собор Святой Софии в Константинополе¹⁰. Он был возведен на месте двух сменявших друг друга

⁸ См. об этом гимне и французский перевод его текста с арамейского языка в работе А. Дюпон-Соммера [Dupont-Sommer, 1947, р. 29–39].

⁹ Цит. по: [Якобсон, 1983, с. 15].

¹⁰ Этому памятнику посвящено огромное количество литературы, поэтому укажем здесь на два из последних, к тому же наиболее фундаментальных его исследований, содержащих при этом исчерпывающую библиографию других работ, посвященных Софии Константинопольской, – монографии Ван Найса и Роульанда Мейнстоуна [Mainstone, 2001; Van Nice, 1965, 1986].

классических базилик, первая из которых была возведена еще в 360 году императором Константином, а вторая, возведенная императором Феодосием, сменила ее в 404 году¹¹. Новая, юстиниановская, базилика (ил. 20–23) стала самым грандиозным храмом всего христианского мира, увенчанным огромным куполом диаметром 31,87 м, размер которого так и не был превзойден за всю последующую многовековую историю христианской архитектуры. Именно в константинопольской Софии оказалась полностью сформированной начавшаяся складываться еще до этого конструкция паруса, служащая основой купольного перекрытия.

После возведения юстиниановской Софии в VI–VIII вв. тип купольной базилики начинает доминировать в типологическом репертуаре восточно-христианской архитектуры, причем основная роль в его развитии принадлежит именно константинопольской архитектуре [Krautheimer, 1979, p. 215–270; Брунов, 1966, с. 27–60; Колпакова, 2004, с. 170–187; Якобсон, 1983, с. 10–38]. В самом Константинополе как купольные базилики возводятся церковь Святой Ирины¹² (ил. 24–26) и церковь Апостолов (ил. 27)¹³. Последняя позднее также становится образцом для подражаний и прямо копируется в том же VI в. в церкви Иоанна в Эфесе [Keil, Sotiriou, Hörmann, 1951; Брунов, 1966, с. 57, ил. 28; Krautheimer, 1979, p. 256–258, ill. 196–198; Якобсон, 1983, с. 21–22, рис. 7] (ил. 28–29). Еще позднее она была скопирована в соборе Сан Марко в Венеции (XI в.) [Bettini, 1946; Demus, 1960; Брунов, 1966, с. 110–113, ил. 65–66; McLean, 1997, p. 78; Анисимов, 2002,

с. 30–37] (ил. 30–31), который в свою очередь уже в начале XII в. послужил образцом для копирования в архитектуре собора Сен-Фрон в Периге во Франции [Laule B. and U., 1997, p. 158–159] (ил. 32–34). В VI–VII вв. в более упрощенном виде тип церкви Апостолов был использован в Греции в церкви Панагии Гекатомпилиани (Стовратной) на острове Парос [Брунов, 1966, с. 57–58, рис. 29].

К типу купольной базилики принадлежат практически все основные памятники, возведенные в Византии в VI–VIII вв. Это и церкви Малой Азии: Святой Марии в Эфесе (VI в.)¹⁴, Успения в Никее (нынешний Изник в Турции) (начало VIII в.) [Krautheimer, 1979, p. 304–312; Mango, 1974, p. 165, 172, ill. 178–180; Peschlow, 1972, S. 145–186; Schmit, 1927; Брунов, 1966, с. 68–70, рис. 37, 2] (ил. 35), храм Алахан Монастыря (Койя-Килесси) в Анатолии [Колпакова, 2004, с. 173] и базилика Святой Феклы в Мериамлике (Киликия) [Колпакова, 2004, с. 173], и храмы Греции: церковь в Филиппи (известна также под турецким названием Диреклер) [Брунов, 1966, с. 63–65], храм на острове Тасос [Ορλάνδος, 1952, σ. 189] и собор Святой Софии в Салониках (Македония) [Kalligas, 1935; Брунов, 1966, с. 69–71, ил. 37, 1; Krautheimer, 1979, p. 306–309, ill. 255–257; Mango, 1974, p. 161–165, ill. 174–177] (ил. 36–37), церковь Богородицы в Скрипу (Беотия) [Chazidakis, 1972, S. 172; Krautheimer, 1979, p. 329–332, ill. 275–276; Mango, 1974, p. 208–216, ill. 230–231; Γκυόλεσ, 1992, σ. 111–113, εικ. 64; Πάλλας, 1976/1977, σ. 1–35; Μπούρας, 2001, σ. 73–77; Σωτηρίου, 1931, σ. 119–124; Брунов, 1966,

¹¹ См. о них: Mainstone, 2001, p. 129–143, а также: Mathews, 1971, p. 11–19; Millet, 1947, p. 597–612; Müller-Wiener, 1977, S. 84–85; Turkoglu, 1983, s. 25–35.

¹² Церковь была перестроена в 740 году после землетрясения, однако после перестройки сохранила свои основные типологические и объемно-пространственные характеристики (см. о ней: [Krautheimer, 1979, p. 263–265; Müller-Wiener, 1977, S. 112–117; Peschlow, 1977; Якобсон, 1983, с. 19–21; Брунов, 1966, с. 55–56]).

¹³ Церковь не сохранилась и до сих пор не раскопана, однако о ее плане и общем виде можно судить на основании подробного современного ей описания, сделанного Прокопием Кесарийским, а также, несмотря на известную условность источника, ее изображения в миниатюре в кодексе XI–XII вв. «Гомилий» Иакова Коккиновафского из Национальной библиотеки в Париже (XI–XII вв.) (gr. 1208) (воспроизведение миниатюры [см.: Krautheimer, 1979, p. 255, ill. 195; Колпакова, 2004, с. 403; Лихачева, 1981, с. 184]. Кроме того, источником для реконструкции этого памятника могут служить и прямо копировавшие ее постройки, такие как церковь Иоанна в Эфесе и собор Сан-Марко в Венеции. (О церкви Апостолов и ее реконструкциях см.: [Bettini, 1946, p. 53; Heisenberg, 1908, S. 11; Keil, Sotiriou, Hörmann, 1951, S. 157–177, Taf. LXVII–LVIII; Krautheimer, 1979, p. 254–255; Брунов, 1966, с. 57–58; Якобсон, 1983, с. 21]; о роли церкви Апостолов в последующем развитии архитектуры христианского мира см.: [Высоцкий, 2002, с. 179–205]).

¹⁴ Сравнительно небольшая купольная базилика в этом памятнике входит в целый комплекс зданий, представляющих собой единое грандиозное сооружение (см. о нем: [Krautheimer, 1979, p. 113–114; Брунов, 1966, с. 68, рис. 37, 3]).

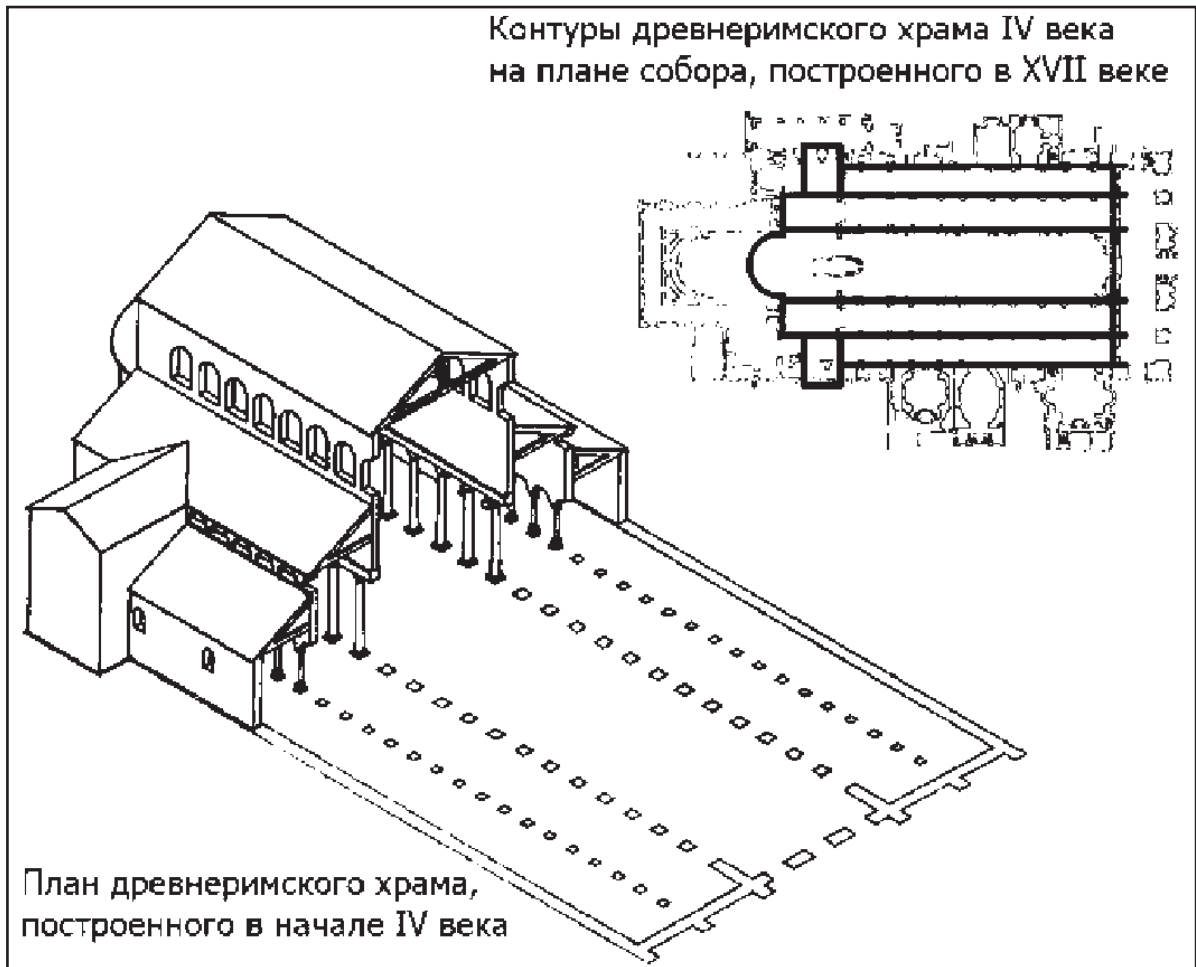
с. 125–127, рис. 89, Bardill, 2011; Корач, Шупут, 2006, с. 352–353, ил. 306; Полевой, 1973, с. 108–109, ил. на с. 100; Тяжелов, Сопочинский, 1975, с. 80, ил. 36] (ил. 38–39) и храмы Сирии: базилика в составе дворцового ансамбля в Каср-ибн-Вардане [Krautheimer, 1979, p. 261–263; Lassus, 1947, p. 146; Брунов, 1966, с. 65–68; Комеч, 1984, с. 592–593; Якобсон, 1983, с. 97–98] (ил. 40), а также храм в Эдессе, которому и был посвящен уже упоминавшийся выше гимн [Grabar, 1947, p. 41–67].

Тип купольной базилики со временем начинает претерпевать изменения, направленные в сторону упрощения здания, переноса купола в его центр и появления поперечных нефов, подходящих к подкупольному пространству с севера и с юга. Таким образом, на смену базиликально-купольному типу приходит тип крестово-купольный.

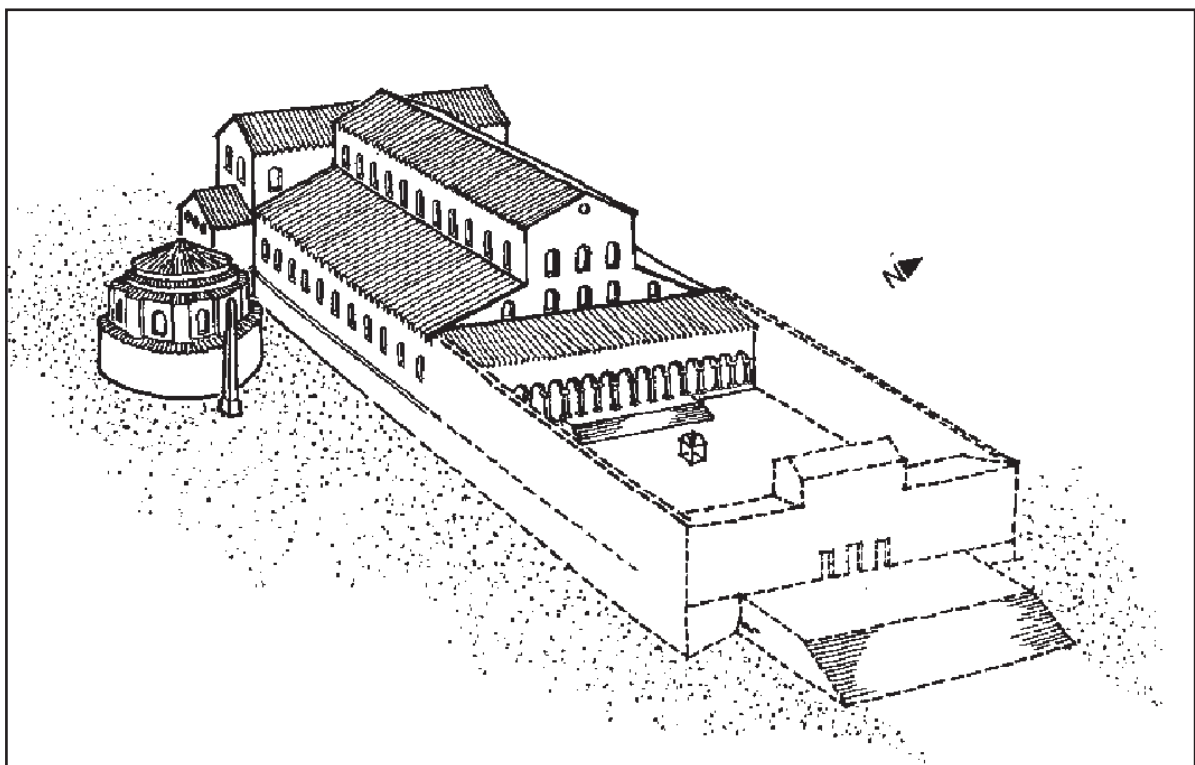
Процесс этот, начавшийся в еще в V–VII вв. в Греции, Сирии и Месопотамии в таких памятниках, как Осис Давид (Сулидже-Джами) в Салониках (V в.) [Брунов, 1966, с. 72, рис. 38, 7], церковь в Иль-Андерин (храм № 3) в Сирии (VI в.) [Beyer, 1925, S. 134; Брунов, 1966, с. 71–72; Якобсон, 1983, с. 81–82], гробничная церковь вне стен в Русафе (Месопотамия) (VII в.) [Spanner, Güyer, 1926, S. 42–44; Брунов, 1966, с. 71; Брунов, 2003, с. 467; Якобсон, 1983, с. 81–82], церковь Тита в Гортине на острове Крит (VII в.) [Gerola, 1908, p. 29; Mango, 1974, p. 160; Hetherington, 2001, p. 82–84; The architectural review, 1907; Комеч, 1984, с. 593–594; Полевой, 1973, с. 106–107] (ил. 41), уже с конца VIII – в IX в. становится основным в развитии византийской архитектуры, сперва (в IX–X вв.), вытесняя купольную базилику в далекие периферии империи и другие страны восточнохристианского мира, а затем и полностью заменяя ее в качестве основного

(и фактически единственного) типа православной храмовой архитектуры.

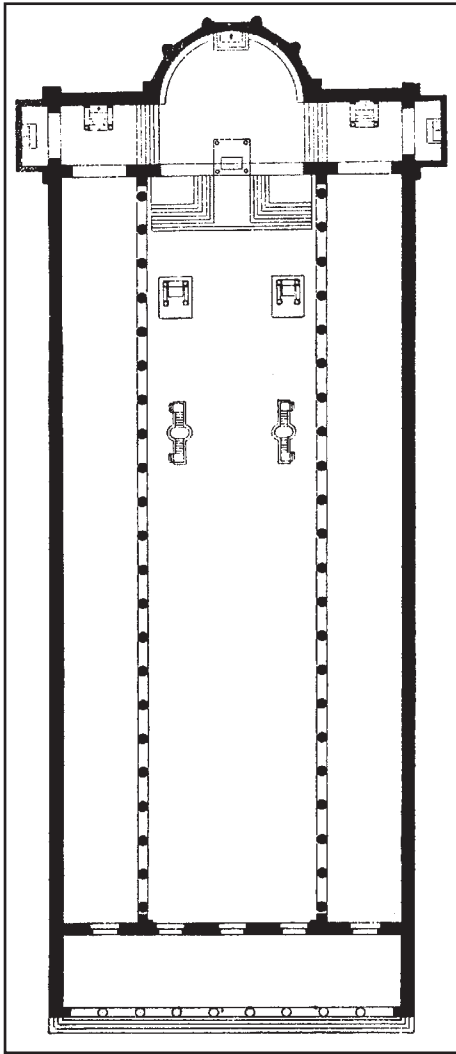
При этом на IX–XI вв. приходится период интенсивного развития процесса поиска новых форм христианского храма, когда нередко сочетания черт купольной базилики и крестовокупольного храма в одном здании. Крестовокупольный тип оказался идеально приспособленным для храмов небольшого размера, в то время как базилика давала возможность возводить очень большие храмы. В IX – начале XI в. на территориях империи потребность в возведении больших храмов уменьшается – их было уже более чем достаточно построено на протяжении предыдущих столетий, и многие из них в IX–XI вв. еще продолжали существовать и функционировать. В связи с этим большие храмы в новом типологическом варианте крестовокупольного здания строятся в основном в столице. Но мастерам при этом приходилось приспособлять не слишком предназначенный для храмов большого размера крестовокупольный тип к потребностям создания большого храма. Поэтому в византийской архитектуре в храмах большого размера в чистом виде крестовокупольный тип в это время практически не встречается. Так или иначе, в наиболее значимых постройках этой эпохи мы сталкиваемся с сочетанием особенностей пространственного построения, характерных как для крестовокупольного храма, так и купольной базилики. Как раз именно в это время с постройки Десятинной церкви и начинается развитие древнерусской архитектуры. При этом на Руси как раз стояла задача создания именно больших храмов. Поэтому нет ничего удивительного в том, что в архитектуре уже первого русского храма – Десятинной церкви – должны были проявиться особенности, свойственные и купольной базилике, и крестовокупольному храму.

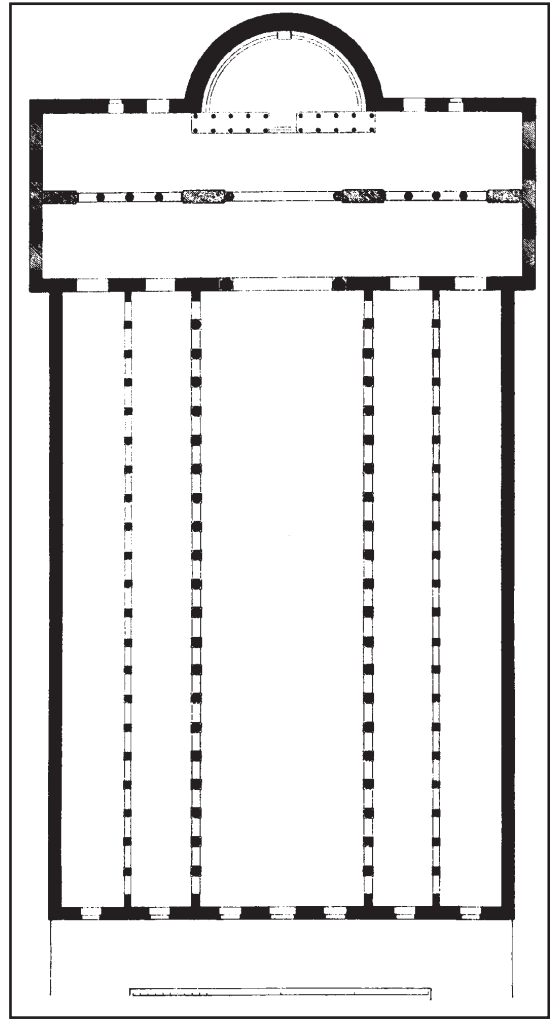
Ил. 1. Рим. Базилика Сан Джованни ин Латерано. IV в. План

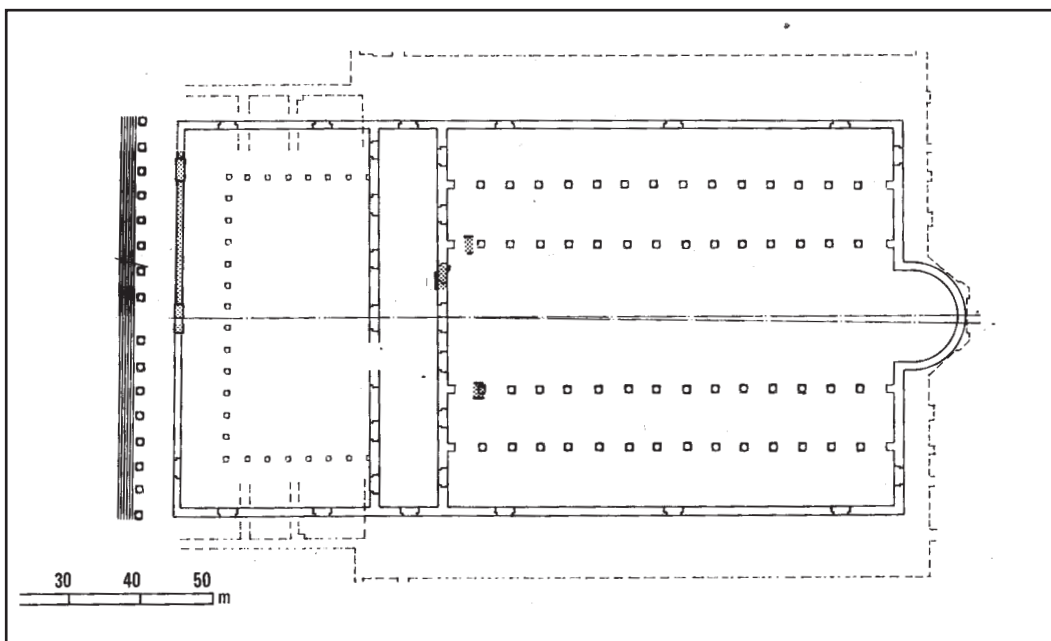
Ил. 2. Рим. Базилика Святого Петра. IV в. Реконструкция (по Р. Краутхеймеру)

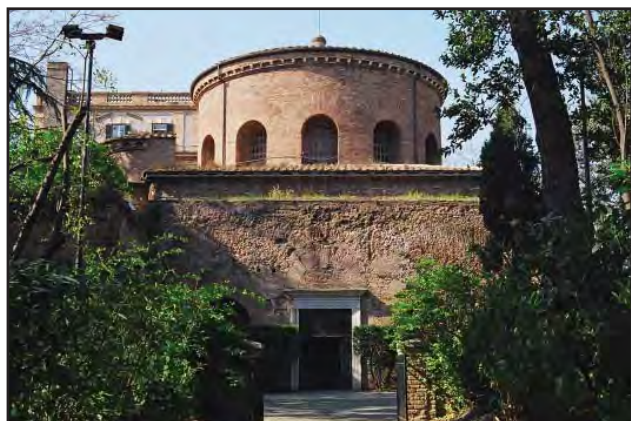
Ил. 3. Рим. Базилика Санта Марія Маджоре. IV в. План

4. Рим. Базилика. Сан Паоло фуори ле мур. IV в. План

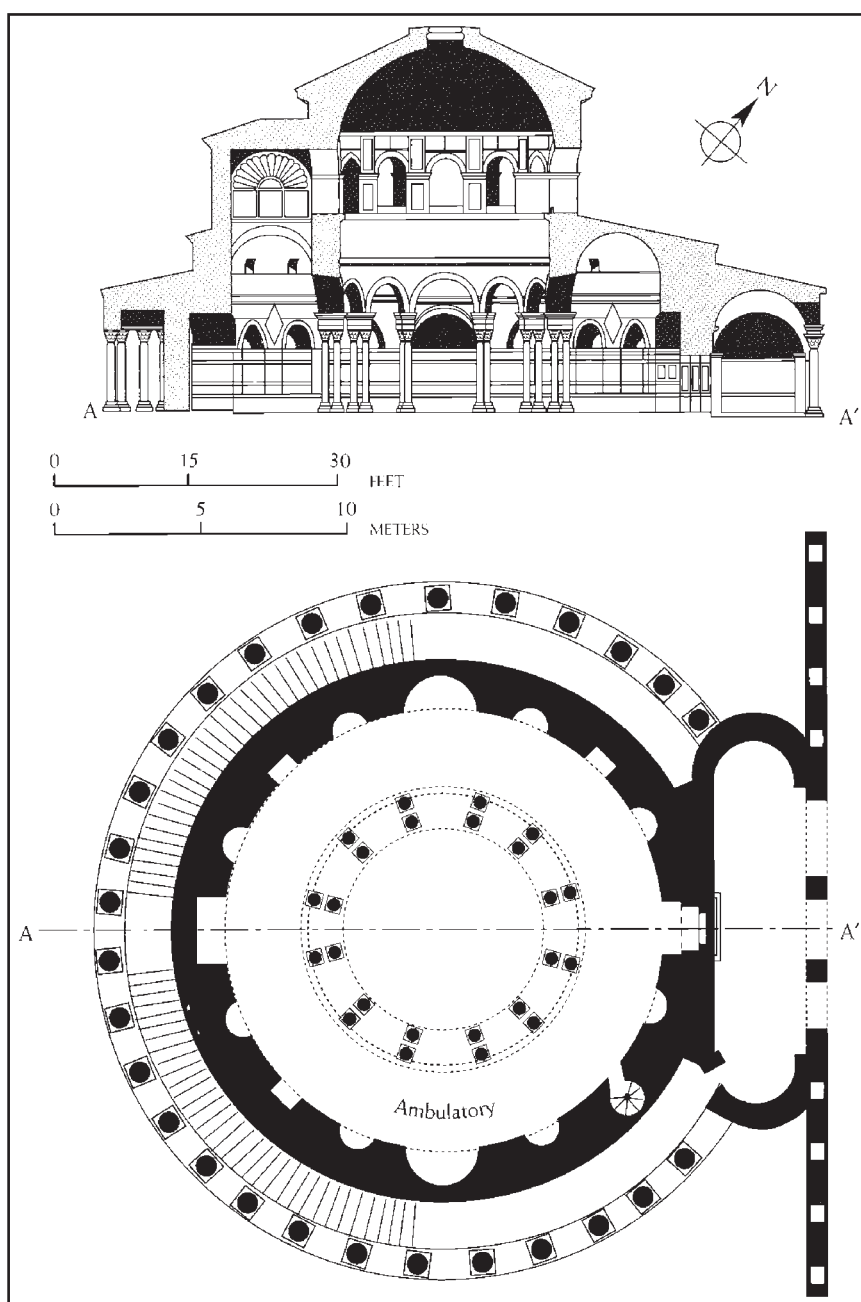
Ил. 5. Константинополь. Святая София при императоре Феодосии. План (по Дж. Мейнстоуну)

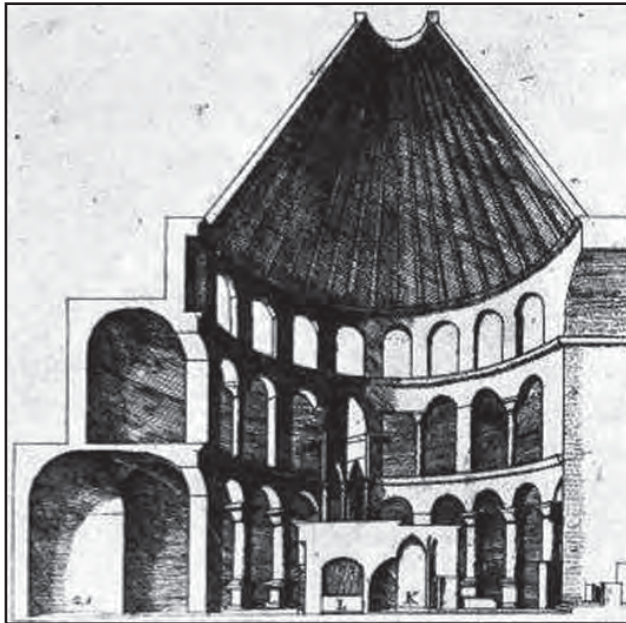
Ил. 6. Рим. Мавзолей Санта-Констанца. IV в. Общий вид

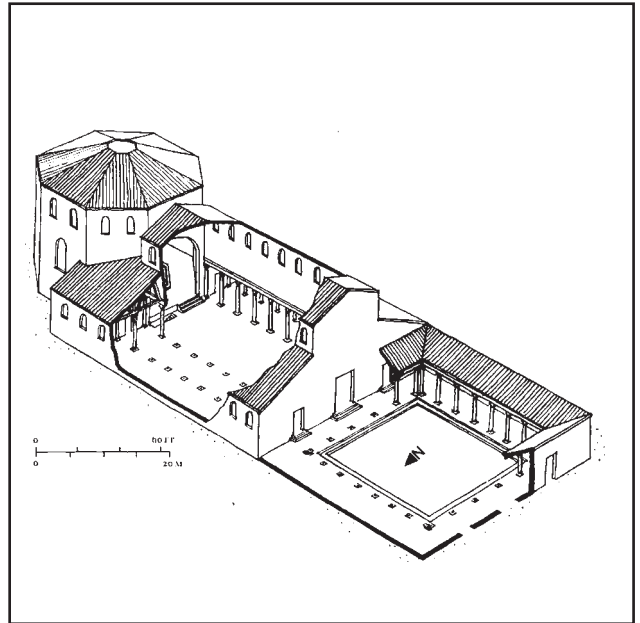
Ил. 7. Рим. Мавзолей Санта-Констанца. IV в. Интерьер

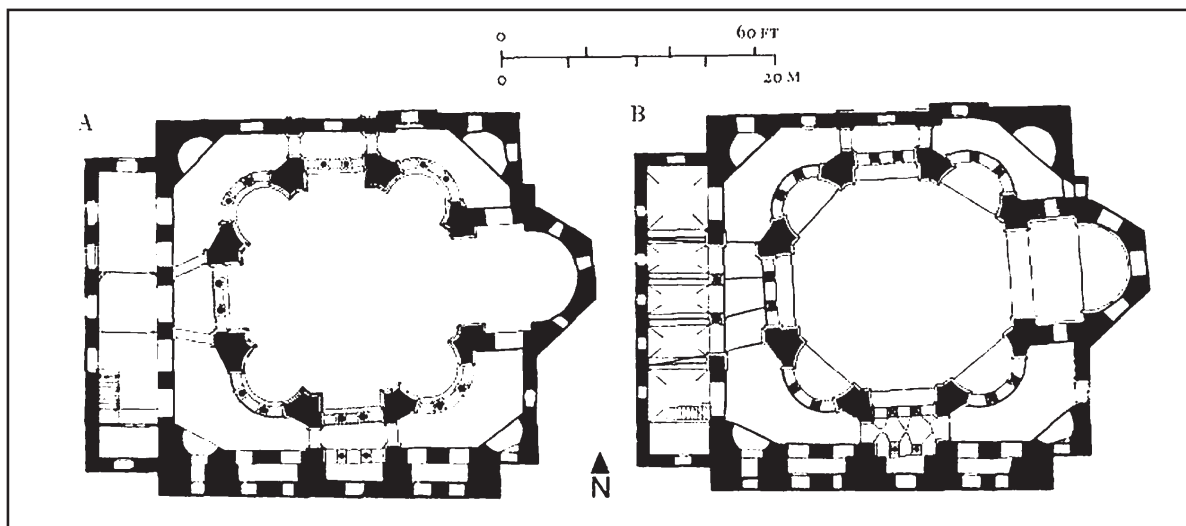
Ил. 8. Рим. Мавзолей Санта-Констанца. IV в. Разрез и план (по Кс. Баралль-и-Альтету)

Ил. 9. Иерусалим. Ротонда Гроба Господня. Разрез. Рисунок Ж. Калло

Ил. 10. Вифлеем. Храмовый комплекс. IV в.

Ил. 11. Константинополь. Церковь Сергия и Вакха. VI в. Планы 1 и 2 ярусов (по Р. Краутхеймеру)

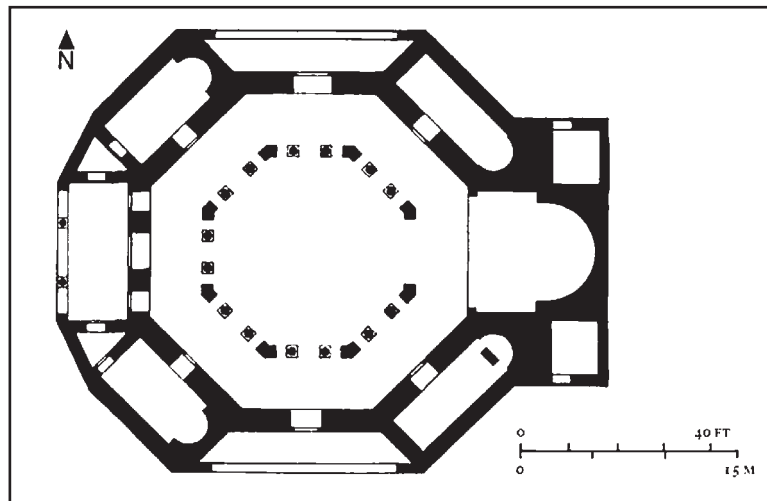
Ил. 12. Константинополь. Церковь Сергия и Вакха. VI в. Общий вид

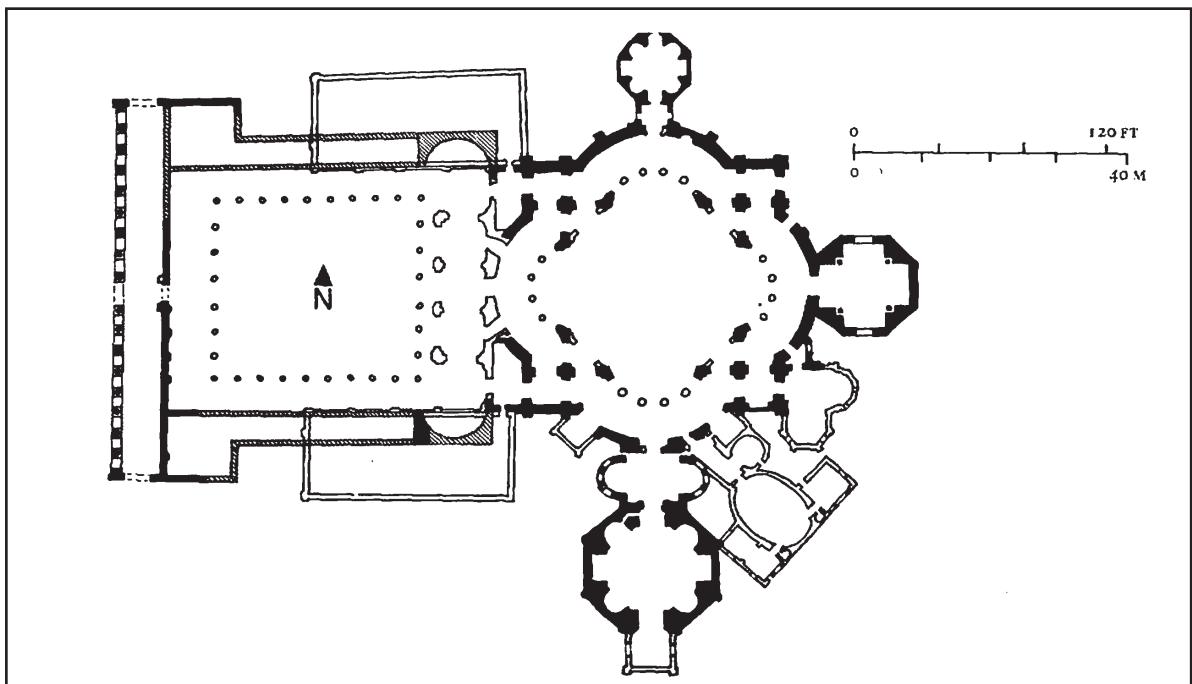
Ил. 13. Константинополь. Церковь Сергия и Вакха. VI в. Интерьер

Ил. 14. Рим. Церковь Сан Стефано Ротондо. V в. Интерьер

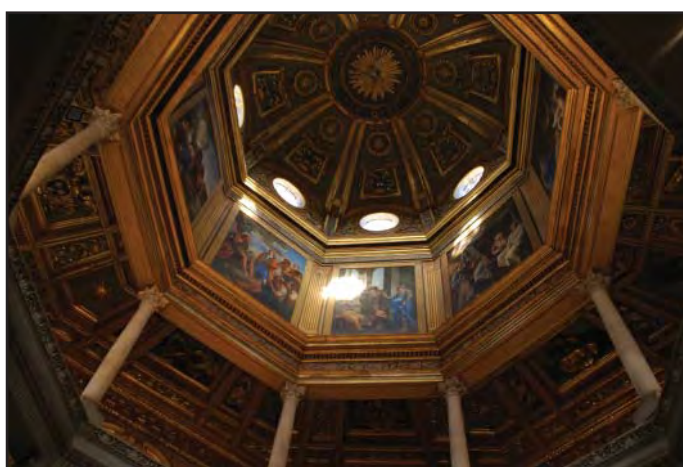
Ил. 15. Израиль. Самария. Церковь на горе Гаризим. V в. План (по Р. Краутхеймеру)

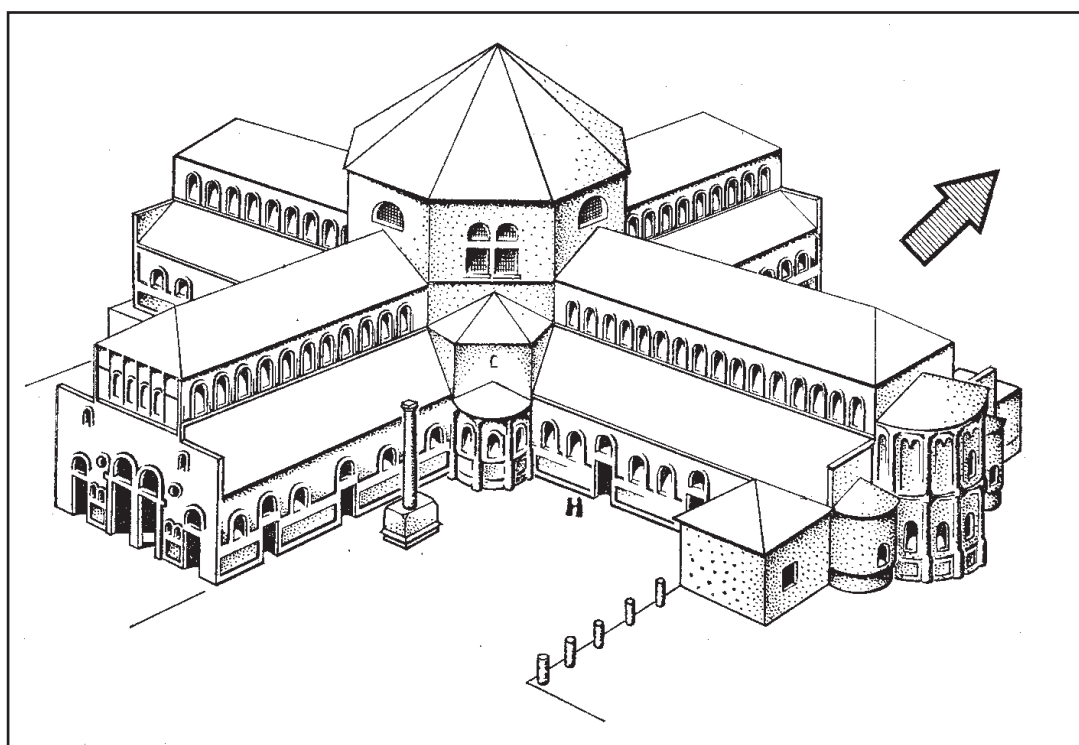
Ил. 16. Милан. Церковь Сан-Лоренцо. IV-V вв. План (по Р. Краутхеймеру)

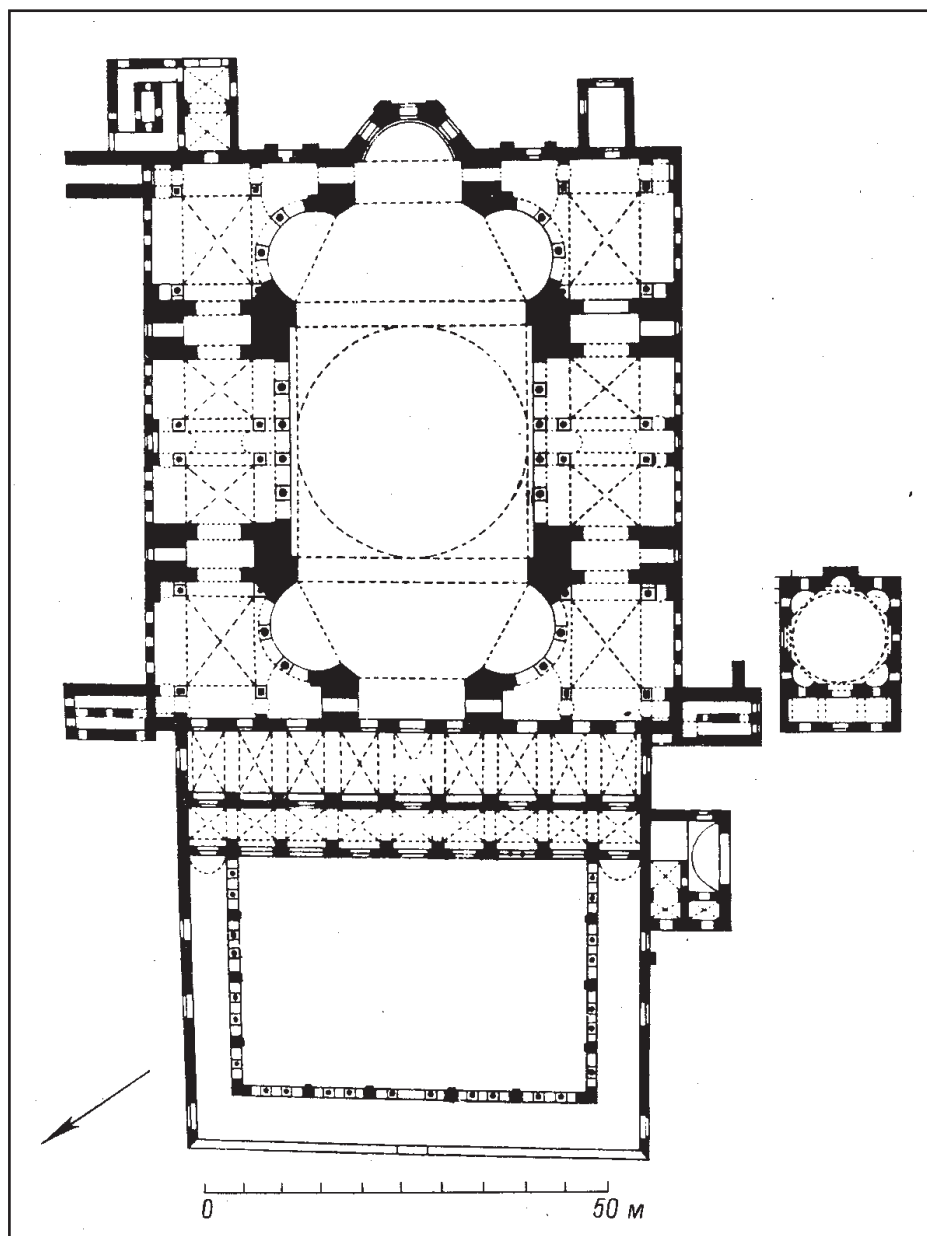
Ил. 17. Рим. Латеранский баптистерий. V в. Общий вид

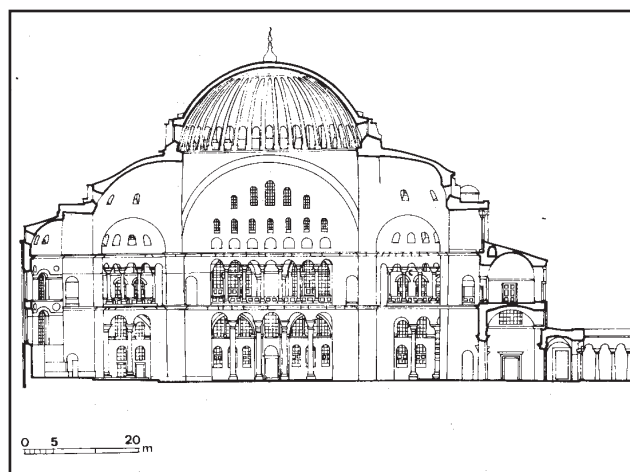
Ил. 18. Рим. Латеранский баптистерий. V в. Интерьер

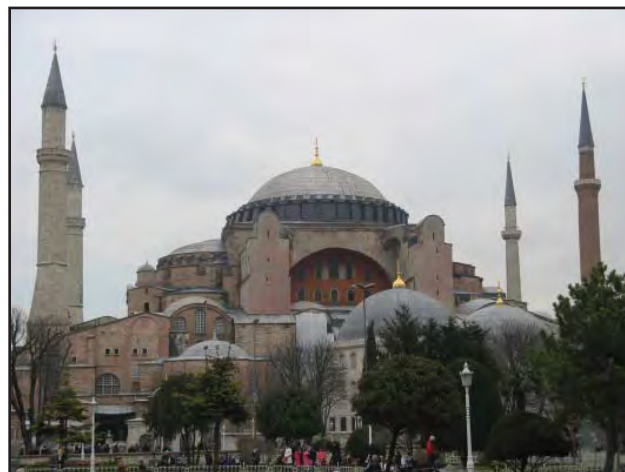
Ил. 19. Сирия. Калаат-Семан. Мартирий Симеона Столпника. V в.

Ил. 20. Константинополь. Софийский собор. VI в. План (по А.Л. Якобсону)

Ил. 21. Константинополь. Софийский собор. VI в. Разрез (по С. Манго)

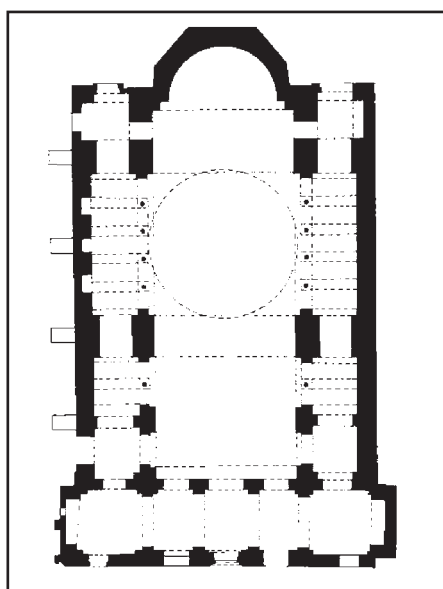
Ил. 22. Константинополь. Софийский собор. Общий вид

Ил. 23. Константинополь. Софийский собор. Интерьер

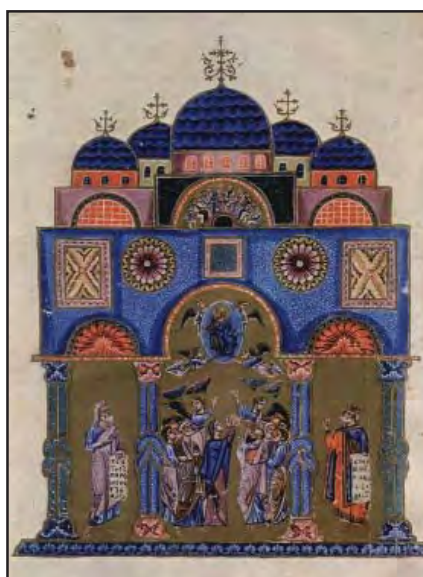
Ил. 25. Константинополь. Церковь Святой Ирины. Общий вид

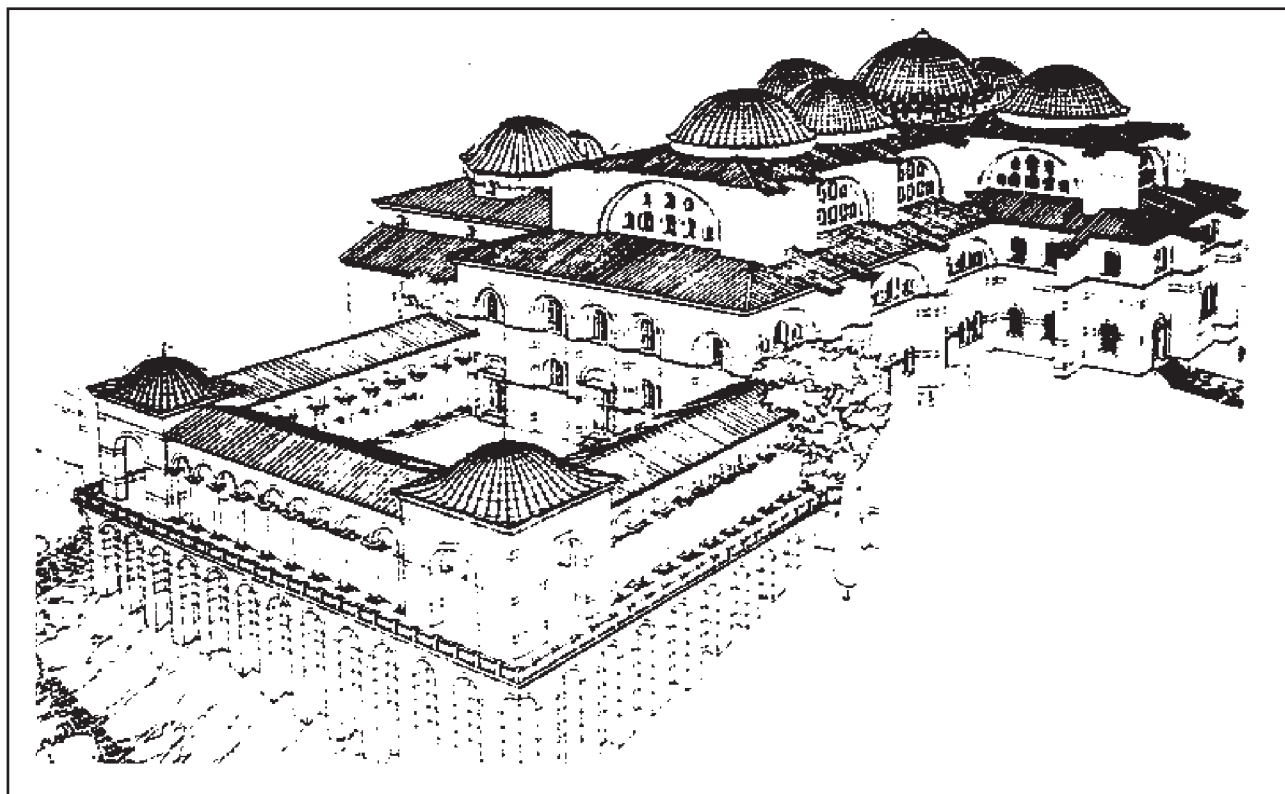
Ил. 24. Константинополь. Церковь Святой Ирины. План (по С. Манго)

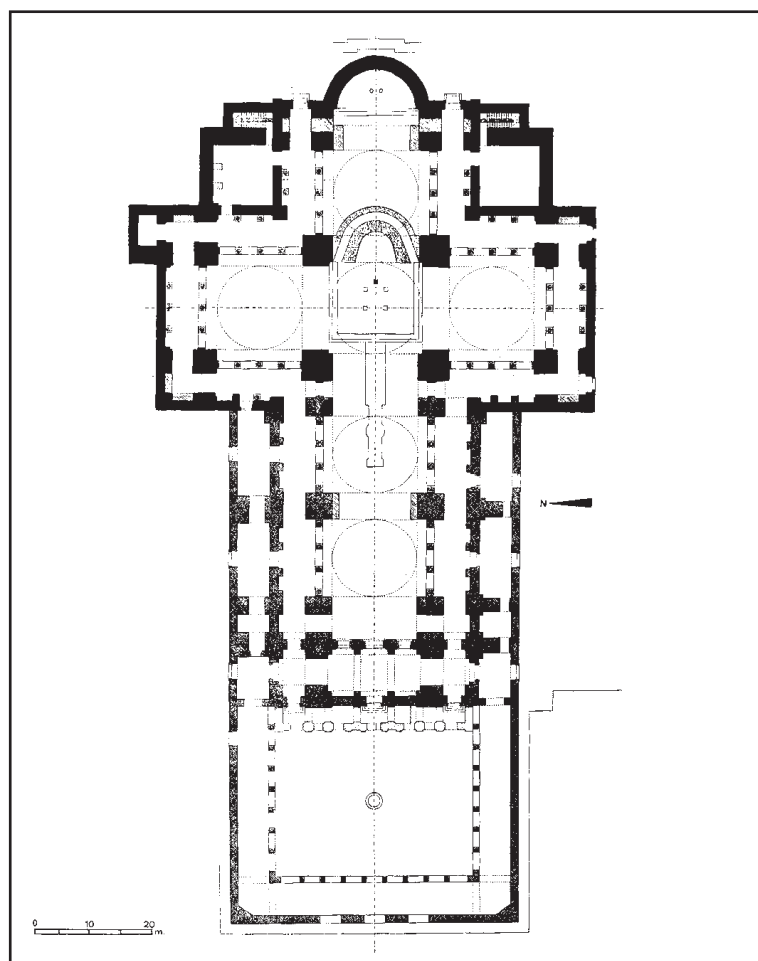
Ил. 26. Константинополь. Церковь Святой Ирины. Интерьер

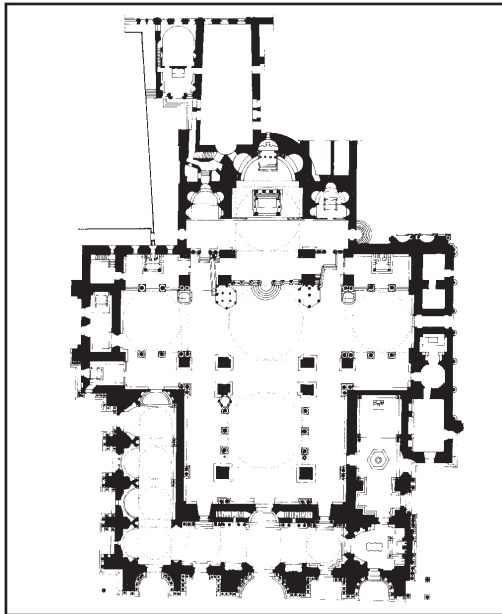
Ил. 27. Константинополь. Церковь Апостолов. Изображение на византийской миниатюре XII в.

Ил. 28. Эфес. Церковь Иоанна. VI в. Реконструкция (по Р. Краутхеймеру)

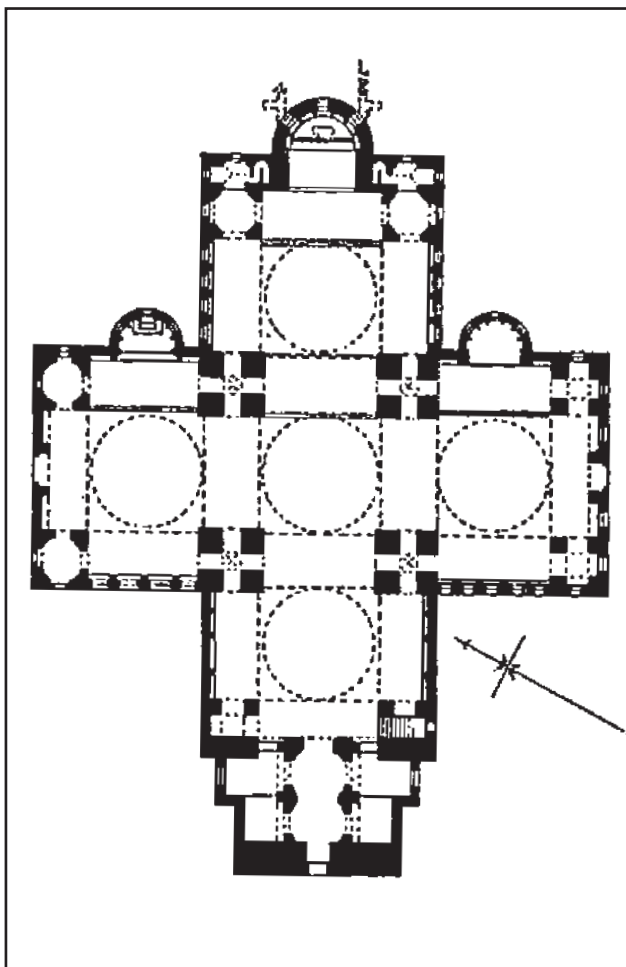
Ил. 29. Эфес. Церковь Иоанна. VI в. (по С. Манго)

Ил. 30. Венеція. Собор Сан Марко. XI в. План (по О. Демусу)

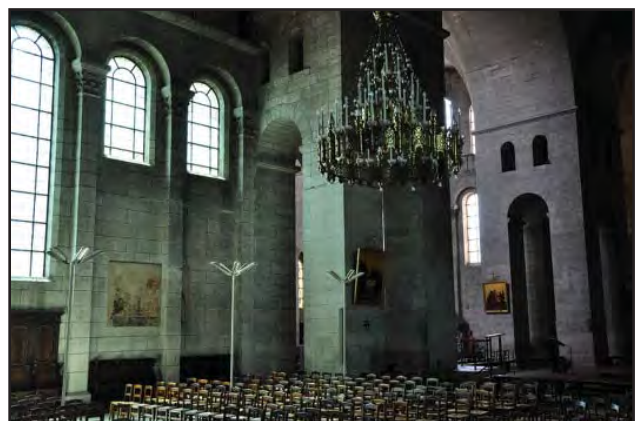
Ил. 31. Венеція. Собор Сан Марко. XI в. Интерьер

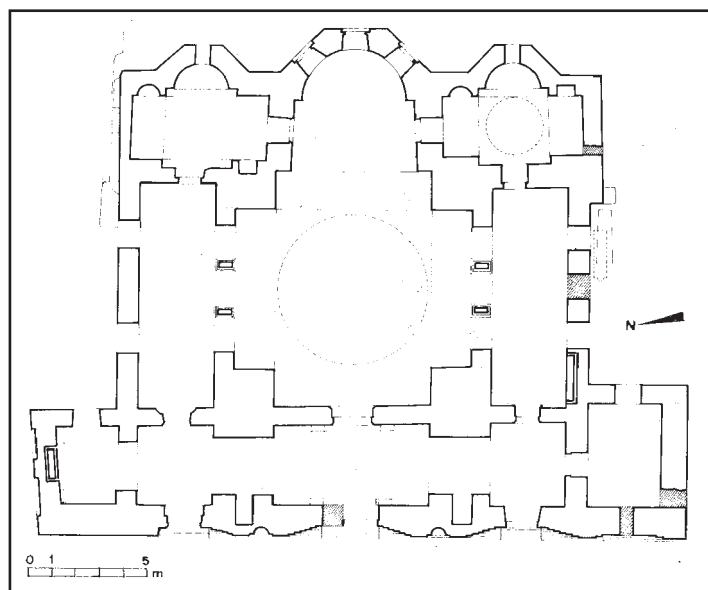
Ил. 32. Франция. Перигё. Собор Сен-Фрон. XII в. План

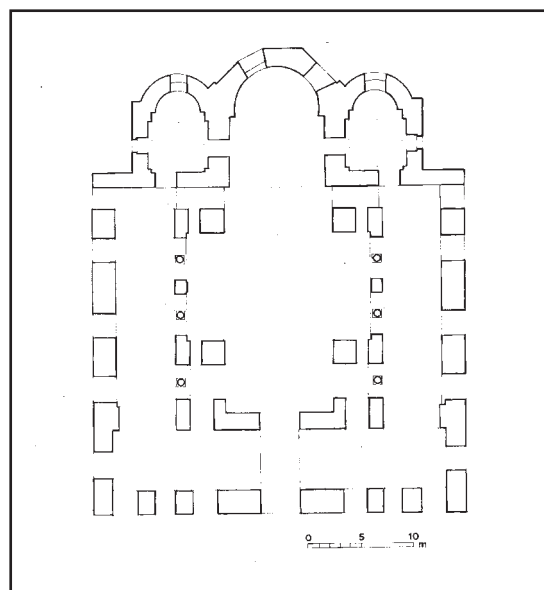
Ил. 33. Франция. Перигё. Собор Сен-Фрон. XII в. Общий вид

Ил. 34. Франция. Перигё. Собор Сен-Фрон. XII в. Интерьер

Ил. 35. Никея (Изник). Церковь Успения. VIII в. План (по Т. Шмиту)

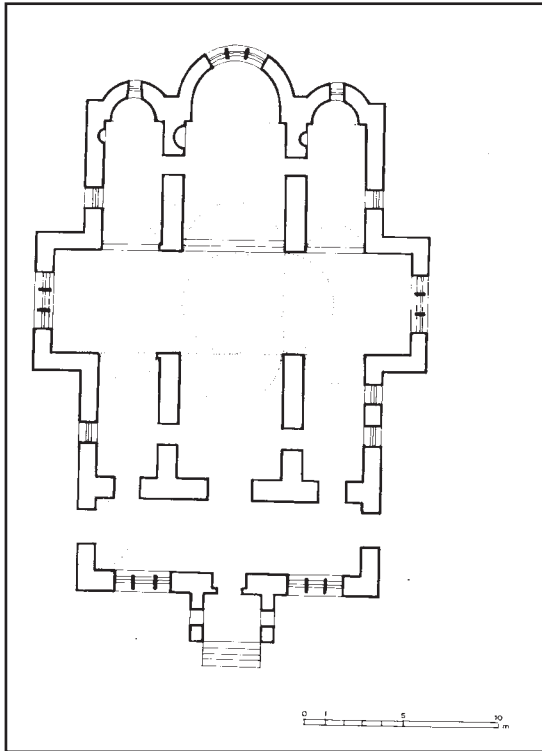
Ил. 36. Салоники. Церковь Святой Софии. VIII в. План (по С. Манго)

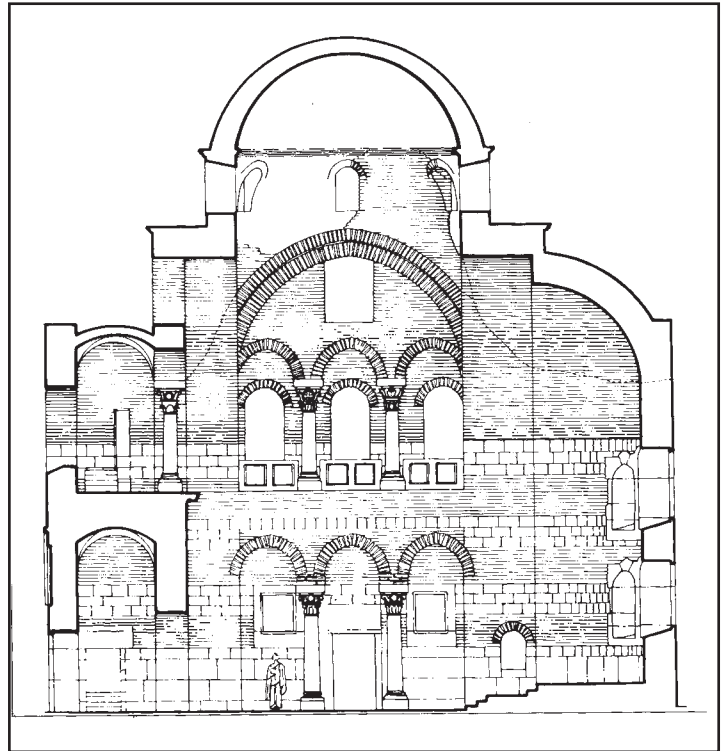
Ил. 37. Салоники. Церковь Святой Софии. VIII в. Общий вид

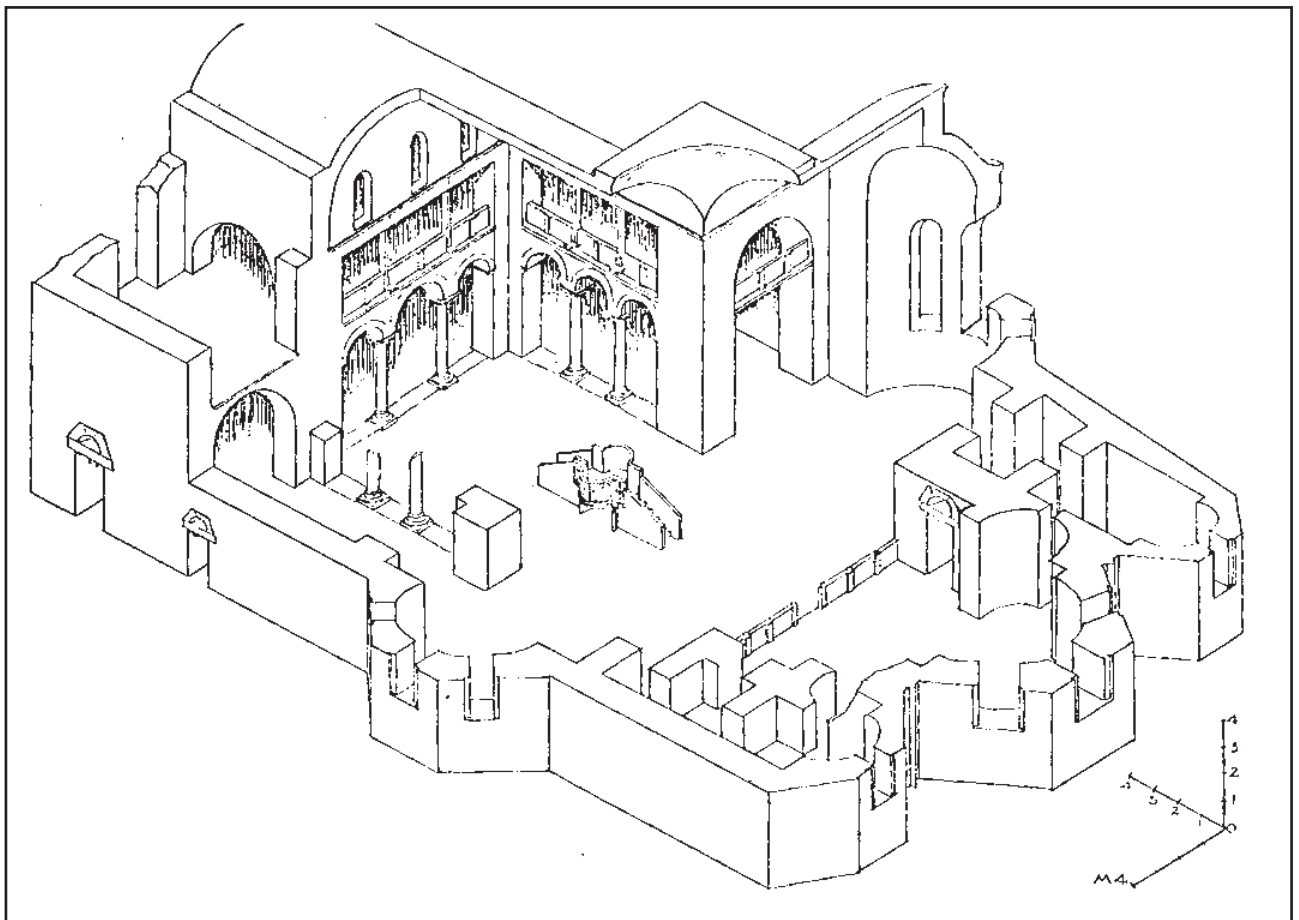
Ил. 38. Греция. Беотия. Скрипу (Орхомен). Церковь Богородицы. VIII в. Общий вид

Ил. 39. Греция. Беотия. Скрипу (Орхомен). Церковь Богородицы. VIII в. План (по М. Сотериу)

Ил. 40. Сирия. Каср-ибн-Вардан. Церковь VIII в. Разрез (по Х. Батлеру)

Ил. 41. Греция. о. Крит. Гортына. Церковь Святого Тита. VIII–IX вв. Разрез (по А. Орландосу)

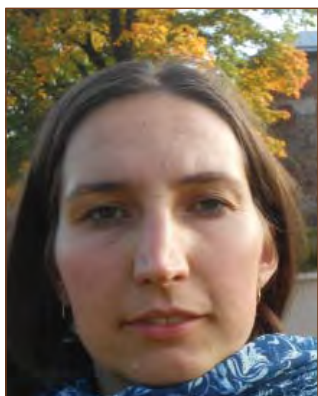
Источники и литература

- Анисимов А.В.* Венеция. Архитектурный путеводитель. – Москва, 2002.
- Брунов Н.И.* Архитектура Византии // Всеобщая история архитектуры. – Ленинград; Москва, 1966. – Т. 3. – С. 16–160.
- Брунов Н.И.* Очерки по истории архитектуры. – Москва, 2003. – Т. 2.
- Венедиков И., Петров Т.* Църквата «Св. Георги» в София // Сердика: Археологически материали и прочувания. – София, 1964. – Т. 1. – С. 76–108.
- Высоцкий А.М.* Об одной группе памятников в архитектуре Руси конца XI – начала XIII в. (еще раз о первой церкви Апостолов в Константинополе и ее наследии в средневековом мире) // Древнерусское искусство. Русь и страны Византийского мира. XII век. – Москва, 2002. – С. 179–205.
- Высоцкий С.А., Мовчан И.И.* Памятники монументального зодчества и живописи // Новое в археологии Киева. – Киев, 1981. – С. 141–264.
- Данчева-Василева А.* Сердика (Триадица, Средец) – епископски и митрополитски център IV–XII век // Християнската култура в средновековна България. – Велико Търново, 2008. – С. 23–34.
- Диба Ю.* Українські храми-ротонди X – першої половини XIV століть. – Львів, 2005.
- Димитров Д.* Изкуството в Тракия през епохата на римското владичество // История на българското изобразително изкуство. – София, 1976. – Т. 1. – С. 36–58.
- Елшин Д.Д.* Комплекс монументальных сооружений конца X века на Старокиевской горе: археологический, историко-архитектурный и градостроительный аспекты: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2008.
- Колпакова Г.С.* Искусство Византии. Ранний и средний периоды. – Санкт-Петербург, 2004.
- Комеч А.И.* Архитектура // Культура Византии. IV – первая половина VI в. – Москва, 1984. – С. 573–595.
- Корач В., Шупут М.* Архитектура и эстетика // Т. Вельманс, В. Корач, М. Шупут. Византийский мир. – Москва, 2006. – С. 313–514.
- Краутхаймер Р.* Три христианские столицы: топография и политика. – Москва; Санкт-Петербург, 2000.
- Лихачева В.* Искусство Византии IV–XV веков. – Ленинград, 1981.
- Мнацаканян С.Х.* К вопросу о генезисе крестово-купольных храмов Армении и Византии // Историко-филологический журнал. – Ереван, 1978. – № 1. – С. 227–230.
- Нессельштраус Ц.Г.* Искусство раннего средневековья. – Санкт-Петербург, 2000.
- Панайотова Д.* Червената църква при Перушица. – София, 1956.
- Полевой В.М.* Искусство Греции. Средние века. – Москва, 1973.
- Попова О.* Раннехристианское искусство (II–V века) // Очерки истории искусства. – Москва, 1987. – С. 220–242.
- Стамов С., Ангелова Р., Коларова В., Чанева-Дечевска Н.* Архитектурное наследство Болгарии. – София, 1972.
- Тяжелов В., Сопочинский О.* Искусство средних веков: Византия, Армения и Грузия, Болгария и Сербия, Древняя Русь, Украина и Белоруссия. – Dresden; Москва, 1975.
- Тяжелов В.Н.* Искусство средних веков в Западной и Центральной Европе. – Москва; Dresden, 1981.
- Цапенко М.П.* София. Търново. Пловдив. – Москва, 1972.
- Цончева М.* Църквата «Свети Георги» в София. – София, 1979.
- Якобсон А.Л.* Закономерности в развитии раннесредневековой архитектуры. – Ленинград, 1983.
- Bagatti B.* Gli antichi edifici sacri di Betlemme. – Jerusalem, 1952.
- Bardill J.* Église Saint-Polyeucte à Constantinople: nouvelle solution pour l'énigme de sa reconstitution // Architecture paléochrétienne. – Gollion, 2011. – P. 77–104.

- Barral i Altet. The early Middle Ages: From Late Antiquity to A.D. 1000. – Köln, 1997.
- Bettini S. L'architettura di San Marco. – Padua, 1946.
- Beyer H.W. Der syrische Kirchenbau. – Berlin, 1925.
- Butler H.C. Architecture and other Arts. Publication of the American Archaeological Expedition to Syria in 1899–1900. – New York, 1903.
- Butler H.C. Early Churches in Syria IV to VII centuries. – Princeton, 1929.
- Calderini A., Chierici G., Cecchelli C. La basilica di S. Lorenzo Maggiore in Milano. – Milano, 1951.
- Chazidakis M. Alte Kirchen und Klöster Griechenlands. – Köln, 1972.
- Demus C. The Church of San Marco in Venice. – Washington, 1960.
- Dupont-Sommer A. Une hymne syriaque sur la cathédrale d'Edesse // Cahiers Archéologiques. – 1947. – Vol. 2. – P. 29–39.
- Freely J., Çakmak A.S. Byzantine Monuments of Istanbul. – Cambridge, 2004.
- Gerola L. Monumenti veneti nell'isola Creta. – Venezia, 1908.
- Grabar A. Le témoignage d'une hymne syriaque sur l'architecture de la cathédrale d'Edesse au VIe siècle et sur la symbolique de l'édifice // Cahiers Archéologiques. – 1947. – Vol. 2. – P. 41–67.
- Grabar A. Martyrium. Recherches sur le cult des reliques et l'art chrétien antique. – Paris, 1943. – Vol. I. – 1946. – Vol. II.
- Guidotti G., Caporilli M. San Giovanni. Basilica Patriarcale. Roma. – Roma, 1997.
- Güyer S. Die Bedeutung der altchristlichen Baukunst des inneren Kleinasien für die allgemeine Kunstgeschichte // Byzantinische Zeitschrift. – Berlin, 1933. – Bd. 33. – S. 86–110.
- Heisenberg A. Grabeskirche und Apostelkirche. – Leipzig, 1908.
- Hetherington P. The Greek islands: guide to the byzantine and medieval buildings and their art. – London, 2001.
- Kalligas M. Die Hagia Sophia von Thessalonike. – Würzburg, 1935.
- Keil J., Sotiriou G., Hörmann H. Die Johanneskirche. – Wien, 1951.
- Khatchatrian A. Les baptistères paléochrétiens. – Paris, 1962.
- Kier H. Die Grossen romanischen Kirchen. – Köln, 1986.
- Kłosińska J. Sztuka bizantyńska. – Warszawa, 1975.
- Krautheimer R. Early Christian and Byzantine architecture. – 3-d ed. – Harmondsworth, 1979.
- Lassus J. Sanctuaries chrétiens de Syrie. – Paris, 1947.
- Lassus J., Tchalenko G. Ambons syriens // Cahiers Archéologiques. – 1951. – Vol. 5. – P. 75–122.
- Laule B. and U. Romanesque architecture in France // Romanesque. – Köln, 1997. – P. 120–177.
- Mainstone J.R. Hagia Sophia. – New York, 2001.
- Mango C. Byzantine architecture. – New York, 1974.
- Mathews T.F. The early churches of Constantinople: architecture and liturgy. – Pennsylvania University Park, 1971. – P. 11–19.
- Mathews T.F. The Byzantine Churches of Istanbul. – Pennsylvania University Park; London, 1976.
- McLean A. Romanesque architecture in Italy // Romanesque. – Köln, 1997. – P. 74–119.
- Millet G. Sainte-Sophie avant Justinian // Orientalia Christiana Periodica. – 1947. – Vol. 13. – P. 597–612.
- Millingen A. Byzantine churches in Constantinople. – London, 1912.
- Moreno Vazzoler G. La basilica maior di S. Lorenzo in Milano. – Milano, 1992.
- Müller-Wiener W. Bildlexicon zur Topographie Istanbuls: Byzantion – Konstantinopolis – Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts. – Tübingen, 1977.
- Oakeshott W. Die Mosaiken von Rom vom dritten zum vierzehnten Jahrhundert. – Leipzig, 1967.
65. Orlandos A. Les monuments paléochrétiens découverts ou études en Grèce du 1938 à 1954 // Actes du V-e congress International d'archéologie chrétienne. – Paris, 1957. – P. 115–207.
- Papahatzis N., Niconanos N. Denkmäler von Thessaloniki. – Thessaloniki, 2001.

- Peschlow U.* Die Irenenkirche in Konstantinopel // *Istanbuler Mitteilungen*, Beiheft 18. – Tübingen, 1977.
- Peschlow U.* Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesiskirche in Iznik // *Istanbuler Mitteilungen*. – Tübingen, 1972. – Vol. 22. – S. 145–186.
- Restle M.* Studien zur frühbyzantinischen Architektur Kappadokiens. – Wien, 1979.
- Ritz S.* Die Prophetie. Die Basilika S. Stepfano Rotondo in Bilden. – Rom, 1996.
- Schmit T.* Die Koimesiskirche von Nikaia. – Berlin; Leipzig, 1927.
- Sodini J.-P.* Qal'at Sem'an et Deir Sem'an: naissance et développement d'un lieu de pèlerinage Durant l'Antiquité tardive // *Architecture paléochrétienne*. – Gollion, 2011. – P. 11–59.
- Spanner H., Güyer S.* Rusafa. Wallenfahrstadt des heiligen Sergios. – Berlin, 1926.
- Strzygowski J.* Kleinasien. Ein Neuland der Kunstgeschichte. – Leipzig, 1903.
- Strzygowski J.* L'ancien art chrétien de Syrie. – Paris, 1936.
- The architectural review*. – London, 1907. – Vol. XXII.
- Tsaksiras L., Papanthimou K., Mantziou G., Kalogirou N.* Thessaloniki: The City and its Monuments. – Thessaloniki, 2004.
- Turkoglu S.* Ayasofya skevophilakionu kazisi // *Ayasofya Muzesi Yilligi*. – 1983. – Vol. 9. – S. 25–35.
- Van Nice R.L.* Saint Sophia in Istanbul: An Architectural Survey. – Washington DC, 1965. – Vol. 1; 1986. – Vol. 2.
- Vogüé M. de.* Syrie central. Architecture civile et religieuse du I-er an VII-e siècle. – Paris, 1865–1877. – Vol. I–II.
- Wistrand E.K.H.* Konstantins Kirche am heiligen Grab in Jerusalem nach den ältesten literarischen Zeugnissen. – Göteborg, 1952.
- Γκιολεσ Ν.* Βυζαντινή ναοδομία (600–1204). – Αθήνα, 1992.
- Μπούρας Χ.* Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα. – Αθήνα, 2001.
- Μπούρας Χ.* Βυζαντινή & Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα. – Αθήνα, 2001.
- Ορλάνδος Α.* Η ξυλοστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τής μεσόγειαχής λεχάνης. – Αθήναι, 1952. – Τ. 1.
- Πάλλας Δ.* Η Παναγία τής Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τής πλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σέ μεσαιωνική βυζντινή // *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, 6. – 1976/1977. – Σ. 1–35.
- Σωτηρίου Μ.* Ὁ ναός τής Σκριποῦς τής Βοιωτίας // *Ἀρχαιολογική Ἐφημερίς*, 1931.
- Τό Ἔργον τής χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*. – Αθήναι, 1979.

ФОРМУВАННЯ ХРАМУ ЗАКОМАРНОГО ТИПУ ТА ЕТАПИ ЙОГО РОЗВИТКУ У XII СТОЛІТТІ

Катерина Міхеєнко
кандидат архітектури,
старший викладач кафедри теорії,
історії архітектури та синтезу мистецтв
Національної академії образотворчого мистецтва
і архітектури

Коло наукових зацікавлень:
візантійська і давньоруська архітектура

У статті окреслено етапи формування закомарного храму Київської Русі та його розвитку у XII ст., що були пов'язані з Києвом, Черніговом та Новгородом. Прослідковано еволюцію завершень фасадних стін і конструкцій перекриття храмів XI–XII ст.

Ключові слова: храм, перекриття, склепіння, закомара, фасад, Візантія, Київська Русь.

В статье рассмотрены этапы формирования закомарного храма Киевской Руси и его развития в XII в., которые были связаны с Киевом, Черниговом и Новгородом. Прослежено эволюцию завершения фасадных стен и конструкций перекрытия храмов XI–XII вв.

Ключевые слова: храм, перекрытие, свод, закомара, фасад, Византия, Киевская Русь.

The stages of formation of zakomara (arched gable) temple of Kyivan Rus and its development in the XII century were considered in the article. These stages were connected with Kyiv, Chernihiv and Novgorod. The evolution of end of facade walls and construction of overlap of the temples of the XI–XII centuries were tracked.

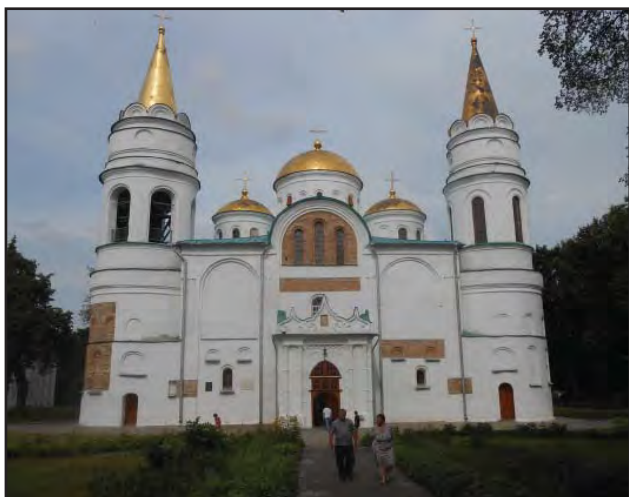
Keywords: temple, overlap, vault, arched gable (zakomara), facade, Byzantium, Kyivan Rus.

Перший мурований храм Києва, зведений князем Володимиром Святославичем після хрещення Русі, церква Богородиці Десятинна (989–996 рр.) була майже повністю зруйнована 1240 року і нині відома лише за матеріалами археологічних досліджень¹. При розкопках церкви у 1948 році на захід від неї було виявлено блок мурування з фрагментом закомари із залишком поребрикового карниза [Каргер, 1961, с. 50–54, рис. 14–16]. Положення цього блоку відносно фундаментів храму свідчить про те, що він був залишком фасаду другого поверху західної галереї. Але другий поверх галереї був, імовірно, надбудований пізніше, тому точний час появи цього закомарного покриття не відомий [Комеч, 1987, с. 169–173]. Щодо решти фасадів Десятинної церкви, то

від їхніх завершень не збереглося жодних залишків.

У Візантії фасадні стіни наосів хрестово-купольних храмів як сучасних Десятинній церкві, так і протягом усього середньовізантійського періоду (IX – початок XIII ст.), мали півкруглі закомари лише в тих частинах, які відповідають торцям рамен просторового хреста, а стіни кутових компартиментів завершувалися, як правило, горизонтальними карнизами. При цьому горизонтальні карнизи щодо рамен просторового хреста зазвичай понижені і розташовуються не вище п'ят склепінь над раменами (Мірелейон (Бодрумджамі) у Константинополі, X ст., церква Богородиці Космотери в Феррах, 1152 р., церква Святого Пантелеймона в Нерезі, 1164 р.). Перекриття нартекса могло бути таким же

¹ Масштабні археологічні дослідження Десятинної церкви проводилися під керівництвом Д. Мілеєва (1908–1914 рр.), М. Каргера (1938–1939 рр., 1947–1952 рр.), Г. Івакіна та О. Іоаннісяна (2005–2011 рр.).

Іл. 1. Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Західний фасад. Фото 2014 р.

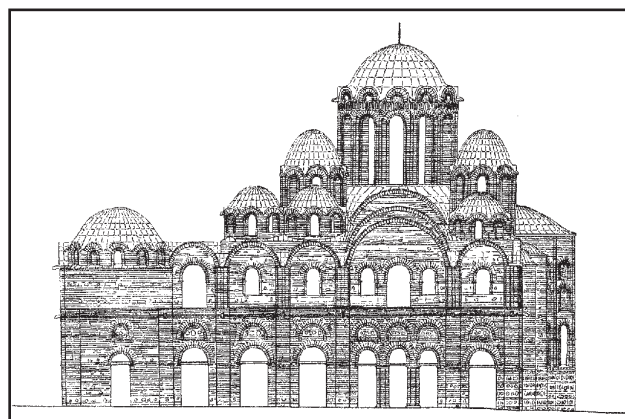
пониженим, як і в кутових компартиментах наоса, але при влаштуванні в нартексі хорів він підвищувався і його перекриття розташовувалося на рівні рамен просторового хреста, завершуючись такими самими півкруглими закомарами. Характерним прикладом є церква Панагії Халкеон у Салоніках (1028 р.), де західний фасад нартекса та стіни обох його торців завершуються півкруглими закомарами, яким в інтер'єрі відповідає центральне хрестове склепіння, а з півдня та півночі попружні арки під барабанами бокових куполів. Поширеними є варіанти, у яких над мурованими склепіннями просторового хреста розташовувалися двоскатні дахи, тоді відповідні внутрішнім склепінням закомари на фасадах мали вигляд півкруглих ніш, вписаних у трикутні фронти, як у церкві Богородиці монастиря Ліпса (Фенарі Іса) у Константинополі, X ст., церкві Панагії Халкеон в Салоніках, 1028 року (над нартексом закомари лишуються півциркульними), церкві Богородиці та католіконі монастиря Осіос Лукас у Фокиді, X та XI ст. відповідно, католіконі монастиря Дафні у Афінах, XI ст., церкві Святого Федора (Кілісе джамі) у Константинополі, XI–XII ст.

У півколах закомар, незалежно від наявності чи відсутності над ними двосхилого покриття, містилися або великі аркові вікна, які зазвичай поділялися мармуровими колонками чи мурованими стовпцями на три частини, як у церкві Богородиці монастиря Ліпса (Фенарі Іса) у Константинополі, X ст., та в церкві Богородиці Космотери в Ферах, 1152 року, або композиції з трьох окремих вікон, середньо-

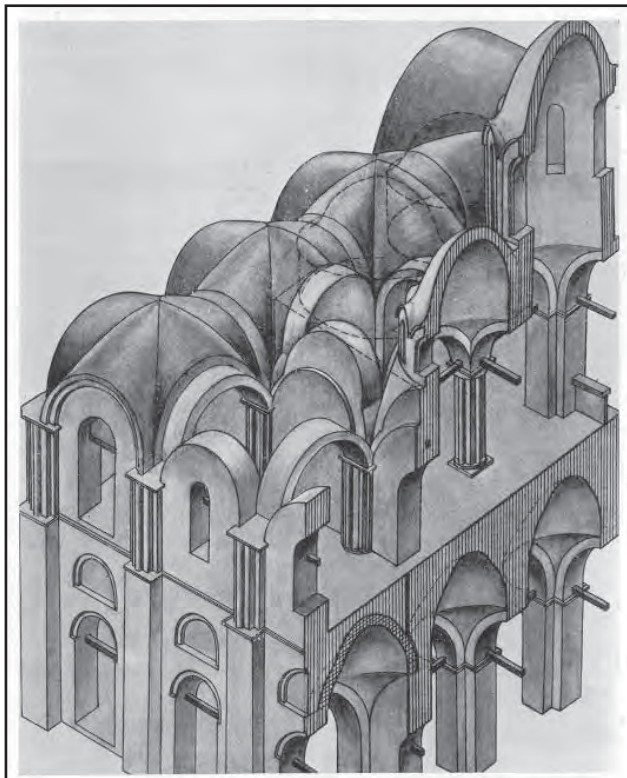
го більш високого і двох понижених бокових, кожне із арковим завершенням, це церква Христа Пантеопта (Ескі Імарет джамі) у Константинополі, XI ст., католікон монастиря Дафні в Афінах, XI ст., церква Богородиці Кіріотисси (мечеть Календерхане) у Константинополі, кінець XII ст.

Саме таку систему перекриттів і завершень фасадних стін має Спасо-Преображенський собор у Чернігові (закладений до 1036 р.). Він зберіг практично повністю найдавніше серед храмів Київської Русі первинне завершення фасадів. Це великі півкола закомар просторового хреста (центральна нава та трансепт), у кожній з яких по три вікна з арковими завершеннями, а прясла стін, відповідні кутовим компартиментам наоса і нартекса, мають горизонтальне завершення (іл. 1). Над кутовими компартиментами дев'ятидольної частини наоса розташовані куполи на барабанах, а бокові частини нартекса перекривалися купольними склепіннями на парусах, залишки яких були відкриті М. Холостенком під час досліджень собору у 1968–1969 роках [Холостенко, 1970а, арк. 12; Холостенко, 1970 б, арк. 62; Холостенко, 1990, с. 8].

Софійський собор у Києві (літописи дають дві дати закладення храму – 1017 р. та 1037 р.) має п'ятинавовий наос. Але рамена його просторового хреста розповсюджуються лише на нави, які безпосередньо примикають до центрального купола, відділяючись від бокових нав торцевими стінами з трипролітними арками. Над північним та південним раменами просторового хреста (над західною

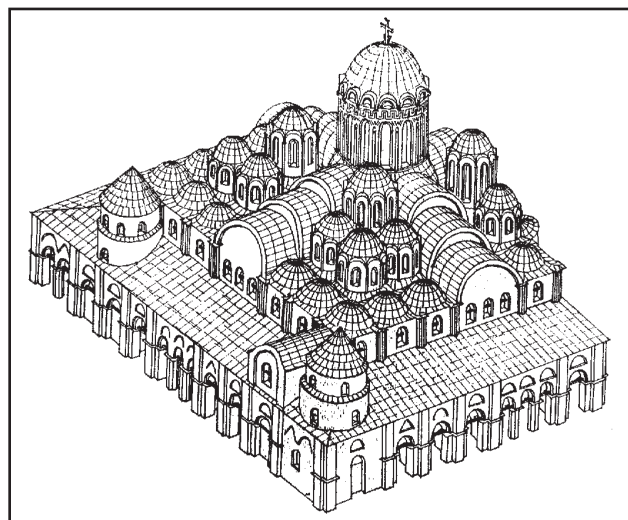
Іл. 2. Софія Київська. Південний фасад. Реконструкція Ю. Ассєва, М. Кресального, В. Волкова (за: Кресальний, 1960)

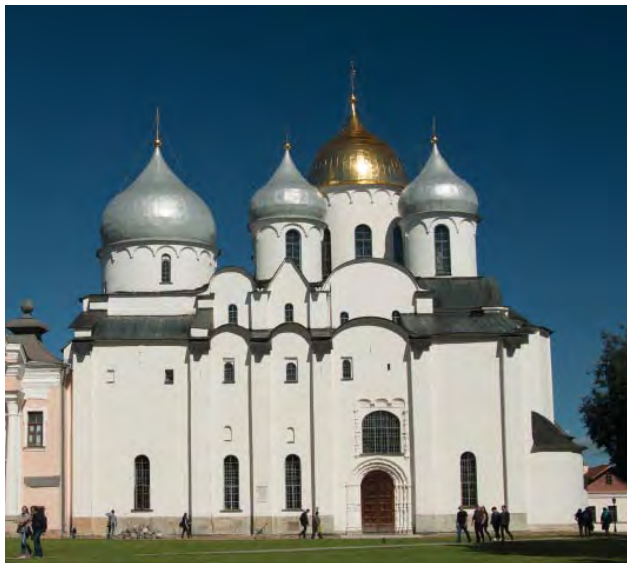
Іл. 3. Софія Київська. Реконструкція перекриття внутрішніх галерей за Ю. Асєєвим, І. Тоцькою, Г. Штендером (за: Асєєв, Тоцькая, Штендер, 1988)

частиною первинне перекриття не збереглося) такої внутрішньої структури відповідають два рівні циліндричних склепінь: над раменами трансепта розташовуються склепіння, які спираються на попружні арки барабана центрального купола, а склепіння, які продовжують рамена просторового хреста над хорами, розташовуються приблизно на 1,2 м нижче, що зовні утворює циліндрично-ступінчасту форму. Закомари торцевих стін, що відповідають зовнішнім пониженим склепінням, вікон не мають, оскільки до цих закомар мали примикати другі поверхи внутрішніх галерей. Компартименти, розташовані між раменами просторового хреста в межах п'ятинавового ядра, усі завершуються куполами на малих та середньої висоти барабанах, вікна яких були єдиним джерелом освітлення хорів. Дванадцять малих і середніх куполів разом із тринадцятим найвищим центральним куполом утворюють над Софією Київською пірамідальну композицію, якої (як і подібної багатокупольності) візантійське храмобудування не знає. Північний, південний і західний фасади Софії Київської по першому поверху фор-

мувалися аркадами зовнішніх галерей, над якими були влаштовані гульбища, а верхніми частинами фасадів були другі поверхи внутрішніх галерей, які не зберегли ні первинних перекриттів, ні верхніх частин стін. Реконструкції первинного вигляду Софії Київської, пропоновані в різний час різними авторами дають кілька варіантів перекриття других поверхів внутрішніх галерей [Каргер, 1961, с. 123–140]. Після досліджень собору в 1950-х роках Ю. Асєєвим, М. Кресальним, В. Волковим була запропонована його реконструкція. У ній усі компартименти других поверхів внутрішніх галерей перекриті циліндричними склепіннями, які виходять на фасади півкруглими закомарами (іл. 2) [Кресальний, 1960, с. 85–86, рис. 68–71]. Наступні натурні дослідження Софійського собору з виконанням зондажів були проведені в 1978 році на другому поверсі південної внутрішньої галереї Ю. Асєєвим, І. Тоцькою, Г. Штендером. Як результат, ними була запропонована нова реконструкція, у якій циліндричні склепіння попередньої реконструкції, окрім ділянок, які відповідають раменам просторового хреста, замінені на хрестові склепіння, але фасади лишилися із закомарним завершенням (іл. 3) [Асєєв, Тоцькая, Штендер, 1980; Асєєв, Тоцькая, Штендер, 1988, с. 18–27]. Відмінну інтерпретацію результатам тогочасних досліджень дав Г. Логвин, який у той же період запропонував свою реконструкцію Софійського собору, де ділянки других поверхів галерей, відповідні

Іл. 4. Софія Київська. Реконструкція Г. Логвина (за: Логвин Г., 1978)

Іл. 5. Софія Новгородська. Південний фасад. Сучасне фото

раменам трансепта, лишилися з циліндричними склепіннями, а всі останні компартименти перекриті купольними склепіннями, аналогічними тим, що існують у нижніх поверхах внутрішніх галерей та в приміщеннях під хорами, а прясла фасадів під цими купольними склепінням завершуються горизонтальними карнизами (іл. 4) [Логвин Г., 1978, с. 33–34].

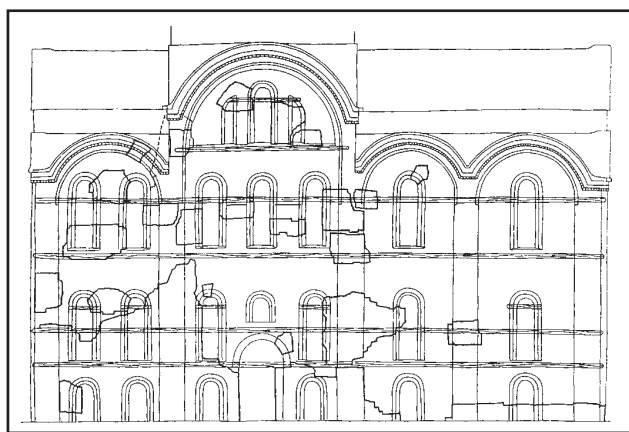
Софія Новгородська була закладена 1045 року (освячення, згідно з літописними даними, 1050 р. або 1052 р.). На відміну від Софії Київської рамена її просторового хреста перекриті циліндричними склепіннями, які не мають перепадів. Відповідні їм великі закомари, як і у Софії Київській, вікон не мають. Східні кутові компартименти Софії Новгородської перекриті половинами циліндричних склепінь, орієнтованими за осями *схід–захід*, а на фасадах у рівні їхніх п'ят розташовуються горизонтальні карнизи. Північно-західний кут п'ятинавового ядра Софії Новгородської перекрито циліндричним склепінням з орієнтацією шелиги *захід–схід*, якому на західному фасаді відповідає закомара, на північному фасаді розташовується аналогічна закомара, але на відміну від західної конструктивної закомари вона декоративна, оскільки примикає до бокового схилу склепіння. Це найбільш рання відома нині закомара, яка є не конструктивним елементом (заповнення торця склепіння), а декоративною формою. Південно-західний кут п'ятинавового ядра Софії також перекритий циліндричним склепінням, але на відміну

від північно-західного, орієнтація його шелиги *південь–північ*, тому з цього боку конструктивна закомара виходить на південний фасад, а закомара декоративна мала розташовуватися на західному фасаді, проте вона відсутня, оскільки до південно-західного кута примикає сходовая вежа. А над компартиментами, які примикають із заходу до рамен трансепта, збереглися унікальні муровані двосхилі перекриття, що виходять на північний та південний фасади трикутними щипцями (іл. 5). Така форма перекриття не трапляється у Візантії і не використовувалася надалі в давньоруській архітектурі. Що ж до декоративних закомар, які вперше фіксуються в Софії Новгородській, то вони надалі будуть використовуватися в храмах закомарного типу, але такий тип формуватиметься в останній чверті XI ст., а в Софії Новгородській чіткої системи закомарного завершення, як зазначає О. Комеч, ще не склалося [Комеч, 1987, с. 248].

У 1073 році в Києві починають будувати Успенський собор Печерського монастиря (освячення 1087 р.). Він є першим відомим храмом, на фасадах якого всі прясла завершувалися півкруглими закомарами. На графічній реконструкції М. Холостенка (1941 р. собор майже повністю зруйновано, але його бокові фасади були істотно перебудовані вже у XVIII ст.) п'яти всіх малих закомар щодо закомар просторового хреста були понижені: їхні замкові частини відповідали рівню п'ят великих закомар (іл. 6) [Холостенко, 1975, с. 153; Холостенко, 1976, с. 144, рис. 14, 15]. Проте в натурі пониження склепінь собору зафіксоване дослідженнями М. Холостенка лише в східних компартиментах [Холостенко, 1975, с. 152, рис. 40]. Виявлені під час розкопок румовищ собору фрагменти закомари із залишками вікна з арковим завершенням та двох бокових ніш з піварковими завершеннями М. Холостенко розмістив на площині великої закомари, відповідної торцю трансепта (північний фасад), а закомари малих прясел, згідно з його реконструкцією, не мали ні вікон, ні ніш, вікна в цих пряслах розташовувалися в першому ярусі та над підлогою хорів [Холостенко, 1975, с. 153, рис. 39]. О. Комеч, погоджуючись у загальних рисах із реконструкцією М. Холостенка, відзначив, однак, що фраг-

менти з вікном та нішами не можуть походити з прясла торця трансепта, оскільки ця частина стіни центрального ядра храму була вирубана після появи зовнішніх прибудов ще у XVIII ст. Посилаючись на дані П. Лашкарьова, О. Комеча вважає, що композиція вікна з двома боковими нішами розташовувалася в закомарі західного малого прясла північного фасаду. На думку О. Комеча, над західними компартиментами собору п'яти малих закомар розташовувалися на одному рівні з п'ятами великих закомар, а пониженими, згідно з візантійською традицією, були лише закомари східних кутових компартиментів² [Комеч, 1987, с. 272].

Циліндричні склепіння над західними компартиментами, за матеріалами досліджень М. Холостенка, мали орієнтацію шелиг *південь–північ*, відтак на південному і північному фасадах їм відповідали конструктивні закомари, а на західному фасаді декоративні [Холостенко, 1975, с. 153]. Щодо склепінь східних компартиментів, то, орієнтуючись на висоту бокових апсид, які до них примикають [Холостенко, 1976, с. 144, рис. 14], вони мали шелиги в напрямі *захід–схід*, тож східні торці цих склепінь заповнювалися конхами апсид, а на південному та північному фасадах біля їхніх бокових схилів розташовувалися декоративні закомари. Відтак, Успенський собор Печерського монастиря є першим відомим

Іл. 6. Успенський собор Печерського монастиря. Реконструкція північного фасаду М. Холостенка (за: Холостенко, 1975)

храмом, усі фасади якого завершуються півкруглими закомарами, тобто він вже є храмом закомарного типу, формування якого, за визначенням О. Комеча, є одним з перших творчих здобутків давньоруської архітектурної традиції [Комеч, 1987, с. 283].

Майже одночасно з Успенським собором Печерського монастиря зводився Михайлівський собор Видубицького монастиря (1070–1088 рр.). Дослідженнями 1970-х років Р. Бикової та І. Мовчана встановлено, що цей храм будувався у два етапи. Спочатку було зведено шестистопне ядро, до якого пізніше добудували нартекс зі сходовою вежею на хори [Бикова, 1996, с. 179; Мовчан, 1975, с. 100–102]. Перекриття центральної нави та трансепта первинної частини не збереглися, але вони перекривалися, вочевидь, традиційними циліндричними склепіннями, шелиги яких були орієнтовані по осям рамен. А в південно-західному компартименті первинної частини на третину збереглося перекриття купольним склепінням. Симетричне йому склепіння в північно-західному компартименті не збереглося, але є всі підстави вважати, що воно було аналогічним. Імовірно, такими ж купольними склепіннями були перекриті й східні компартименти, які втрачені разом зі стінами. На думку О. Комеча, усі малі прясла Михайлівського храму Видубицького монастиря завершувалися закомарами, які були декоративними. Підставу для такого висновку дають залишки подвійних уступів, збережені на лопатках фасадів, які є нижніми частинами профілювання півкіл закомар [Комеч, 1987, с. 265–266]. Іншу реконструкцію пропонує Н. Логвин, на думку якої малі прясла завершувалися горизонтальним карнизом [Логвин Н., 1986, с. 270, рис. 3] і лише заведений пізніше нартекс мав закомарне завершення всіх прясел. Про це свідчать збережені залишки нижніх частин вікон або ніш у південному пряслі західної стіни та на південній торцевій стіні нартекса (іл. 7).

У 1108–1113 роках було зведено Михайлівський Золотоверхий собор, який став взір-

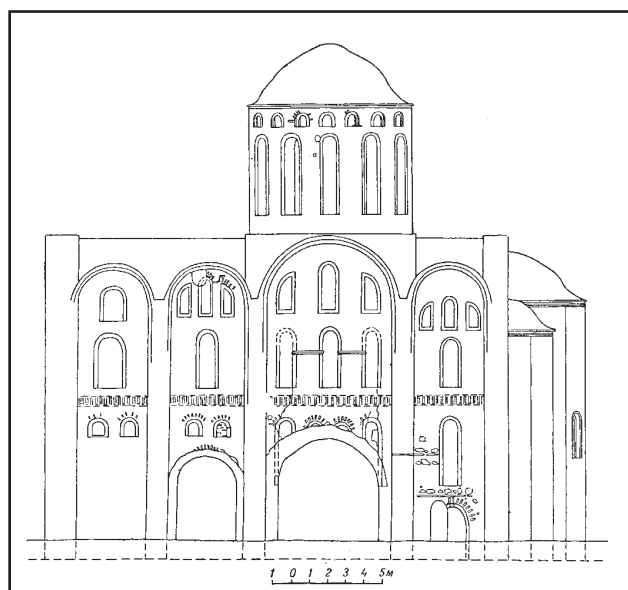
² Графічна реконструкція північного фасаду Успенського собору Печерського монастиря з урахуванням зауважень О. Комеча була запропонована І. Анісімовим (Анісімов І.О. Деякі особливості первісної архітектури Успенського собору Києво-Печерської лаври (авторська версія) // Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. – Київ, 2004. – Вип. 12. – С. 24).

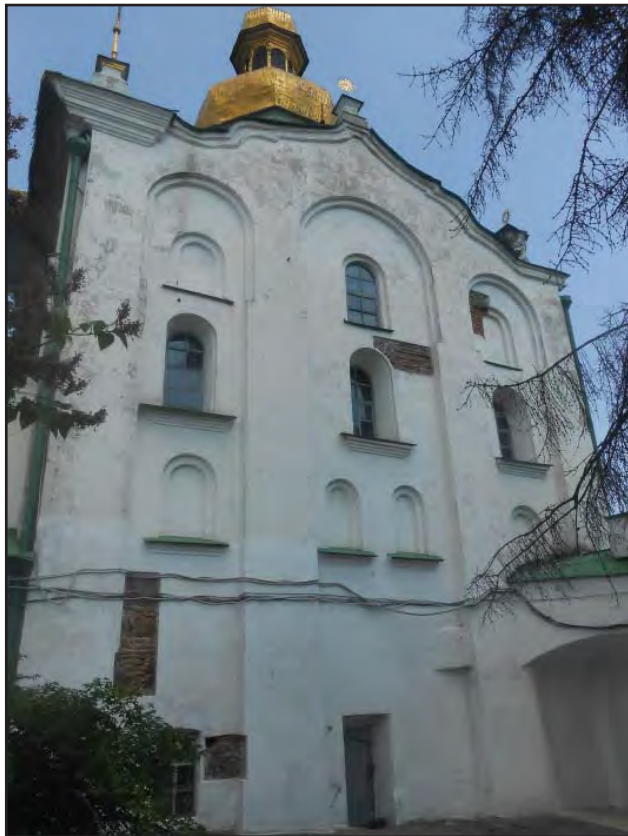
Іл. 7. Михайлівський собор Видубицького монастиря.
Залишки нижніх частин вікон або ніш у закомарах на фасадах нартекса:
 а) південне прясло західної стіни (фото 2014 р.);
 б) південна торцева стіна (фото 2014 р.)

цем для подальшого розвитку храмів закомарного типу (собор у 1937 р. знесено, його обміри в 1934 р. виконані І. Моргилевським [Каргер, 1961, с. 277, 279]). У цьому соборі вперше п'яти всіх закомар – і великих, які відповідають раменам просторового хреста, і малих над боковими компартиментами – розташовуються на одному рівні (іл. 8) [Асеев, 1982, с. 100], що надалі стане однією з визначальних рис закомарних храмів аж до появи в кінці XII ст. храмів з підвищено-ступінчастим попружними арками. Утім, в інтер'єрі Михайлівського собору склепіння над кутовими східними компартиментами, як і в Успенському соборі Печерського монастиря, ще понижені, згідно з візантійською традицією. На фасаді це пониження, на відміну від Успенського собору, не виявлено, оскільки зовні східні склепіння надбудовані декоративними закомарами, п'яти яких розташовані на однаковому рівні з п'ятима всіх останніх закомар. Усі кутові компартименти наоса (і східні понижені, і вищі західні) перекривалися в Михайлівському Золотоверхому соборі циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг захід–схід. Відтак, у всіх малих закомарах бокових фасадів наоса розташовувалися не вікна, а композиції з трьох декоративних ніш, оскільки всі ці закомари були декоративними (примикали до бокових схилів циліндричних склепінь), середня більш висока ніша мала півциркульне завершення, а нижчі бокові – чверть циркульне. У закомарах просторово-

го хреста розташовувалися такої ж форми, але дещо більші, композиції з трьох вікон. Яким типом склепінь перекривалися два бокові членування хор над нартексом визначити неможливо (на кресленні І. Моргилевського зображено велике вікно або нішу з арковим завершенням [Каргер, 1961, с. 277, 279]). Цікавою особливістю відзначалися композиції трьох ніш у двох східних закомарах (над стінами жертвенника й дияконника), які мають таку саму форму, але помітно нижчі, відповідаючи приблизно рівню понижених внутрішніх склепінь над цими компартиментами. Від-

Іл. 8. Михайлівський Золотоверхий собор. Південний фасад. Креслення І. Моргилевського (за: Каргер, 1961)

**Іл. 9. Троїцька надбрамна церква
Печерського монастиря. Південний фасад.
Фото 2015 р.**

так, у даному разі підвищене розташування декоративної закомари викликане, вочевидь, новим смаком, а пониження ніш пов'язане зі старою традицією. Акцентуючи на цьому увагу, О. Комеч називає східні закомари бічних фасадів Михайлівського собору «подвійною декорацією» [Комеч, 1987, с. 280].

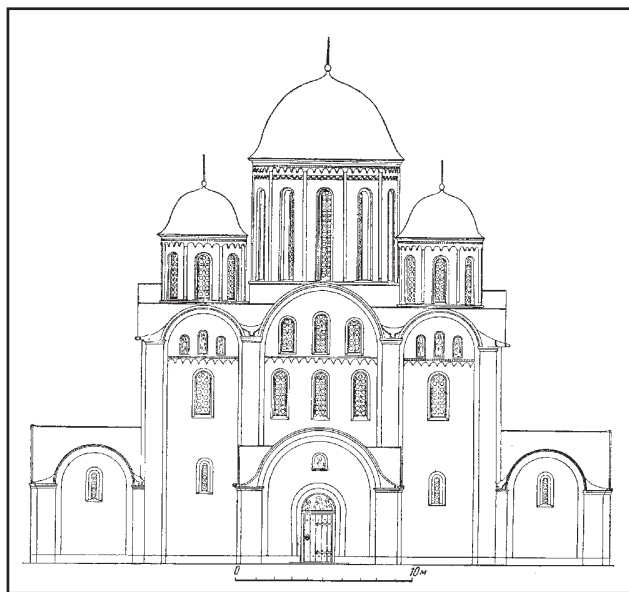
Майже одночасно з Михайлівським Золотоверхим собором зводилася невеличка Троїцька надбрамна церква Печерського монастиря (після 1106 р.). Це чотиристовпний храм, усі фасади якого (у тому числі й східний, який не має виступаючих апсид, оскільки вони втоплені в товщу східної стіни) завершуються з кожного боку трьома закомарами, п'яти яких також розташовані на одному рівні. На площинах великих закомар, відповідних раменам просторового хреста, на західному, південному та північному фасадах розташовується по одному вікну (у товщі східної стіни містяться апсидні ніші). Усі кутові компартименти перекриваються циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг захід–схід. Відтак, малі конструктивні закомари були на східному та на західному фасаді, на останньому вони мали

по одному вікну. На площинах малих закомар південного фасаду (єдиного, який зберіг відкритою свою первинну форму й декорацію) розміщено ніші (іл. 9).

Наступними датованими закомарними храмами серед збережених пам'яток є собори Новгород: Ніколо-Дворищенський собор (закладений 1113 р.), собор Різдва Богородиці Антонієвого монастиря (1117–1122 рр.) та Георгіївський собор Юр'євого монастиря (1119 р.). П'яти всіх їхніх закомар розташовуються на одному рівні, як і в київському Михайлівському Золотоверхому соборі, але, на відміну від останнього, східні компартименти і в інтер'єрі не мають пониження. Особливістю новгородських храмів є відсутність вікон або ніш у півколах закомар, які для київських храмів були, очевидно, обов'язковими, як свідчать розглянуті вище пам'ятки.

Храми цього періоду збереглися і в Чернігові. Це – Борисоглібський собор (перша літописна згадка – 1123 р.) та Успенський собор Єлецького монастиря, який не має літописної дати (пропоновані варіанти – від кінця XI ст. до середини XII ст.). Композиційно обидва собори дуже близькі київському Михайлівському Золотоверхому собору, усі прясла їхніх фасадів завершуються закомарами, хоча вівтарні компартименти, як і в Новгороді, уже не мають в інтер'єрі пониження. На відміну від розглянутих вище храмів Києва, Новгород, а також Спаського собору в Чернігові, зведених у техніці *opus mixtum* з утопленим рядом, у Борисоглібському соборі та Успенському соборі Єлецького монастиря застосовано рівношарове мурування *opus isodos*. Окрім того, бічні частини хорів обох цих храмів спираються на хрестові склепіння, які в жодному з храмів Києва та Новгороду ні у XI ст., ні в перших десятиліттях XII ст. невідомі.

Щодо верхніх склепінь, то в Успенському соборі вони збереглися над східними боковими компартиментами (жертвенник і дияконник) і являють собою циліндричні склепіння з орієнтацією шелиг південь–північ. Відтак, закомари в їхніх торцях на бокових фасадах конструктивні, на східному декоративні, при цьому бокові апсиди порівняно із центральною істотно понижені, оскільки найвищі точки їхніх конх містяться нижче п'ят поперечно орієнтованих циліндричних склепінь.

Іл. 10. Успенський собор Єлецького монастиря. Реконструкція західного фасаду М. Холостенка (за: Холостенко, 1961)

Над західними кутовими компартиментами наоса первинні перекриття збереглися нижніми фрагментами, у яких М. Холостенком були виявлені горизонтальні ряди плінфи з глечиками типу голосників, поставленими діагонально, що характерного для мурування парусів. Орієнтуючись на ці залишки, М. Холостенко запропонував реконструкцію з розташованими над цими компартиментами куполами на барабанах (іл. 10) [Холостенко, 1955 б, арк. 45–46; Холостенко, 1961, с. 61–62]. Згідно з такою реконструкцією, на бокові фасади виходили конструктивні закомари, які відповідали попружним аркам під барабанами цих куполів. А над боковими компартиментами нартекса збереглися перекриття циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг *південь–північ*, відтак, компартименти нартекса на південному й північному фасадах мали конструктивні закомари, а на західному – декоративні. На площинах усіх малих конструктивних закомар розташовувалося по одному вікну, а на площинах декоративних закомар західного фасаду збереглися композиції з трьох ніш з арковими завершеннями.

У Борисоглібському соборі верхні перекриття майже повністю втрачені. Досліджен-

нями М. Холостенка лише на кубі під барабаном купола зафіксовані рештки циліндричних склепінь просторового хреста, а між раменами просторового хреста в східних компартиментах – сліди циліндричних склепінь з орієнтацією шелиг *захід–схід* [Холостенко, 1948, арк. 48–49]. Тож тут закомари на бокових фасадах були декоративними, а всі три апсиди могли мати однакову висоту, у такому вигляді вони й реконструйовані (первинні апсиди XII ст. були зрубані під час перебудови храму в XVII ст.).

Хрестові склепіння, як і рівношарове мурування, є ознаками романської архітектурної традиції. Не торкаючись шляхів, якими потрапило рівношарове мурування до Чернігова, відзначимо характерні для романської архітектури елементи опорядження фасадних стін храмів, зведених у техніці рівношарового мурування. Це – півколони, що примикають до плоских лопаток, стіни декоровані аркатурними поясами, оформлені перспективними порталами входи. Успенський собор усю фасадну декорацію зберіг практично недоторканою, а в Борисоглібському соборі перераховані декоративні елементи збереглися фрагментарно. Отже, у Чернігові сформувався варіант закомарного храму, який поєднав об'ємно-просторове вирішення київських закомарних храмів з романськими конструктивними й декоративними елементами.

З другої чверті XII ст. закомарні храми, подібні до чернігівських, почали тиражуватися на значній території Південно-Західної Русі. До сьогодні з них збереглися різною мірою Кирилівська церква в Києві (перша літописна згадка – 1171 р.), Георгіївська церква в Каневі (закладена 1144 р.), Успенський собор у Володимирі-Волинському (завершений 1160 р.), церква Петра і Павла (середина XII ст.) та церква Іоанна Богослова (після 1160 р., перша літописна згадка 1180 р.) у Смоленську³.

Рамена просторового хреста всіх цих храмів традиційно перекриваються циліндричними склепіннями з орієнтацією шелиг

³ Церква Петра і Павла та церква Іоанна Богослова в Смоленську – це чотиристовпні храми без нартекса, на відміну від чернігівських, які відносяться до чотиристовпних храмів з нартексом, але, незважаючи на це, вони мають усі характерні ознаки закомарного храму чернігівського типу.

за осями рамен, а залишки склепінь бокових компартиментів свідчать про пошук форми перекриття, конструктивно найбільш відповідної закомарному завершенню фасадів. При орієнтації шелиг *захід–схід* конструктивні закомари були на західному й східному фасадах, а декоративні – на північному й південному, при орієнтації шелиг *циліндричних склепінь північ–південь* конструктивні закомари були на південному й північному фасадах, а декоративні — на західному й східному фасадах; для того, щоб на всіх фасадах закомари були конструктивними, потрібні були хрестові склепіння. Щоправда, у жодній з існуючих пам'яток хрестові склепіння верхнього ярусу не збереглися, але дослідження М. Холостенка Кирилівської церкви в Києві дають підставу для припущення, що її бокові компартименти перекривалися саме такими склепіннями. У малих закомарах західного фасаду ним були відкриті залишки вікон [Холостенко, 1955а, арк. 34–35, Холостенко, 1960, с. 17, рис. 12], а щодо північного фасаду у звіті він пише: «По наружному борту нишки проходила красная обрамляющая ее полоса. Такого типа оформление окон в закомарах обнаружено на центральной панели фасада и на следующей от нее к западу» [Холостенко, 1955а, арк. 18–19]. Якщо припустити, що М. Холостенко відкрив залишки вікна в малій закомарі північного фасаду, тоді ця закомара була конструктивною, як і закомара західного фасаду. Для того, щоб малі закомари на всіх фасадах були конструктивними, компартименти між раменами просторового хреста повинні були мати перекриття хрестовими склепіннями.

У Володимиро-Суздальській землі із середини XII ст. починають будуватися храми закомарного типу, які, так само, як і в Чернігові, поєднують романські конструктивні й декоративні елементи, але будувалися вони з каменю, а їх фасадна декорація доповнювалася майже обов'язковими аркатуро-колончастими поясами, а також сюжетними та декоративними рельєфами.

Закомарний тип храму, як свідчать пам'ятки, у XII ст., був найбільш поширеним, але не єдиним. У Чернігові збереглася невелика Іллінська церква, у якій рівношарове мурування XII ст. поєднується з архаїчною для

цього періоду візантійською традицією завершення малих прясел горизонтальними карнизами (залишки збереглися на північному фасаді), а закомари розташовуються лише в торцях рамен просторового хреста. Щоправда, час будівництва цієї церкви не відомий (пропоновані датування варіюються в межах 70-х років XI ст. – середини XII ст.).

Підсумовуючи, ще раз підкреслимо, що сформований на київській традиції чернігівський тип закомарного храму поширився по значній території Київської Русі, а варіанти закомарних храмів, які виникли в Новгороді та Володимиро-Суздальській землі, мали локальне розповсюдження. На завершення виділимо кілька етапів розвитку києво-чернігівського закомарного храму.

Київський етап розвитку (остання чверть XI – початок XII ст.). Техніка мурування *opus mixtum* з утопленим рядом. У перекриттях використовуються циліндричні та купольні склепіння. Східні передвітарні компартименти, порівняні із західними, понижені і в інтер'єрі, і на фасадах (Успенський собор Печерського монастиря) або лише в інтер'єрі, а на фасадах надбудовані декоративними закомарами (Михайлівський Золотоверхий собор). Виникає традиція розташування вікон у конструктивних закомарах і ніш у декоративних.

Чернігівський етап розвитку (перша чверть XII ст.). Техніка мурування *opus isodos*. Починають використовуватися хрестові склепіння, але лише під хорами. Для верхніх перекриттів продовжується використання циліндричних склепінь. Склепіння західних і східних компартиментів розташовуються на одному рівні. Розташування вікон та ніш у закомарах таке саме, як і в київських храмах, але візантійська фасадна декорація майже повністю замінюється романською.

Розповсюдження храмів чернігівського типу відбувається на значній території з другої чверті до кінця XII ст. У цей період тип храму, сформований у Чернігові, принципово не змінюється. Є підстави припускати, що в цей час хрестові склепіння починають використовуватися і для верхніх перекриттів, але це лише припущення, засноване на незначних залишках закомар Кирилівської церкви в Києві.

Джерела та література

- Асеев Ю.С.* Архитектура древнего Киева. – Київ, 1982.
- Асеев Ю.С., Тоцкая И.Ф., Штендер Г.М.* Исследование галерей киевского Софийского собора // Строительство и архитектура. – 1980. – № 7. – С. 25–26.
- Асеев Ю.С., Тоцкая И.Ф., Штендер Г.М.* Новое о композиционном замысле Софийского собора в Киеве // Древнерусское искусство: Художественная культура X – первой половины XIII вв. – Москва, 1988. – С. 13–27.
- Бикова Р.* Видубицький монастир // З історії української реставрації: Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». – Київ, 1996. – С. 177–185.
- Каргер М.К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Москва; Ленинград, 1961. – Т. 2. Памятники киевского зодчества X–XIII вв.
- Комеч А.И.* Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – Москва, 1987.
- Кресальний М.Й.* Софійський заповідник у Києві. Архітектурно-археологічний нарис. – Київ, 1960.
- Логвин Г.Н.* Новые исследования древнерусской архитектуры // Строительство и архитектура. – 1978. – № 8. – С. 31–34.
- Логвин Н.Г.* Михайловская церковь на Выдубичах в Киеве // Советская археология. – 1986. – № 4. – С. 266–272.
- Мовчан І.І.* Археологічні дослідження на Видубичах // Стародавній Київ. – Київ, 1975. – С. 80–106.
- Холостенко Н.В.* Исследования Борисоглебского собора 1947 г. – Архив Национального заповідника «Софія Київська», НАДР № 1649. Архив М.В. Холостенка. № 36. – Київ, 1948. – 77 арк.
- Холостенко Н.В.* Отчет об исследованиях памятника архитектуры XII века – Кирилловской церкви в г. Киеве (1950–1954 гг.). – Архив Национального заповідника «Софія Київська», НАДР № 1681. – Київ, 1955а. – 67 арк.
- Холостенко Н.В.* Наблюдения и исследования, проведенные в 1949–1954 гг. во время ремонтно-восстановительных работ по Успенскому собору Елецкого монастыря в Чернигове. – Архив Национального заповідника «Софія Київська», НДФ № 6115. – Київ, 1955б. – 60 арк.
- Холостенко Н.В.* Новые данные о Кирилловской церкви в Киеве // Памятники культуры. Исследования и реставрация. – Москва, 1960. – Вып. 2. – С. 5–19.
- Холостенко Н.В.* Архитектурно-археологическое исследование Успенского собора Елецкого монастыря в Чернигове // Памятники культуры. Исследования и реставрация. – Москва, 1961. – Вып. 3. – С. 51–67.
- Холостенко Н.В.* Отчет об исследованиях 1968–1969 гг. внутри Спасо-Преображенского собора в Чернигове. – Архив Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДПроктрреставрація» № 631. Спаський собор у Чернігові. – Київ, 1970а. – 34 арк.
- Холостенко Н.В.* Альбом к отчету об исследованиях 1968–1969 гг. внутри Спасо-Преображенского собора в Чернигове. – Архив Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДПроктрреставрація», № 631. Спаський собор у Чернігові. – Київ, 1970б. – 70 арк.
- Холостенко М.В.* Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. – Київ, 1975. – С. 107–170.
- Холостенко М.В.* Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – Київ, 1976. – С. 131–165.
- Холостенко Н.В.* Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследования памятников культуры. – Москва, 1990. – С. 6–18.

ДЕСЯТИННАЯ ЦЕРКОВЬ В КИЕВЕ. ВОЗМОЖНЫЕ ИСТОЧНИКИ АРХИТЕКТУРНОЙ КОМПОЗИЦИИ

Петр Зыков
старший научный сотрудник
сектора архитектурной археологии
Государственного Эрмитажа,
Санкт-Петербург

Круг научных интересов:

архитектурная археология и архитектура Древней Руси

Материалы архитектурно-археологических исследований Десятинной церкви 2005–2011 годов позволили по-новому реконструировать ее планово-пространственную композицию и вновь обратиться к поиску источников и прототипов архитектурной композиции первого монументального памятника Древней Руси.

Образцом для композиции Десятинной церкви должно было стать одно из наиболее значимых зданий византийского мира. Такой постройкой, как свидетельствуют результаты исследований 2005–2011 годов, могла быть церковь Апостолов в Константинополе. Обратившись к образам архитектурного наследия более раннего периода, зодчий, возводивший Десятинную церковь, смог создать не просто копию, а своеобразный и глубоко индивидуальный памятник архитектуры, отражающий свое время.

Ключевые слова: *русская средневековая архитектура, Десятинная церковь, Киев, византийская архитектура.*

Матеріали архітектурно-археологічних досліджень Десятинної церкви 2005–2011 років дозволили по-новому реконструювати її планово-просторову композицію і знову звернутися до пошуку джерел та прототипів архітектурної композиції першої монументальної пам'ятки Давньої Русі.

Зразком для композиції Десятинної церкви мала стати одна з найбільш значущих будівель візантійського світу. Такою будівлею, як свідчать результати досліджень 2005–2011 років, могла бути церква Апостолів у Константинополі. Звернувшись до образу архітектурної спадщини більш раннього періоду, зодчий, що будував Десятинну церкву, зміг створити не просто копію, а своєрідну і глибоко індивідуальну пам'ятку архітектури, що відображає свій час.

Ключові слова: *руська середньовічна архітектура, Десятинна церква в Києві, візантійська архітектура.*

Architectural and archaeological studies of 2005–2011 allowed reconstruct the planning and spatial composition of the Tithe Church in Kiev and go back for the search of sources and prototypes of the architectural composition of the first architectural monument of Ancient Rus.

The model for the composition of the Tithe Church should to be one of the most important buildings of the Byzantine world. According to archaeological exploration of the 2005-2011 such prototype could be the Church of the Holy Apostles in Constantinople. The architects who built the temple in Kiev borrowed the basic principles of architectural composition of The Church of the Holy Apostles and could create not just a copy but the original and absolutely individual architectural monument reflecting its epoch.

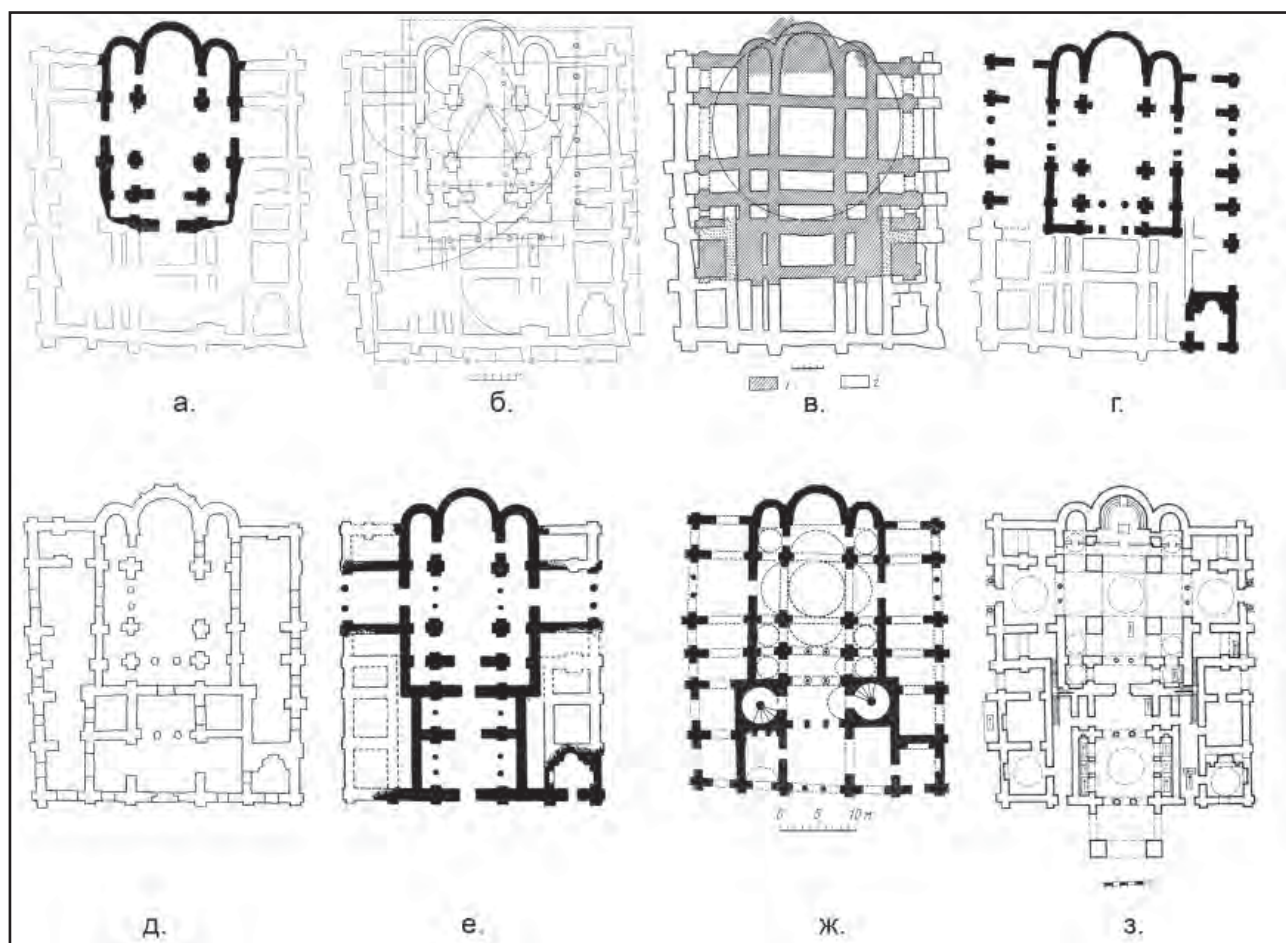
Keywords: *Russian medieval architecture, The Tithe Church in Kiev, Byzantine architecture.*

Десятинная церковь в Киеве занимает особое место в истории древнерусской архитектуры, являясь отправной точкой для всего последующего ее развития, и как архитектурное явление ее необходимо рассматривать одновременно в двух контекстах: византийском и древнерусском. В византийском – поскольку все элементы архитектуры, в самом широком значении этого понятия, сложились в византийском мире. В то же время Десятинная церковь – это первый монументальный памятник Древней Руси, где при отсутствии архитектурной традиции, исходя из представлений заказчиков храма, были сформированы условия «заказа», определившие использование византийскими зодчими конкретных элементов из своего арсенала. Сочетание этих факторов позволило создать Десятинную церковь как памятник уникальный с точки зрения

архитектуры и для Византии, и для Древней Руси.

К вопросу о роли принципов византийской архитектуры в процессе становления и развития древнерусского зодчества обращались в своих работах большинство исследователей древнерусской архитектуры, в том числе Н.И. Брунов [Брунов, 1953, с. 302–303], П.А. Раппопорт [Раппопорт, 1984, с. 185–191], А.И. Комеч [Комеч, 1987, с. 169–178], Ю.С. Асеев [Асеев, 1982, с. 11–35], Н.В. Холостенко [Холостенко, 1965, с. 68–85] и многие другие.

Десятинная церковь не сохранилась до наших дней, и о ее облике можно судить по реконструкциям, выполненным на основании археологических работ (ил. 1). Наиболее полная сводка реконструкций Десятинной церкви и их анализ выполнен Д.Д. Ёлшиным [Ёлшин, 2010, с. 363–370]. До недавнего времени основанием

Ил. 1. Десятинная церковь. Варианты реконструкции плана (Ёлшин, 2010, рис. 1):
а) реконструкция М.К. Каргера; б) реконструкция К.Н. Афанасьева;
в) реконструкция Г.Ф. Корзухиной; г) реконструкция П.А. Раппопорта;
д) реконструкция Ю.С. Асеева; е) реконструкция Н.В. Холостенко;
ж) реконструкция Г. Н. Логвина; з) реконструкция А.В. Реутова

для реконструкцій були дослідження першої половини ХХ в., які проводили Д.В. Милєєв [Єлшин, 2009, с. 909–937] і М.К. Каргер [Каргер, 1961, с. 9–97]. Останній цикл архітектурно-археологічного вивчення пам'ятника був проведений в 2005–2011 роках [Івакін та ін., 2013, с. 77–84]. Він дозволив переосмислити сформоване на основі більш ранніх досліджень уявлення про храм і, базуючись на отриманих матеріалах, реконструювати планово-просторову композицію першого монументального спорудження Давньої Русі. Ця реконструкція Десятинної церкви і була покладена в основу даних висновків [Зыков, 2012, с. 136–161].

Один з основних висновків останніх досліджень заключається в тому, що Десятинна церква представляла собою складну структуру компартиментів, зведених в межах єдиного будівельного процесу і об'єднаних в єдиний комплекс (ил. 2). Дослідження показали, що основне ядро Десятинної церкви представляло собою чотирьохстолпний тринефний об'єм. Його план близький до квадрату з розмірами 17,5–18 м. С південної сторони до основного об'єму примикали три апсиди, зовнішня поверхня яких, ймовірно, була граненою, а внутрішня мала слабо виражену підковообразну форму. Купол опирався на підпружні арки. Південна пара підкупольних опор представляла собою відрізки міжгалтарних стін з пілястрами, на яких стояла підпружня арка в центральній нефі. Реконструкція західної пари підкупольних опор у вигляді крещатих стовпів пояснюється реконструюваною системою сводів і їх опори. Розташування південних підкупольних опор і апсид дає підставу реконструювати південну частину храму без розв'язаної вимі, за аналогією з Атиком Мустафа Паша Джамі в Константинополі, католицьким монастирем Великої Лаври на Афоні, а також церквою Георгія в Манганах за реконструкції Е. Мамбури [Demangel, Mamboury, 1939, с. 19–37, табл. V].

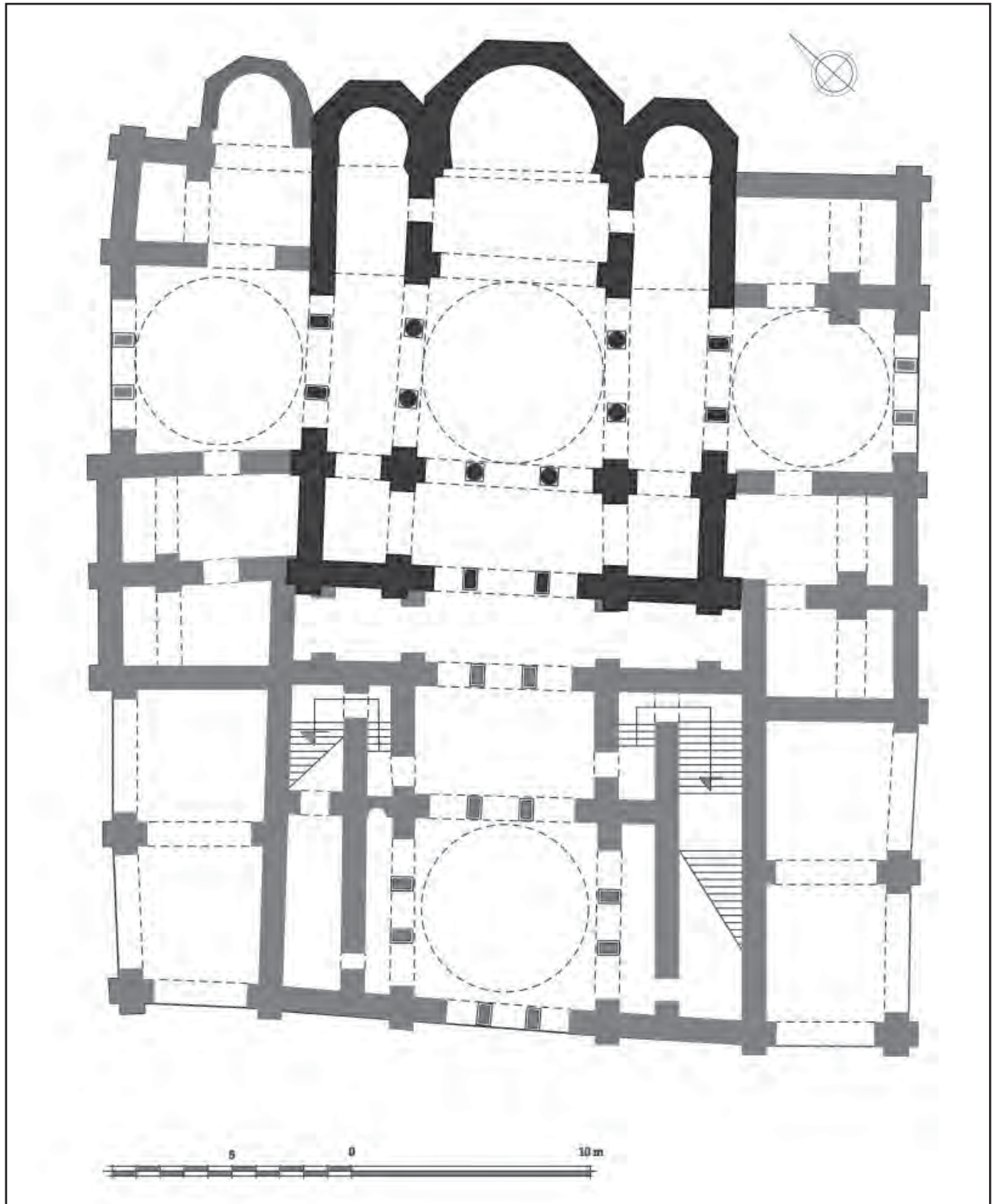
Об'ємна композиція основного об'єму храму представляється наступною (ил. 3): до підкупольного простору храму примикав подовгий центральний неф, перекритий в подовгому напрямку сводом. Бокові

рукава просторового хреста могли бути перекриті також циліндричним сводом. Південні компартименти бокових нефів могли бути перекриті тільки подовгими циліндричними сводами. Ми можемо говорити про реконструювану планову структуру основного об'єму Десятинної церкви, виходячи з аналізу виявлених археологічних решток будівлі тільки на рівні першого яруса. На рівні хорів, наявність яких необхідно передбачати, говорити про якусь певну планову структуру складно. Ймовірно, хори мали оточувати з трьох сторін підкупольний квадрат храму і розповсюджувалися на оточуючі наосні об'єми.

Конструктивне розуміння основного об'єму Десятинної церкви мало бути залишатися в межах типу «хрестово-купольного храму з обходом». Таким чином, в плані основного об'єму ми бачимо структуру, достатньо характерну для візантійської архітектури Х–ХІ вв.

Комплекс компартиментів, оточуючих основний об'єм Десятинної церкви, складався з складного поєднання різномісних об'ємів. С півночі до основного об'єму примикала група приміщень, що складається з обособленого нартексу, екзонартексу і західного компартименту, який можна умовно назвати атриумом (ил. 4). Атриум за формою був близький до квадрату і ймовірно був перекритий куполом. Вище описану структуру з боків обрамляла система обособлених приміщень. Об'єми, примикавші з півночі і півдня до основного об'єму і нартексу, формували дві симетричні галереї. Центральні приміщення цих галерей, що лежали на осі підкупольного простору, мали форму, близьку до квадрату, внутрішні габарити яких складали близько 7 м і являлись, по суті, продовженням центрального поперечного нефа. А по кутам до них примикали відокремлені з простору галереї об'єми. Аналогічну композицію можна спостерігати в храмі в Яйланка Байир, ймовірно датованому Х в. [Ćurčić, 1977, с. 99]. Західні компартименти галерей, що відповідають екзонартексу і атриуму, мали відкриті проєми з зовнішніх сторін будівлі.

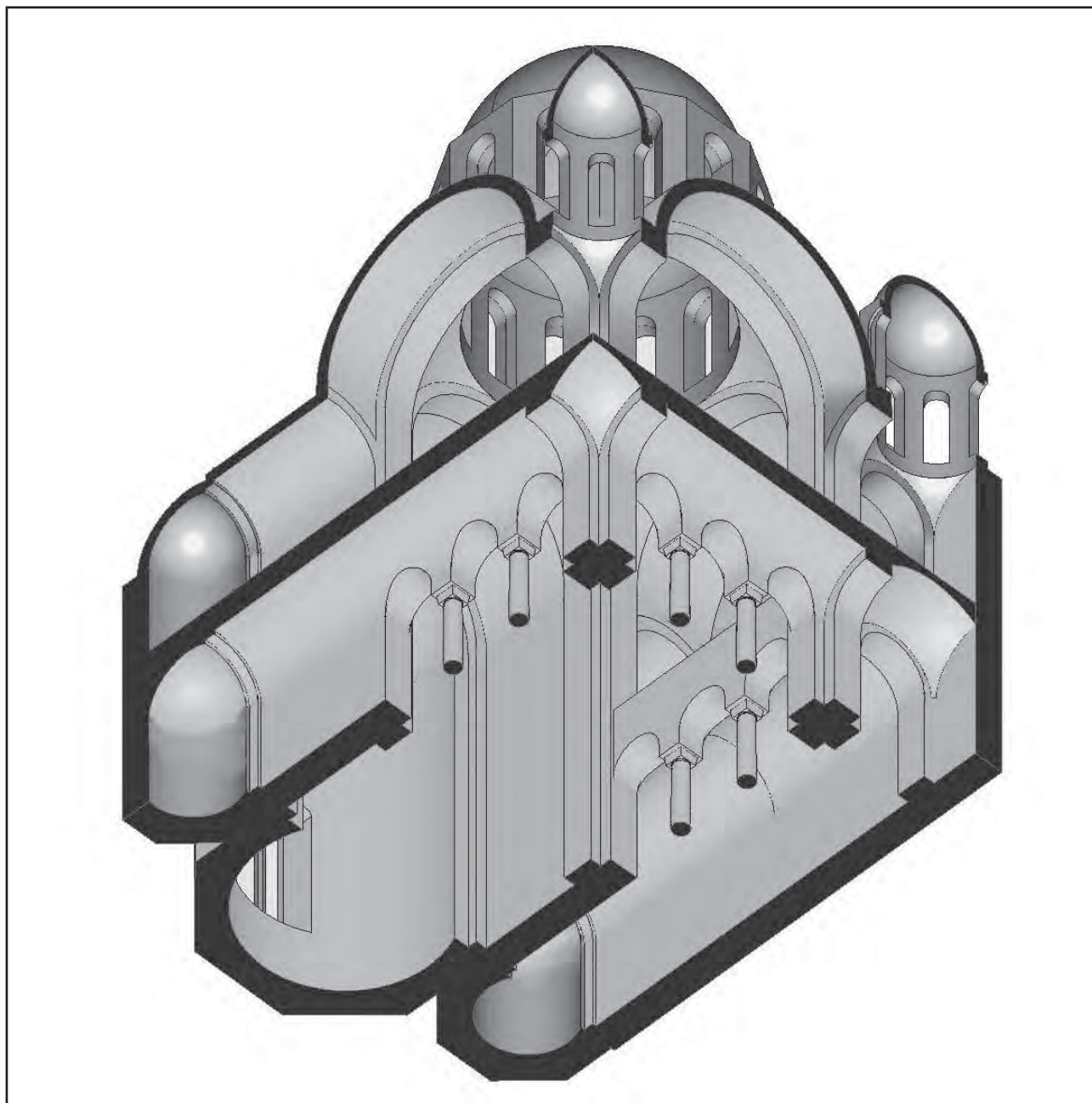
Таким чином, будівля Десятинної церкви була складена з набору чітко обособ-

Ил. 2. План Десятинной церкви. Реконструкция П. Зыкова

бленных компартиментов, интегрированных в единый объем, что позволило путем добавления к центральному ядру здания дополнительных ячеек создать значительное по объему сооружение. Такое отношение к «проектированию» здания характерно для распространен-

ного в это время в византийской архитектуре ремесленного подхода, базирующегося на консервативном отношении к конструкции и форме и их приспособлению к функциональному назначению здания [Остерхаут, 2005, с. 24]. В использованном зодчими архитектурном ар-

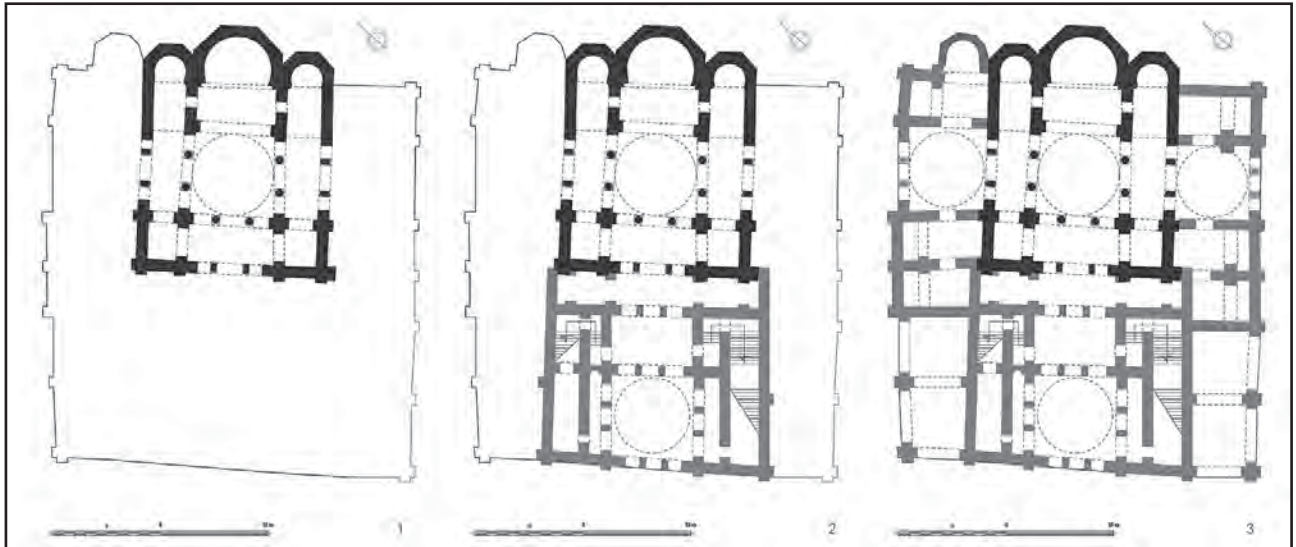
Ил. 3. Десятинная церковь. Реконструкция наоса. Вариант с П-образными хорами. Аксонометрический разрез. Реконструкция П. Зыкова

сенале можно наблюдать большое количество различных элементов, имевших распространение в архитектуре Византии этого периода. Мы можем видеть отдельные аналогии и с храмом Дергачев, с Атик Мустафа Паша Джамии, кафедральным собором Великой Лавры на Афоне, храмом в Йяланка Байир, церковью Георгия в Манганах и другими (ил. 5).

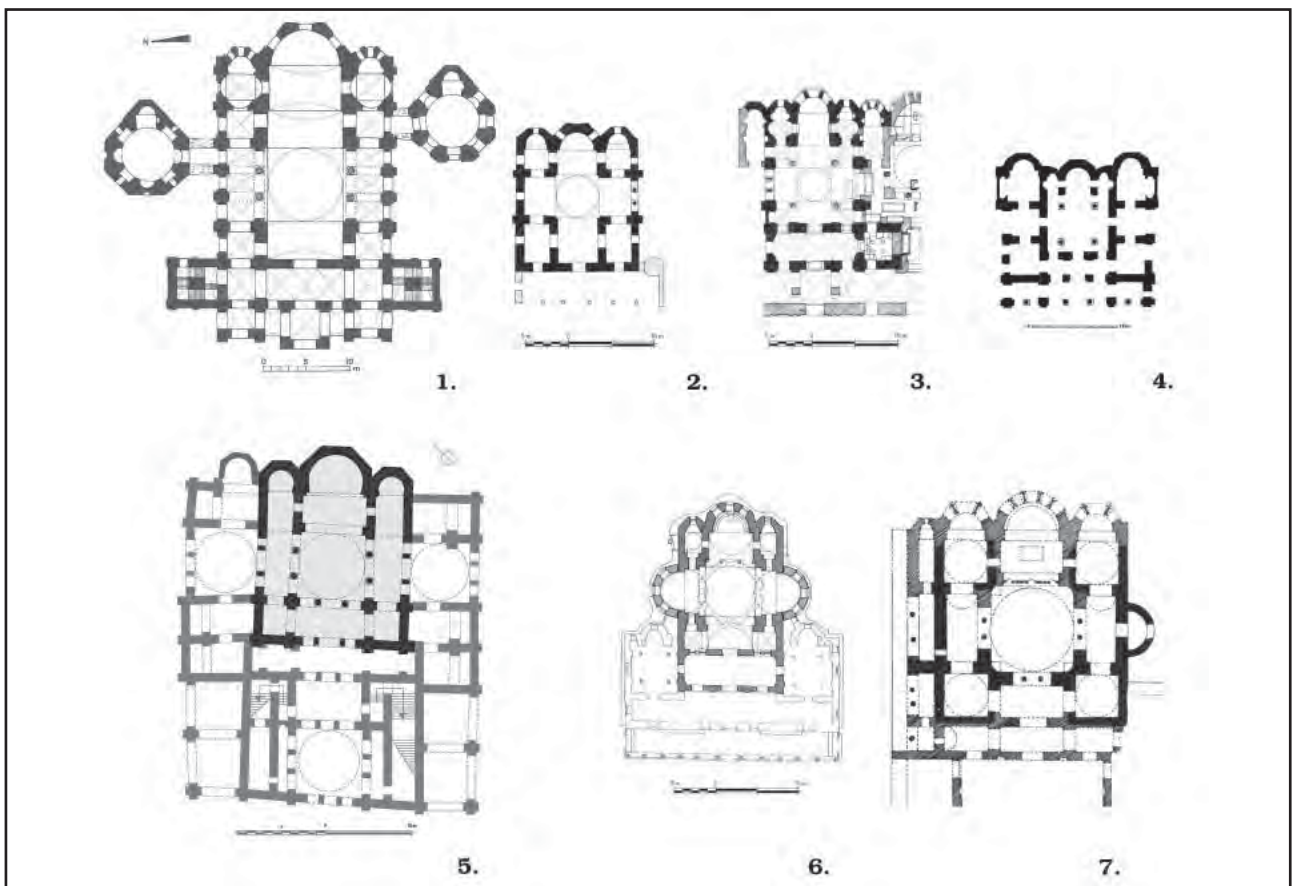
Говоря о возможных первоисточниках композиции Десятинной церкви, хотелось бы отметить, что речь идет о совокупности архитектурных и конструктивных решений, обуславливающих конкретную архитектурную

концепцию. Однако в перечисленных храмах мы видим либо близкие к Десятинной церкви элементы планово-пространственных решений, либо похожие конструктивные подходы построения архитектурных форм и объемов. Кроме того, определенные хронологические разрывы этих памятников с Десятинной церковью не позволяют говорить о вышеназванных памятниках как о первоисточниках композиции Десятинной церкви.

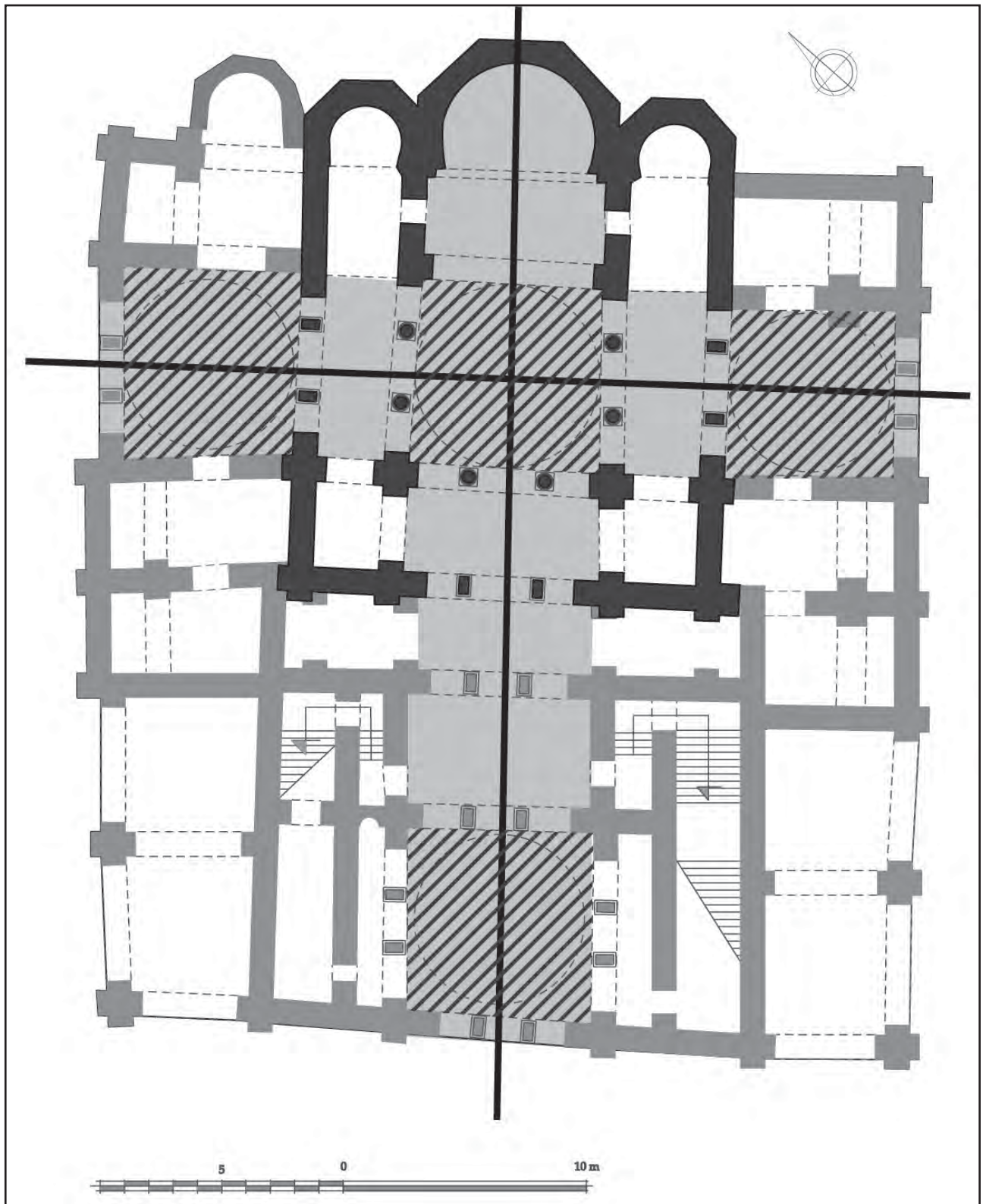
Поэтому правильнее говорить о возможных прототипах или, скорее, об образах, на которые могли опираться заказчик при выбо-

Ил. 4. Десятинная церковь в Киеве. Схемы зонирования пространственной структуры храма:
1) зона наоса храма; 2) зоны наоса храма и западных компартиментов храма;
3) зоны наоса, западных компартиментов и обрамляющих их галерей

Ил. 5. 1) Деревянная церковь в Агзы. План (Morganstern, 1968, p. 219, fig. A).
2) Аттик Мустафа Паша Джами. Стамбул (Гкиолές, 1992, pl. 49).
3) Северная церковь монастыря Константина Липса. Стамбул (Гкиолές N., 1992, pl. 50).
4) Храм в Ияланка Байир (Ćurčić, 1977, p. 99, fig. 7).
5) Десятинная церковь в Киеве. План. Реконструкция П. Зыкова.
6) Монастырь Великая Лавра на Афоне. Католикон (Оустерхаут, 2005, р. 58)
7) Церковь Георгия в Манганах. Стамбул. Реконструкция Е. Мамбури (Demangel, Mamboury, 1939, p. 19–37, pl. V)

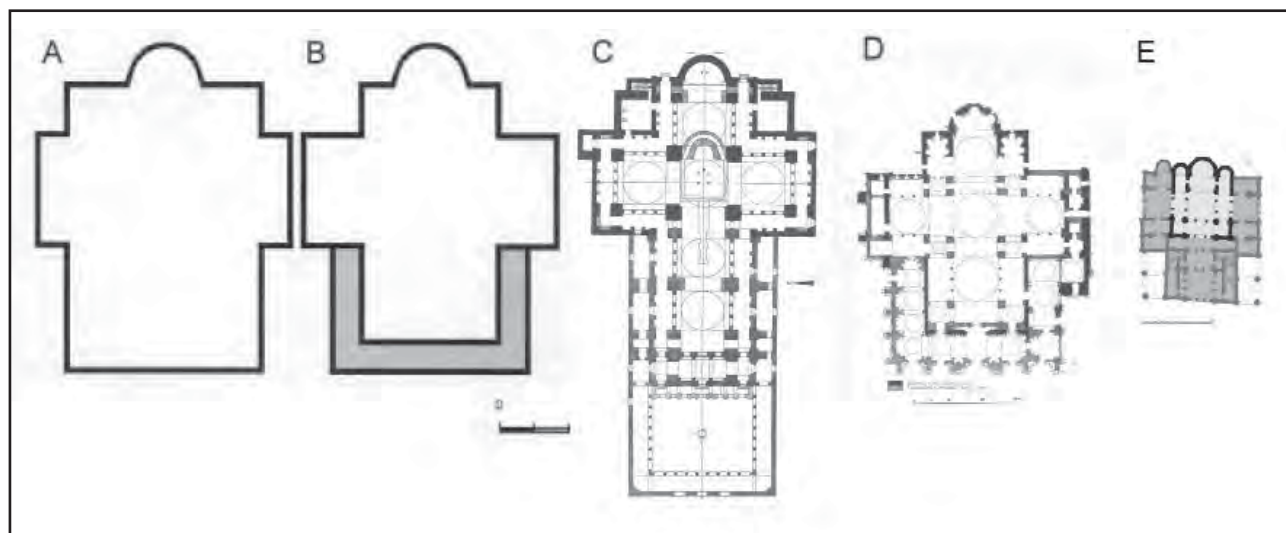

Ил. 6. Схема основных композиционных осей Десятинной церкви (штриховкой отмечены компартименты, которые могли акцентироваться большими куполами)

ре решения и зодчий, исходя из сформулированных перед ним задач.

В предлагаемом варианте реконструкции Десятинной церкви проступает базиликаль-

ная основа с развитым трансептом (ил. 6). При этом правильнее говорить не о базиликальности храма, с его единым пространством и пронизывающей осевой линией, акцентированной

Ил. 7. А – реконструкция плана собора Апостолов в Константинополе.

Б – реконструкция плана собора Апостолов в Константинополе с галереями в западной части.

В – реконструкция плана базилика Святого Иоанна в Эфесе.

Г – схема плана собора Святого Марка в Венеции с выделением зоны галерей (А–Г – по Dark, Özgümüş, 2002).

Д – реконструкция плана Десятинной церкви в Киеве с выделением вспомогательных пространств

в средокрестии куполом, а о копировании базиликальной идеи развития композиции, когда осевые линии являются основой для размещения на них обособленных объемов и конструктивных единиц, не свойственных для базилики, а основное пространство храм развивается на основе центрального подкупольного объема, поставленного на пересечении осевых линий композиции. То есть мы видим копирование базиликальной основы, но ее воплощение достигнуто другими архитектурными средствами.

Образцом для формирования композиции Десятинной церкви должно было стать одно из наиболее значимых зданий византийского мира, а точнее его образ, намеченный, исходя из своих представлений заказчиком, и исполненный зодчим на основании своего видения заданного прототипа. Возможно, это мог быть не один, а несколько образцов, поскольку до сих пор функциональное назначение Десятинной церкви вызывает у исследователей определенные разногласия. Десятинная церковь могла быть дворцовым храмом, и данная позиция нашла отражение в работах А.И. Комеча [Комеч, 1987, с. 175–176], а с другой стороны, могла быть «сборной церковью», как это доказывал А.М. Высоцкий [Высоцкий, 2002, с. 184]. Необходимо отметить, что ар-

гументация каждой из высказанных позиций имеет достаточно серьезные обоснования, что не позволяет склониться ни к одной из точек зрения. Десятинная церковь, вероятнее всего, первоначально могла иметь более сложное функциональное назначение и сочетала в себе как роль придворного храма, так и соборной церкви. И, соответственно, заказчиком могли быть применены весьма различные требования к функциям, которые должны были быть соединены в едином комплексе здания.

А.М. Высоцкий предположил, что прототипом для Десятинной церкви могла быть одна из самых значимых построек в византийском мире – церковь Апостолов в Константинополе. В основу своих рассуждений он положил анализ церковно-идеологических параллелей между храмом Апостолов и Десятинной церковью. Надо особо выделить среди его аргументов то, что Десятинная церковь должна была стать своеобразным мавзолеем для своего основателя – Владимира Святославича, так же, как для Константина Великого стал усыпальницей храм Апостолов. Кроме того, А.М. Высоцкий развивает и апостольскую линию взаимосвязи между этими постройками. То, что в Десятинной церкви хранились мощи св. Климента Папы Римского, воспринимавше-

гося некоторыми древнерусскими источниками первоапостолом Руси, безусловно, должно было перекликаться с посвящением как самой церкви Апостолов, являвшейся своеобразным реликвариумом, в котором находились мощи апостолов Луки, Андрея и Тимофея, так и круга связанных с ней памятников, таких как базилика Святого Иоанна в Эфесе, возведенная на месте могилы апостола Иоанна, и собор Святого Марка в Венеции, специально построенный для мощей св. Марка.

При рассмотрении архитектурных параллелей А.М. Высоцкий опирался на реконструкции Десятинной церкви, выполненные на основании исследований М.К. Каргера, а исследования К. Дарка и Ф. Озгумуша [Dark, Özgümüş, 2002, р. 393–413], посвященные храму Апостолов в Константинополе, были опубликованы несколько позднее, поэтому в этой части его сопоставление этих двух памятников не выглядело убедительным.

В то же время при сравнении реконструкции Десятинной церкви, выполненной на основании последних исследований, с храмом Апостолов в Константинополе по материалам К. Дарка и Ф. Озгумуша, мы находим определенные элементы, которые в трансформированном виде составили композиционную основу Десятинной церкви в Киеве (ил. 7). Храм Апостолов представлял собой базилику с развитым трансептом, что придавало ее плану крестообразность. Плановая структура этого храма в том виде, который ему был придан при Юстиниане в 550 году, по реконструкции К. Дарка и Ф. Озгумуша, безусловно, напоминает в общих чертах план Десятинной церкви. В соборе Святого Марка в Венеции (829–832 гг.), копии церкви Апостолов, сохранившейся до нашего времени, мы видим акцентирование завершения основных осей храма большими главами. Если предполагать, что происхождение данного элемента в соборе Святого Марка связано с церковью Апостолов, то предполагаемое появление на крайних осевых членениях Десятинной церкви крупных компартиментов, перекрытых главами, близкими по размерам к основной главе храма, может быть также связано с копированием церкви Апостолов в Константинополе. По реконструкции К. Дарка и Ф. Озгумуша, церковь Апостолов имела

обход или узкую систему галерей, обрамлявших храм в западной части. Такую структуру, только превращенную в систему изолированных компартиментов, мы видим и в Десятинной церкви. Если обратиться к еще одному памятнику, практически синхронному церкви Апостолов и близкому ей по пространственной композиции и церковно-идеологической концепции базилике Святого Иоанна в Эфесе (до 565 г.), то мы увидим, что плановая композиция храма завершается с запада большим атриумом. Именно такой композиционный элемент, только вероятно перекрытый куполом, завершает продольную ось Десятинной церкви. К. Дарк и Ф. Озгумуш в своей реконструкции не исключали существование у церкви Апостолов каких-либо пристроек к западной части храма. Таким образом, мы можем отметить в Десятинной церкви большое количество элементов композиции, происхождение которых можно связывать с церковью Апостолов в Константинополе.

В то же время, как уже отмечалось выше, тип Десятинной церкви носил другой характер. Мы видим в ее плане, что она была решена не как единое пространство, типичное для базилики с ясно выраженной в пространственной композиции осевой линией (ил. 6). В Десятинной церкви на пересечении осей поставлен обособленный квадратный объем наоса, в свою очередь раздробленный на более мелкие компартименты. Дальнейшее развитие плановой композиции строилось из обособленных конструктивных объемов, низанных на две осевые линии и имеющих обособленное функциональное назначение. Это позволяет говорить о том, что зодчий, имея определенное представление об образце, вероятнее всего, о церкви Апостолов в Константинополе, как пример того, что он должен был построить, вынужден был оперировать диаметрально-противоположными типологическими и конструктивными схемами. Перед ним стояла задача создать большой по площади храм с подкупольным квадратом, равным почти 7 м, с интегрированными хорами. Для решения этой задачи зодчий Десятинной церкви взял за основу конструкцию храма с четырьмя колоннами и скомпоновал сложный по пространственной структуре объем наоса в виде храма с обходом, а затем расширил его

за счет дополнительных компартиментов. Тем самым он симитировал пространственную схему храма Апостолов, создав сложный комплекс различных пространств, включенных в общий объем.

Этот определенный дуализм понимания пространства Десятинной церкви, безусловно, обязан своим происхождением несоответствию между арсеналом архитектурных

форм, которым владел зодчий, и теми функциональными задачами и образцами, которые были перед ним поставлены заказчиком храма. Это позволило зодчему, возводившему Десятинную церковь, основываясь на архитектурном наследии более раннего периода, создать не просто копию, а своеобразный и глубоко индивидуальный памятник архитектуры, отражающий свое время.

Источники и литература

Асеев Ю.С. Архитектура Древнего Киева. – Киев, 1982.

Брунов Н.И. Рец. на книгу: *Каргер М.К.* Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.). Киев, 1950 // *Византийский временник*. – Москва, 1953. – Т. VII. – С. 286–306.

Высоцкий А.М. Об одной группе памятников в архитектуре Руси конца XI – начала XIII в. (еще раз о первой церкви Апостолов в Константинополе и ее наследии в средневековом мире) // *Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира. XII век*. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 179–205.

Ёлишин Д.Д. Императорская археологическая комиссия и раскопки в Киеве 1908–1914 гг. // *Императорская археологическая комиссия (1859–1917)*. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 909–937.

Ёлишин Д.Д. К вопросу о реконструкции первоначального облика Десятинной церкви в Киеве // *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Федоровны Корзухиной*. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 363–370.

Зыков П.Л. Материалы к реконструкции Десятинной церкви в Киеве на основании археологических исследований // *Труды Государственного Эрмитажа*. – Санкт-Петербург, 2012. – Т. LXV: Первые каменные храмы Древней Руси. – С. 136–161.

Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М., Ёлишин Д.Д. Архітектурно-археологічні дослідження церкви Богородиці Десятинної в Києві у 2008–2011 рр. // *Слов'яни і Русь: археологія та історія*. – Київ, 2013. – С. 77–84.

Каргер М.К. Древний Киев: в 2 т. – Москва; Ленинград, 1961. – Т. 2: Памятники киевского зодчества X–XIII вв.

Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII вв: византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – Москва, 1987.

Оустерхаут Р. Византийские строители / [пер. Л.А. Беляева; ред. и коммент. Л.А. Беляев, Г.Ю. Ивакин]. – Киев; Москва, 2005.

Раппопорт П.А. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры // *Византийский временник*. – Москва, 1984. – Т. 45. – С. 185–191.

Холостенко М.В. З історії зодчества Древньої Русі X ст. // *Археологія*. – 1965. – Т. XIX. – С. 68–85.

Dark K., Özgümiş F. New evidence for the byzantine church of the Holy apostles from Fatih Camii, Istanbul // *Oxford journal of archaeology*. – 2002. – Vol. 21 (4). – С. 393–413.

Demangel R., Mamboury E. Le quartier des Manges et la première region de Constantinople. – Paris, 1939. – С. 19–37.

Ćurčić S. Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches // *Journal of the Society of Architectural Historians*. – 1977. – Vol. 36. – No 2. – С. 94–110.

Γκιολέξ Ν. Βυζαντινή Ναοδομία (600–1204). – Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1992.

Morganstern J. The Church at Dereagzi: A Preliminary Report // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1968. – Vol. 22. – P. 217–225.

ЩЕ РАЗ ДО ПИТАННЯ ПРО РЕКОНСТРУКЦІЮ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Юрій Лосицький

*заслужений архітектор України, директор ТОВ
«Творча архітектурна майстерня “Ю. Лосицький”»*

Коло наукових зацікавлень:

*архітектура Середньовічного Криму
та Давньої Русі, роль копій у відтворенні втраченого
архітектурного спадку*

Юрій Коренюк

*кандидат мистецтвознавства,
доцент, старший науковий співробітник
Національного заповідника «Софія Київська»*

Коло наукових зацікавлень:

*техніка та технологія середньовічного
монументального живопису*

Статтю присвячено дослідженню принципів давньоруського проектування та будівництва, починаючи з Десятинної церкви.

Ключові слова: Десятинна церква, Софійський собор у Києві, Успенський собор, Михайлівський Золотоверхий собор, мурування *opus mixtum*, модульна система.

Стаття посвячена изучению принципов древнерусского проектирования и строительства, начиная с Десятинной церкви.

Ключевые слова: Десятинная церковь, Софийский собор в Киеве, Успенский собор, Михайловский Златоверхий собор, кладка *opus mixtum*, модульная система.

The Ancient Rus principles of design and building since the Desyatynna Church are studied in the article.

Keywords: Desyatynna Church, St. Sophia cathedral in Kyiv, Assumption cathedral, St. Mikhael Golden-Domed cathedral, *opus mixtum* masonry, modular system.

Образ першого муrowаного храму Києва – церкви Богородиці Десятинної – здавна бентежив уяву істориків, археологів, архітекторів, представників духовенства. Церква будувалася й опорядковувалася запрошеними князем Володимиром грецькими майстрами в період з 989 по 996 рік (час її закладіння різні літописи датують кількома роками, починаючи з 989 до 993 року, а про освячення у 996 році

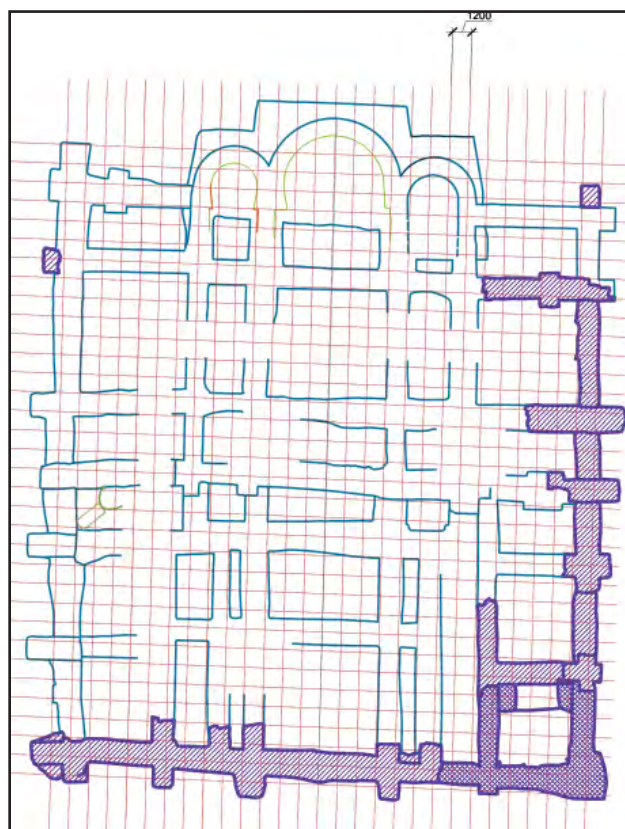
літописні свідчення узгоджені). У 1240 році полчища хана Батия перетворили Десятинну церкву на румовище, яке в 1635 році митрополит Петро Могила розчистив і до збереженої західної стіни храму добудував невелику дерев'яну капличку. У 20–40-х роках XIX ст. на місці Десятинної церкви була побудована нова церква з тією ж назвою, при цьому рештки стін стародавньої будівлі були знесені до

фундаментів. Тож, коли на початку ХХ ст. розпочалося наукове дослідження Київського дитинця, вільною лишалася лише невелика площа східної та північної частин первинної Десятинної церкви, де розкопками були виявлені лише фундаментні рови. У 1935 році нову церкву ХІХ ст. розібрали й проведені в наступні роки археологічними дослідженнями Ф. Мовчанівського (1936–1937), потім М. Каргера (1938–1939, 1948–1949) у звільненій південно-західній частині первинної будівлі Десятинної церкви були виявлені залишки її фундаментів, а місцями – нижні частини мурування стін [Каргер, 1961, с. 20–36, 49–54, рис. 6–10, табл. I–VI]. Незабаром на підставі відкритого розкопками плану фундаментів з'являються перші його інтерпретації з просторовими реконструкціями церкви, пропоновані М. Бруновим, О. Повстенком, Г. Корзухіною, М. Каргером, а також перша графічна реконструкція її зовнішнього вигляду, зроблена К. Конантом [Каргер, 1961, с. 36–39, рис. 11–13]. З роками кількість графічних реконструкцій різних авторів примножилася, але відрізняються ці реконструкції одна від одної лише композиціями фасадів та їх завершеннями, про які ми не маємо ніякої інформації, окрім тієї, яку дають кілька блоків мурування, виявлених при розкопках церкви в 30-х та 40-х роках минулого століття [Каргер, 1961, с. 52–54, рис. 14–16, табл. VI. 1].

У період 2005–2011 років Інститутом Археології НАН України були проведені нові розкопки Десятинної церкви, якими була розкрита вся площа її будівлі, що дало можливість провести нові геодезичні обміри фундаментних ровів і решток мурування збереженого *in situ* (іл. 1). Поряд із церквою було виявлено кілька блоків від стін і склепінь, один з яких являв собою лопатку стовпа західної галереї зі збереженим фресковим розписом.

У 2014 році публікується присвячена Десятинній церкві монографія архітектора В. Соченка, у якій зібрані пов'язані з пам'яткою відомості літописних джерел та інших історичних документів, матеріали її архітектурно-археологічних досліджень різних періодів, у тому числі й останніх, а також пропоновані різними авторами реконструкції церкви [Соченко, 2014]. Розглянуті в монографії матеріали свідчать, що більшість

дослідників, аналізуючи конфігурацію фундаментних ровів Десятинної церкви, інтерпретували їх як план тринавного хрещатокупольного храму з двома галереями вздовж північного та південного фасадів і дуже розвиненою західною частиною, яку найчастіше розглядали як екзонартекс. На думку О. Комеча, він міг доповнюватися каплицями [Комеч, 1987, с. 173]. М. Брунов розглядав свого часу західну частину церкви як прибудовану до неї палацову споруду [Брунов, 1953, с. 300]. Наявність великих за площею приміщень у західній частині церкви, що надають її плану видовженості, спонукало деяких дослідників ще в період розкопок Десятинної церкви на початку ХХ ст. розглядати її як базиліку [Каргер, 1961, с. 25, 26]. У 90-х роках минулого століття А. Реутов висловив думку, що план Десятинної церкви є результатом переробки храму базилікального типу в хрестовокупольний, яка відбулася в процесі його будівництва [Реутов, 1996, с. 32–34]. Нещодавно О. Іоаннісян, один з керівників останніх археологічних досліджень Десятинної церкви, дійшов схожого, але в певному сенсі проти-

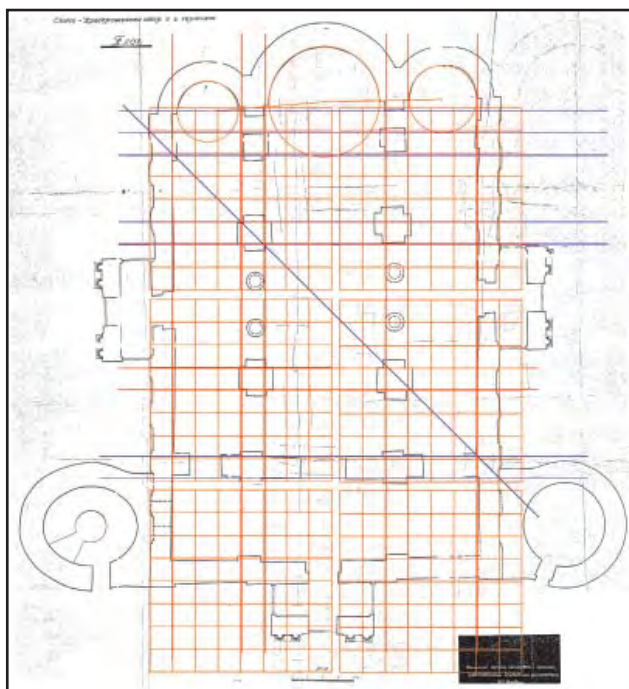
Іл. 1. Обмір решток Десятинної церкви з графічним аналізом модульної побудови

лежного висновку: на його думку, храм було заплановано як хрещато-купольний і рови для його фундаментів були прокопані саме з такого розрахунку, але згодом первинний проект було трансформовано в купольну базиліку, яка й була побудована, для чого до існуючих фундаментів із заходу додали нові, а деякі непотрібні фундаментні рови східної частини засипали [Івакін, Іоаннісян, 2008, с. 210].

Відшуковуючи можливі прототипи Десятинної церкви та типологічні паралелі, О. Комеч слідом за польським істориком А. Поппе акцентував увагу на тому, що Десятинна церква розташовувалася в центрі князівського двору – на площі перед її західним фасадом стояли два князівські палаци, а на північному сході існував ще один палац. Відтак, О. Комеч робить висновок про те, що Десятинна церква, окрім функціонування як загальнодержавний релігійний центр, була ще й придворним храмом князя Володимира, тому є підстави порівнювати її із церквою Богородиці Фароської Великого імператорського палацу в Константинополі. Показово, що обидві ці церкви були присвячені Богородиці, у чому можна вбачати намагання київського князя наслідувати візантійського імператора. Але церква Богородиці Фароської, як і Десятинна, була зруйнована у XIII ст., деяку інформацію про Фароську церкву дає лише проповідь патріарха Фотія (10 гомілія), проголошена 864 року на її освячення. Аналізуючи текст цієї проповіді, дослідники висловлюють думку, що підкупольний простір церкви Богородиці Фароської відділявся від її бокових нав аркадами, як у варіантах хрещато-купольних храмів з боковими раменами центральної частини, відмежованими від підкупольного простору аркадами, подібними до тих, що збереглися в церкві Святого Климента в Анкарі IX ст. (однорусні аркади) або Дері Азгі в Сирії IX ст. (дворусні аркади) [Комеч, 1987, с. 175–176]. Іншу точку зору висловлюють Г. Івакін та О. Іоаннісян, які, за підсумками останніх археологічних досліджень Десятинної церкви, констатують, що конфігурація її фундаментів дає підставу вважати її храмом базилікального типу, подібним до тих, які будувалися в період Першого Болгарського царства (IX ст.) у Плищі, Преславі, Охриді [Івакін, Іоаннісян, 2008, с. 210–211].

У даній статті ми не будемо аналізувати ні існуючих реконструкцій Десятинної церкви, ні пропонувані різними дослідниками прототипів її архітектури, про яку ми не маємо жодної іншої інформації, окрім тієї, що дає конфігурація фундаментних ровів з незначними збереженими в деяких місцях залишками мурування фундаментів та цокольних частин стін. Відзначимо лише, що ніхто з авторів реконструкцій не робив спроби детально порівняти ті параметри будівлі Десятинної церкви, що достеменно відомі за її збереженими залишками, з відповідними параметрами храмів, які будувалися в Києві та інших містах Київської Русі пізніше. Певним винятком є роботи О. Комеча, який проводив аналогію між Десятинною церквою та Спасо-Преображенським собором у Чернігові (закладений до 1036 р.) [Раппопорт, 1982, с. 39–40], двоярусні аркади якого в бокових попружних арках центрального купола, за припущенням дослідника, могли мати взірцем подібні аркади в підкупольному просторі Десятинної церкви [Комеч, 1987, с. 168, 169, 175, 177]. Однак своє припущення О. Комеч засновував на гіпотетичній аналогії Десятинної церкви з гіпотетичною реконструкцією церкви Богородиці Фароської в Константинополі. Що ж до фізично збережених залишків Десятинної церкви, то вони не дають достатнього матеріалу ні для підтвердження такої гіпотези, ні для її спростування, так само, як і для підтвердження чи спростування пропонувані сучасними дослідниками альтернативних варіантів реконструкції Десятинної церкви як купольної базиліки, принаймні такою є наша скептична думка.

Тому, не приймаючи наперед тієї чи іншої гіпотези, спробуємо заповнити позитивістську лакуну в дослідженнях Десятинної церкви. А саме, зосередимо увагу лише на тій інформації, яку донесли до наших днів фізично збережені залишки цієї церкви, тобто на фундаментних ровах, рештках мурувань фундаментів та цокольних частин стін з метою порівняння об'єктивно фіксованих параметрів цих решток з відповідними параметрами деяких точно обміряних і досліджених храмів, які будувалися в XI – на початку XII ст. (при порівнянні використовуватимемо дані нових геодезичних обмірів археологічних досліджень Десятинної церкви 2005–2011 рр.)

Іл. 2. Обмір плану Спаського собору в Чернігові з графічним аналізом модульної побудови

Фундаментні рови Десятинної церкви дають інформацію про її розміри, які по зовнішньому периметру разом з галереями становлять: у напрямках *схід–захід* 40,8 м, *північ–південь* 33,6 м; розміри внутрішнього тринефного ядра церкви відповідно: 24 м та 18 м. Усереднена ширина фундаментних ровів дозволяє орієнтовно визначити ширину стін, яка могла варіюватися в межах 115–125 см. Це дає підставу для визначення модуля, застосованого при розбивці плану церкви, який дорівнював 4 грецьким футам (умовно усереднююча довжина грецького фута, за Е. Шільбахом, становить 30,3 – 31,6 см [Schilbach, 1970, S. 13–55]), оскільки модулю (4 фути – 123 см ± 3 см) кратні і розміри підкупольного квадрата 7,2×7,2 м, (6 модулів) і ширина бічних нефів 3–3,4 м (2,5–3 модулі) та бокових галерей 6–6,5 м (5–5,5 модулів) товщина стін (1 модуль).

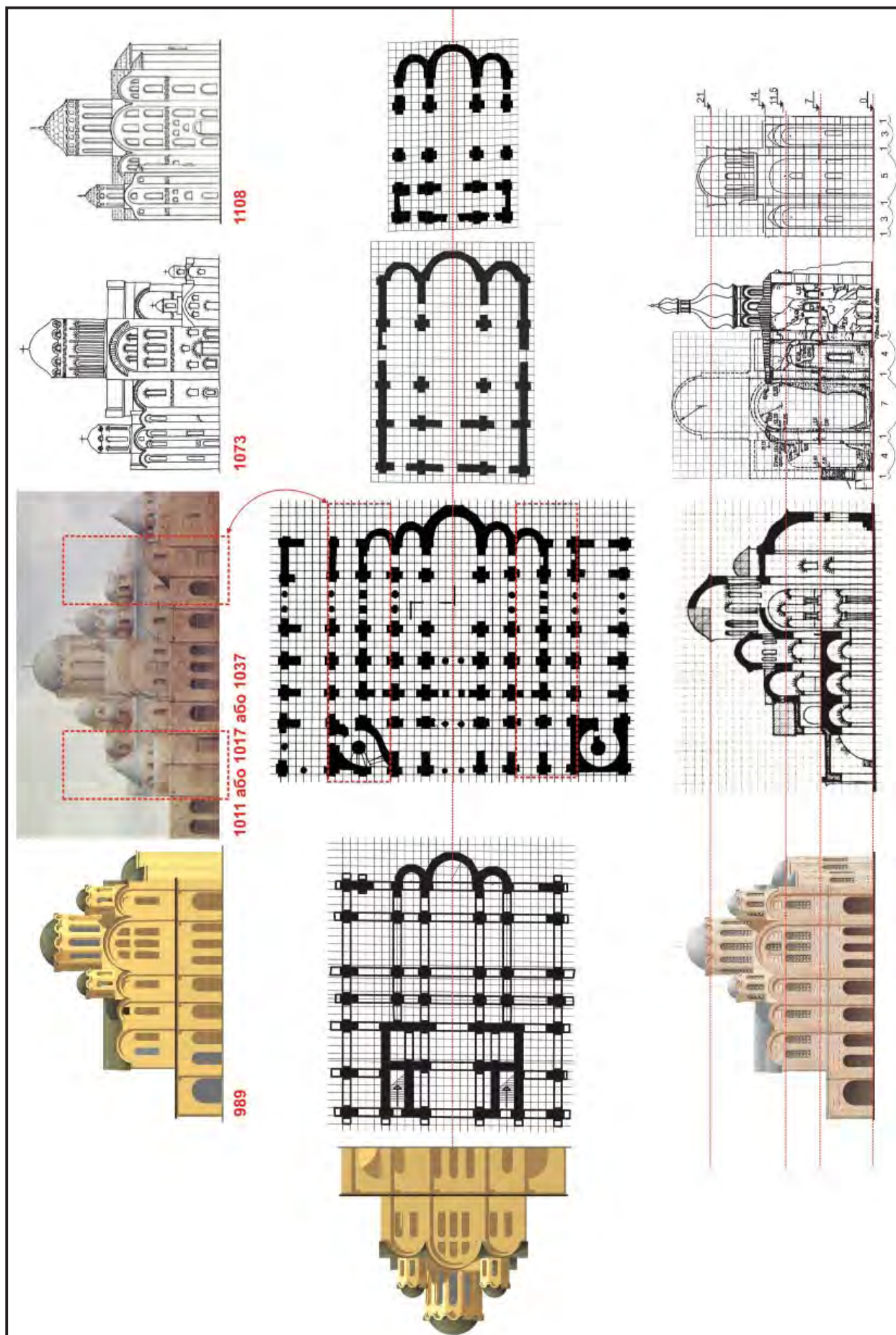
Порівнюючи перераховані розміри Десятинної церкви з розмірами аналогічних структурних членувань Софії Київської [Лосицький, 2003, с. 132–135] (літописні дати заснування 1017/1037 рр.) [Раппопорт, 1982, с. 11–13], можемо констатувати, що при розплануванні цього собору в якості модуля за-

стосувався той самий грецький фут: ширина стін та лопаток Софії 111–116 см. Це приблизно відповідає 4 грецьким футам, хоча модульна сітка, побудована на грецькому футі, не цілком збігається з точними обмірами споруд, але для будівельної точності X–XII ст. вона не перевищує межі звичних будівельних похибок. Розміри підкупольного квадрата 7,5×7,7 м, (6 модулів по 124 см) і ширина обох бічних нефів та внутрішніх галерей 3,5 м (3 модулі) та бокових галерей – 6,2 м (5 модулів). Звернемо увагу на те, що ширина зовнішніх галерей Софії (6,2 м) майже збігається з шириною північної та південної галерей Десятинної церкви (6,2 м), тож, вилучивши з плану Софії Київської північну та південну внутрішні нави, разом з її північною та південною внутрішніми галереями, отримаємо розміри плану Десятинної церкви в напрямку *північ–південь*.

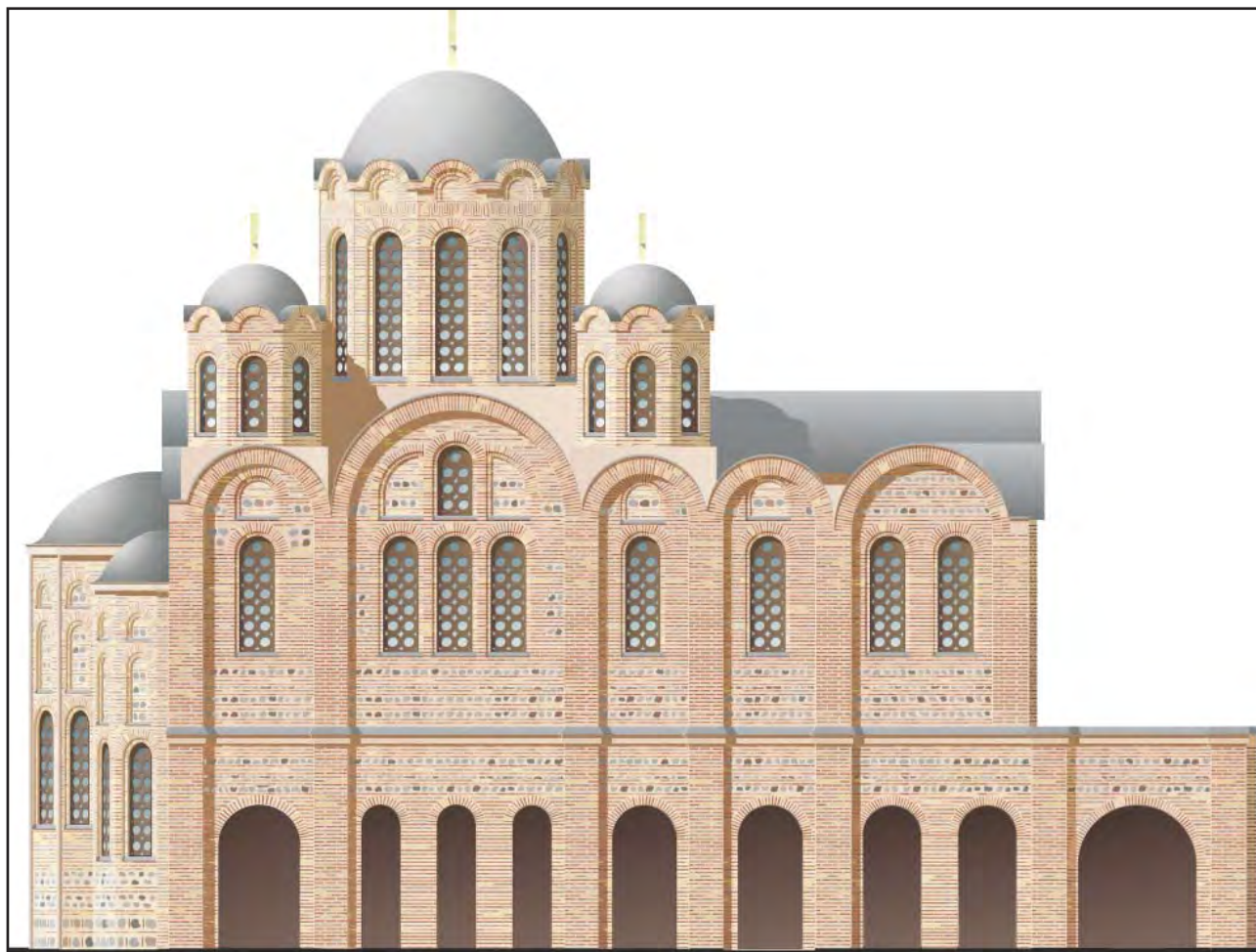
Щодо Спасо-Преображенського собору в Чернігові, то ширина його стін і лопаток становить у середньому 140 см, що не збігається з розмірами, кратними грецькому футу, і не дає підстав припускати, що при його розплануванні в якості модуля використовувався грецький фут (іл. 2). Відтак, не маючи наміру спростовувати гіпотезу О. Комеча стосовно того, що при побудові чернігівського Спаса взірцем була Десятинна церква, констатуємо факт, що розпланування Спаського собору виконувалося із застосуванням відмінного модуля (що дорівнює 140 см), ніж той, який застосовувався при розплануванні Десятинної церкви.

Тим більш цікавим є той факт, що розпланування храмів, які будувалися в Києві в другій половині XI – на початку XII ст., свідчать про використання того самого модуля, що дорівнює 4 грецьким футам. Це Успенський собор Печерського монастиря (1073–1089) (обміри його руїн 1950–1960-х рр. М. Холостенка [Холостенко, 1955, с. 341–358; 1975, с. 101–170; 1976, с. 131–164; Раппопорт, 1982, с. 23–25]) і Михайлівський Золотоверхий собор (1108–1113) (обміри І. Моргілевського в 1934 р. [Каргер, 1961, с. 275–282, рис. 90, 91; Раппопорт, 1982, с. 16–17]¹, при розкопках пам'ятки Г. Івакіним у 1996–1998 рр. [Івакін,

¹ Публікація М. Каргером креслень І. Моргілевського доволіно трансформувє його план, додаючи до нього зовнішню сходову вежу, яка в оригінальному кресленні відсутня.

Іл. 3. Проекції реконструкції Десятинної церкви, Софійського, Успенського та Михайлівського соборів

Іл. 4. Реконструкція Десятинної церкви. Бічний фасад

1999, с. 52–59] обмір плану уточнено Ю. Лосяцьким). Ширина стін і лопаток обох соборів 120–124 см (4 грецькі фути). Обмежуючись фіксацією лише конструктивно обумовлених розмірів цих споруд, звертаємо увагу, що майже всі елементи планів і перерізів збігаються з модульною сіткою, побудованою на 4 грецьких футах.

У Михайлівському соборі поперечний ланцюжок розмірів стін і прогонів склепіння має вигляд $1-3-1-5-1-3-1=15$, де 1 – товщина стін (123 см), 3 – ширина малої, а 5 – ширина головної нави. Поздовжній ланцюжок розмірів (із заходу на схід) у Михайлівському соборі має вигляд $1-3-1-3-1-6-1-3-1-4=24$ або $1-3-1-3,5-1-5,5-1-3-1-4=24$ (по 122 см), оскільки західна пара підкупольних стовпів зміщена таким чином, що підкупольний квадрат трохи видовжено по поздовжній осі собору (таке видовження підкупольного квадрата бачимо в багатьох тогочасних спорудах не лише на Русі, а й, наприклад, у Херсонесі).

В Успенському соборі при практично такій самій товщині стін (123 см) розміри прогонів значно більші – у поперечному напрямі: $1-4-1-7-1-4-1=19$; у поздовжньому: $1-5-1-4-1-7-1-5-1-3=29$ (по 123 см) [Лосицький, 1999, с. 48–51].

У контексті теми реконструкції Десятинної церкви звернемо увагу на порівняння вертикальних розмірів Софійського, Успенського та Михайлівського соборів (іл. 3).

Висота підлоги хорів у всіх трьох соборах – 7 модулів, п'яти попружних арок – на позначці 11–12 модулів.

Для способу мислення сучасного архітектора такі збіги вертикальних розмірів при різних розмірах планів будівель виглядають дуже дивно, але їх існування дає підставу вважати, що середньовічні архітектори в розбивці планів притримувались якихось усталених «канонічних» правил, які до певної міри не залежали від розмірів споруди. Отже, є підстави думати, що вертикальні розміри Десятинної

церкви були такими самими. Принаймні перераховані вище збіги в розмірах планів Десятинної церкви, Софії Київської, Успенського та Михайлівського соборів дають достатньо підстав для висновку про те, що Десятинна церква була взірцем для більшості наступних київських споруд, аж до другої чверті XII ст. з точки зору методів розпланування, а відтак, і методів об'ємно просторової побудови.

Кілька слів доречно буде сказати і про техніку мурування Десятинної церкви. На час її розкопок М. Каргером наприкінці 1930-х років незначні залишки стін на висоту до 1 м збереглися лише в південно-західній частині (при розкопках церкви у 2005–2010 рр., висота збереженого мурування була вже значно меншою). Стіни були складені з плінфи розміром 31×30 см, товщиною 2,5 см, покладеної з утопленням рядом, в основах стін і деяких стовпів були вставлені тесані камені кварциту [Каргер, 1961, с. 27]. Це – змішана кам'яно-цегляна техніка *opus mixtum*, де ділянки, складені з каменю, чергуються з рядами цегли (плінфи), що була успадкована візантійцями від римлян. Щодо прийому вкладання плінфи з утопленням рядом, то він починає траплятися в храмах Константинополя не раніше IX, а розповсюдження одержує у XI ст. З цього очевидно, що будівничі, які зводили Десятинну церкву, були добре обізнані із сучасною їм столичною архітектурою Константинополя. Така сама техніка була застосована і при зведенні палацової споруди, розташованої на північному сході від Десятинної церкви, стіни якої складені з каменю та плінфи. При відкритті у 1857 році її стіни були збереженими на досить значну висоту (нині повністю втрачені) [Каргер, 1961, с. 62, 65–66, рис. 19, табл. XIV; Раппопорт, 1982, с. 9].

Надалі змішане кам'яно-цегляне мурування з утопленням рядом використовуватиметься протягом усього XI ст. і першого десятиліття XII ст., у Києві воно представлене Софійським собором, Золотими воротами (1037 р.) [Раппопорт, 1982, с. 15–16], Успенським собором Печерського монастиря, Михайлівським собором Видубицького монастиря, (1070–1088 рр.), від якого зберігся лише нартекс [Раппопорт, 1982, с. 26–27], Троїцькою надбрамною церквою Печерського монастиря (після 1106 р.) [Раппопорт, 1982, с. 25–26], Михайлівським Золотоверхим собором. За межами Києва таке муру-

вання в означений період має Спасо-Преображенський собор у Чернігові, Софійський собор у Новгороді (1045–1050 рр.) [Раппопорт, 1982, с. 65–66], Софійський собор у Полоцьку (60-ті рр. XI ст.) [Раппопорт, 1982, с. 93–94]. З кінця 80-х років XI ст. широкомасштабне будівництво розгортається в Переяславі, але в самому місті всі тогочасні церкви відомі лише за розкопками їхніх підмурків [Раппопорт, 1982, с. 32–37] і тільки божниця Михаїла в Острі (після 1098 р.) зберегла вівтарну апсиду, змуровану в змішаній техніці з плінфою, покладеною з утопленням рядом [Раппопорт, 1982, с. 38].

Першу трансформацію цієї техніки *opus mixtum* зустрічаємо в церкві Спаса на Берестові в Києві, зовнішні частини стін якої складені лише з плінфи, покладеної з утопленням рядом, а каміння застосоване лише для забутовування їх внутрішніх частин, без виходу на поверхню стін. Точного датування ця церква не має, вважається що будував її Володимир Мономах у період його київського князювання з 1113 по 1125 рік (збереглася лише західна частина до рівня підлоги хорів) [Раппопорт, 1982, с. 32–37]. Приблизно в цей же період у Чернігові з'являються храми, де каменю немає навіть у забутовці. Будівельним матеріалом є лише плінфа, яка кладеться без утопленого ряду, так званою рівношаровою технікою, при цьому вона вже не квадратна, як раніше, а прямокутна щоб забезпечити перев'язування рядів мурування. У такій техніці змуровані стіни соборів Борисоглибського й Успенського в Єлецькому монастирі, а також невеличкої Іллінської церква (жоден із цих храмів точної дати не має, зазвичай їх датують у межах перших двох десятиліть XII ст.) [Раппопорт, 1982, с. 41–42, 45–47].

У Києві самою ранньою спорудою, побудованою в техніці рівношарового мурування була церква Богородиці на Подолі (Богородиця Пирогоща), (1132 р., у перебудованому вигляді зберігалася до середини 1930-х рр.) [Раппопорт, 1982, с. 19–20], після якої всі київські храми будуються лише таким чином. З цього часу техніка рівношарового мурування розповсюджується і в інших регіонах Давньої Русі, а мурування *opus mixtum* зникає, хоча й не остаточно. У Новгородських землях воно зберігається завдяки повсюдному існуванню сланцевого каменю, так званої волховської плити, яка зручно комбінується з плінфою, а часом її

і заміняє, що вже демонструють стіни Софії Новгородської, де кількість природного плитняку перевищує кількість плінфи. У Києві, натомість, поклади будь-якого каменю відсутні, тому для використання його в будівництві необхідне було транспортування з досить віддалених місць (граніт з берегів Росії, кварцит з Овруча, пісковик з околиць Канева), саме такі камені найчастіше трапляються в будівельних залишках Десятинної церкви, у стінах Софії Київської та інших київських храмів.

У зв'язку з цим слід підкреслити, що на теренах Візантії чисто цегляне мурування використовувалося паралельно з технікою *opus mixtum* і в часи будівництва Десятинної церкви, і значно раніше, наприклад, у материковій Греції розповсюдження тієї чи іншої будівельної технології зумовлювалося природними ресурсами регіонів. При оцінці з цієї точки зору ресурсів Києва безумовний пріоритет мав би належати чисто цегляному будівництву, але перший храм, побудований у Києві лише з цегли (церква Богородиці Пирогощі), з'явився лише через 143 роки після закладення Десятинної церкви. Стосовно обставин появи цегляного рівношарового мурування і причин його швидкого розповсюдження на Русі дослідниками висловлюються різні думки, але розглядати їх тут не будемо. Відзначимо лише те, що найчастіше цю техніку пов'язують із західними впливами, оскільки одночасно з нею на фасадах давньоруських храмів з'являються романські декоративні елементи, які майже повністю витісняють візантійську декорацію. При цьому планово-просторова типологія храмів лишається в цей період практично без змін, але модульна система, заснована на грецькому футі, змінюється одночасно з розповсюдженням нової техніки мурування нової методи будівництва та проектування.

Насамкінець можемо констатувати, що Десятинна церква як перший і протягом тривалого часу найвищий взірць сакральної споруди

(іл. 4) дала подальшому церковному будівництву Києва та інших міст Київської Русі модульну систему розпланування. Крім того, дала техніку мурування *opus mixtum* з утопленим рядом плінфи, яка практично без змін застосовувалася майже півтора століття. У багатьох інших відношеннях Десятинна церква була, безумовно, також взірцем, про що свідчать, незважаючи на виключні обмеженості збереженого матеріалу, деякі її фрагменти. Можемо послатися, зокрема, на знайдені при її розкопках початку ХХ ст. залишки профільованого стовпа з чотирма півколонками біля кожної сторони квадратної основи, аналогічного за формою тим стовпам, які в Софії Київській розташовуються у верхніх ярусах трипролітних арок у торцях рамен трансепта, що виходять на хори, а також підтримують у західних кутових приміщеннях хорів попружні арки малих куполів. Фрагменти блоків з подібними півколонками виявляли біля Десятинної церкви і пізніше [Каргер, 1961, с. 49–52, табл. VII. 3, VIII]. О. Комеч форму профільованого стовпа Десятинної церкви ототожнює також з профільованими стовпами у трипролітних арках Спаського собору в Чернігові, але в цьому соборі профільовані стовпи мають не квадратне ядро, як у Десятинній церкві та Софії Київській, а прямокутне [Комеч, 1987, с. 144–145, 174]. Як порівняльний матеріал можна було б залучити також фрагмент закомари, декорованої по півколу фризом поребрика, виявлений 1948 року поблизу західного фасаду Десятинної церкви [Каргер, 1961, с. 52–54, рис. 14–15]. Декорація поребриком збереглася фрагментами в декоративних арках фасадів зовнішніх галерей Софії Київської, але закомара Десятинної церкви може бути залишком завершення лише другого поверху її галереї, який було надбудовано, очевидно, значно пізніше [Комеч, 1987, с. 169, 173]. Відтак ми переходимо в царину гіпотез, множити які в даній статті не маємо наміру, тому тут свідомо ставимо крапку.

Джерела та література

Брунов Н.И. Рецензия на книгу М.К. Каргера «Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.)». Киев, 1950 // Византийский временник. – 1953 (32). – Т. 6. – С. 296–306.

Івакін Г. Археологічне вивчення Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1996–1998 роках // Пам'ятки України. – 1999. – Чис. 1. – С. 52–59.

Івакін Г.Ю., Іоаннісян О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. // Дньбслово. Збірка праць на пошану П. П. Толочка з нагоди його 70-річчя. – Київ, 2008. – С. 191–213.

Каргер М.К. Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Москва; Ленинград, 1961. – Т. 2.

Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. – Москва, 1987.

Лосицький Ю. Давньоруські методи проектування // Пам'ятки України. – 1999. – Чис. 1. – С. 48–51.

Лосицький Ю. Про метод проектування Софійського собору в Києві // Софійські читання. – Київ, 2003. – С. 132–135

Раппопорт П.А. Русская Архитектура X–XIII вв. Каталог памятников (Свод археологических источников. Вып. Е1–47). – Ленинград, 1982.

Реутов А. До проблеми реконструкції Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 32–34.

Соченко В. Церква Богородиці Десятинної в Києві. – Київ, 2014.

Холостенко Н.В. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры // Советская археология. – 1955. – Вып. XXIII. – С. 341–358.

Холостенко М.В. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. – Київ, 1975. – С. 107–170.

Холостенко М.В. Нові дослідження Іоанно-Предтечинської церкви та реконструкція Успенського собору Києво-Печерської Лаври // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – Київ, 1976. – С. 131–165.

Schilbach E. Byzantinische Metrologie. – München, 1970.

ПРОБЛЕМА ПОСВЯТИ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ ТА ЇЇ ПРЕСТОЛІВ

Тетяна Люта

*кандидат історичних наук,
заступник генерального директора
з наукової роботи Музею історії міста Києва*

Коло наукових зацікавлень:

церковна історія, історія Києва та його сакральних просторів, археографія пам'яток, пам'яткознавство

У статті розглянуто історію посвяти Десятинної церкви за хронологічним порядком виявлених документів та свідчень. Визначається роль цієї пам'ятки в культурній та політичній історії України.

Ключові слова: Десятинна церква, посвята, престол, сакральний простір, князь Володимир, храм.

В статье рассматривается история посвящений Десятинной церкви за хронологическим порядком выявленных документов и свидетельств. Определяется роль этого памятника в культурной и политической истории Украины.

Ключевые слова: Десятинная церковь, посвящение, престол, сакральное пространство, князь Владимир, храм.

History of dedications of the Desyatynna Church, in chronological order, is considered in following article. It defines part of this monument in cultural and political history of Ukraine, as well.

Keywords: Desyatynna Church, dedication, throne, sacred space, Prince Volodymyr, temple.

Десятинна церква з її особливим статусом першого кам'яного храму престольного міста Києва має чи не найбільшу історіографію з усіх храмових споруд України-Русі. Однак ця обставина мало вплинула на вирішення головного питання – якому ж святу був посвячений храм. Завдання статті – з'ясувати, які свідчення збереглися про посвяту, і що можна реконструювати за наявними джерелами.

«Ідеологічний» статус будь-якого храму, незважаючи на матеріал, використаний для його будівництва – дерево чи камінь, визначають місце його розташування та посвята. Ці параметри щодо Десятинної церкви – основа князівського вибору в час заснування Давньоруської держави.

Назва «Десятинна», як відомо [Івакін, 1996, с. 10–11], засвідчена в Никонівському літописі, де наведені княжі слова молитви до Христа «во имя рожышая ти матери и Приснодевья Марья Богородица <...> даю

церкви сей святѣй Богородицѣ отъ имѣнїя своего ти отъ моихъ градъ десятую часть». Однак назва «Десятинна» нічого не пояснює щодо посвяти – якому саме з богородичних свят церква посвячена.

Невеликий огляд літератури про статус церкви Десятинної свого часу дав М. Закревський [Закревский, 1868, с. 279–293], який вказав на першоджерела такого явища, як церковна десятина в біблійних текстах (Кн. Буття, XIV, 20; Кн. Царств VIII, 15 etc.) та візантійських церковних уставах, зокрема, кодексі Юстиніана. Однак він зазначив, що введення цієї практики у Європі було впроваджене Карлом Великим 779 року та в Польському королівстві при королі Мечиславі I. Цікаво, що під 1172-м роком в Іпатіївському літопису Закревський виділяє сюжет, пов'язаний з належністю містечка Полонного до Десятинної церкви, згадуючи про похід половців у волость «къ Полонному, къ Св. Богордице,

к граду Десятинному» [Закревский, 1868, с. 280], а також про звільнення містечка від половців Глібом Юрійовичем.

За визначенням Олексія Толочка [Толочко, 1992, с. 156–157], «волості були умовним держанням, яке надавалося на певних умовах верховним сюзереном землі і яке ним же відбиралося, ним же і перерозподілялося». Можна сказати, що волості в давньоруські часи були в користуванні церковних інституцій на певних умовах, подібно до тих умов, за яких надавалися землі васалам «на приватно-договірній основі».

Наведений ним як виняток приклад про надання у 1080 році великим князем Ярополком Ізяславичем Києво-Печерському монастирю «жизни своїй – Небльской волости и Дервской, и Лучьской, и около Киева» із застереженням, що Лучська волость була згодом відібрана в монастиря, може бути продовжений аналогічним сюжетом про згадане надання Десятинній церкві волості – вказаного містечка Полонного та містечка Сімоця (сучасне с. Суємці Баранівського р-ну Житомирської обл.). Повернення Полонного назад у князівську власність – це швидше перерозподіл князем Рюриком Полонного на користь свого зятя Романа (1195 р.) за згодою митрополита Никифора – підтверджує таку ситуацію [Літопис, 1989, с. 297].

Полонне також згадується в тестаменті князя Андрія Володимировича, онука Ольгерда, від 16 червня 1446 року. Це місто передавалося у володіння дружині князя Марії, синові Глібу та доньці Овдогії. Очевидно, присутність печерських старців під час цього процесу як свідків дала підстави деяким історикам вважати, що Полонне, разом з Айною (?), Словенськом, Могильним, Каменцем, Логожеськом, залишилося у володінні Києво-Печерського монастиря [Закревский, 1868, с. 280].

У сенсі дослідження Богородичної посьяти Десятинної церкви варто розглянути перший параметр – дату закладення храму.

Хрестоматійні рядки Іпатіївського літопису свідчать про те, що 991 року князь Во-

лодимир «помысли создати каменную церковь святые Богородицы», в іншому випадку згадується 989 рік (Лаврентіївський ізвод), а також 993 рік (Никонівський літопис), і, зрештою, 990 рік (Новгородський I літопис). Різноманіття вказівок на рік закладення церкви свідчить про «другорядність» у свідомості авторів літописів цієї події, принаймні, відомі джерела не надають їй якогось особливого значення. Порівняння зі згадкою про мідних коней, що їх привіз Володимир з Корсуня, які були поставлені біля Десятинної та які «не відаючим» «мнятся мраморяны суща», – свідчить на користь явної «неуважності» літописців до події – року закладення. Яку б з відомих літописних згадок ми б не взяли, попри неточність року, ще більшою проблемою постає день закладення храму.

Залишається друга дата, зрештою, лише єдина, – із Прологу, – про день освячення храму – 12 травня 996 року [Івакін, 1996, с. 10–11; Затилюк, 2014, с. 40–58; Арістов, 2016, с. 50–82]. Щоправда, О. Шахматов переніс цю подію на рік раніше з тих міркувань, що освячення храму мало відбуватися лише в неділю¹. Якщо відкинути і проблемний рік – залишається свідчення про 12 травня – близьке до 11 травня – дня освячення Константинополя, дати, яка збігається з датою освячення Софійського собору в часи княгині Ольги², азимут головної апсиди якого орієнтований на майже 55° і відповідає цьому дню [Люта, 2016, с. 297–315].

Одна з робіт відомого фахівця з історії давньоруської архітектури П. Раппопорта [Раппопорт, 1974, с. 44–48] містить інформацію про чотири київські храми: Спаса на Берестовому (азимут 65°), Успенський собор Києво-Печерської лаври (70°), церква в садбі Художнього інституту (119°), а також про Десятинну церкву (52°, що відповідає даті 3.06 – 10.07 або 28.05 – 4.07). Коментарі П. Раппопорта із цього приводу коротко зводяться до такого: **назване ним 2 липня** (входить у блок 28.05 – 4.07, очевидно, йдеться про астрономічне вирахування за азимутом

¹ Як доводять новітні дослідження, неділя не є обов'язковим днем освячення. Головною залишається календарна посьята.

² Існує лише одна вказівка в Іоакимівському літописі про освячення княгинією Ольгою дерев'яного київського Софійського собору 11 травня 952 року. Інформація цього непевного джерела повторена в текстах іншого походження, зокрема у Псковському Апостолі 1307 року [Люсева, 2001, с. 6].

головної апсиди) було інтерпретоване дослідником як вказівка на константинопольський прототип – храм Покладення Риз Богородиці у Влахерні. Приміткою до цього ж свята автор зараховує аналогічну посвяту храму на Клові (хоч його азимут, ним же указаний, становить 90°), і таким чином об'єднує ці храми однією посвятою. На наш погляд, ці храмові посвяти не є тотожними.

2/15 липня 458 року – день перенесення Ризи Богородиці константинопольським патріархом Геннадієм у спеціально збудований храм у Влахерні – храм, що став нарівні із Софійським собором державним імператорським церемоніальним центром. Як відомо, близько 1350 року цей храм бачив новгородський мандрівник Стефан Новгородець, який засвідчив: «...идоходом во Влахерну, идеже лежит Риза в алтаре на престоле в ковчеге запечатана».

Дискусія про храмову ікону Десятинної церкви між Володимиром Александровичем [Александрович, 2010] та Василем Пуцком [Пуцко, 1982, с. 355–373; 2006, с. 162–169] могла б дати додаткову дослідницьку інформацію, однак донині вона нічим не завершилася. Дискутанти настільки далеко зайшли в обстоюванні своїх поглядів на походження іконографії Покрови, що забули про існування оригінальної кам'яної ікони Богородиці з Десятинної церкви (фрагмент), явно вважаючи її «другорядним» матеріалом, віддаючи перевагу олійним образам на дерев'яних основах.

Цілком слушно навів аргументи на користь посвяти Десятинного храму святу Покладення Риз Богородиці Євген Кабанець [Кабанець, 2000, с. 27–32]. Він вірно заперечив ідею посвяти Десятинного храму в давні часи Успінню Богородиці та Різду Богородиці. Незгоду з автором викликають лише деякі твердження, як-от: про день освячення, що «ніяк не може бути рівнозначний дню заснування; назву церкви обирали завчасно, і не при освяченні, але при її закладанні». Навпаки, ідеально опоряджений храм – коли дні закладення й освячення є днем посвяти, тобто

відповідає календарному святу. Однак таких «ідеальних» посвят збереглося вкрай мало – можна, зокрема, згадати Успенський собор Києво-Печерського монастиря. Попри наявну інформацію про інші храми, досі остаточно не встановлено посвяти багатьох безіменних храмів, хоча інформація про азимути їхніх апсид наявна в археологічних звітах [Люта, 2014, с. 17–33].

Щодо згадки Титмара Мерзебурзького про посвяту храму «Святому мученику папі Клименту» [Закревський, 1868, с. 281], то з усією очевидністю можна сказати, що його мощі, викрадені з Корсуня, були покладені кн. Володимиром у Десятинному храмі. На часи Титмара в 1017 році вони однозначно були єдиними «авторитетними» мощами нової церкви та святинею світового християнства, що дозволило Анні Ярославні взяти їх частку із собою до Франції. Чи був присвячений престол святому Клименту в Десятинній церкві – залишається не з'ясованим.

Десятинний храм в унійні часи не був центральним об'єктом інтересів ані православної, ані унійної адміністрації. Цю роль, звичайно, відіграв Софійський собор, боротьбу за який свого часу було детально описано на підставі документів фонду так званих «западнорусских униатских» митрополитів [Люта, 2008, с. 194–207; 2000, с. 56–62]. Як свідчать тексти документів, Десятинна церква входила в комплекс митрополичих церков, які були передані 17 липня 1600 року унійному митрополитові Іпатієві Потію [ЦДІАУК, ф. 182, оп. 2, спр. 198, арк. 1–5]. Тут вона вже названа на честь Святого Миколая Десятинна. Отже, переосвячення церкви відбулося в доунійні часи, хоча прямих свідчень цього немає.

Київська легенда про Святого Миколая, вірогідно, має своє походження з цих часів, принаймні досі не відомі церкви в Києві з посвятами Миколаю Мирлікійському в княжі часи. Пов'язаність Софійського собору й Десятинної церкви через образ Святого Миколая – цікава ідея для дослідження³.

³ Праця Н. Верещагіної [Верещагіна, 2012], а також пасажи Н. Нікітенко та В. Корнієнко про «семантическое соответствие имени “Николай” личности князя Владимира» [Никитенко, Корниенко, 2014, с. 152] не переконують про наявність другого хрестильного імені князя Володимира Святославича – Миколай. Їхні твердження про тотожність культів св. Миколая і св. Георгія також викликають питання, як і багато інших «припущень» авторів, зокрема, про ніби принесені принцесою Анною в Київ частки мощей св. Миколая.

З доунійного періоду свідчення про престолі Десятинної не відомі. Вірогідніше, що ця церква не мала інших престолів, крім основного. У жодному з документів XVI – початку XVII ст. про це не згадується.

Зберігся лист київського воєводи Костянтина Острозького з позовом до воєводського суду священика Івана Мужилівського [ЦДІАУК, ф. 223, оп. 1, спр. 429, арк. 1]. Цей київський протопоп був поставлений самим князем Острозьким доглядачем Софійського собору та Десятинної у 1605 році. Він відібрав у колишнього наглядача Пилипа Опанасовича ключі від обох храмів. Судова справа щодо цього інциденту зафіксувала свідчення возних про численні зловживання Пилипа: піп незаконно розпоряджався мощами святих, унаслідок чого багато з них опинилися в руках київських міщан; протягом Великого посту не відправляв служби в чотирьох церквах (Воздвиженська, Святого Миколая, Трьохсвятительська та Івана Богослова). Крім того, він розпродавав мармур із Софії Київської. Однак реакція князя стосувалася самого Мужилівського і базувалася на скарзі того ж Опанасовича про незаконне відібрання в нього ключів від Софії та Десятинної. У поданні згадується, що Мужилівський вимагав грошових хабарів за завідування храмами, яких Пилип не платив. Це стало причиною його відсторонення та передачі Десятинної церкви третій особі – якомусь попу Прокопу. Князь Острозький писав, звертаючись до Мужилівського: «... деи ты, не будучы там жадным преложоным старшимъ над священники места киевского, только живучи там с подання нашего воєводского до ласки наше, з листом нашим аж до сего часу, и нимаючи ниякое зверхное влады даное теби, упорне деи неслушне торгнулесся з умыслу своего, сам утискаючи оного Филипа в речах тоби неналежачих, за тым же розказуючи абы оный Филипъ даль тоби десет чирвоныхъ золотыхъ, чого он яко чоловік невинный тоби неподлежълый, кгда ничого дати не хотіль, ты деи забывши повинности стану твоему належачое, часу недавно минулого в року нынешнемъ 1605 у пост великий сам особою своею пришедши до церкви, ключи от церкве Софейское и от церкви Николы Десетинного, которые онъ завідал, своволне и упорне и неслушне мощно

от него отнявши, до себе ест взял и одну с тыхъ церквеи светого Николы другому некак мус попу Прокопу чоловіку... отдашь».

У ході справи виникла проблема крадіжки київськими міщанами срібного релікварію, винесеного з вівтаря Софійського собору з мощами. Королівський декрет про покарання крадіїв свідчив, що реліквії зберігалися в місці «непотребному» – у приміщенні ратуші [Люта, 2008, с. 194–207].

Протягом 1605–1633 років відбувалися неодноразові наїзди київських міщан та православного духовенства на Верхнє місто – у резиденцію унійних митрополитів (Софійський собор), а також – на лівобережні володіння митрополичої кафедри (сс. Зазим'я, Погреби, Пухівка), в одному з яких особисто брав участь Петро Могила, уже висвячений на киево-печерського архімандрита. У 1636 році до суду була прийнята скарга Яроша Корсака, унійного намісника Софійського собору, зі звинуваченням Петра Могили в пограбуванні Десятинної церкви [Материали, 1891, с. 223–224]. Власне, це і є доказовий судовий документ про відоме відкриття Петром Могилою так званих останків князя Володимира [Затилюк, 2014, с. 40–58]. Унійна адміністрація вважала це пограбування митрополичої власності церкви Десятинної достатньо серйозним злочином, бо оцінила збитки у сто тисяч злотих. Прикметно, що публікація протестації унійного митрополита Йосипа Вельяміна Рутського, у якій митрополит Могила звинувачується в наїзді на церкву («Светого Миколи, названную Десенинную, з довечныхъ вековъ при метрополите киевском в униии будучую, на предместю Киевскомъ, на горе Софийской, в паркане самомъ будовъную [підкреслення наше. – Т. Л.], которую церковъ роскидати росказал, а скарбы все и охендства церковные забрал на сто тысячей золотыхъ полскихъ...») має колоритну примітку С. Голубева про те, що ця протестація «свидетельствует только еще об одной безсильной попытке [уніатів. – Т. Л.] к протесту против указанного совершившагося факта, – протесту, вызванному решением Могилы разобратъ (очевидно, как состарившуюся) [підкреслення наше. – Т. Л.] церковъ святого Николая Десятинного... (Безъ объяснения,

понятно, давать веру сделанной в протеста-
ции оценки якобы присвоенных Могилою
сокровищ и украшений означенной церкви –
не следует) [підкреслення і курсив наші. –
Т. Л.] [Голубєв, 1891, с. 223].

Від Могилиного «відкриття» останків князя Володимира, а головне – від апеляції до московських царів з «обґрунтуванням» генеалогічних пов'язань династії Романових із київськими князями та трактування Києва як царської «отчини», почалося «московське» освоєння київського центрального сакрального простору – Десятинної церкви, яке стане домінуючим у наступні триста років. Першим таку практику звернення за допомогою до московських самовладців запровадив Іов Борецький у 20-х роках XVII ст. як додатковий політичний і матеріальний важіль у боротьбі з унійною митрополічною адміністрацією, що, правда, без віднайдення мощей Володимира. Петру Могили прийшла в голову ця ідея «відкриття» останків та їх «пропозиції» московським царям на доказ «реального» духовного та політичного зв'язку московської династії з Десятинним храмом, Києвом, Київською державою. Мотиви Могили були явно глибшими й прагматичнішими, ніж проста «історична археологія». З подіями, пов'язаними з Володимировими останками, і відбулося «згадування» первісного значення та назви церкви із середини XVII ст., а посвята храму св. Миколаєві практично забувається і знову виринає її Богородична традиція.

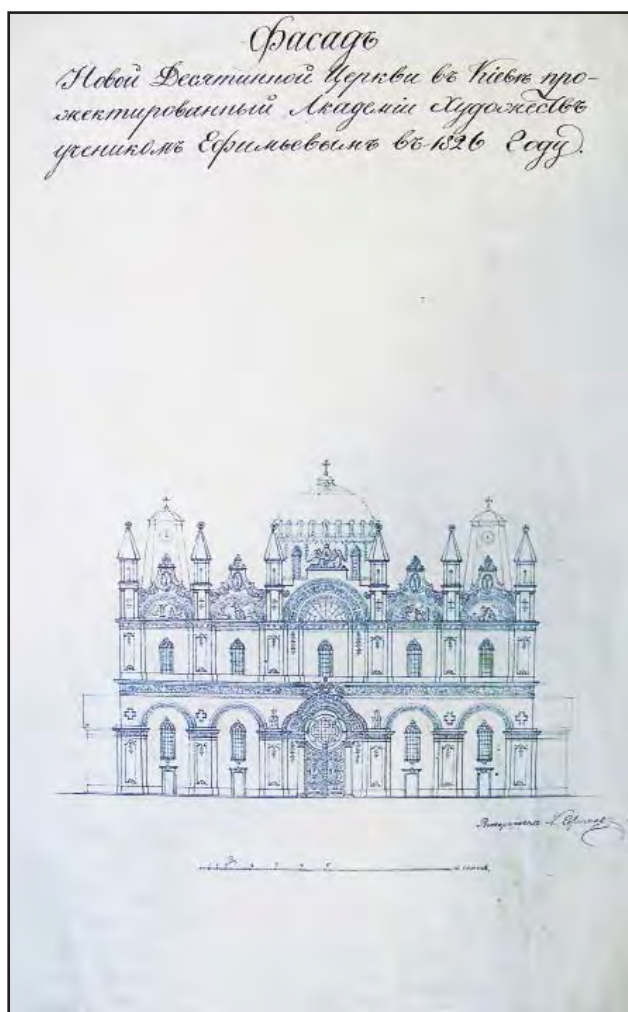
Реліквії Десятинної були об'єктами міжнародних домовленостей між Річчю Посполитою та Московською державою. Уже після смерті митрополита київський воєвода Адам Кисіль у листі з Кобижчі (23 лютого 1648 р.) до боярина Олексія Нікітіча Трубецького писав про відправлення від імені польського короля мармурового надгробного каменю з написом «с испрашиванием от царя некоторых наград, обещанных Киселю за добротство его российской державе» [Петров, 1904, с. 111, (568) арк. 29–31, № 332].

Десятинна церква стає знаковим об'єктом у часи московської інвазії з другої половини XVII ст. Довкола неї були розміщені основні будови царської адміністрації – «государев двор, денежный двор, приказная палата, двор государев, где воеводы живут». Сама церква

на відомому плані 1695 року Ушакова зображена кам'яною, однак збереженість оригіналу мапи не дозволяє вповні реконструювати її вигляд – половина зображення потрапила під реставраційну «латку» чистого паперу, яка була поставлена реставраторами в 60-х роках минулого століття. Реконструкція храму за зображенням Д.М. Струкова [План г. Києва, 1893, 2 с.] явно була зроблена ще до цих втрат – свідченням цього є наявність господарських будов за північним фасадом церкви на цій реконструкції, від яких на збереженому оригіналі немає і сліду. За розписним списком 1686 року Десятинна церква – «церковь каменная Рождества Пресвятое Богородицы Десятинные, к ней приделана трапеза деревянная, да вверху придел святых верховных апостол Петра и Павла» [Алферова, Харламов, 1982, с. 150].

«Расписной» список Києва 1695 року повідомляє про Десятинну те саме: «Церковь каменная Рождества Пресвятые Богородицы Десятинные. К ней приделана трапеза деревянная, да вверху придел святых верховных апостол Петра и Павла». Ідеологічні церковні служби завершували цей процес освоєння московською владою головного сакрального простору Києва – Десятинної церкви: за молебень «о здоров'ї царської особи» у 1685 році «протопоп Василей з братиею» отримав 11 алтин і 4 деньги, а також 5 рублів для придбання «неугасающих свечей» [ЦДІАУК, КМФ № 7, оп. 2, спр. 7].

Саме в часи московського управління з'являється посвята церкви Різдва Богородиці. Розписний список 1682 року вже фіксує її так: «Церковь ружная каменная во имя Рождества Пресвятые Богородицы, Десятинная, трапеза деревянная» [Закревский, 1868, с. 290]. Прикметно, що престол «на полатах» Святих Петра і Павла з'являється між 1682 і 1695 роками. Здається, це вкладається в практику освячення київськими московськими воєводами патроніміїчних престолів у київських церквах, подібно до того, як Юрій Трубецький 1673 року взяв під свою опіку Георгіївський храм – ктиторську князівську споруду Ярослава Володимировича [Гордон, 2005, с. 128], відбудував його і забезпечив московськими іконами, у тому числі св. Сергія Радонезького.

Гл. 1. Маловідомий проект реконструкції Десятинної церкви М. Єфимова з бароковими елементами декору та годинниками. 1826 р. Національний заповідник «Софія Київська» (КП-35, СМАА-32)

Серед імен, що відповідають посвяті св. Петру і Павлу, є Петро Васильович Шереметьєв (був воєводою в 1666 р. і в 1681 р. уже разом із сином Федором). Хоч прямих доказів саме цієї посвяти престолу Десятинної церкви не збереглося – ще не оброблені всі «сметные» і «счетные» списки київського московського уряду, коли на рівні точної дати з'явиться можливість «влловити» зміну посвяти.

Московські переробки старих київських укріплень разом із сакральним київським простором так само зазнавали еволюції синхронно зміні царських воєвод, у діяльності яких не останню роль відігравали наймані європейці. Дискусія між київським

воєводою князем Козловським та Георгом фон Мегденом (Юрієм Фамендіним) свідчить про київський конфлікт (1671 р.) неабиякого масштабу між європейською та московською свідомістю. У своїй чолобитній цареві фон Мегден писав:

«В грамоте великого государя написано к okolничему и воеводам князю Григорью Афанасьевичю Козловскому с товарищи, чтоб чинить о городовой стрoенью и о подьеме с великим радением; а как я, работник твой, не ведаючи про ту великого государя грамоту, пришел поклонитца князю Григорью Афанасьевичю, ноября в 22 день, на первом часу дни, и он меня бранил, называл небылицею, и говорил, что город Киев заложен еще при великих князей; а я де говорю, что у городской стены выводов нет и при святом и равноапостольном великом князе Владимире огненной стрельбы не было, и в те времена мочно было быть городской стены и без выводов; а как порох и пушечную стрельбу вымыслил учинять чернец Варфоломей Шварц, и тому всего 291 год [підкреслення наше. – Т. Л.]...» [Мальченко, 2012, с. 26].

«Засвоєння» новими господарями спадку «равноапостольного Володимира» і старої київської традиції, а головне її експлуатація – тема, опукло окреслена на рукописних мапах Києва кінця XVII ст. Тут зафіксоване «прив'язування» до київських реалій «сакральної» московської фортифікації: «раскат Воздвиженский» та «раскат Троицкий» з їх місцезоташуванням навпроти однойменних церков. А ось Петрівський та Іванівський розкати, як явна данина царським іменам молодих московських правителів, були збудовані навпроти Десятинної церкви. Цікаво, що подібної зміни зазнала і посвята одного з престолів Софійського собору, де також поява престолу св. Петра і Павла припадає на цей час.

У XVIII ст. інтерес до Десятинного храму з боку імперської влади згасає, натомість виникає ідея будівництва дворцевого Андріївського храму, побудованого на зовсім іншій легендарній андріївській основі, хоч і апелюваній до Володимирової державно-християнської ідеології, уже цілком синтезованій у державну ідеологію Російської імперії і свідомо нею підтриманій.

Джерела та література

- Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК), ф. 182, Канцелярія київських митрополитів, оп. 2, спр. 198.
- ЦДІАУК, ф. 223, Колекція «Нова Серія», оп. 1, спр. 429.
- ЦДІАУК. Колекція мікрофільмів № 7, оп. 2, спр. 50.
- Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія. – Львів, 2010.
- Алферова Г.В., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. – Киев, 1982.
- Арістов В. Походження історичних повідомлень Пам'яті і похвали князю Володимирі Якова Мніха // *Ruthenica*. – 2016. – Т. XIII. – С. 50–82.
- Верецагіна Н. Николай Мирликийский – духовный патрон новообращенного Киева. – Одесса, 2012.
- Голубев С.Т. Материалы для истории Западно-Русской церкви // Чтения Исторического общества Нестора-Летописца. – Киев, 1891. – Кн. 5. – Отд. III. – С. 223–224. (Протестация от имени униатского митрополита Иосифа Вельямина Рутского на православного митрополита Петра Могилу... 29 марта 1636 г.)
- Гордон П. Дневник 1677–1678 / перевод с английского, статья и примечания Д.Г. Федосова. Отв. Ред.. М.Р. Рыженков. – Москва, 2005.
- Закревский Н.В. Описание Киева: в 2 т. – Москва, 1868. – Т. 1.
- Затилюк Я. Хрещення Русі князем Володимиром: конструювання історичної оповіді та її доповнення православними книжниками XII–XVII ст. // Український історичний журнал. – 2014. – № 1. – С. 40–58.
- Івакін Г. Літописні повідомлення про Десятинну церкву // Церква Богородиці Десятинна. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 10–11.
- Кабанець Є. Про посвяту Десятинної церкви [Електронний ресурс] // Людина і світ. – 2000. – № 6. – С. 27–32. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/library/>.
- Літопис Руський / пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп. ред. О.В. Мишанич. – Київ, 1989. – XVI+591 с.
- Лосева О.В. Русские месящесловы XI–XIV веков. – Москва, 2001. – 420 с.
- Люта Т. Вимірний образ святині: храм і годинник // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні. – Львів, 2014. – Т. 1. – С. 17–33.
- Люта Т. Київські давньоруські храми у часі і просторі // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні. – Львів, 2016. – Т. 2. – С. 297–315.
- Люта Т. Конфлікт навколо собору Святої Софії у Києві в першій половині XVII ст. // *Die Union von Brest (1596) In Geschichte und Geschichtsschreibung: Versuch Einer Zwischenbilanz*. – L., 2008. – S. 194–207.
- Люта Т. Уніатська церква в Києві. 1596–1637 рр. // Наукові записки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2000. – Т. 18: Історичні науки. – С. 56–62.
- Мальченко О. Вплив артилерійської практики на реконструкцію Київської фортеці в останній третині XVII ст. // Київська старовина. – 2012. – № 4 (406). – С. 16–40.
- Никитенко Н., Корниенко В. Собор Святых Софии Киевской. – Киев, 2014. – 336 с.
- Петров Н. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – Москва, 1904. – Вып. 3. Библиотека Киево-Софийского Собора. – 307+LVIII с.
- План г. Киева, составленный в 1695 г. / под ред. П.Г. Лебединцева. – Киев, 1893.
- Пуцко В.Г. «Богородица Десятинная» и ранняя иконография Покрова // *FS für F. von Lilienfeld*. – Erlangen, 1982. – S. 355–373.
- Пуцко В.Г. «Богородица Десятинна» – міф чи історична реальність? // *Ruthenica*. – Київ, 2006. – Т. 5. – С. 162–169.
- Раппопорт П. Ориентация древнерусских церквей // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Москва, 1974. – Вып. 139: Славяно-русская археология. – С. 43–48.
- Толочко А. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – Киев, 1992. – 222 с.

«СТАСОВСКАЯ» ДЕСЯТИННАЯ ЦЕРКОВЬ (1842–1936): ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ

Артур Кукушико
старший научный сотрудник
Научно-исследовательского отдела
историко-архитектурных исследований
Музея истории Десятинной церкви

Круг научных интересов:

история христианской церкви, история православной церкви на Руси в период средневековья, церковное искусство, петрология, агиография, археология

Статтю присвячено Десятинній церкві, що була зведена за проектом В.П. Стасова та проіснувала з 1842 по 1936 рік. Аналіз інформації, яка стосується спорудження храму, генези оцінки архітектурного проекту як вкрай невдалого, відгуків про храм сучасників і обставин його знищення, – усе це дозволяє переглянути чимало усталених поглядів про «стасівську» церкву.

Ключові слова: Десятинна церква, В.П. Стасов, архітектурний стиль, реставрація, меморіальне значення.

Статья посвящена Десятинной церкви, возведенной по проекту В.П. Стасова и просуществовавшей с 1842 по 1936 год. Анализ информации, касающейся сооружения храма, генезиса оценки архитектурного проекта как неудачного, мнений о храме современников и обстоятельств его уничтожения, – все это позволяет пересмотреть многие устоявшиеся взгляды о «стасовской» церкви.

Ключевые слова: Десятинная церковь, В.П. Стасов, архитектурный стиль, реставрация, мемориальное значение.

The article is devoted to the Desyatinnaya Church (Church of the Tithes) which was built on the V. Stasov draft, existed since 1842 to 1936 years. The Analysis of the available information, which relates to the temple itself, the circumstances of its construction, genesis assessment of architectural project, as unsuccessful, opinions about the temple of its contemporaries and the circumstances of its annihilation, allows to revise many entrenched and established views about the church Stasov's project.

Keywords: Desyatinnaya Church (Church of the Tithes), Vasily Stasov, architectural style, restoration, memorial significance.

Сооруженную по проекту В.П. Стасова в 1828–1842 годах Десятинную церковь традиционно принято рассматривать в качестве негативного примера в истории отечественной архитектурной практики. Это негативное мнение имело и имеет достаточно широкое распространение.

Между тем, по замечанию А.Л. Павловой, по крайней мере весь XX в. храмовая архитектура, к которой относится проект Десятинной церкви В.П. Стасова, «находилась за пределами интересов исследователей»¹ [Павлова, 2002, с. 3]. Поэтому можно осторожно заметить, что

¹ А.Л. Павлова поясняет это следующим: «храмовая архитектура как объект научного исследования относится к междисциплинарным областям. Она требует не только применения методологий архитектурной и строительной, исторической и искусствоведческой, социальной и политической наук, но и привлечения понятий, традиционно относящихся к сфере религии <...> Идеологические барьеры, характерные для советского времени, не позволяли открыто и в полной мере учитывать это обстоятельство <...> Для разных эпох церковной архитектуры это имело различные последствия. Если изучение храмового зодчества до XVII в. велось вне связи с прямым назначением церковных построек, то в исследованиях по архитектуре Синодального периода церковное строительство даже специально не выделялось» [Павлова, 2002, с. 3–4]. Таким образом, исходя из последнего замечания, Десятинная церковь (1842–1936) просто не могла быть предметом исследования в советское время. Факт отсутствия ее исследования следует признать и в постсоветское время. А если учесть уровень «исследований» времени, предшествовавшего советской эпохе, то можно прийти к заключению, что храм вообще никогда не являлся предметом научного интереса исследователей.

вряд ли оценка «стасовской» церкви является исключительно негативной. Но помимо этого, сам факт, что ее строительство связано с достаточно значимыми личностями, оставившими заметный (хотя и неоднозначный) след в истории отечественных науки и искусства, предполагает более взвешенный подход к данному архитектурному проекту.

В числе тех, кто непосредственно связан с возведением Десятинной церкви XIX в., безусловно, центральное место принадлежит митрополиту Евгению (Болховитинову), раскрывшему «для исследования развалины и фундаменты древней Десятинной церкви» [Петров, 1897, с. 121]. Исходя из имеющихся сведений о его жизни и деятельности,

киевского митрополита нельзя упрекнуть в поверхностном отношении к вопросам, которыми он занимался². Митрополиту Евгению принадлежит и первая публикация в отечественном периодическом издании (в «Отечественных записках», в марте 1825 г.) результатов археологических исследований древнерусского памятника. Данная публикация («План Первобытной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснением онога») примечательна, помимо прочего тем, что в ней митрополит настаивает на дальнейшем, более тщательном изучении памятника. Также он говорит о том, что «явились уже благочестивые и ревностные охотники воздвигнуть на сем фундаменте новый храм».

² Пожалуй, наиболее емкую характеристику научной добросовестности киевского митрополита дал И.И. Срезневский. Говоря о митрополите Евгении, он подчеркивал: «Научной деятельности посвятил он все свое время, со стойкостью и прямотой, заслуживающей подражания. Начал ее в то время, когда строгих научных исследований у нас почти не было; продолжал с тем же успехом и тогда, когда они стали появляться все чаще и чаще; продолжал до последних лет долгой жизни с прежней юношеской любовью <...> Он один из немногих первых, внесших и укрепивших у нас научную требовательность в исследованиях и оставивших по себе множество трудов, достойных всякого уважения» [Срезневский, 1868, с. 2].

И «при самом отъезде из Киева <...> прихожане подали ему о том просьбу» [[Евгений (Болховитинов), митр.], 1825, с. 401–402] с приложением рисунков плана нового храма.

Безусловно, митрополит Евгений как правящий архиерей не мог оставить без внимания просьбу своей паствы. Особого интереса заслуживает его критическое замечание о том, что предложенный проект храма не соответствует древнему образцу. По его мнению, для доработки необходимо привлечение «сведущих в древней греческой архитектуре» [[Евгений (Болховитинов), митр.], 1825, с. 403]. Как отмечает Т.Б. Ананьева, здесь «речь идет о завершающем этапе и практических результатах исследования памятника – его реконструкции на основе археологических данных и аналогий». Также она подчеркивает, что «идея Болховитинова не была осуществлена, но <...> очевидно, что Болховитинов изначально не являлся сторонником уничтожения древней церкви» [Ананьева, 1996, с. 19].

Как известно, вопрос о дальнейшем исследовании фундаментов Десятинной церкви и ее реконструкции рассматривался на самом высоком государственном уровне. В его решении принимали участие, помимо киевского митрополита, городской архитектор Киева А.И. Меленский, начинающий талантливый зодчий Н.Е. Ефимов, президент Императорской академии художеств А.Н. Оленин. Ввиду жалоб и интриг, решение об утверждении окончательного проекта новой Десятинной церкви затягивалось, пока, наконец, в него лично не вмешался император Николай I³. Не вызывает сомнений, что Николай I был движим лучшими намерениями в вопросе восстановления древней общерусской святыни Киева. Он любил древнюю столицу Руси⁴ и много сделал для развития и обустройства Киева. Также следует отметить, что исторически строительство храмов, имеющих такое

значение, как Десятинная церковь, «всегда находилось под особым покровительством государственной власти» [Павлова, 2006, с. 76].

По замечанию Р. Уортмана, «в царствование Николая <...> церковная архитектура служила главным средством показа роли Православной Церкви в истории государства. Церкви становились современными артефактами допетровского прошлого, обнаруживая устойчивость исключительно русских мотивов. В архитекторах желали видеть археологов, воспроизводящих в своих чертежах образы прошлого, раскрывающие дух нации» [Уортман, 2004, т. 1, с. 498]. Таким образом, церковная архитектура в «николаевскую» эпоху призвана была взять на себя своеобразную повествовательную историческую функцию. Интересно отметить, что подобный взгляд находил поддержку в обществе. В частности, Н.В. Гоголь определял архитектуру, как своеобразную «летопись», фиксирувавшую исторические достижения прошлого⁵.

Объяснение того, что Николай I утвердил В.П. Стасова и его проект строительства Десятинной церкви, следует искать в личных предпочтениях царя в области архитектуры. Достаточно известна фраза Николая I, сказанная в 1827 году при обсуждении проекта петербургского храма Святой Екатерины на Обводном канале: «Что это все хотят строить в римском стиле? У нас в Москве есть много прекрасных зданий, совершенно в русском вкусе» [цит. по: Славина, 1989, с. 218]. Вскоре, согласно монаршей воле, молодой архитектор К.А. Тон подал свой проект храма. Проект был одобрен, и вскоре после этого «К.А. Тон становится официальным архитектором, а его работы – олицетворением общественно-политического идеала николаевской России» [Кириченко, 1978, с. 116]. В подтверждение того, что это могло произойти именно так, свидетельствует оценка Николая I Н.Н. Врангелем.

³ Именно император Николай I, по свидетельству Н.Е. Ефимова, в конце 1826 года «повелеть соизволил г. архитектору Стасову для постройки церкви г. Анненкову составить проект» [Письма... Ефимова, 1896, с. 91].

⁴ За почти 30-летнее правление Николай I посещал Киев 16 раз, – более, чем кто-либо из правителей императорской России.

⁵ О своеобразной повествовательной исторической функции архитектуры в 1833 году Н.В. Гоголь говорил в следующих словах: «Архитектура – тоже летопись мира: она говорит тогда, когда уже молчат и песни, и предания, и когда уже ничто не говорит о погибшем народе. Пусть же она, хоть отрывками, является среди наших городов в таком виде, в каком она была при отжившем уже народе. Чтобы при взгляде на нее осенила нас мысль о минувшей его жизни и погрузила бы нас в его быт, в его привычки и степень понимания и вызвала бы у нас благодарность за его существование, бывшее ступенью нашего собственного возвышения» [Гоголь, 1952, т. 8, с. 73].

Он характеризует императора, как «человека, много сделавшего для возвеличения искусства, но недостаточно подготовленного и сведущего для решения тех вопросов, в которых он сам себя признавал компетентным и которые он решал <...> кратко <...> и бесповоротно» [Врангель, 1913, с. 55].

Проект Десятинной церкви В.П. Стасова 1828 года был именно в «русском вкусе», о котором говорил Николай I в 1827 году. Одновременно, в 1827–1829 годах, в Потсдаме в этом же стиле по проекту Стасова была возведена Александровская церковь. Именно Стасов, по словам его биографа, был в числе тех, кто «предвосхитил поиски русского национального стиля» [Тыжненко, 1990, с. 169]. Позднее наиболее грандиозным сооружением данного стиля станет храм Христа Спасителя по проекту К.А. Тона, освященный в 1883 году⁶.

Следует отметить, что архитектурный стиль, у истоков которого стоял В.П. Стасов, «принадлежит к разряду многочисленных “стилей” или стилевых направлений архитектуры романтизма и историзма, развивавшихся в контексте большого стиля эпохи» [Кириченко, 1997, с. 11]. В историю отечественной архитектуры он вошел под названием «эkleктики»⁷. Характерными чертами эkleктики является «использование всех элементов т. н. “исторических” архитектурных стилей». Ей «присущи <...> все черты европейской архитектуры XV–XVIII вв.» [Агеева и др., 2011, с. 4]. Одним из следствий подобных сочетаний является то, что «стилевое единство, понимаемое как единообразие стилеобразующих форм, в эkleктике окончательно теряет значение» [Кириченко, 1988, с. 134].

Именно тем, что В.П. Стасов спроектировал «свою» Десятинную церковь в традициях современной ему эkleктики (что, конечно, не имело ничего общего с Десятинной церковью эпохи князя Владимира), объяснима в ней «компиляция из форм древнерусской архитектуры, не привязанная к какой-либо эпохе или к стилю прошлых веков <...> В ней наличествуют и закомары русских построек, и стрельчатые порталы вместе с романским аркатурным пояском средних веков, и луковичные главы, характерные для русских церквей XVII в., и т. д.» [Михайловский, 1971, с. 30]. Однако, утвердившееся мнение о том, что «В.П. Стасов, несомненно, рассматривал *восстановление* [здесь и далее курсив мой. – А. К.] Десятинной церкви именно как *реставрацию ее былого художественного значения*» (с пояснением: «иначе такой проект был бы необъясним в общей картине творческой деятельности этого замечательного мастера» [Михайловский, 1971, с. 30]), заслуживает более подробного анализа.

Такое определение «стасовской» Десятинной церкви ставит ряд вопросов, из которых основным является вопрос о том, насколько вообще сооружение данного храма может считаться реставрацией⁸, даже для своего времени. В отечественной исследовательской литературе храм В.П. Стасова принято упоминать в качестве примера неудачной отечественной реставрации начала XIX в.⁹ Сооружение Десятинной церкви по проекту В.П. Стасова, как правило, рассматривается с хронологически близкими реставрационными работами, как отечественными¹⁰, так и многочисленными западноевропейскими.

По общему выводу исследователей, к середине XIX в. «не осталось, пожалуй, ни

⁶ В 1931 году храм был уничтожен, воссоздан заново в 1994–1997 годах.

⁷ По замечанию Е.И. Кириченко, «поскольку с начала XX в. в термин “эkleктика” стал вкладываться оценочный и притом негативный смысл, за рубежом ему предпочитают более нейтральные – “романтизм” и “историзм”. Термин “романтизм” говорит сам за себя. “Историзм” указывает на своеобразие зодчества, развивающегося в контексте реалистического искусства» [Кириченко, 1978, с. 38].

⁸ Согласно классическому определению, «под реставрацией памятника архитектуры подразумевают и сохранение его с помощью своевременного производства должных ремонтных работ или инженерного укрепления конструктивных частей здания, и восстановление его былого внешнего или внутреннего облика, искаженного позднейшими переделками. Оба этих вида реставрации тесно связаны друг с другом, и в ряде случаев трудно бывает провести между ними четкую границу и сказать, где кончается ремонт памятника архитектуры и где начинается его реставрация» [Максимов, 1958, с. 8].

⁹ Часто встречающиеся определения: «неудачная реставрация путем “воссоздания древности”» [Попова, 2003, с. 21], «примером <...> реставраций “романтического” толка в России» с использованием «свободно трактованной перекомпоновки древних форм реставрируемого памятника архитектуры» [Михайловский, 1971, с. 29–30].

¹⁰ Здания типографии XVII в. Государева Печатного двора на Никольской улице в Москве в 1810–1820 годах, Дмитриевского собора во Владимире в 1834–1843 годах.

одной страны на территории Европы, в которой реставрации “романтического” толка не затронули бы значительного количества построек, сохранившихся от прошлых столетий» [Михайловский, 1971, с. 28]. В конце 1840-х годов английский писатель, художник и теоретик искусства Джон Рёскин характеризовал современные ему реставрации как «наиболее тотальное разрушение, которое может претерпеть здание: разрушение, после которого не собрать уже никаких свидетельств, разрушение, сопровождающееся поддельным изображением уничтоженного» [цит. по: Подъяпольский и др., 1988, с. 16]. Н.Н. Врангель пишет по этому поводу следующее: «К сожалению, в середине XIX в., когда только что зародилась история искусства, сменившая чисто теоретические рассуждения эстетических философий, примеры такого варварства встречаются на каждом шагу. Суть в том, что люди, едва усвоившие элементарные основы исторической науки, вообразили, что им известно все, и без колебаний разрушали то, что не входило в сферу их знаний. В эту эпоху свершились во всей Европе наиболее возмутительные примеры реставраций “по новым рецептам” памятников старины, в это же время под предлогом “исторической оценки” было уничтожено многое» [Врангель, 1913, с. 54].

Достаточно показательным примером, характеризующим уровень европейской реставрационной науки середины XIX в., является реставрация собора Парижской Богоматери (1841–1864) одним из основоположников современной архитектурной реставрации Эженом Эммануэлем Виолле-ле-Дюком. Он заявлял, что в этой работе «нужна просто религиозная сдержанность, полное самоотречение от всех личных мнений. Речь идет не о том, чтобы творить искусство, но о том, чтобы подчинить себя искусству определен-

ной эпохи, которое больше не существует. Архитектор должен реставрировать не только то, что ему кажется неудачным с точки зрения искусства, но <...> и то, что кажется ему неудачным с точки зрения конструкций» [цит. по: Михайловский, 1971, с. 42]. Тем не менее, Виолле-ле-Дюк в своей реставрации, мягко говоря, далеко не всегда придерживался декларируемых принципов [Подъяпольский и др., 1988, с. 18–19]. Все это свидетельствует о недостаточности научных знаний в области реставрационной науки. Поэтому, ввиду отсутствия выработанных принципов реставрации, восстановительные работы и в Европе, и в Российской империи середины XIX в. носили произвольный характер.

Возвращаясь к строительству Десятинной церкви по проекту В.П. Стасова, следует отметить, что если хронологически близкие зарубежные и отечественные реставрации являлись таковыми, то о возможной реконструкции древнего храма, как было отмечено выше, говорил только митрополит Евгений (Болховитинов). Но его идея не была поддержана. Более того, в результате строительных работ XIX в., как известно, было в значительной мере разобрано то, что оставалось к тому времени от храма X в. – его фундаменты¹¹.

При рассмотрении вопроса, насколько сооружение нового храма было «возобновлением древности» и в каком качестве, заслуживает внимания следующий исторический факт. Если принимать Десятинную церковь XIX в. как результат реставрационных работ по воссозданию древнего храма, то утверждение Николаем I проекта В.П. Стасова в 1826 году находилось в полном противоречии с его же указом от того же 1826 года «О доставлении сведений об остатках древних зданий в городах и воспрещении разрушать оные»¹².

Самого В.П. Стасова нельзя назвать реставратором-романтиком (к числу которых

¹¹ Для образованных современников это было неприемлемо. В частности, известно, что министр просвещения С.С. Уваров в своем письме 1835 года к Николаю I указывал: «Любопытные остатки древней части стен, пол, гробницы (может быть, Св. Ольги, Св. Владимира и супруги его Анны, ибо Летописец говорит о погребении их в сем храме), даже весь фундамент, вынутые из своих мест, уже не могут быть предметом общего внимания в прежнем их виде <...> таким образом возобновлять древность – значит уничтожать ее» [цит. по: Шёнле, 2013, с. 153]. Из цитаты видно, что С.С. Уваров решительно возражал против уничтожения остатков древнего храма (и, весьма вероятно, он был не одинок в подобных замечаниях, которые доходили до Николая I), но не их «реставрации».

¹² Данный указ предписывал «собрать немедленно <...> сведения по всем губерниям <...> в каких городах есть остатки <...> зданий древности, и в каком состоянии они ныне находятся». В указе было «строжайше запрещено таковые здания разрушать, что и должно оставаться на ответственности начальников городов и местных полиций» [ПСЗРИ, 1830, т. I, собр. 2, с. 1353].

принадлежали реставраторы его времени)¹³. Характеризуя их деятельность, Е.В. Михайловский отмечает: «Реставраторы-романтики <...> полагали себя способными путем произвольных добавлений и “улучшений” значительно увеличить в процессе реставрации также и художественное значение <...> древнего сооружения» [Михайловский, 1971, с. 28]. Однако Стасов ничего не «улучшал» и ничего не «добавлял» к существовавшему храму. Наоборот, часто подчеркивается, что в его проекте «от церкви, устроенной св. Владимиром не осталось ничего» [Н. Б., 1888, с. 7], «развалины <...> вместе с Могилинскою церковью, были разобраны до основания и на их месте (в меньшем только виде) заложена нынешняя Десятинная церковь» [Указатель, 1853, с. 132], «остатки древнего храма <...> были разобраны и на их месте <...> был заложен нынешний новый храм по проекту Стасова в квазивизантийском стиле» [Шероцкий, 1917, с. 80–81]. Следовательно, проект В.П. Стасова совершенно самостоятелен. Таким образом, можно сделать вывод о том, что изначально «стасовский» храм не являлся реставрацией древней Десятинной церкви даже в понимании своего времени.

Наряду с этим, архитектурный стиль «стасовской» Десятинной церкви – это преддверие так называемого «русско-византийского стиля» К.А. Тона¹⁴: кубовидный пятиглавый крестово-купольный храм. За год до освящения новой Десятинной церкви, в 1841 году,

указом «О сохранении при составлении проектов на построение православных церквей, преимущественно вида древнего Византийского зодчества» проекты храмов К.А. Тона были рекомендованы как образцы традиционной национальной церковной архитектуры¹⁵. Данный указ был сохранен и в Строительном уставе всех редакций, вплоть до последней – 1900 года (хотя и в более мягкой формулировке)¹⁶.

Таким образом, проект В.П. Стасова не предполагал сохранения древних остатков храма и их реконструкции, а сооружение Десятинной церкви по проекту В.П. Стасова не противоречило государственной политике храмового строительства эпохи Николая I; это позволяет сделать вывод, что «стасовский» храм и был частью этой государственной политики.

В пользу такой точки зрения может служить и хронологическое совпадение начала критики Десятинной церкви по проекту В.П. Стасова с общей критикой архитектурного стиля К.А. Тона. В сущности, это было критикой стиля храмового зодчества «николаевской» эпохи¹⁷. А поскольку «стасовская» Десятинная церковь – памятник именно этой эпохи, то избежать критики ей было невозможно. Развитие отечественной научной реставрации к началу XX в. давало для этого дополнительные аргументы. Так называемые «великие реставрации» 40-х – начала 50-х годов XIX в. [Вздорнов, 1986, с. 131],

¹³ Исследователи его творчества особо подчеркивают, что «он был реалистичен в своих проектах» [Пилявский и др., 2003, с. 438].

¹⁴ Согласно мнению К.А. Тона, «стиль византийский, сроднившийся с давний пор с элементами нашей народности, образовал церковную нашу архитектуру» [Проекты..., 1838, с. 1].

¹⁵ В указе говорилось: «Его Императорское Величество высочайше повелеть соизволил сообщить <...> начальствам, под ведомством коих могут быть составляемы проекты на построение православных церквей, чтобы при составлении таковых проектов, преимущественно и по возможности сохраняем был вкус древнего Византийского зодчества. При семь Государю Императору благоугодно было отозваться, что для сего могут с пользою принимаемы быть в соображение чертежи, составленные на построение православных церквей профессором архитектуры Константином Тоном» [ПСЗРИ, 1842, т. XVI, собр. 2, отд. 1, с. 210].

¹⁶ «Не воспрещается возведение как каменных, так и деревянных церквей и по образцовым чертежам архитектора Тона; когда будут просить о том сами прихожане или когда это будет признано необходимым начальством» [СЗРИ, 1912, т. XII, кн. 4, ч. 1, с. 221].

¹⁷ Наиболее полно она отражена в статье (некоторые специалисты склонны прилагать к ней термин «хрестоматийной») [Печенкин, 2015, с. 139]) В.Я. Курбатова 1910 года «О русском стиле для современных построек». В.Я. Курбатов объясняет государственную политику храмового строительства «николаевской» эпохи «стремлением создать в пол. XIX в. русский стиль, вызванным только теоретическим желанием иметь стиль национальный, т.е. отличный от соседних стран». Дает ей общую оценку: «Результат ясен: создается агломерат форм и деталей византийских, романских и – менее всего – русских, т. н., “Тоновский стиль”». И указывает на ее основной недостаток: «Кроме внутреннего неудобства, в виде стеснения площади пилонами, все эти церкви страдали одним общим и главным недостатком – отсутствием вкуса у строителя, лишившим этот тип, близкий к московским соборам, всей поэзии старинных церквей» [Курбатов, 1910, с. 312].

центральным местом которых были работы в Киеве¹⁸, представляют собой примеры очень неудачных реставраций¹⁹. Общая негативная оценка «эпохи великих реставраций» естественным образом переносилась и на хронологически близкий «стасовский» храм, своеобразно «дополняя» более частную критику его архитектурного стиля.

Показательной иллюстрацией переоценки Десятинной церкви, спроектированной В.П. Стасовым, на фоне вышеуказанных факторов, является ее описание в публикациях Н.М. Сементовского. В 1852 году он писал следующее: «Перед глазами моими восстали белые высокие и ровные стены квадратного храма Десятинного, увенчанного четырьмя малыми и пятым, посредине, большим куполами <...> Оригинальное, довольно близкое к византийскому, зодчество приковало мой взор. Величественная простота архитектуры, разнообразные орнаменты <...> и все, до малейшей подробности, занимало мое внимание. Я жаждал тогда навсегда сохранить в памяти моей вид этого достопамятного храма» [Сементовский, 1852, с. 161].

Эти впечатления разительно отличаются от описания 1864 года. Восторженность храмовой архитектурой сменяется жесткой критикой архитектурного проекта: «архитектор без основания восстал против включения древних стен в новое здание и они были сломаны до фундамента, который на южной и западной стенах остался нетронут и на нем возведены новые стены» [Сементовский, 1864, с. 46]. В заключении описания – общий вывод и констатация факта неудачи проекта «стасовского» храма: «итак, от древнего великолепного храма вел. кн. Владимира <...> со-

хранилось неизменным одно только название храма “Десятинным”» [Сементовский, 1864, с. 48]. И подобной жесткой критики было достаточно много на страницах печати²⁰.

После известных исследований В.В. Хвойки 1907–1908 годов на Старокиевской горе, которая стала восприниматься в научных кругах как «русский Капитолий, русский Форум» [Линниченко, 1908, с. 69; Законодательное предположение, 1911, с. 102], архитектура Десятинной церкви «николаевской» эпохи в свою очередь начала казаться своеобразным «диссонансом» к отечественной древности. При этом вопрос о «консонансе» оставался спорным. Неразрешимость проблемы подытожил Д.В. Айналов после исследований Д.В. Милеева 1908–1914 годов: «Первый, наиболее достоверный и знаменитый храм Киева, Десятинный храм, все же до настоящего времени является скорее красивой легендой нашей художественной древности, чем историческим звеном в цепи других звеньев киевского искусства» [Айналов, 1917, с. 21–22]. Время (а с тех пор минуло уже 100 лет) подтверждает правоту его слов.

После признания факта невозможности воссоздания Десятинной церкви эпохи князя Владимира в начале XX в. (Д.В. Айналовым и др.²¹) критики проекта В.П. Стасова успокоились, чему способствовали и известные трагические обстоятельства отечественной истории. Тем не менее, уже накопленный негатив, направленный даже не на храм по проекту Стасова, а на осуждение «тоновского стиля» храмовой архитектуры, в определенной степени стал роковым для «стасовской» церкви.

¹⁸ Реставрации монументальной церковной живописи Успенского собора Киево-Печерской Лавры в 1840–1843 годах и Софии Киевской в 1844–1853 годах. Ход и результаты этих работ достаточно широко освещались уже современниками событий (наиболее полно – прот. П. Лебединцевым).

¹⁹ Цели и задачи реставрационных мероприятий оставались неопределенными. Неопределенность в свою очередь обуславливалась уровнем научных знаний о древнерусском искусстве. Наряду с этим сам исполнительский уровень работ был крайне низким, не отвечающим открытым памятникам. В итоге это привело лишь к своеобразной стилизации в XIX в. на тему древнерусского искусства.

²⁰ Например, на страницах «Киевской старины» в год 900-летия Крещения Руси в юбилейном выпуске (июль 1888 г.) Десятинная церковь «удостоена» такого описания: «Архитектура церкви не представляет ничего изящного и оригинального: квадратный ящик, на котором водружены 5 глав с куполами луковицей» [Н. Б., 1888, с. 8].

²¹ В числе прочих можно указать Н.К. Рериха, который в этот период был членом правления Императорского общества архитекторов-художников и членом совета Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины. Он считал тщетными любые попытки воссоздания древнего Десятинного храма: «Жалкими должны показаться всякие попытки сделать подделку под прекрасный памятник древности, от которого мы резко отделены всем нашим существом... И в силу уважения к красоте древности нельзя думать о подделках. Поддерживать памятник, продлить его жизнь – большая заслуга, но воскрешение мертвых нам не дано» [Рерих, 1993, с. 31].

Уже к концу XIX в. стало своеобразным *bon ton* постоянно отмечать, причем в очень широком диапазоне – от научных работ до путеводителей и газетных статей, что проект В.П. Стасова – это не храм эпохи Владимира. Якобы «вытекающий» из этого ложный вывод: если это не древний храм, то следовательно, «новодел», не имеющий исторической ценности, – позднее, в 30-х годах XX в. и стал формальным основанием, решившим судьбу Десятинной церкви XIX в.

Как известно, Десятинную церковь в 1929 году закрыли для богослужений, а в 1936 году было принято решение о ее фактическом разрушении. Вместе с Десятинной церковью предлагалось уничтожить и Владимирский собор²². Мотивировалось разрушение храмов, путем разборки на стройматериал, тем, что «по генеральному плану реконструкции города Киева, утвержденным ЦК КП(б)У, Владимирский собор и Десятинная церковь намечены к сносу как объекты, которые не имеют большой исторической ценности» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 412, арк. 70]. Следует отметить, что с переносом столицы УССР в Киев в 1934 году «проблемами города теперь занимались преимущественно республиканские руководители, а местные органы превратились в основном в исполнителей указаний» [Салій, 2008, с. 55–56]. Поэтому инициаторы уничтожения Десятинного храма, Горсовет и Горком КП(б)У²³ Киева, вынесли этот вопрос на рассмотрение ЦК КП(б)У²⁴.

Интересна своеобразная «параллель» в истории «стасовской» Десятинной церкви – ее судьба определялась на самом высоком государственном уровне: решение о ее сооружении в 1826 году – Николаем I, ее разбор на кирпичи в 1936 году – на «засіданні Політбюра ЦК КП(б)У» [ЦДАГО України,

ф. 1, оп. 6, спр. 420, арк. 14]. Конечно же, отсутствие «исторической ценности» являлось формальным поводом для разборки «стасовского» храма. Тот факт, что на этом же заседании вместо Владимирского собора было решено разобрать на стройматериал стену возле Киево-Братского Богоявленского монастыря [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 420, арк. 19], история которого уходит в XVI ст., является лишним тому подтверждением.

В контексте заявленной тематики, остается еще один критерий оценки «стасовского» проекта – понимание современниками мемориального значения храма. П.П. Толочко, говоря об освящении Десятинной церкви в 1842 году, отмечает, что «современники высоко оценили это событие, справедливо видя в нем акт духовного единения поколений» [Толочко, 1996, с. 14]. Весьма вероятно, что и обществом в целом Десятинная церковь в XIX в. воспринималась именно так. В подтверждение данного взгляда представляется уместным привести слова, сказанные о храме такими знатоками Киева и его древностей, как Н.В. Закревский и А.Н. Муравьев.

А.Н. Муравьев поселился в Киеве в 1866 году поблизости от Десятинной церкви. О ней он пишет следующее: «Новое здание сооружено в византийском вкусе <...> и хотя оно не сходно с прежним чертежом Десятинной церкви, однако должно быть драгоценно для каждого русского, как воспоминание древнего святилища, воскресшего из развалин» [Муравьев, 1888, ч. 1, с. 642] (слова А.Н. Муравьева лишены какого-либо национального подтекста: «русский» здесь синоним православного). Очень похоже отзывается о храме и Н.В. Закревский. Среди критических замечаний в отношении храмовой архитектуры²⁵ он постоянно подчерки-

²² Владимирский собор уцелел. Однако, исследователи склонны полагать, что в тот период, к счастью, «до него просто не дошла очередь» [Нестуля, 1995, с. 180].

²³ В лице своих председателя Рафаила Романовича (Рахмилевича) Петрушанского и секретаря Ивана Андреевича Сапова (в некоторых исследованиях фамилия указывается неверно – Салов), соответственно.

²⁴ Обращение адресовалось тт. Косиору С.В. (первый секретарь ЦК КП(б)У), Постышеву П.П. (второй секретарь ЦК КП(б)У) и Любченко П.П. (председатель Совнаркома УССР).

²⁵ «Странное смешение вкусов различных народов. Притом же внешний вид этого здания тяжел и много теряет от соседства с грациозным творением Растрелли» [Закревский, 1868, т. 1, с. 290]. Н.В. Закревский делает и другой вывод: «Издайки на постройку сего храма не принесли никакой пользы для искусства, потому, что подобные церкви в России довольно обыкновенны» [Закревский, 1868, т. 1, с. 290].

вает именно мемориальное значение храма: «Этот отечественный памятник минувших веков, бывший так долго в печальных развалинах и совершенном запустении, снова возник из шестивекового праха» [Закревский, 1868, т. 1, с. 290], «как бы то ни было, но нынешний храм Десятинный напоминает самую глубокую старину» [Закревский, 1868, т. 1, с. 292] и т.п.

Таким образом, можно прийти к заключению, что проект Десятинной церкви В.П. Стасова не являлся реставрационным проектом, и критиковать его с этих позиций абсолютно безосновательно. Критика «стасовского» храма в XIX в. как памятника архитектуры «николаевской» эпохи объясняется естественной реакцией на засилье «тоновской» архитектуры. Но сегодня в научной среде оценки храмовой архитектурной деятельности в данную эпоху не столь однозначны, а иногда они диаметрально противоположны²⁶.

Сооружение Десятинной церкви по проекту В.П. Стасова имело в первую очередь мемориальное значение: храм напоминал о связанных с этим местом событиях времен князя Владимира и одновременно был символом преемственности с этой эпохой. В соответствии с ее прямым назначением, цер-

ковь XIX в. проектировалась в современных ей формах храмовой архитектуры. В советскую эпоху этот храм-памятник был, безусловно, обречен. Широко пропагандируемая максима 1930-х годов – «Борьба с религией – есть борьба за социализм» – в его разрушении находила буквальное воплощение. Сооружение из кирпичей Десятинной церкви именно школы, ввиду достаточно красноречивой символичности, было вряд ли случайностью.

Отметим, что отрицание «исторической ценности» Десятинной церкви XIX в. было не только формальностью, необходимой для обоснования ее уничтожения, но и подменной понятий – подобный критерий нельзя применить к храму-памятнику (мемориалу). Тем не менее, впервые во всеуслышание об отсутствии «ценности» заявил М.П. Погодин: «церковь, не имеющая никакого исторического значения и представляющая несчастное недоразумение» [Погодин, 1875, № 84]. Налицо совпадение с оценкой храма советской властью. Однако, «погодинская» оценка 1875 года, «сакрализованная» на «засіданні Політбюра ЦК КП(б)У»²⁷ 80 лет назад, сегодня, очевидно, должна быть пересмотрена²⁸.

²⁶ Одни исследователи склонны видеть в ней «поворот к допетровскому наследию в истории отечественного храмоздательства», «уникальную часть общеевропейского ретроспективного движения, связанного с романтизмом», которая «вместила новую формулировку национальной идеи в архитектуре» [Павлова, 2006, с. 77], а также «возрождение тех пластов культуры, которые выступают символом идей народности и национальности» путем «обращения (возрождения) к формам и приемам древнерусского (допетровского) зодчества и народного (крестьянского и городского) искусства» [Кириченко, 1997, с. 11].

Другая часть настроена скептически. В частности, Р. Уортман утверждает, что «русская монархия использовала возрождение старинных стилей в архитектуре <...> как средство восстановить утраченную чистоту, изменить взгляды и преобразовать общество <...> эта логика привела царское правительство к своего рода археологии на выворот – памятники строились для того, чтобы воскресить невидимое национальное прошлое» [Уортман, 2004, т. 2, с. 334].

²⁷ Дальнейшая судьба тех, кто принял решение об уничтожении Десятинной церкви на заседании Политбюро ЦК КП(б)У 26 марта 1936 года, была печальна. Собственно инициаторы – Р.Р. Петрушанский и И.А. Сапов – не «пережили» даже разборку Десятинной церкви и были расстреляны в один день (2.09.1937 г.). Всего, из 35 головавших на заседании, своей смертью умерли лишь 2 (!). Это достаточно известные в советском прошлом революционные деятели: Г.И. Петровский – председатель Всеукраинского ЦИК (с 1939 г. снят со всех постов и лишен всех занимаемых должностей) и А.Г. Шлихтер – вице-президент АН УССР (с 1938 г. безнадежно болен, скончался в конце 1940 г.). Остальные были расстреляны или покончили жизнь самоубийством в течение 1937–1939 годов. Не настаивая на какой-либо связи между разборкой на стройматериал Десятинной церкви в 1936–1937 годах [Козюба, 2015, с. 30] и трагическими обстоятельствами жизни тех, кто принимал решение об ее уничтожении, упоминаем эту информацию в качестве исторического факта.

²⁸ Весомым аргументом для подобного пересмотра является и история очень близкого храмового архитектурного проекта В.П. Стасова 1826 года Александровской церкви в Потсдаме – «предшественницы» Десятинной церкви XIX в. После объединения Германии храм «был включен в список памятников, находящихся под охраной государства, а с 1998 г. – под охраной ЮНЕСКО» [Коляда, 2008, с. 23].

Источники и литература

Центральный державный архив громадських об'єднань України, ф. 1 «Центральный Комитет Комуністичної партії України», оп. 6 (1919–1967 гг.), спр. 412; 420.

Агеева Е.Ю., Акилова Е.В., Костина Е.В. Архитектурные стили конца XIX – начала XX вв. – Нижний Новгород, 2011.

Айналов Д.В. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира // Сборник в память святого равноапостольного кн. Владимира. – Петербург, 1917. – С. 21–39.

Ананьева Т. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення / наук. ред. П. Толочко. – Київ, 1996. – С. 15–23.

Вздорнов Г.И. История открытия и изучения русской средневековой живописи. XIX век. – Москва, 1986.

Врангель Н. Искусство и государь Николай Павлович // Старые годы. Ежемесячник для любителей искусства и старины. – Санкт-Петербург, 1913. – Июль–сентябрь. – С. 53–163.

Гоголь Н.В. Об архитектуре нынешнего времени // *Гоголь Н.В.* Полное собрание сочинений. – Москва; Ленинград, 1952. – Т. 8: Статьи. – С. 56–75.

Законодательное предположение об отпуске из государственного казначейства средств на приобретение усадьбы М.М. Петровского в Киеве // Известия Императорской археологической комиссии. – Санкт-Петербург, 1912. – Вып. 44 (приб.). – С. 100–103.

[*Евгений (Болховитинов), митр.*] План Первоначальной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснением оного // Отечественные записки– Санкт-Петербург, 1825. – Ч. XXI. – Кн. LIX. – Март. – С. 380–403.

Закревский Н. Описание Киева. – Москва, 1868. – Т. I.

Кириченко Е.И. Романтизм и историзм в русской архитектуре XIX века (К вопросу о двух фазах развития эклектики) // Архитектурное наследство. –1988. – Вып. 36. – С. 130–143.

Кириченко Е.И. Русская архитектура 1830–1910-х годов. – Москва, 1978.

Кириченко Е.И. Русский стиль. Поиски выражения национальной самобытности. Народность и национальность. Традиции древнерусского и народного искусства в русском искусстве XVIII – начала XIX века. – Москва, 1997.

Козюба В. Дослідження Десятинної церкви і прилеглої території у 1936–1939 роках (короткий огляд негативів розкопок з Наукового архіву ІА НАН України) // *Opus mixtum.* – 2015. – № 3. – С. 27–36.

Коляда А., прот. История Русской Православной Церкви в Потсдаме (XVIII–XXI века): автореф. диссертации ... кандидата богословия. – Сергиев Посад, 2008.

Курбатов В. О русском стиле для современных построек // Зодчий. Еженедельный архитектурный и художественно-технический журнал. Орган Императорского Санкт-Петербургского общества архитекторов. – 1910. – № 30. – С. 310–312.

Линниченко И.А. О раскопках В.В. Хвойки в Киеве у Десятинной церкви // Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. 1908. – Москва, 1911. – Т. III. – С. 68–80.

Максимов П.Н. Основные положения научной методики реставрации памятников архитектуры // Практика реставрационных работ / под ред. Ш.Е. Ратия, П.Н. Максимова. – Сб. 2. – Москва, 1958. – С. 5–18.

Михайловский Е.В. Реставрация памятников архитектуры (развитие теоретических концепций). – Москва, 1971.

Муравьев А.Н. Путешествие по святым местам русским. – Санкт-Петербург, 1888. – Ч. 1.

Н.Б. Десятинная церковь. Документы, известия и заметки // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – Июль. – С. 3–8.

Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр. – Київ, 1995.

О доставлении сведений об остатках древних зданий и в городах и воспрещении разрушать оные от 31 декабря 1826 г. № 794 // Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. I. 12 декабря 1825–1827 гг. – Собр. 2-е.

Осохранении и присоставлении проектов на построение православных церквей, преимущественно вида древняго Византийскаго зодчества от 23 марта 1841 г. № 14592 // Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1842. – Т. XVI. – Отд. 1. 1841 г. – Собр. 2-е.

Павлова А.Л. Иверский собор Николо-Перервинского монастыря в контексте истории отечественной архитектуры // Платоновские чтения. – Москва, 2006. – Вып. 2. – С. 76–82.

Павлова А.Л. Русский стиль в церковной архитектуре XIX века: храмы соборного типа: автореф. дис. ... кандидата искусствоведения. – Москва, 2002.

Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. – Киев, 1897.

Печенкин И.Е. К вопросу о термине «неорусский стиль». Опыт понимания // Декоративное искусство и предметно-пространственная среда. Вестник Московской государственной художественно-промышленной академии им. С.Г. Строганова. Научно-аналитический журнал по вопросам искусствоведения. – 2015. – № 1. – С. 138–145.

Пилявский В.И., Тиц А.А., Ушаков Ю.С. История русской архитектуры. – Москва, 2003.

Письма Николая Ефимовича Ефимова (1826–1827). Частная переписка Ивана Романовича Мартоса // Киевская старина. – 1896. – № 10. – С. 77–92.

Погодин М. О Десятинной церкви // Московские ведомости. – 1875. – № 84.

Подъяпольский С.С., Бессонов Г.Б., Беляев Л.А., Постникова Т.М. Реставрация памятников архитектуры. – Москва, 1988.

Попова Н.А. Реконструкция и реставрация историко-архитектурного наследия. – Саратов, 2003.

Проекты церквей, сочиненные архитектором Его Императорского Величества профессором архитектуры Императорской Академии художеств и Членом разных Иностранных Академий Константином Тоном. – Санкт-Петербург, 1838.

Рерих Н.К. Десятинная церковь в Киеве // *Рерих Н.К.* Берегите старину. – Москва, 1993. – С. 30–32.

Салій І. Обличчя столиці в долях її керівників. – Київ, 2008.

Сементовский Н. Киев и его достопамятности. – Киев, 1852.

Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения необходимыя для его почитателей и путешественников. – Киев, 1864.

Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения необходимыя для его почитателей и путешественников. – Киев, 1900.

Славина Т.А. Константин Тон. – Ленинград, 1989.

Срезневский И.И. Воспоминания о научной деятельности Евгения, митрополита Киевского // Сборник статей, читанных в отделении русского языка и словесности Императорской академии наук. – Санкт-Петербург, 1868. – Т. V. – Вып. 1 (Чтения 18 декабря 1867 г. в память митрополита Киевского Евгения). – С. 1–42.

Толочко П. Десятинна церква – центр давньоруської духовності // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 12–14.

Тыжненко Т.Е. Василий Стасов. – Ленинград, 1990.

Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. – Киев, 1853.

Уортман Р.С. Сценарии власти: мифы и церемонии Русской монархии. – Т. 1: От Петра Великого до смерти Николая I / пер. с англ. С.В. Житомирской. – Москва, 2004.

Уортман Р.С. Сценарии власти: мифы и церемонии Русской монархии. – Т. 2: От Александра II до отречения Николая II / пер. с англ. С.В. Житомирской. – Москва, 2004.

Устав строительный (издание 1900 г.) // Свод законов Российской империи / под ред. И.Д. Мордухай-Болтовского. – Санкт-Петербург, 1912. – Т. XII. – Кн. 4. – Ч. 1.

Шенле А. Раздробленная история и осыпавшиеся камни: о романтическом понимании сохранения архитектурного наследия / пер. с англ. А. Захарова // Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре. – № 3 (89) (май-июнь). – Москва, 2013. – С. 149–174.

Шероцкий К.В. Киев. Путеводитель. – Киев, 1917.

СУЧАСНЕ КУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Владислав Бітковський

археолог Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:

археологія Давньої Русі, проблеми збереження та музеєфікації об'єктів культурної спадщини в контексті сучасного міського середовища

У статті подано опис культурного середовища, у якому існує пам'ятка культурної спадщини «Фундаменти Десятинної церкви». Проаналізовано матеріальні, соціальні, особистісні складові середовища, виявлено їх зв'язки та основні принципи взаємодії.

Ключові слова: *культурне середовище, соціокультурні зв'язки, територіальний аспект культури, культурна спадщина, символічна діяльність людини.*

В статье дается описание культурной среды, в которой существует памятник культурного наследия «Фундаменты Десятинной церкви». Проанализированы материальные, социальные, личностные составляющие среды, выявлены их связи и основные принципы взаимодействия.

Ключевые слова: *культурная среда, социокультурные связи, территориальный аспект культуры, культурное наследие, символическая деятельность человека.*

The article describes the cultural circle in which there the monument of cultural heritage «Foundations of the Desyatynna Church» exists. The material, social and personal components of this circle have analyzed, their relationships and basic principles of interaction have detected.

Keywords: *Cultural environment, socio-cultural relations, territorial aspect of culture, cultural heritage, human symbolic activity.*

Сучасне культурне середовище навколо фундаментів Десятинної церкви формувалося протягом усього її існування, тобто понад тисячу років. Водночас, якщо з давніх впливів можна відзначити традиційну увагу до пам'ятки як до першого храму Русі та загальний ландшафт Старокиївської гори, то більша частина діючих нині факторів була утворена протягом останніх двох століть. Функціонування Андріївського узвозу в пізньому середньовіччі змінило транспортні потоки [Звід пам'яток, 1999, с. 160], широкі археологічні дослідження XIX–XX ст. привернули увагу саме до археологічної складової – реальних решток давніх об'єктів [Попельницька, 2006, с. 23–30]. Відбудова нового храму 1842 року та його руйнування 1936 року активізувало релігійне значення й інтерес до пам'ятки в суспільстві, створення сучасного ансамблю

забудови Старокиївської гори та організація її території як парку-музею з візуалізацією пам'яток за проектом А.М. Мілецького [Мілецький, Толочко, 1989], у 1980-х привели до злету досліджень, використання цієї території в освітніх та інших культурних процесах не тільки місцевої громади, але й на міжнародному рівні.

Термін «культурне середовище» є запозиченим із соціології та маркетингової діяльності [Акуліч, 2006, с. 158; Теремко, 2001, с. 124]. Водночас сучасні умови існування пам'яток, динамічні соціальні, торговельні й містобудівні процеси вимагають від нас використання запозичених елементів управління для збереження спадщини та формування певного рівня культури і знань у суспільстві. Отже, культурне середовище включає сукупність культурних цінностей, традицій, звичаїв, норм поведінки,

притаманних певній групі людей на певній території. За іншими дефініціями до нього входять матеріальні об'єкти культурного спрямування. Таким чином, цей термін вужчий, ніж термін «культура», адже він обмежений певними сталими зв'язками, соціальними та територіальними межами [Флиер, 2013].

У даному разі ми говоримо про актуальні фактори культурного характеру на обмеженій території безпосередньо навколо пам'ятки «Фундаменти Десятинної церкви», а саме – у садибі Національного музею історії України та найближчих до неї об'єктів міського середовища. З метою фіксації певного стану культурного середовища аналізуємо активні на цей час соціокультурні об'єкти, процеси та зв'язки. Культурне середовище, з метою дослідження, варто стратифікувати на певні сегменти – природну складову, що є основою існування пам'ятки, фізичні об'єкти, що з нею взаємодіють, соціальні інститути та процеси, суспільну й особистісну складові.

Рештки Десятинної церкви містяться на пласкому плато Старокиївської гори (висота 187,7 м), яка є відрогом київського плато на її північній межі. Таким чином, пам'ятка відкрита до центру Верхнього міста лише з одного боку, з трьох інших на невеликій відстані від неї починаються урвища до урочища Гончари і Кожум'яки, Подолу та Дніпра [Вулиці Києва, 1995].

Рештки фундаментів Десятинної церкви обмежені підпірною стіною та сходами з боку Андріївського узвозу, урвищами до ур. Гончари і Кожум'яки, відкриті в бік Національного музею історії України та Пейзажної алеї. Пам'ятка перебуває в середмісті, забудованому здебільшого в кінці XIX – на початку XX ст. Усі будівлі є пам'ятками архітектури. Зокрема, найближчими є будинки № 1, 3, 4, 2 по вул. Володимирській та № 38 по вул. Андріївський узвіз. Розміщення залишків Десятинної церкви поблизу Андріївського узвозу сприяє відвідуванню пам'ятки цільовою аудиторією, адже узвіз широко відомий як туристичний, музейний та культурний центр міста з відповідною інфраструктурою. Розташований навпроти «особняк Трубецьких» та в безпосередній близькості будинки по вул. Володимирській, 4, Андріївський узвіз, 38 зведені на початку XIX ст., як і основна забудова Десятин-

ного провулку [Звід пам'яток, 1999, с. 164–165, 271, Вулиці Києва, 1995]. У сучасних умовах це створює загальне історичне сприйняття території. Збудований пізніше (1937–1939 рр.) будинок Національного музею історії України (Художньої школи) на вул. Володимирській, 2, хоча і не відповідає загальному архітектурному ансамблю, але через функціональне призначення загалом включений до культурної парадигми кварталу. Підкреслюють значення як музейного об'єкта і матеріального свідoctва давніх подій, крім трасування фундаментів Десятинної церкви, наявні та відображені на сучасній поверхні пам'ятки археології – капище, палац Ольги, імітація валів городища Кия. Сама наявність великої кількості археологічних пам'яток на території садиби у свідомості зацікавленої аудиторії (школярі, студенти, екскурсанти тощо) включає Десятинну церкву до загальноміського розвитку від давнини до сьогодення. Поблизу розташовані Південний, Східний, Західний палаци, палац Ольги, печі для випалювання плінфи, два капища, ротонда, могильник, зарубинецьке поселення, град Кия [Толочко, 1972]. Сама Десятинна церква є частиною великої комплексної пам'ятки археології національного значення «Місто Володимира – дитинець стародавнього Києва з фундаментами Десятинної церкви» [Постанова КМУ, 2009]. Розташований неподалік, на Пейзажній алеї, мистецький осередок також має значний культурний вплив, формуючи інтелектуально-естетичне сприйняття території та привертаючи відповідно налаштованих відвідувачів. Загалом вирішення території навколо Десятинної церкви в музейно-рекреаційному вигляді об'єднує архітектурні й монументальні споруди в єдиний історико-культурний комплекс. Різко дисонують з історичним сприйняттям заповідної території новозбудовані приміщення УПЦ МП на території садиби та будинок архієрея УПЦ КП по Десятинному провулку, 5.

Серед зазначених об'єктів більшість пов'язана з дослідженням чи популяризацією історії. Так, Національний музей історії України має постійну експозицію, присвячену історії Київської Русі та безпосередньо пов'язану з подіями навколо Десятинної церкви.

У будинку по вул. Володимирській, 2 діє відділ археології м. Києва Інституту археології НАН України. Таким чином, дослідниць-

ку організацію, що вивчає саму пам'ятку та її контекст, максимально включено до її культурного середовища. Розміщена поблизу загальноосвітньої школи № 25 відповідає загальному культурному спрямуванню сучасного контексту пам'ятки. Освітня функція значно розширюється, коли частина дитячої аудиторії стає постійною часткою соціального середовища [Будник, 2012, с. 175–184]. Розташований по вул. Володимирській, 6 Музей історії Десятинної церкви виступає координуючою ланкою соціально активних осіб у їх діяльності саме щодо Десятинної церкви.

Розташування залишків Десятинної церкви щодо транспортних потоків сприяє їх збереженню через відсутність потреби прокладання комунікацій і шляхів безпосередньо через цю територію. Водночас близькість основних транспортних магістралей міста (вул. Велика Житомирська і Володимирська) сприяє простоті доступу та можливості збільшення відвідувачів за рахунок перехожих. Андріївський узвіз як транспортна пішохідна артерія має позитивний вплив на відвідуваність пам'ятки.

Культурне середовище Десятинної церкви багато в чому формується, у сприйнятті суспільства, соціальним символізмом самої церкви, наприклад, легендарними образами героїв і постатей минулого, пов'язаних із церквою та цією територією (княгиня Ольга, Володимир Великий та ін.). Важливі й інші продукти символічної діяльності людини – образ першої християнської церкви Русі, жертвності захисників Києва, першої школи, колиски Русі тощо [Флієр, 2013]. Саме місце є активним об'єктом символічної діяльності і багато в чому формує власний культурний простір – за рахунок сприйняття образу Десятинної церкви як певного морально-етичного орієнтуру, що поєднується з поняттям стійкості, національної свідомості, боротьби з нападником, колиски давньоруської (та східнослов'янської) культури. Це надає матеріальний аспект існуванню (підкріпленню) уявного традиційно символічного образу.

Поведінка відвідувачів складається, крім іншого, зі звичаїв, зокрема релігійних. Елементом поведінки виступає усвідомлена норма – у діях стосовно фундаментів як пам'ятки або елемента історичного середмістя, що

також є наслідком протиставлення вдалого розташування (музейно-оглядова територія, центральний район із традиційно бережливим ставленням, мистецько-науковий пласт суспільства, що складає значний процент відвідувачів) та релігійного, бізнесового або адміністративного авторитарного підходу (встановлення власної зверхності через руйнування першозразків, декларативне ставлення до норм відносин із середовищем, підкорення простору нагальним тимчасовим потребам певної дрібної соціальної групи).

Значний вплив на становище пам'ятки в середовищі складає включення її до певної системи нормативних відносин та пам'яткоохоронного, музейного землеустрою. Так, не повністю реалізований проект парку-музею «Древній Київ» вплинув на форму музеєфікації фундаментів, заклав основи сучасного стану території пам'ятки [Милецкий, Толочко, 1989]. На даний час ця територія входить до складу Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ» [Постанова Ради міністрів УРСР, 1987], що є складовою Київського науково-методичного центру з охорони, реставрації та використання пам'яток історії, культури та заповідних територій. Заповідник виконує свої функції на консультативному та координуючому рівнях. Проблемою ДІАЗ є саме декларативність та недієвість нормативної ситуації, коли співробітники не мають права на території Заповідника ні на що, крім інформування інших відомств. Територія пам'ятки та навколо неї перебуває у використанні й оперативному управлінні Національного музею історії України. Водночас вона входить до:

- **центрального історичного ареалу міста** (історико-містобудівний опорний план, затверджений рішенням Київської міської ради від 28.03.2002 № 370/1804 у складі Генерального плану м. Києва та проекту планування його приміської зони на період до 2020 року);

- **Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ»** (постанова РМ УРСР від 18.05.1987 № 183; рішення Київського міськвиконкому від 10.10.1988 № 976; розпорядження Київської міської державної адміністрації від 17.05.2002 № 979, додаток 1, п. 1.3.);

- **археологічного заповідника** (рішення виконкому Київської міської Ради народних

депутатів від 16.07.1979 № 920; розпорядження Київської міської державної адміністрації від 17.05.2002 № 979 – додаток 1, п. 1.2.1.);

- **архітектурної охоронної зони** (рішення виконкому Київської міської Ради народних депутатів від 16.07.1979 № 920; розпорядження Київської міської державної адміністрації від 17.05.2002 № 979 – додаток 1, п. 2.1.2.);

- **археологічної охоронної зони** (рішення виконкому Київської міської Ради народних депутатів від 16.07.1979 № 920; розпорядження Київської міської державної адміністрації від 17.05.2002 № 979 – додаток 1, п. 2.2.1.);

- **пам'ятки археології національного значення** «Місто Володимира – дитинець стародавнього Києва, 10 – перша пол. 13 ст.» (постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928, охоронний 60010-Н);

- **пам'ятки історичного ландшафту місцевого значення** «Історичний ландшафт київських гір і долини р. Дніпра» (наказ Міністерства культури і туризму України від 03.02.2010 № 58/0/16-10, додаток 25; наказ Міністерства культури України від 16.06.2011 р. № 453/0/16-11, додаток 25, охоронний № 560-Кв) – внесено до Державного реєстру нерухомих пам'яток культурної спадщини України.

Таким чином, залишки фундаментів Десятинної церкви охороняються (чи мають охоронятися) практично всіма рівнями адміністрації – від районної до національної. Окремо на територію пам'ятки та навколо неї права управління пред'являють релігійні громади. Передача їм таких прав може викликати серйозні негативні наслідки, адже домінування в культурній сфері певної конфесійної догми призведе до блокування доступу до пам'ятки представникам інших конфесій та поглядів, зміни її історичного та культурного образу від реального до бажаного певній групі і викривлення її змісту та впливу як пам'ятки на суспільство. Музейна діяльність на території пам'ятки здебільшого виконується Національним музеєм історії України та Музеєм історії Десятинної церкви. Окремо слід зазначити, що практично всі екскурсійні бюро включають пам'ятку до своїх екскурсійним центром міста, що значно розширює поле її культурного середовища (педагогічний, со-

ціотворчий та антропогенний вплив). За рахунок поєднання з рекреаційною зоною та доступною транспортною системою відвідування Десятинної церкви включено в програму практично всіх закладів середньої освіти Києва, частково України, вишів, особливо профільного історичного спрямування.

Значним сегментом культурного простору є наукові процеси, що відбуваються на території Десятинної церкви та пов'язаних із нею пам'яток. Основним напрямом є, безумовно, вивчення самих решток, що проводиться Інститутом археології НАН України [Козюба, 2014, с. 116–127]. До дослідження опосередковано долучені й інші наукові організації. Враховуючи визначне місце Десятинної церкви в історії України та Східної Європи, не можна обмежуватись оцінкою лише археологічних даних. Планомірно проводяться також історичні дослідження, вивчення архітектурних і містобудівних особливостей давнього Києва. Увага до об'єкта дає можливість використовувати сучасні методи досліджень, таким чином розвиваючи інновації у сфері вивчення давньої історії. Значний наочний потенціал музеєфікованих решток Десятинної церкви концентрує різні способи викладу матеріалу саме на пам'ятці, стимулюючи розвиток педагогічних наук. На жаль, досить мало місця займає Десятинна церква в пам'яткознавчих та музеєзнавчих роботах.

Суспільні процеси в культурному середовищі Десятинної церкви не обмежуються регулярними і постійними нормативними, традиційними, науковими та педагогічними. Це насамперед реалізація суспільнотворчих функцій пам'ятки культурної спадщини, значно підсилених історико-культурним середовищем. Серед них – виховна функція, коли всі конфліктні ситуації, пов'язані з рештками Десятинної церкви, як позитивні (музеєфікація, дослідження), так і негативні (забудова території, пошкодження), відразу набувають розголосу та отримують суспільну оцінку. На такому оцінюванні та діяльності громади вибудовуються певні стійкі символічні реакції суспільства [Флиер, 2013].

Існує також можливість загальнодержавного впливу на середовище Десятинної церкви. Цілком можливо ініціювати мистецькі та наукові проекти в безпосередній близькості

до пам'ятки. Поки що реалізатором таких програм лишаються Національний музей історії України та Музей історії Десятинної церкви. Водночас релігійний вплив на культурне середовище пам'ятки значно перевантажений. Хоча потреба в збереженні релігійного контексту та надання можливості вірянам на рівні з іншими відвідувати пам'ятку існує, завданням держави та відповідних установ є забезпечення незаангажованого сприйняття, не тільки збереженості самих решток, але й позитивного загального враження від них, захисту від спекуляцій. Однак представники різних конфесій сприймають цю територію як свою власність – без урахування історичної значущості, потреб композиції середмістя, ставлячи нагальну вигоду, привертання уваги та комфорт вище збереження справжнього, навіть культового, значення Десятинної церкви як об'єднуючого фактора. Спроби УПЦ МП забудувати чи обмежити доступ до місця храму викликають занепокоєння. Створення ними ж монастиря на території пам'ятки без жодного дозвільного документа обмежує доступ та викривляє подачу інформації про пам'ятку, спотворює зовнішній вигляд Старокиївської гори. Дисонансом в історичній забудові став будинок архієрея УПЦ КП, який частково знищив (незважаючи на номінальну музеєфікацією) Західний палац. Ця новобудова частково зруйнувала історичний образ та структуру кварталу. Неоязичники найменше впливають на фізичний стан пам'ятки та території, однак окремими агресивними діями спотворюють сприйняття як християнських, так і дохристиянських пам'яток в культурному середовищі Десятинної церкви.

Підсумовуючи, зазначимо, що культурне середовище Десятинної церкви обмежується садибою Національного музею історії України з прилеглими будинками та рекреаційною зоною, охоплює більшу частину плато Старокиївської гори, розташовується в історичному середмісті в центрі Києва. Забудова навколо фундаментів храму має виражений історичний характер і входить до збалансованого комплексу історичних будинків, алей, газонів, монументальних і природних пам'яток. Водночас сучасні новобудови дисонують із загальним сприйняттям історичного кварталу. Основним

соціумом, що складає культурне середовище, є культурно орієнтовані особистості – науковці, студенти, митці, учні, екскурсанти (зацікавлені історією та культурою громадяни) тощо. Певну частину складають менш зацікавлені, але достатньо освічені, з високими культурними потребами люди – представники середнього бізнесу, відпочиваючі сімейні групи, мистецька молодь. Останнім часом значну частину складають представники релігійних громад. Таким чином, сформувалася певна модель поведінки, характерна для території навколо Десятинної церкви.

Загальноприйнятим є дбайливе ставлення до природної частини середовища, відносно низький рівень вандалної загрози (порівняно з іншими місцями), а також протягом багатьох років – толерантність і намагання не заважати одне одному в сприйнятті заповідного місця різними соціальними й релігійними прошарками. Певна свобода в поведінці та зовнішньому вигляді характерна серед багатьох митців і, відповідно, на даній місцині. Тобто відносно «дикий» відпочинок на Старокиївській горі є тривалою нормою для культурного середовища Десятинної церкви, актуальним елементом соціального механізму взаємодії пам'ятки та суспільства. Водночас слід зазначити локальні перманентні конфліктні ситуації між молоддю та адміністрацією території, релігійними громадами, періодичними спробами реформатування території для використання в бізнесових цілях. Значна увага громадськості до пам'ятки та прилеглої території рятує від руйнації комплексу та перетворення його на суто розважальний. Навколо пам'ятки переважає наукова, освітня та рекреаційна діяльність, що позитивно впливає як на пам'ятку, так і на її зв'язок із суспільством. Державна діяльність щодо цієї території є здебільшого пасивною, основний порядок денний у політиці використання останньої формують громадськість та музейні установи. Тому на перший план виходять тривалі в часі фактори загального природного та містобудівного характеру. Адже механізм державного управління не встигає реагувати на них вчасно, а громадський контроль не має постійного регулярного характеру і може не помітити впливу процесів, що відбуваються поза територією пам'ятки. Окремо слід зазначити такі елементи середовища, як

ортодоксальні релігійні групи, бізнес-структури, політичні угруповання, що активно зумовлюють зміни на пам'ятці та її деформації. Саме вони складають основну загрозу пам'ятці та її культурно-суспільним зв'язкам. Існує частина чиновників і бізнесменів, індиферентних до культурно-історичного середовища. Їх вплив слід зауважувати, адже вони будуть підтримувати найактивнішу частину постійного контингенту середовища Десятинної церкви і в певний час можуть почати сприяти її виведенню із загальнокультурних процесів у суто релігійні чи розважальні площини.

Серед невідкладних заходів ми бачимо врегулювання нормативних відносин щодо території пам'ятки та навколо неї. Також необхідні соціологічні дослідження протя-

гом тривалого часу щодо постійних та змінних груп відвідувачів на території пам'ятки; розробка планів та інформаційно-координуючої системи щодо культурних заходів на вказаній ділянці (покликана зменшити конфліктні ситуації); актуалізація інформації в ЗМІ, візуалізація пам'яток археології на території (без зміни зовнішнього вигляду), інформаційна кампанія в Україні та за її межами щодо пам'ятки. Таким чином буде надано поштовх у соціальному запиті щодо вивчення історії та збереження залишків Десятинної церкви, що своєю чергою посилить громадський контроль за процесами навколо неї і, зрештою, значно збільшить можливості збереження та неруйнуючого вивчення цієї визначної пам'ятки.

Джерела та література

- Акуліч І.Л.* Міжнародний маркетинг: навчальний посібник. – Мінськ, 2006.
- Будник О.* Етновиховне середовище педагогічного навчального закладу: теоретико-методологічний аспект // Педагогіка і психологія професійної освіти. – Львів, 2012. – № 5. – С. 175–184.
- Вулиці Києва.* Довідник / за ред. Кудрицького А. В. – Київ, 1995.
- Звід пам'яток історії та культури України.* Енциклопедичне видання: у 28 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – Київ, 1999. – Кн. 1. – Ч. 1: Київ: А – Л.
- Козюба В.К.* Церква Богородиці Десятинна в Києві (короткий історичний нарис) / Український історичний журнал. – 2014. – № 3. – С. 116–127.
- Милецкий А.П., Толочко П.П.* Парк-музей «Древний Киев». – Київ, 1989.
- Попельницька О.* Десятинна церква та її довкілля у XV–XVIII ст. за писемними, картографічними та археологічними джерелами (історико-топографічний нарис) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Київ, 2006. – Т. 13. – С. 4–36.
- Постанова Ради Міністрів УРСР від 18 травня 1987 р. «Про оголошення комплексу пам'яток історичного центру м. Києва державним історико-архітектурним заповідником «Стародавній Київ».
- Постанова Кабінету Міністрів України від 03.09.2009 № 928. «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».
- Теремко С.* Соціологія. – Київ, 2001.
- Толочко П.П.* Історична топографія стародавнього Києва. – Київ, 1972.
- Флиер А.Я.* Культурная среда и ее социальные черты [Электронный ресурс] // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». 2013. № 2 (март–апрель). – Режим доступа: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2013/2/Flier_Cultural-Milieu/.

Археология Десятинной церкви *Archaeology of Desyatynna Church*

«СЕЙ КАМЕНЬ ОТ ЦЕРКВИ ДЕСЯТИННОЙ»: АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАХОДКИ НАЧАЛА XIX ВЕКА – «ДРЕВНОСТИ ИСКОПАЕМЫЕ» И СИМВОЛИЧЕСКИЕ

Татьяна Ананьева
ведущий научный сотрудник
Научно-исследовательского отдела
историко-археологических исследований
Музея истории Десятинной церкви

Круг научных интересов:

историческое изучение Киева в первой половине XIX в., специфика локальной историографической традиции, практики коммеморации

В статье вводятся в научный оборот документы археолога К. Лохвицкого – списки некоторых находок из первых раскопок Десятинной церкви (1824 г.); анализируются обстоятельства появления документов, характер и особенности представленных в них материалов.

Ключевые слова: *первые раскопки Десятинной церкви, Кондрат Лохвицкий, Киев начала XIX в., дарения, символические ценности.*

У статті запроваджено до наукового обігу документи археолога К. Лохвицького – списки деяких знахідок з перших розкопок Десятинної церкви (1824 р.); проаналізовано обставини складання цих документів, характер та особливості представлених у них матеріалів.

Ключові слова: *перші розкопки Десятинної церкви, Кіндрат Лохвицький, Київ початку XIX ст., дарування, символічні цінності.*

The article introduces into scientific circulation some documents of the archaeologist K. Lohvitsky – lists of the finds from the first Desyatynnaya Church excavation (1824); the circumstances of the appearance of documents, the characteristics and peculiarities of the submitted in them materials are analyzed.

Keywords: *the first excavation of Desyatynnaya Church, Kondrat Lohvytskyi, Kiev at the beginning of the XIX century, donations, symbolic exchange and values.*

Спустя четырнадцать лет после первых раскопок Десятинной церкви, проведенных по инициативе и под пристальным наблюдением киевского митрополита Евгения (Болховитинова), один из тогдашних порученцев митрополита К. Лохвицкий, ставший успешным изыскателем древностей, открывший в начале 1830-х годов Золотые ворота и Ирининскую церковь, вдруг вспомнил о некоторых находках, сделанных во время сравнительно давних раскопок, и составил несколько их списков.

Эти рукописи – «Описи» находок – К. Лохвицкий сам объединил в «дело» под общим заголовком, с указанием даты – 1837 год. Документы представляют интерес, как и все, что связано с историей изучения выдающегося и знакового памятника, каким является Десятинная церковь. Однако, кроме самостоятельной ценности, «Описи» интересны и в более широком социокультурном контексте становления отечественной «науки древностей».

Когда после первого, официально оглашенного, сезона раскрытия фундаментов Десятинной церкви (осенью 1824 г.) [см. о начальном этапе раскопок: Ананьева, 1996, с. 15–23] киевский митрополит Евгений (Болховитинов) готовил к публикации в «Отечественных записках» отчет о раскопках [[Евгений (Болховитинов), митр.], 1825, с. 380–403], в нем почти не нашлось места для отдельных найденных предметов. В названии отчета первым было вынесено слово «план», и именно к плану древней церкви было приковано внимание Евгения.

Кроме ответа на давно интересовавший митрополита вопрос о размерах и монументальности церкви (а следовательно, о ее значимости в древнюю эпоху), он был озабочен насущной проблемой – предстоящим «возобновлением» церкви. Идея Евгения заключалась в том, чтобы церковь, планируемая на месте древней, была не «новой архитектуры», а «сведущие в древней греческой архитектуре, применяясь к фасаду Киево-Софийского собора и Печерской церкви, могли бы придумать близкий к первоначальному фасад» [[Евгений (Болховитинов), митр.], 1825, с. 403].

На фоне этих проблем конкретные вещи- находки из раскопок отошли на третье место. Например, в отличие от клада, найденного в Киеве в мае того же 1824 года, который был детальнейшим образом рассмотрен и описан митрополитом [[Евгений (Болховитинов), митр.], 1826, с. 152–163], вещи из раскопок Десятинной церкви бегло перечислены даже без указания их количества.

В отчете упомянуты главным образом фрагменты архитектурных деталей, убранства церкви:

«множество больших кусков выделанных поясов и карнизов из белого мрамора и обломки архитектурной и лицевой весьма свежих красок живописи *alfresco*», «прекраснейший пол мозаический из разноцветных мраморов, яшм и стекол», «множество осыпавшейся мелкой мозаики золотистой и разных цветных стекол», «базы и обломки толстых белого мрамора колонн и капителей их с карнизами», обломки мраморной «фигурной гробовой крышки», под которой «открыт остов, по замечанию врачей, женский. При нем нашелся

только перстень и крестик». Также «несколько найдено крестов, перстней, колец, остатков иконных окладов, лампадных и кадилных кусков и несколько монет польских <...>, но не найдено еще ни одной древней греческой или русской монеты» [[Евгений (Болховитинов), митр.], 1825, с. 388–390, 397].

Нет никаких описаний вещей или уточнений – вообще ничего, что позволило бы, например, спустя время идентифицировать эти находки. Беглое перечисление найденного ничем не отличается от упоминания того, что найти не удалось.

Летом и осенью 1826 года прибывший из Петербурга архитектор Николай Ефимов провел новое обследование фундаментов церкви. Он готовил свой проект воссоздания храма, был сосредоточен на уточнениях его плана и убранства и как архитектор, естественно, не ставил задачи описания и уточнения атрибуции археологических вещей. Ефимов тоже был краток, упомянув:

«мраморный крестик и польскую медную монету Сигизмунда III», «польскую серебряную монету», «куски стеклянной мозаики», «два копейные острия, квадратные кусочки мрамора и обломки штукатурки, писанной альфреско», «обломок плиты украшенной ваянием», «каменные обломки и куски мозаики», «медный крестик», «алебастровый камень с трех сторон обтесанный», «несколько русских медных новейших монет», «мозаичный крестообразный пол», «угол столба», «шиферную плиту», «кусочки мрамора и серпентинный камень с изображением головы Спасителя и Фомы Апостола», «обломки мозаик»; под обрушившейся аркой – «куски олова и три шестиугольные серебряные плитки, часть позолоченного серебряного оклада с образа и много обгоревшего дерева» [Ёлшин, 2012, с. 81–82].

Анонимный автор изданной в 1829 году книги «Краткое историческое описание первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве» ничего не добавил к перечисленным ранее находкам. Его внимание было приковано к двум раскопанным саркофагам. Поэтому, например, находки Н. Ефимова были перечислены скороговоркой:

архитектор «находил много обломков мозаики, кусков мрамора и шифера, древние

польские серебрянные монеты, много костей усопших и прочее» [Краткое историческое описание..., 1829, с. 14].

Уже в ходе строительства новой церкви, сообщалось в книге, А. Анненковым были найдены:

«обломки мозаики и мрамора, камень с высеченными на оном греческими литерами: ТО, серебрянные и медные древние греческие и польские монеты, плитка серебра, высокой пробы, шестиугольной фигуры, в 38 золотников (полагать должно, что она составляла древнюю монету, под названием литр известную), цепочка, червонного золота, крестик из животворящего древа, в оправе червонного золота и прочее; все сии вещи препровождены были Анненковым к церковному старосте Десятинной церкви, для сохранения в ризнице, как достопамятная собственность сей церкви» [Краткое историческое описание..., 1829, с. 23].

В подстрочном примечании отмечалось, что киевский военный губернатор Желтухин поднес императрице Александре Федоровне крестик из животворящего древа в золотой оправе с цепочкой и некоторые монеты (опять-таки, без уточнения, какие именно), а митрополитом Евгением «препровождены в дар» Московскому обществу истории и древностей «плитка серебрянная» и «прочие монеты» [Краткое историческое описание..., 1829, с. 23–24].

В 1830 году Максим Берлинский, известный киевский историк, внимательный очевидец и участник практически всех раскопок, происходивших на протяжении 1820-х годов, опубликовал статью о Десятинной церкви в издании Московского общества истории и древностей [Берлинский, 1930, с. 106–123]. Он делал акцент и на планах церкви (как ранее митрополит Евгений), и на саркофагах (как и анонимный автор «Краткого исторического описания...»). Другие находки, за исключением строительного материала и элементов декора церкви, перечислены в подстрочном примечании к очередному упоминанию княжеских погребений:

«В продолжении открытия фундамента находимы были разные мелкие обломки медных и серебрянных вещей, всего до 6 фунтов; обломок серпентинного крестика с изображе-

нием головы Св. Иоанна Крестителя; кусок щекотурки с изображением головы Ангела; цепочка золотая, весом в три золотника; четыре шестиугольные продолговатые, серебрянные плитки без всякого изображения, каждая по 38 золотников чистого серебра 90-й пробы, вероятно, киевские рубли и куски олова; часть позолоченного серебрянного оклада с образа; польские медная и серебрянная монеты Сигизмунда III; два копейные острей; мозаический крестообразный пол и обломки мраморного; два серебрянные и один медный крестик старинной работы. Наконец, при открытии в малой церкви пола, найден крестик из двух деревянных необделанных кусочков, накрест сложенных и связанных золотою проволокой с золотыми на концах накладками и с одним червонного ж золота кольцом; по заключению Преосвященного митрополита Евгения, признается оное древо животворящим» [Берлинский, 1930, с. 112].

В том же издании следом за статьей Берлинского было опубликовано письмо митрополита Евгения секретарю Московского общества истории и древностей А. Писареву от 25 января 1829 года [Письмо от Е.В. киевского митрополита Евгения..., 1830, с. 124–125], сопровождавшее дар митрополита Обществу – «один из серебрянных слитков, найденных при раскапывании древней Десятинной церкви».

Митрополит уточнил информацию обо всех раскопанных гривнах: «Три таковые слитка одинакой фигуры и весом в 12 лотов и 2 золотника, открыты в правой стороне церкви близ алтаря, под землею глубины аршина в полтора, вместе с слитком олова обгоревшего: и один найден в щебне новой Десятинной церкви, строенной митрополитом Петром Могилою на развалинах древней». Высказав мнение, что слитки являются «киевскими рублями», Евгений сообщил о нахождении трех из них в ризнице Киевософийского собора [Письмо от Е.В. киевского митрополита Евгения..., 1830, с. 125]. Даже краткое эпистолярное приложение к преподносимой в дар Обществу вещи значительно полнее приведенной нами выше информации о других находках.

Временный комитет для изыскания древностей (создан в 1835 г.) обобщил для публикации в «Журнале министерства народного просвещения» сведения обо всех археологи-

ческих раскопках в Киеве до 1836 года, начиная с Десятинной церкви, и повторил перечни находок. Эта краткая справка сообщала о дальнейшей судьбе некоторых вещей данные, которые тоже трудно признать конкретными и полными:

«Из сих вещей, несколько кусков мраморного пола, вместе с гранитом и кирпичем из фундамента, представлены г. Лохвицким, в числе других его пожертвований в Императорский университет Св. Владимира; прочие вещи частью хранятся в ризнице Киевософийского собора и в Трехсвятительской церкви, большею частью же остаются в ограде на месте раскрытия Десятинной церкви; а живописные на штукатурке (альфреско) глава и рука Ангела отправлены в С. Петербург для поднесения Государю императору» [О ходе открытия древностей в Киеве..., 1836, с. 263].

Таким образом, несмотря на достаточное количество публикаций о первых раскопках Десятинной церкви, они дают приблизительное представление об индивидуальных археологических находках. За редким исключением, отсутствовала атрибуция предметов, не фиксировались их количество и последующие перемещения. В публикациях упоминались только аутентичные археологические находки, и складывается впечатление, что большинство этих предметов в том виде, в каком они были извлечены из земли, не вызывали интереса даже у тех, кто был причастен к раскопкам.

Среди авторов публикаций, посвященных раскопкам церкви, нет имени Кондрата Лохвицкого. Создавая многие десятки рукописных документов, освещавших его изыскания, Лохвицкий избегал издательской стези.

После длительного перерыва его раскопочная деятельность возобновилась в 1830-х годах и не была связана с Десятинной церковью. На этом новом этапе Лохвицкий воспроизводил память о событиях более чем десятилетней давности в нужном ему ключе – как символический ресурс для обоснования своих прав на дальнейшие разыскания древностей. В его репрезентациях раскопок Десятинной церкви он превратился в главное действующее лицо.

Что касается индивидуальных археологических находок 1824 года на протяжении

довольно длительного времени в документах Лохвицкого (письмах, записках, справках) они почти не упоминались. Еще 25 ноября 1824 года, по свежим следам раскопок, в «Примечании» к «Плану <...> церкви Пресвятыя Богородицы, наименованною Десятинною <...>» Кондрат Андреевич ограничился упоминанием

«камня красного», «мазоик осыпавшихся», «надгробной доски мраморной на три куска разбитой», пола «мазоического», «золотистых мазоичных остатков» [Ёлшин, 2012, с. 74–75].

А в составленном археологом около 1834 года «Описании найденных Древностей в Киеве при раскрытии Золотых ворот, Десятинной, Крестовоздвиженской, Ильинской и Св. Ирины Церквей» был установлен рекорд краткости сведений:

«1824-го года Десятинной церкви

11. Камень красный из фундаментов.

12. План подлинный и прочие древности при раскрытии найденные представлены в Киево-Софийскую ризницу» [ИР НБУВ, ф. II, ед. 22950, л. 88].

Но буквально несколько лет спустя Лохвицкий вернулся к теме своих находок из Десятинной церкви, вспомнил о тех вещах, которые ранее не упоминал, и составил несколько их списков. Мы рассмотрим три списка, названия которых начинаются словами «Опись древностям». Все три были помещены в упомянутое в начале статьи «дело» под общей датой – 1837 год, хотя одна из «Описей» была связана с событием 1829 года. Это «Опись древностям, найденным в 1824-м году; при раскрытии фундаментов Десятинной церкви, в Киеве, сооруженной и освященной Святым Равноапостольным великим князем Владимиром в 996-м году, которые удостоила принять Ее Императорское высочество благоверная государыня великая княгиня Елена Павловна» [ИР НБУВ, ф. II, ед. 22946, л. 10–12 об.]. Речь шла о вещах, поднесенных невестке императора Николая I.

Документ не датирован. Отнести это подношение к 1829 году с большой вероятностью позволяют ряд обстоятельств. Архивное дело «О проезде через Киевскую губернию великой княгини Елены Павловны» в сентябре 1829 года [ЦГИАК, ф. 533, оп. 2, ед. 495] со-

держит список особ, представлявшихся великой княгине, в котором значатся чиновник 5-го класса К. Лохвицкий и его супруга, то есть археологу представился случай лично вручить дары. (Подтверждение того, что вручение находок из церкви было именно личным, будет приведено ниже.) Список принятых высокой гостьей даров ограничен только предметами из Десятинной церкви, следовательно к моменту дарения раскопки начала 1830-х годов еще не состоялись, иначе Лохвицкий непременно бы включил соответствующие находки.

В «Описи» 21 пункт, причем, ее незавершенный текст заканчивался словами «Сверх сих древностей», то есть археологу было что добавить к уже сказанному. В этом документе Лохвицкий впервые сделал попытку характеристики вещей из Десятинной церкви, конкретно указал места их обнаружения.

Что же послужило толчком для актуализации опыта подношения и включения списка даров 1829 года в папку Лохвицкого с документами 1837 года под общей (именно более поздней) датировкой? Таким стимулом стала перспектива совершения осенью 1837 года нового дарения – на этот раз в Киев прибывал совершавший большую поездку по стране наследник престола цесаревич Александр Николаевич (будущий Александр II).

Среди многих приготовлений к приему высокого гостя промелькнуло одно мероприятие, весьма любопытное, но оставшееся практически незамеченным. К визитам наследника «велено было в каждом губернском городе приготовить выставку всякого рода произведений и изделий края и расположить ее по трем царствам природы» [Герцен, 1956, с. 293]. Как сообщала 6 октября 1837 года официальная газета «Русский инвалид», в Киеве Его высочество тоже «обозревал выставку произведений¹» [Русский инвалид, 1837].

Сопровождавший наследника в путешествии Василий Андреевич Жуковский² в сво-

ем дневнике не упомянул киевскую выставку. Несколько слов ей уделил в письмах Семен Алексеевич Юрьевич³, также находившийся в свите цесаревича: «После обедни был прием генералов, чиновников, дворянства и купечества; потом ездили осматривать богоугодные заведения, арсенал, военный госпиталь и выставку (в ней ничего нет особенного, кроме конфет киевских и фаянса; кожи и сукна также отличаются)» [Дорожные письма..., 1887, с. 210;]. И, наконец, сам цесаревич в письме (от 7 октября 1837 г.) отцу – императору Николаю I – лишь обмолвился: «<...> отсюда [из Кирилловских богоугодных заведений. – Т. А.] на выставку, в арсенал и в военный госпиталь» [Венчание с Россией, 1999, с. 121].

Между тем оказывается, что к этой выставке была подготовлена необычная и редкая «экспозиция», знакомившая с находками из археологических раскопок. Инициатором и организатором этого показа был неутомимый К. Лохвицкий. Он собственноручно составил список выставочных экспонатов (это второй из интересующих нас документов-списков) – «Опись древностям, ископаемым в Киеве на выставке представленных его Императорскому Высочеству государю Цесаревичу и Наследнику Всероссийского Престола» [ИР НБУВ, ф. II, ед. 22946, л. 5]. Среди прочих здесь были представлены и вещи из Десятинной церкви.

На основе этой «Описи», кем-то хорошо отредактированной и упорядоченной, был записан писарским почерком еще один перечень – тех находок, которые были переданы наследнику в Петербург (третий документ-список). Он получил название «Опись древностям Киевским X и XI веков» [ИР НБУВ, ф. II, ед. 22946, л. 7] и тоже начинался с находок из Десятинной церкви.

Итак, в 1837 году в связи с выставкой были составлены две «Описи»/перечни археологических находок, куда вошли вещи из Десятинной церкви, а к ним был присо-

¹ В XIX в. под «произведениями» в первую очередь подразумевали продукты ручного труда и фабрикаты, изделия.

² Знаменитый поэт В.А. Жуковский (1783–1852) в 1826 году занял должность воспитателя наследника престола. В 1837 году Жуковский объездил с цесаревичем Россию и часть Сибири; в 1838–1839 годах путешествовал с ним по Западной Европе.

³ С.А. Юрьевич (1798–1865) – генерал-адъютант, помощник воспитателя цесаревича Александра Николаевича (с 1825 г.), которому преподавал фортификацию и артиллерию и которого сопровождал в путешествиях по России и за границей. Письма адресованы его супруге Елизавете Андреевне.

единен список дарений в 1929 году великой княгине – наиболее обширный и подробный. Он неслучайно был помещен вместе с более поздними выставочными списками. Напоминая, что значительное количество находок «удостоила принять» невестка императора, археолог стремился легитимировать и сами находки, и свою деятельность, а тем самым поднять статус того, что было представлено перед наследником в экспозиции выставки.

Как мы убедились, ни цесаревич, ни именитые посетители выставки (Жуковский, Юрьевич, автор сообщения для официальной газеты «Русский инвалид») не обмолвились ни словом об археологических экспонатах. Одна из первых экспозиций, представляющих исторические предметы, предтеча киевских музеев древностей⁴, оказалась забытой историками.

Но оказывается, усилия Лохвицкого не пропали втуне – цесаревич, которому, главным образом, была посвящена археологическая экспозиция, все же отметил ее. В письме к министру народного просвещения (от 21 марта 1838 г.) Лохвицкий рассказывал, что в 1837 году, находясь в Киеве, «Наследник все-российского престола с уважением удостоил принять древности и все памятники принял в свое покровительство, потому что я на счастье Его Импер-го Высочества их раскрыл; а в одобрение трудов моих по службе пожаловал мне драгоценный перстень [курсив наш. – Т. А.]» [Оглоблин, 1891, с. 170–171].

Примечательно, что прецедентом для именно такого завершения истории с археологической выставкой 1837 года являлась как раз реакция великой княгини на подношения в 1829 году. В дневниковой записи Лохвицкого за 7 мая 1832 года значилось: «... приказал /: на камне взятом первоначально на месте раскрытом водружения Креста Господня *Святым Апостолом Андреем Первозванным*: / вырезать Крест двенадцатиконечный какой я нашел при раскрытии Десятинной церкви в 1824-м году и который я поднес *Государыне* Великой княгине Елене Павловне в *Киеве*, а она мне пожаловала *бриллиантовый перстень* [курсив наш. – Т. А.]» [ИР НБУВ, ф. II,

ед. 22949, л. 12]. Действительно, в упомянутой выше «Описи древностям», поднесенным великой княгине, есть упоминание креста из Десятинной церкви.

Согласно конвенциональным нормам общества церемония дарения предполагала отдаривание. Отсутствие ответной реакции на дарение/подношение трактовалось как неуважение к дару и было бы равнозначно неблагодарности, которая считалась признаком дурного воспитания. Таким образом, реакция царственных особ на поднесенные дары была ожидаемой.

Но посмотрим внимательно на состав предметов, фигурировавших в качестве древностей (как мы помним, по одной из описей – датированных X и XI вв.). В самом большом списке (вещей, поднесенных великой княгине) – 10 из 21 позиции фиксировали действительно аутентичные находки, например:

«4-й. Белого мрамора угол, может быть, от карниза гробницы Св. великого князя Владимира

5-й. Кусок мрамора с *древнею* [курсив наш. – Т. А.] резьбою – думать должно от гробницы блаженной великой княгини Ольги, как открывается при сличении с гробницею великого князя Ярослава, видимого в Киево-Софийском соборе.

6-е. Кусок, мраморного полу, мозоического найденного в середине алтаря соборной Богородичной церкви, как в описании плана означено. <...>

8-е. Алфреска, со шикатуркою *древнею*, *оргинальная* [курсив наш. – Т. А.], как вся церковь была расписана.

9-е. Железные вещи: часть решетки, гвоздь, пика, и копьё, найденные в середине церкви» [ИР НБУВ, ф. II, ед. 22946, л. 10–12].

Какой бы ни была атрибуция, предложенная Лохвицким, речь действительно шла об археологических предметах, по определению Лохвицкого – «оргинальных».

В «Описи», составленной Лохвицким к выставке, «экспонаты» этой категории тоже были представлены, хотя и в меньшем количестве:

⁴ В 1837 году при Университете Св. Владимира уже существовал Музей древностей, которым заведовал К. Лохвицкий, но он не имел экспозиционной части, доступ к его небольшому собранию был у крайне ограниченного круга лиц.

«1-е Десятинной церкви отрытых фундаментов камень красная яшма. Кирпич, мозаики мраморного полу, олтарной части и золотистые со стен осипавшиеся <...> Часть мраморного карниза от Гробницы Св. Владимира, серебряные перстень и гривна».

В отредактированный вариант «Описи» были внесены уточнения, но в целом состав этих находок сохранился:

- «1-е, Десятинной церкви.
- а.) Мозаики мраморного полу олтарной части.
- б.) Золотистые мозаики со стен осипавшиеся <...>
- е.) Часть мраморного карниза от гробницы Св. Владимира <...>
- г.) Гривна серебрянная весом 35 золотников.
- h.) Алфреско по шикатурке. Красный камень яшма из фундаментов».

Названия «Описей» предполагали, что в списках вещей должна быть только эта категория – «оригинальные» археологические находки.

На самом же деле наряду с теми «древностями ископаемыми», которые остались в том самом виде, в каком они были извлечены из земли, значительную часть дарений великой княгине и экспонатов выставки составляла другая категория предметов, являвшихся в значительной мере новодельными:

«1-е. Шестиугольная мраморная плитка, мозаического полу, средней олтарной части, где был главный престол Богородичной церкви, на которой вновь изображена [курсив наш. – Т. А.] икона Бога Матери, списанная с царских врат старой Десятинной церкви, существовавшей пред сим; с надписью.

2-е. Мраморная дощечка, сделанная из отломка, найденного близ места гробницы, великого князя Владимира, на которой вновь написана [курсив наш. – Т. А.] икона Св-х великих: князя Владимира и княгини Ольги, во святом крещении Еленою нареченной. С надписью.

3-е. Крест древний, медный отрыт в развалинах олтарной части и вновь обложенный [курсив наш. – Т. А.] оригинальными древними мозаиками, осыпавшимися со стен при раз-

рушении сей церкви, к сему присоединяется письменный Акт Киевского митрополита и кавалера Евгения к чиновнику 5-го класса Лохвицкому <...>» [ИР НБУВ, ф. II, ед. 22946, л. 10].

Медный крест, «украшенный» кусочками смальты, древние плитки с новонанесенными изображениями и надписями соответствуют буквальному смыслу слова *souvenir*, которое в переводе с французского означает «воспоминание», «память». Дар археолога царственным особам превращал археологический предмет в символическое воплощение памяти о многих пластах духовной, культурной, исторической жизни – от деяний давно минувших эпох до свершений изыскателя древностей Лохвицкого и пребывания членов императорской семьи в Киеве. Такие сувениры, включенные в списки под общим определением «древностей», не ограничивались локальными смыслами, им вменялись более глубокие надысторические связи между вещественным и духовными началами человеческого бытия и истории.

В «Описях» все вещи размещены в произвольном порядке, обе категории предметов – аутентичные археологические находки и сделанные из них сувениры – не разделены. Таким образом, среди «древностей <...> X и XI веков» находились, например, выточенные из камня нательные крестики, которые, кроме материала изготовления, не имели ничего общего с первоначальной находкой.

Чрезвычайно востребованным свойством таких сувениров было то, что их могло быть много. Из одной мраморной плитки вытачивалось большое количество крестиков. Не заметить спрос на подобные вещи было просто невозможно. Еще в 1824 году, после первых раскопок Десятинной церкви, митрополит Евгений наблюдал, как «народ киевский» «ежедневно многочисленными толпами стекавшийся к сему открытию, хватал и наполнял карманы мозаикою, обломками мрамора, яшмы и мелких разных камней. Серебряники оправляли сию мозаику и камешки в золотые и серебряные крестики и перстни, продавали народу, жаждавшему иметь их, как святыню [курсив наш. – Т. А.], и разсылали по России» [[Евгений (Болховитинов), митр.], 1825, с. 397]. Зимой 1824–1825 годов Десятинную церковь пришлось защитить караулом и

«тыном», но, как не без основания заметил Евгений, «если бы открытие сие [раскопки церкви. – Т. А.] сделано было с весны, когда Киев во все лето наполняется со всех сторон богомольцами, тогда может быть весь бы щебень разнесен был по Государству» [[Евгений (Болховитинов), митр.], 1825, с. 288].

Изготовители подобных сувениров в Киеве были на каждом шагу. У входов в киевские храмы и пещеры шла бойкая торговля для богомольцев сувенирами-ладанками, которые наполняли кусочками старых риз, покровов со святых мощей, кипарисными опилками, даже ароматными травами и цветами. В первой половине XIX в. были зафиксированы случаи, когда в ладанки помещали песок лаврских пещер. «Предприимчивые мещане добывали это снадобье в самих пещерах. В облюбованных ими местах промысла в стенах образовывались огромные дыры», которые монахи замазывали известью [Макаров, 2005, с. 185–186].

В отличие от предприимчивых мещан, статского советника Лохвицкого не интересовала копеечная цена сувениров. Куда важнее было явно обозначившееся в начале XIX в. утверждение интереса к древностям в качестве статусного символа. Что касается упомянутой митрополитом Евгением жажды народа иметь такие вещи «как святыню», Лохвицкий не упустил случая и монаршим особам напомнить в конце списка выставочных «древностей» из раскопок первого христианского храма Руси, что все предметы – «освященные и окропленные святою водою 996-го года 12-го мая Святым Равноапостольным Князем Владимиром».

Чуть ранее, чем за два месяца до выставки с археологической экспозицией, 31 июля 1837 года в Киеве состоялось значительное событие – закладка здания Университета Св. Владимира. Известно, что в основание Храма Наук, которому было дано имя Крестителя Руси, положили камень из раскопок Десятинной церкви. Однако, судя по докладной записке Лохвицкого на имя попечителя

Киевского учебного округа Е.Ф. фон Брадке, камень был «подготовлен» к выполнению этой особой миссии.

На камне, взятом из университетского музея, «вверенного» Лохвицкому, был «сверху вычеканен двенадцатиконечный крест, позолоченный и вложен в него крест медный позолоченный червонным золотом, с надписью под крестом: сын распят за ны. Каковой крест найден мною при раскрытии Десятинной церкви фундаментов, из коих взят этот камень и обделан кубической формы». На камне была также выбита надпись «сверху: “Сей камень, с левой стороны: “От церкви, с правой стороны “Десятинной”, внизу: Освященной при Св. в. к. В. 996 года 12 мая. Под камнем надпись: Закладка И.У.Св.В. Киев 1837-го года июля 31-го дня”. Мало того, точный двойник этого камня был представлен в 1835 году (когда первый раз планировалась, но не состоялась, закладка Университета) Николаю I и якобы, по распоряжению монарха, взят в Петербург [ИР НБУВ, ф. II, ед. 22946, л. 13].

Как видим, биографии камней из раскопок Десятинной церкви складывались поразному. Археолог явно стремился, чтобы находки сделали хорошую «карьеру», что было для него неразрывно связано с его собственной карьерой. Но не только. Превращению скромных на вид находок в символические дарения, сувениры, экспонаты способствовал целый ряд факторов, которые, безусловно, не ограничивались личными устремлениями одного, пусть даже и незаурядного, предприимчивого человека. Извлеченные из земли, зачастую непонятные вещи становились отношениями между людьми, входили в их обиход и культуру, прививали вкус к древнему.

Потенциал введенных в научный оборот письменных источников не исчерпывается изложенным материалом. Но уже на этом этапе работы вновь стало очевидным, что в истории такого памятника, как Десятинная церковь, нет малозначащих источников, а это в свою очередь напоминает о необходимости их научного корпусного издания.

Источники и литература

Институт рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского (ИР НБУВ), ф. II, ед. 22946; ед. 22949; ед. 22950.

Центральный государственный исторический архив Украины г. Киев (ЦГИАК), ф. 533, оп. 2, ед. 495.

Ананьєва Т. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.) // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – Київ, 1996. – С. 15–3.

Берлинский М. О Десятинной церкви в Киеве // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – 1830. – Ч. V. – Кн. 1. – С. 106–123.

Венчание с Россией. Переписка великого князя Александра Николаевича с императором Николаем I. 1837 год. – Москва, 1999.

Герцен А.И. Былое и думы // *Герцен А.И.* Полное собрание сочинений. – Москва, 1956. – Т. 8.

Долгин А. Экономика символического обмена. – Москва, 2006.

Дорожные письма С.А. Юрьевича во время путешествия по России наследника цесаревича Александра Николаевича в 1837 году // Русский архив. – 1887. – № 5.

[*Евгений (Болховитинов), митр.*]. О древностях, найденных в Киеве // Труды и записки Общества истории и древностей российских. – 1826. – Ч. 3. – Кн. 1. – С. 152–163.

[*Евгений (Болховитинов), митр.*]. План Первобытной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснениями оного // Отечественные записки. – Ч. 21. – № 59. Март. – Санкт-Петербург, 1825. – С. 380–403.

Ёлишин Д.Д. Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви в Киеве как источник для архитектурной реконструкции храма // Seminarium Bulkinianum. – Санкт-Петербург, 2012. – № 3: К 75-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина. – С. 70–94.

Закревский Н.В. Описание Киева. – Москва, 1868. – Т. 1. Ч. 2. Отд. 2-е. Частное описание древностей и достопамятностей города Киева, расположенное по азбучному порядку.

Краткое историческое описание первопрестольной соборной Десятинной церкви в Киеве. – Санкт-Петербург, 1829.

Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины. – Изд. 2-е. – Киев, 2005.

Оглоблин Н.Н. К истории открытия Золотых ворот (1832–1838 гг.). (По бумагам К.А. Лохвицкого) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1891. – Т. V.

Письмо от Е.В. киевского митрополита Евгения о найденных в Десятинной церкви серебряных слитках // Труды и летописи Общества истории и древностей российских. – 1830. – Ч. V. – Кн. 1. – С. 124–125.

Русский инвалид. – 1837. – 6 ноября.

ІКОНКИ З ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ І «МІСТА ВОЛОДИМИРА»

Елизавета Архипова
доктор історичних наук,
заступник директора з наукової роботи
Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:
монументально-декоративна скульптура,
скульптура малих форм і декоративно-прикладне
мистецтво Давньої Русі та Візантії X–XIII ст.

Статтю присвячено вивченню кам'яних і керамічних іконок із зображеннями Христа, святих і священних подій християнської історії, знайдених на території Десятинної церкви та її найближчого оточення, які є яскравою сторінкою в історії художньої культури Києва й Візантії XI–XIII ст.

Ключові слова: Десятинна церква, «місто Володимир», стеатитові візантійські іконки, іконки київських майстрів, керамічні іконки.

Статья посвящена изучению каменных и керамических иконок с изображениями Христа, святых и священных событий христианской истории, найденных на территории Десятинной церкви и ее ближайшего окружения, которые являются яркой страницей в истории художественной культуры Киева и Византии XI–XIII вв.

Ключевые слова: Десятинная церковь, «город Владимира», стеатитовые византийские иконки, иконки киевских мастеров, керамические иконки.

The article is devoted to the study of stone and ceramic icons with images of Christ, saints and sacred events of Christian history found on the territory of the Desyatynna Church and its close surroundings, which are the spectacular page of the history of art culture of Kyiv and Byzantium of the XI–XIII centuries.

Keywords: Desyatynna Church, «city of Volodymyr», steatite Byzantine icons, icons by Kyiv artists, ceramic icons.

Зруйнована 1240 року Десятинна церква протягом тисячоліття залишається головним репером історико-культурного ландшафту Києва. Вивченням цієї пам'ятки займається вже не одне покоління вчених, але один аспект її культурної спадщини досі залишався поза увагою. Ідеться про предмети особистого благочестя – іконки із зображеннями Христа, святих і священних подій християнської історії, які походять з території церкви та її оточення.

Першою знахідкою став образок із зображенням Запевнення апостола Фоми (іл. 1: а), відомий за малюнком архітектора М.Є. Єфимова, який проводив розкопки церкви у 1826 році [Архипова, 2009, с. 280, табл. XVIII, 9]. У коментарях до плану М.Є. Єфимова йдеться, що «серпентиновый камень с изображением головы Спасителя и Фомы Апостола» було

виявлено в південно-західній частині церкви [Єлшин, 2012, с. 82]. Збереглася центральна частина іконки з гладенькою скошеною широкою (0,4 см) рамкою. Фігура Христа зображена праворуч, вона повернута у три чверті до апостола, який схилився до нього. Правою, піднятою догори, рукою (кисть втрачено) Христос відкриває рану на грудях, ліва зігнута в лікті. Обличчя Христа класичного типу, довгасте, з прямим носом, невеликою бородою і вусами, волосся довге, хвилясте. Гіматій зібраний складками на правому плечі, оголюючи руку вище ліктя, ліва прихована під полою. Ліворуч від Христа, на рівні його грудей, збереглася частина німба і піднятої вгору голови апостола Фоми. Фігури пропорційні, риси обличчя тонко модельовані, рельєф оголеної руки Христа передає округлість її форм. Зображення супро-

воджує різьблений грецький напис Ⓐ ΠΩС, нижче стовпчиком – ΘΟ / [М?].

Обрана композиція і стиль зображення дають підстави датувати іконку XII ст. За іконографією вона тотожна іконці кінця XII – початку XIII ст. (іл. 1: б) з городища Княжа Гора (с. Пекарі Черкаської обл.), яка зберігається в Національному музеї у Варшаві [Хойновский, 1896, с. 182–183, № 1023; Чернев, 1899, с. 92–93, рис. 1; Kruk, Sulikowska-Caska, Wołoszyn, 2006, s. 89, II, 77]. Зразком для обох іконок, імовірно, став живописний твір [Николаева, 1983, с. 51, табл. 3: 1, № 16; Тотев, 1990, с. 216–221; 1994, с. 193–196]. На відміну від напису на іконці з Десятинної церкви, напис на образку з Княжої Гори не грецький, а греко-кириличний: ОАГНОСЪ / ΘΟΜΑ; Н / СУ / ХС. Через це її вважали південноруською за походженням і датували XII–XIII ст. [Рыбаков, 1948, с. 427] або XIII ст. [Мезенцева, 1966, с. 244]. Але матеріал (стеатит) і виконане в традиціях античного мистецтва зображення вказують на її грецьке походження, а слов'янський напис було зроблено пізніше – на початку XIII ст. [Николаева, 1983, с. 20–21; Архипова, 2005, с. 96–97].

Південноруською вважали також знайдену в Києві візантійську іконку зі стеатиту, з позолотою і подібно трактованим сюжетом, але виконану в іншій стилістичній манері (іл. 1: в). Іконка зберігалася у збірці Ханенків, точне місце її знахідки невідоме [Ханенко, 1907, с. 33–34, 44, табл. XXXVIII, 1327; Николаева, 1983, с. 56–57, № 35, табл. 6, 3]¹. На іконці був не грецький, а греко-кириличний напис – Ⓐ ΘЪΜΑ, тому В.Г. Пуцко вважав, що її, як і іконку з Княжої Гори, зробив грецький майстер, який емігрував до Києва після захоплення Константинополя хрестоносцями 1204 року [Пуцко, 1986, с. 175; 1997а, с. 317–318, рис. 1: 4; 1997б, с. 18–20, рис. 2; 2003, с. 94]. Останнім часом він не відкидає, що написи зроблено вже після того, як іконки потрапили до Києва [Пуцко, 2002б, с. 279]. Про популярність цього сюжету свідчить і його невміле відтворення на керамічній іконці початку XIII ст. (іл. 1: з) з Полтавського краєзнавчого музею [Пуцко, 1992, с. 72–78].

У 1908 році під час розкопок Десятинної церкви було знайдено фрагментовану (від-

бито лівий бік) двобічну іконку-мошевик із зображенням стовпника (іл. 2: а). Місце її зберігання невідоме [ОАК, 1912, с. 142–143, рис. 199а, б; Милеев, 1913, с. 292–294]. Хоча колір каменю не вказано, судячи зі слідів позолоти, про які згадує Д.В. Милеев, це, найімовірніше, був стеатит. Іконка – прямокутної форми, з трикутним верхнім краєм і виступом для підвішування. З лицьового боку її обрамляє широка рамка, яку прикрашає зигзаг з різьблених тонких ліній. У глибокому ковчегу посередині невисоким, добре модельованим рельєфом зображено погруддя святого стовпника в чернечій мантиї та куколі. Він сидить на стовпі, що має вигляд прямокутної вежі з балясинами. У святого коротка округла борода, короткий широкий ніс, опуклі, обведені подвійним контуром, очі, вигнуті виразні брови. Німб прикрашають перли, мантия застебнута фібулою посередині грудей і драпірується на зразок пелерини. Праворуч на тлі розміщено заглиблення для мощей у формі шестикутного хреста. Таке саме заглиблення, але трохи вище, мало бути з лівого (відбитого) боку іконки. Іконографія підтверджує атрибуцію святого як преподобного Симеона Стовпника Старшого, якого зображували старцем з округлою бородою в чернечому одязі, сидячим на стовпі [The Glory, 1997, p. 100, 345–346, nos. 55; 233]. Стиль і аналог – стеатит з університетського музею в Торонто [Kalavrezou-Maxeiner, 1985, p. 142–143, no. 51] – дозволяють датувати іконку XII ст.

На зворотному боці іконки розміщено гравіроване зображення розквітлого шестикінцевого хреста під куполом, на вершині якого – Дух святий у вигляді птаха, а обабіч звисають пагони, вигнуті ніби арки. Зображення носить ескізний характер і явно зроблено пізніше, імовірно, у XIII ст. За словами Д.В. Милеева, між гілок хреста були літери «HNA» – спотворене грецьке ΝΙΚΑ [Милеев, 1913, с. 294].

У 1911 році біля Десятинної церкви було знайдено фрагмент (трохи більше чверті кола) сланцевої (пірофілітовий сланець) круглої іконки із зображенням Семи сплячих отроків ефеських (іл. 2: в) [ОАК, 1914, с. 62,

¹ За актом від 23.04.1936 року іконку було передано до Київського музею російського мистецтва, і відтоді її сліди втрачено.

Іл. 1. Запевнення апостола Фоми:

- а** – XII ст. Десятинна церква. Розкопки 1826 р. XII ст. Стеатит. Близько 2,2×4,9 см. Малюнок М.Є. Єфимова. Відділ рукописних, друкованих і графічних фондів ОРПГФ ДІКМЗ «Московський Кремль», КП 44809, гр. 2906, № 42;
- б** – городище Княжа Гора, с. Пекарі Черкаської обл., 1892 р. Кінець XII – початок XIII ст. Стеатит. 3,74×2,55-2,76×0,64 см. Національний музей у Варшаві, W 7055, старий № 32455e;
- в** – Київ, знахідка XI ст. Початок XIII ст. Стеатит, золочення. 4,5×3,2 (або 3,5) см. Місце зберігання невідоме;
- г** – навколо м. Переяслава-Хмельницького. Знайдено до 1913 р. Початок XIII ст. Кераміка. 5,3×5,9 см. Полтавський краєзнавчий музей, № ПКМ ВК-11457 (КС-1930)

рис. 106]². Рамку іконки прикрашає рельєфний орнамент лози з дрібним круглим листям. Збереглися зображення трьох фігурок отроків, розміщених по колу: двох – повністю (один лежить головою вниз, інший сидить з підігнутими й розведеними ногами), від третьої фігурки залишилися тільки ноги. Зображені мають правильні анатомічні пропорції, рельєф невисокий, м'яко модельований. За іконографією і стилем іконка аналогічна так званому суздальському зміювику з «кривавої яшми» XII ст. із зображеннями в негативному рельєфі [Залесская, 1974, с. 184–189; Медынцева, 1991, с. 134–148; 2000, с. 189–200].

У 2008 році під час розкопок так званого Західного палацу (пров. Десятинний, 3А/Б, 5/Д) знайдено круглу іконку зі святим Георгієм на коні (іл. 2: з), яка зберегла сліди золочення та червоної фарби (на плащі й вістрі списа). Камінь іконки – дрібнозернистої структури, сіро-оливковий, з бежевим відтінком; у першій публікації він визначений як стеатит [Козловський та ін., 2009, с. 143–144]. З каменю схожої структури майже чорного кольору зроблено іконку з Херсонеса зі свв. Георгієм і Димитрієм, яка також зберегла сліди золочення [Наследие, 2011, с. 443, № 38]. Припускають, що її було виготовлено в Солуні [Банк, 1968, с. 266–268]. Золочення, розпис, професійне виконання обох образків, незважаючи на різну стилістику й манеру різьблення, ставлять їх в один ряд з іконами зі слонової кістки і стеатиту візантійської художньої традиції.

Св. Георгія на іконці зображено в позі тріумфатора, з фронтально розгорнутим до глядача торсом. Він мчить на коні галопом і вражає довгим списом змія нечестя, який звивається під копитами. Плащ застібнутий посередині грудей фібулою і майорить за спиною, надутий вітром. Зображення характеризує правильна анатомічна будова і природність рухів, хвіст коня реалістично зав'язаний вузлом. Рельєф невисокий, багатоплановий, обличчя Георгія й фігура коня об'ємно модельовані, трактування ж одягу, обладунку і деталей (прикрашений заглибленими крапками німб,

гравірований s-подібний і сітчастий орнаменти на одязі та обладунку) – лінійно-графічне. По обидва боки від фігури св. Георгія, слідуючи вигину рамки, міститься різьблений грецький напис: зліва стовпчиком – Ⓐ ΓΙΟΣ, праворуч у два рядки – ΓΕ (ωΡ – мачтова лігатура) ΓΙ.

Автори розкопок спочатку датували іконку XI або XII ст. [Козловський та ін., 2009, с. 143], пізніше, на підставі загальних міркувань – першою половиною XI ст. Вони виходять з нічим не обґрунтованого припущення, що візантійський майстер вирізав іконку в Києві на замовлення князя Ярослава Мудрого, патроном якого був святий Георгій [Євлев, Козловський, 2014, с. 234–235], хоча спираються на іконографічні паралелі не раніше кінця XII ст. Стилістика зображення, особливості іконографії, невідповідність масштабу фігури вершника і коня, лігатура *омеги* і *ро* дозволяють датувати цей твір кінцем XII – першою половиною XIII ст. [Архипова, 2015, с. 280–282, рис. 5: 6].

У 1892 році під час розкопок великокнязівського двору поряд із Десятинною церквою (садиба Трубецьких, вул. Володимирська, 1–3) було знайдено майже цілу (відбитий правий кут) іконку Христа Пантократора (іл. 2: б). Місце зберігання іконки невідоме, був опублікований тільки її малюнок [Хойновский, 1893, табл. XIX, 80; 1896, с. 182, № 1022; Николаева, 1983, с. 62, № 60]. За описом, іконка з «яшми серого цвета» (стеатит?), прямокутна, одностороння, з вузькою гладенькою рамкою. Христа зображено по пояс у поширеному іконографічному типі з Євангелієм у лівій руці (знак принесеного ним у світ вчення), благословляючого правицею, пальцями, складеними в групі з двох і трьох. Хоча цей варіант жесту відноситься до найдавніших, його бачимо і в творах Палеологівського часу (енкаустична ікона VI ст. і мініатюра Четвероєвангелія, близько 1000 р., з монастиря Святої Катерини на Синаї, стеатитові іконки: св. Микола з Кабінету медалей у Парижі, XI ст.; Христос Еммануїл із Художнього музею в Клівленді, св. Миколай з музею Сакро у Ватикані та ін., XIII–XIV ст.)

² Можливо, цю іконку за № К.П. 6115 «Медальон шиферный темно-розовый с рельефным изображением святых и греческой надписью (фрагмент). Десятинная церковь. 1911 г.» 25 травня 1925 року було передано до Ермітажу зі збірки Академії історії матеріальної культури (Государственный Эрмитаж, ф. 2, оп. 1. 1925 г. ГАИМК. Милев Д.В. О передаче в Эрмитаж предметов из его раскопок 1910–1912 г. в Киеве. 25 мая 1925 г.).

Іл. 2: а – Симеон Стовпник; розквітлий хрест. Десятинна церква. Розкопки Д.В. Мілєєва 1908 р. XII ст. Фрагмент. Стеатит (?), золочення 7,0×4,5×0,4 см. Місце зберігання невідоме;
б – Христос Пантократор. Великокняжій двір, поховання, розкопки І.А. Хойновського 1892 р. на садибі Трубецьких, вул. Володимирська, 1–3. XII–XIII ст. Стеатит (?). 2,2×1,9×0,6 см. Місце зберігання невідоме;
в – сім сплячих отроків Ефеських. Десятинна церква. Розкопки Д.В. Мілєєва 1911 р. XII ст. Фрагмент. Сланець (?) 5×3,5 см. Місце зберігання невідоме;
г – св. Георгій на коні. Західний палац, Десятинний пров., 3А/Б, 5/Д. Розкопки А.О. Козловського 2008 р. Кінець XII – перша половина XIII ст. Стеатит (?), золочення, розпис. Діаметр 6,2–6,0 см, товщина 0,85 см. Фонди ІА НАН України

[Kalavrezou-Maxeiner, 1985, с. 105–106, 190, 195–196, 210, nos. 13, 114, 120, 135]. Звертає увагу відсутність німба, ймовірно, не зображеного на малюнку.

Іконку було знайдено в могилі, тому Й.А. Хойновський, який вважав, що «это было кладбище, примыкавшее к древнему Янкину монастырю», відносив її до «византийской работы XI ст.» [Хойновский, 1893, с. 34–35; 1896, с. 182, № 1022]. Відомо, що в монастирській церкві Святого Андрія (1086–1131) протягом усього XII ст. ховали представників династії Всеволодовичів, але сліди Янчиного монастиря на садибі Трубецьких відшукати не вдалося. Поряд з місцем розкопок Й.А. Хойновського 1975 року було відкрито ротонду кінця XII – початку XIII ст. [Боровский, 1981, с. 182–192; Висоцький, 1994, с. 72–78]. Таким чином, з огляду на іконографію та відношення некрополя до споруди кінця XII – початку XIII ст., іконку можна датувати XII–XIII ст.

У 1908 році в колективному похованні, розкопаному В.В. Хвойкою на садибі Петровського, на північ від палацу, біля валу була знайдена «византийская очень хорошей работы каменная круглая иконка в серебрянном ободке. На одной стороне иконки – поясное изображение какого-то святого, а на другой – благословляющий Спаситель. Иконка относится к XI веку» [Раскопки, 1909, с. 82]. В похованні, що розташоване вище, знайдено бронзову іконку-складень поганої збереженості [див. статтю: О. Комар, В. Козюба], яка за типом вушка може датуватися XIII ст., що підтверджує домонгольське походження кам'яної іконки. Місцезнаходження іконки невідоме.

Зі згорілого в XIII ст. житла походить знайдена 1988 року в місті Володимира (вул. Велика Житомирська, 2) стеатитова (світло-сірого кольору в зламі й чорного зовні) ікона із зображенням святого в позі моління (іл. 3: а) [Боровский, Архипова, 1991, с. 119–126, фото 1]. Вузьку, скошену рамку іконки прикрашено гравірованим хрестоподібним штрихуванням. Святого зображено на повний зріст, у повороті в три чверті ліворуч, з піднятими догори руками і ногами у профіль (ліва – на рамці) У святого завелика голова, довге хвилясте волосся й довга борода, вузький лоб, прямий довгий ніс, видовженої форми очі. Фігура має дещо укорочені пропорції. Довгий хітон підперезаний

вузьким поясом на стегнах, плащ стягнутий на грудях хрест-навхрест і зав'язаний на вузол. Одяг спадає паралельними складками, які їх прикрашає навскісне гравіроване штрихування; німб – гравірована лоза з короткими насічками на внутрішньому боці стебла.

Іконка побувала у вогні і має, окрім недавніх, старий полірований скол на рамці, який свідчить, що певний час її носили пошкодженою. На гіматії, під лівою рукою, є невиразні сліди золочення. Праворуч від німба містився напис (золотом?), від якого ледве помітна тільки літера О. Іконографія переконливо вказує на Іоанна Хрестителя з деісусної композиції, у якій він майже завжди займає місце ліворуч від Христа, а Богоматір – праворуч. За аналогією зі стеатитом XII–XIII ст. із зображенням Богоматері Агіосорітіси з Національного музею в Белграді, у лівому, відбитому, куті іконки могло бути зображено Божу Десницю – символ Христа, до якого звертається Іоанн. Об'ємне моделювання голови й рук, виконаних у невисокому, заокругленому до тла рельєфі, що контрастує з майже графічним трактуванням одягу і схематично зображеними ногами, укорочені пропорції фігури й завелика голова, поєднання врівноваженості та споглядальності, притаманних комнінівському мистецтву, з романською приземленістю дають підстави датувати іконку XII ст. [Боровский, Архипова, 1991, с. 123–126, фото 1]. Оскільки датування стеатитів цього стилістичного напрямку не виходить за межі XII ст. [Банк, 1978, с. 97, рис. 86, 88; Kalavrezou-Maxeiner, 1985, nos. 76–79, 102, 117, 118, А–32], відсувати датування іконки на початок XIII ст., як пропонує В.Г. Пуцко [1997а, с. 318], немає достатніх підстав.

У 2002 році в цій самій частині міста Володимира (вул. Велика Житомирська, 2 А) у льоху XIII ст. знайдено фрагмент візантійської стеатитової іконки із зображеннями Богоматері та розквітлого хреста (іл. 3: б). Стеатит світлого, зеленкуватого кольору з темно-зеленими прошарками й плямами на зворотному боці. Фрагмент – прямокутної форми, але один край зрізаний під кутом. Таку форму пошкодженої іконці надали при вторинному використанні, коли на зворотному боці було вирізьблено розквітлий хрест. Збереглося зображення верхньої частини фігури Богоматері, що стоїть у пово-

Іл. 3: а – Іоанн Хреститель. «Місто Володимира», вул. Велика Житомирська, 2. Розкопки Я.Є. Боровського 1988 р. XII ст. Стеатит, золочення. 5,9×4,5×0,9 см, МІК, А-5015/46;
б – Богоматір; розквітлий хрест. «Місто Володимира», вул. Велика Житомирська, 2А. Розкопки І.І. Мовчана 2002 р. XI–XII ст.; кінець XII – перша половина XIII ст. Стеатит. 4×1,6×0,6–0,3 см. АМ ІА НАН України, А-3343/9758;
в – фрагмент із витою колонкою. Вул. Трьохсвятительська. XII ст. Стеатит, золочення. 2,1×1,8×0,65–0,5 см. НМІУ, вд 1860 (25032);
г – архідиякон Стефан і святий Миколай. Старокиївська гора, XIX ст. Кінець XII – перша половина XIII ст. Сланець. 4,05×4,65×0,65 см. НМІУ, в 4113 (Київ 1007);
д – фрагмент іконки з німбом. «Місто Володимира», вул. Велика Житомирська, 2. Розкопки Я.Є. Боровського 1988 р. Початок XIII ст. Сланець (?). 2,6×1,6×0,6 см. МІК, А-5015

роті в три чверті ліворуч, з піднятою в молінні рукою. Зображення виконане невисоким багатоплановим рельєфом, об'ємно моделюючим форми, але найбільш високі місця дуже затерті (за заглибленнями впізнається малюнок очіпка й мафорію, крапки «зірок» на очіллі). У Богоматері важкувате підборіддя і непропорційно довгі тонкі пальці. Складки одягу зображено тонкими різьбленими лініями. Над німбом збереглася частина монограми Богоматері – $\Theta\Upsilon$ – під прямим титлом.

Поза моління, піднята голова, пропорції та різьблена лінія зліва (вище голови Богоматері) дають підстави вважати, що це фрагмент композиції Розп'яття з предстоячими Богоматір'ю та Іоанном Богословом. Зазвичай Богоматір зображують у позі скорботи, але існує й інший іконографічний ізвод, що набув поширення в XI–XII ст.: Богоматір стоїть у позі моління, голова піднята і звернена до розп'ятого Христа, з тіла Спасителя ллється цівка крові. За аналогіями XI–XII ст. – стеатитові ікони Розп'яття і Покладення в труну з Ермітажу, фрагмент ікони з Христом з церкви в Царевець, мозаїка в Дафні та ін. [Лазарев, 1986, табл. 278; Тотев, 1993, с. 100, табл. 8, а; Синай, 2000, с. 88–90, 97, № В-63, В-65, В-75] – київська іконка датується кінцем XI – XII ст. Притаманними цьому часові є типаж, зображення рук з довгими тонкими пальцями, лінійний малюнок складок, зображення мафорію у вигляді вільно спадаючого плату, виразний багатоплановий рельєф і природність руху піднятої голови Богоматері. У творах більш пізнього часу, наприклад, на іконі з Розп'яттям з Історичного музею в Стокгольмі XII–XIII ст. [Kalavrezou-Maxeiner, 1985, р. 168–169, no. 77], її образ має більш відсторонений, споглядальний характер.

На зворотному боці іконки невисоким одноплановим рельєфом зображено шестикінцевий розквітлий хрест видовжених пропорцій, утворений переплетенням гладенького подвійного джгута, з вигнутими, подібно лірі, рослинними пагонами з напівпальметами на кінцях. Біля підніжжя хреста – складна плетінка і кільце-вінок. Зазвичай вінок (терновий вінець – знаряддя тортур, або пальмовий – символ перемоги Христа над смертю) розміщують у середохресті, тут його можна розглядати, скоріше, як декоративний елемент.

Відсутність потертості свідчить, що зображення хреста було нанесене вже на фрагмент ікони не раніше, ніж у кінці XII – на початку XIII ст. Отже, цінна стеатитова іконка після ушкодження отримала нове життя як іконка-підвіска із зображенням Богоматері (з одного боку) і хреста (з другого). У металевій оправі чи мішечку її могли носити на грудях або підвішувати до шанованої ікони в храмі [Архипова, 2004, с. 11–12, іл. 2 а, б; 2010, с. 293, іл. 25].

Фрагмент стеатитової світло-зеленого кольору з позолотою іконки (іл. 3: в) знайдено на вул. Трьохсвятительській [Архипова, 2009, с. 277–278, іл. 6 в]. Зберігся край з вузькою рамкою, прилеглою до неї крученою колонкою та залишками рельєфних ліній. На візантійських стеатитах такими колонками оформляли сцени євангельських свят або фігури святих. Найбільшої популярності цей мотив набув наприкінці XI – у XII ст. На цю дату вказує профіль вузької скошеної рамки і невелика товщина пластини. Розмір і залишки рельєфу дозволяють припускати, що це фрагмент досить великої ікони з однією або двома євангельськими сценами (наприклад, Успіння), подібно до уламка іконки XII ст., що колись зберігався в колекції Сігрідакіса [Kalavrezou-Maxeiner, 1985, р. 166, no. 72].

Очевидно, візантійською була знайдена 1888 року на вул. Десятинній двобічна іконка XII ст. (?) із зображеннями Херувима та композиції Всевидюче око. Зображення ікони немає, а місце її зберігання невідоме. За описом, це «Наперсная каменная из яшмы иконка, на верхней ее стороне вырезано изображение херувима, а на обороте всевидящее око; вверху сделано отверстие для шнура» [Хойновский, 1896, с. 182, № 1014; Николаева, 1983, с. 62, № 59].

Впливом візантійської традиції відзначено різьблення сланцевої іконки, фрагмент якої з німбом святого знайдено на тій самій ділянці на вул. Великій Житомирській, 2, що й іконки з Іоанном Хрестителем [Боровский, Архипова, 1991, с. 129, фото 5]. Це частина однієї іконки (іл. 3: д) з дуже перепаленого каменю світло-сірого кольору, порода якого не піддається визначенню. Уламок було знайдено в заповненні горна споруди XII–XIII ст. Іконку оформляла вузька, скошена рамка, від зображення зберігся сегмент рельєфного нім-

Іл. 4: а – Христос Пантократор. Біля Південного палацу. Розкопки Д.В. Мілеєва 1911 р. XII – початок XIII ст. Пірофілітовий (?) сланець. 4,5×4 см. Місце зберігання невідоме;
 б, г – Христос на троні, архангел Михаїл переносить пророка Авакума. Кінець XII – початок XIII ст. Бронза;
 б – Київ. 6,35×4,5 см. ДГТ, Москва;
 г – с. Поморяни Львівської обл. 6,0×4,1 см. ЛНМ;
 в – Христос на троні. Фрагменти. «Місто Володимира», вул. Велика Житомирська, 2. Розкопки Я.Є. Боровського 1988 і 1989 рр. Кінець XII – початок XIII ст. 2,4–3,8×4,7×0,63 см; 4,9×3,5 см. МІК, А-5015/45.

ба, що впритул торкається до верхнього краю рамки. Німб прикрашає рельєфний рослинний орнамент стилізованої виноградної лози у вигляді завитків, скручених спіраллю, і косою штрихування «в ялинку». Мотив стилізованої виноградної лози оздоблення німбів, але не в графічному виконанні, поширеному у візантійському мистецтві з XII ст., а його рельєфній модифікації зрідка трапляється на візантійських і давньоруських іконах з кінця XII ст., переважно у XIII–XIV ст. [Николаєва, 1983, № 66, 103, 111, 116–118, 120, 121, 124, 169, 172, 233,

234, 261; Моршаківа, 2013, с. 134–135, № 24]. Аналогічний київській орнамент прикрашає німб св. Димитрія на іконці кінця XII – початку XIII ст. з випадкових знахідок у Новгороді [Николаєва, 1983, с. 57–58, № 38].

Зі «Старого міста» (так у XIX ст. називали «Верхнє місто») походить іконка із зображенням двох святих (іл. 3: г) [Національний, 2001, с. 38, № 72; Архипова, 2009, с. 275, табл. XVII, 1]. Іконка зі сланцю (?) світло-коричневого кольору, обпалена до жовто-гарячого. У неглибокому ковчезі на невеликій відстані

від краю з боків, але впритул до рамки зверху й знизу, невисоким рельєфом зображені фронтально фігури двох святих на повний зріст. Рельєф зображень сильно згладжений, риси обличчя не визначаються, але, судячи з незатертих місць, різьблення було витончено графічним і деталізованим. Святий ліворуч тримає в правій опущеній руці кадило, яким він розмахує; у лівій, зігнутий у лікті, – посудина для пахошів або ковчег. Ці атрибути, коротке волосся і одяг (просторе плаття вище литок з вузькими довгими рукавами – дияконський стихар) дають підставу вважати, що зображено першомученика архідиякона Стефана. Другий святий одягнений у ризу-фелон і хрещатий омофор. Руки зігнуті в ліктях, правою він благословляє, що він тримає у лівій – незрозуміло. Омофор з косими хрестами і благословляючий жест руки дозволяють вважати, що зображений є святим Миколаєм. У святих круглі голови з коротким волоссям, німби невеликі, овальні, з рельєфними валиками по краю. Пропорції фігур укорочені, ноги св. Стефана, взуті в чобітки, зображені в профіль, ноги св. Миколи приховані під одягом. Написи неможливо прочитати.

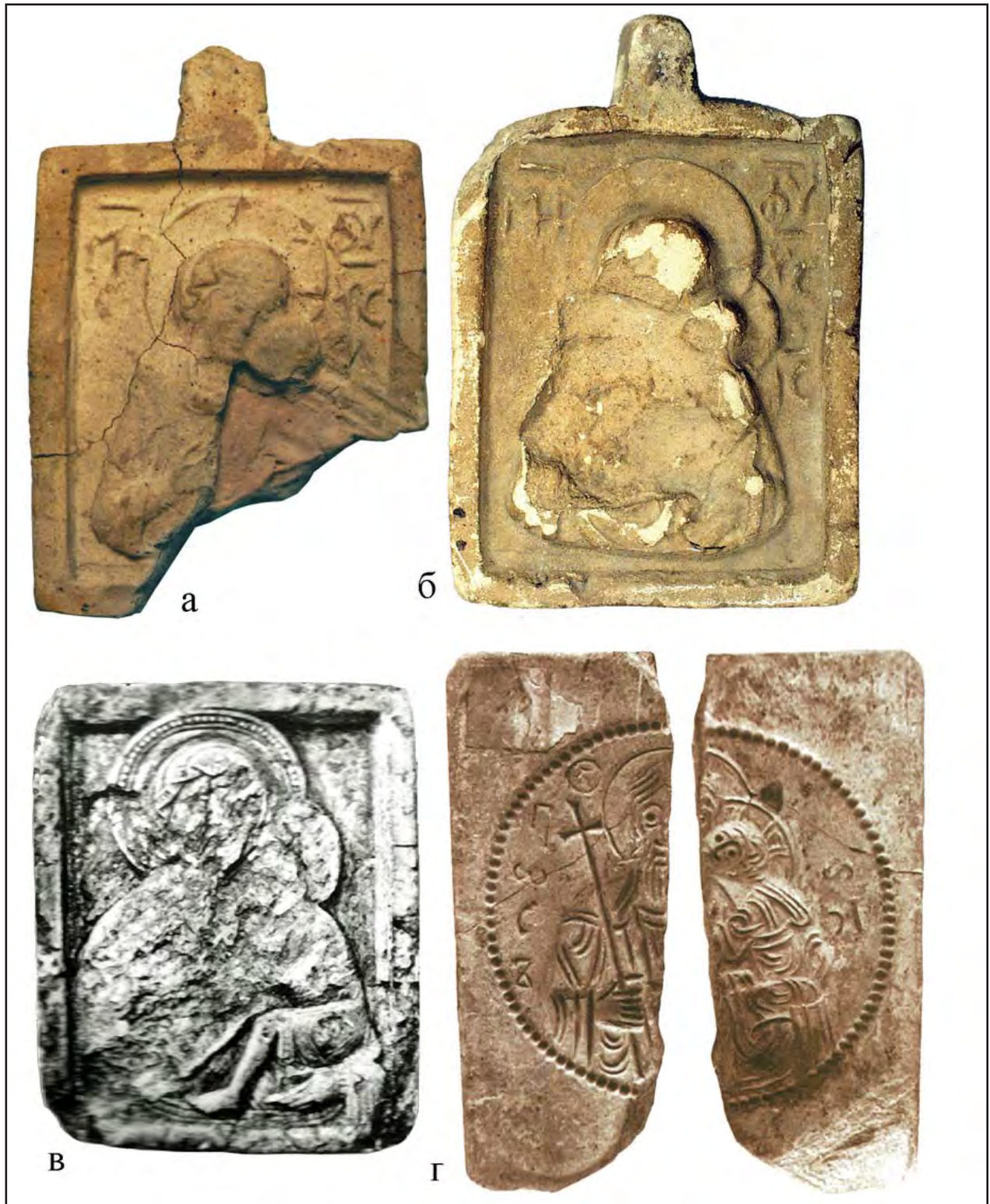
Т.В. Ніколаєва, посилаючись на каталог Музею університету Св. Володимира, називала святителя Василем [Николаєва, 1983, с. 62], а М.І. Петров – св. Іоанном Златоустим [Петров, 1913, с. 23]. В.Г. Пуцко атрибутує його як св. Миколая, і, відповідно до описів кінця XIX – початку XX ст. [Каталог, 1899, с. 16, № 210; Петров, 1913, с. 23], відносить іконку до київських керамічних ікон початку XIII ст. [Пуцко, 1996, с. 152, рис. 1: 9; 2002а, с. 161, рис. 1: 9]. В.І. Жишкович датує іконку XII ст. [1999, с. 190]. Укорочені пропорції, статичність святителя і невміла спроба передати рух архідиякона, рельєфні, із закругленими краями німби і тонка графічна обробка складок [Николаєва, 1983, табл. 1: 1–3; 4, 3: 26; 16: 1–7, 73–76, 78–80; Kalavrezou-Maxeiner, 1985, р. 174, 196–198, 174, nos. 90, 122 b, 123 a; Enkolpia, 2001, р. 93, no. 29] дозволяють датувати іконку не раніше кінця XII – першої половини XIII ст. [Архипова, 2010, с. 302, прим. 150, іл. 50].

Важко встановити авторство сланцевої іконки із зображенням Христа на троні (іл. 4, в), два фрагменти якої були знайдені в будівлі по вул. Великій Житомирській, 2 [Боровский, Архипова, 1991, с. 126–129, рис. 4:

1, 2]. Це була прямокутна іконка з глинистого сланцю (?) світло-коричневого кольору, з вузькою скошеною рамкою з нерівномірними навскісними насічками з лицьового боку і більш поодинокими – з торця. Збереглася верхня кутня частина іконки із зображенням голови Ісуса Христа у фас, виконаної високим, тонко модельованим рельєфом з опрацюванням деталей заглибленими лініями. У Христа видовжене обличчя, опуклі очі, довгий прямий ніс із ледь помітною горбинкою, звисаючим кінчиком і чутливими крилами, щільно стулені губи та коротка акуратна борода. Волосся з прямим проділом і коротким чубчиком лягає на плечі кіскою (збереглася праворуч). Аскетичне обличчя має виразний рельєфний профіль. Хрещатий німб оформлено рельєфним валиком, гілки хреста мають розширення на кінцях. Нижче плеча на рівні грудей зберігся кут спинки трону у вигляді двох перехрещених під прямим кутом перекладин. Зліва від німба різьблені чіткі, з відсічками на кінцях, букви монограми імені Христа: ІС під S-подібно зігнутим титлом. На уламку нижнього правого кута збереглися частина ніжки трону, край одягу та частина лівої стопи. «Сухуватість» опрацювання деталей зображення, вочевидь, зумовлена досить високою твердістю каменю.

Судячи з фрагментів, Христа було зображено з Євангелієм у лівій руці, правою він благословляє. Аналогічне за іконографією та стилем зображення мають знайдені в Києві і с. Поморяни Львівської області двобічні бронзові іконки (іл. 4: б, з), які В.Г. Пуцко вважав творами одного майстра і датував серединою – другою половиною XI ст. [Пуцко, 1983, с. 199–206; 1986, рис. 1; 1993 б, с. 19–20; 1998, с. 225–226]. Пізніше датування бронзових він відніс до XII ст. [Пуцко, 1996, іл. 2: 3], сланцеву датує початком XIII ст. [Пуцко, 1998, с. 224–226; 2002а, с. 155, 159].

Подібні сланцевій іконці за стилем та іконографією зображення Христа є на мозаїці в апсиді собору в Торчелло першої половини XII ст. [Лазарев, 1986, табл. 238], на стеатитовій іконі з Музею Сакро у Ватикані XIII ст. [Kalavrezou-Maxeiner, 1985, р. 186–187, no. 106], Деїсусу з лапідарію Юр'єв-Польського Георгіївського собору першої половини XIII ст. [Вагнер, 1964, табл. IV, б]. Композиційна і стилістична схожість із виконаними в одній формі бронзо-

Іл. 5: а – в: Богоматір Милування. Початок XIII ст. Кераміка:
а – садиба Петровського, біля Десятинної церкви. Розкопки В.В. Хвойки 1908 р.
6,4 (7,5 – з петлею)×5,15×1,3 см. НМІУ, в 4553/26, (30148; с. 56882);
б – біля Софійського собору. 1882 р. 6,3 (7,55 – з петлею)×5,2×1,35–0,9 см.
МІК, А-4108 (4141);
в – поселення в ур. Дівич-Гора (с. Сахнівка Черкаської обл.). 4,6×4,55 см; НМІУ, в 3488/631;
г – Богоматір Милування; Іоанн Хреститель. Форма для литва двобічної іконки. Київ,
церква на вул. Володимирській, церква Святої Ірини (?). Сланець. 6,8×5,3×0,7–0,6 см;
НМІУ, в 2154 (57527)

вими іконками, умови знахідки (житло XIII ст.) та епіграфічні особливості напису дають підстави датувати сланцеву іконку другою половиною XII – початком XIII ст. [Архипова, 2010, с. 302, іл. 62]. Висока якість виконання і тонкий, скорботний профіль лику на сланцевій іконці свідчать, що цей твір – не сліпе копіювання талановитого учня, а робота майстра, вихованого на традиціях класичного мистецтва. Був це візантійський майстер чи київський, на жаль, однозначно визначити не можна.

Руці цього ж майстра або майстра, який скопіював розглянутий вище образок, належить фрагмент іконки з пірофілітового (?) сланцю з Христом Пантократором (іл. 4: *a*), знайдений 1911 року біля Південного палацу [ОАК, 1914, с. 62, рис. 105; Николаева, 1983, с. 5, табл. 2, 11]. Іконка відома за фотографією³. Вона прямокутної форми, верхній край – трапецієподібний, виступ для підвішування відламано. Іконку оформлює широка рамка. Збереглося зображення голови, стилістично й типологічно таке саме, як і на сланцевій іконці із Христом на троні (іл. 4: *b–z*). Такий самий овал обличчя, опуклі очі, довгий прямий ніс зі звисаючим кінчиком і чутливими крилами, щільно стулені губи, коротка акуратна борода і волосся з прямим проділом та коротким чубчиком, які лягають на плечі кіскою. Хрещатий німб оформлює рельєфний валик, а гілки хреста мають розширення на кінцях. З обох боків німба різьблені чіткі літери монограми імені Христа: ІС / ХС під S-подібно вигнутими титлами.

З розкопок В.В. Хвойки 1908 року біля Десятинної церкви (садиба Петровського) походить керамічна штампована іконка Богоматері Милування (іл. 5: *a*) [Білоусова, 1996, с. 76, 150, № 22]. Богоматір зображено по пояс, вона схилила голову до Немовляти, що сидить на її лівій руці, притиснувши до неї обличчя. Її широкий плаский німб перекриває хрещатий німб Христа. Рельєф зображення голів високий, фігури виконані більш низьким рельєфом. Обличчя Богоматері має тонкі риси: округле, м'яко модельоване підборіддя, прямий ніс, повні губи, очі напівзаплющені. Очіпок і мафорій зібрані м'якими складками у вигляді зигзагу, на шиї прикраса на зразок гривні або цати. Від фігури Христа збе-

реглася тільки голова, але її рельєф сильно згладжений (нижній правий кут іконки відбито). З обох боків німбів рельєфні монограми – МР (у лігаатурі) / ФУ, ХС / ІС під прямими титлами.

Ще одну керамічну іконку подібної іконографії було знайдено 1882 року біля Софійського собору в Києві (іл. 5: *b*). Припускають, що обраний іконографічний ізвод Богоматір Милування (грец. Ελεούσα – милостива, щадна від έλεος – співчуття) мала одна з шанованих на Русі ікон, привезених до Києва з Константинополя в першій третині XII ст. [Пуцко, 1987, с. 150–152; 1996, с. 151, іл. 1: 5, 6; 2002а, с. 159, 161, рис. 1: 5]. Версію про чудотворний статус ікони підтверджує прикраса на грудях Богоматері, що нагадує гривню або цату, – поширене «украшение прославленных чудотворных икон Богоматери» [Стерлигова, 2002, с. 199; Гладкая, 2009, с. 128, іл. 50]. Показово, що й на керамічній іконці Богоматері іншого майстра (іл. 5: *в*), знайденої на середньовічному поселенні в урочищі Дівич-Гора (с. Сахнівка Черкаської області), також зображено Богоматір Милування [Ханенко, 1900, с. 18, табл. XXVII, 307; Николаева, 1983, с. 56, табл. 6: 1, № 34]. Про тиражування саме цього іконографічного типу на іконках київського походження свідчить і знайдена серед фундаментів церкви Святої Ірини (?) половина кам'яної ливарної форми для двосторонньої іконки-підвіски (іл. 5: *z*) із зображенням Богоматері та Іоанна Хрестителя (?) [Архипова, 2010, с. 302, 304, іл. 57, 58, 60, 73], а також зображення на змійовиках. Це дає підставу припускати, що ікона такої іконографії була шанованою київською святиною напередодні монгольської навали. З відомих на Русі ікон їй відповідає Богоматір Володимирська, привезена в першій третині XII ст. з Константинополя і вивезена 1155 року Андрієм Боголюбським з Вишгорода до Владимира. Можливо, керамічна була дзеркальним відображенням («обратным переводом») ікони подібної іконографії [Пуцко, 1987, с. 152]. Зображення Пантократора на троні на сланцевих і бронзових іконках також свідчить про тиражування шанованої ікони. За версією В.Г. Пуцка, нею могла бути білатеральна храмова ікона собору Видубицького монастиря [Пуцко, 1987, с. 142–145].

³ Відомо, що, згідно з актом від 25 травня 1925 року за № К.П. 6328 «Образок шиферный орнаментированный с изображением Спасителя. Десятинная церковь. 1911 г.», іконку зі збірки Академії історії матеріальної культури було передано до Ермітажу (див. прим. 2).

Таким чином, знайдені в різний час на території найдавнішої частини Києва іконки – п'ятнадцять кам'яних і одна керамічна, – переважно відносяться до високохудожніх творів XI – першої половини XIII ст. Дев'ять (сім зі стеатиту і сланцю з позолотою і розписом (іл. 1: *a, в*; 2: *a, г*, 3: *a–в*) і дві (іл. 2: *б, в*), відомі за фотографіями) – імпортні твори візантійських майстрів; чотири сланцеві і одна керамічна – місцевої роботи; походження іконок, відомих тільки за описом, визначити складно. Представлені на них зображення відтворювали чудотворні ікони, шанованих святих або паломницькі сюжети. До паломницьких святинь відноситься і візантійська ікона-енколпій

із зображенням Симеона Стовпника. Візантійські ікони високо цінували, про що свідчить їх кількісне переважання і носіння навіть пошкоджених образків. Іконки місцевих майстрів, які створювали іконки-репліки, датуються не раніше другої половини XII – початку XIII ст. Із цієї частини міста походять і рідкісні знахідки візантійських іконок в похованнях XII–XIII ст. На жаль, точне місце знаходження переважної більшості іконок, знайдених наприкінці XIX – початку XX ст., залишилося невідомим. Концентрація знахідок дорогоцінних візантійських іконок на цій території пов'язана з високим соціальним статусом мешканців та її важливим сакральним значенням.

Джерела та література

Архипова Є. Нові знахідки візантійських стеатитових іконок в Україні // Студії мистецтвознавчі. – 2004. – Чис. 3 (7): Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 7–20.

Архипова Є. Дрібна скульптура Київської Русі (з приводу статті В. Пуцка «Київська пластика початку XIII ст.» // Студії мистецтвознавчі. – 2005. – Чис. 3 (11): Архітектура. Образотворче та декоративно-ужиткове мистецтво. – С. 94–102.

Архипова Е.И. Каменные иконки Южной Руси: утраты и приобретения // *Archaeologia Abrahamica: Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама.* – Москва, 2009. – С. 273–283. – Табл. XVII–XVIII.

Архипова Є. Культурні речі з каменю та кістки // Історія декоративного мистецтва України: у 5 т. / НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. – Київ, 2010. – Т. 1: Від найдавніших часів до пізнього середньовіччя. – С. 287–308.

Архипова Е.И. Каменные иконки со святыми воинами: византийское наследие и южнорусская традиция // Труды Государственного Эрмитажа. Т. 70: Византия в контексте мировой культуры / материалы конф., посвящ. памяти А.В. Банк (1906–1984). – Санкт-Петербург, 2015. – С. 271–289.

Банк А.В. Два памятника мелкой пластики из Фессалоники // Византийский временник. – 1968. – Т. 29. – С. 265–268.

Банк А.В. Прикладное искусство Византии IX–XII вв. Очерки. – Москва, 1978.

Білоусова В. Культурні речі з колекції «Десятинна церква» НМІУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 75–76, 146–153.

Боровский Я.Е. Светские постройки // Новое в археологии Киева. – Київ, 1981. – С. 173–192.

Боровский Я.Е., Архипова Е.И. Новые произведения мелкой пластики из древнего Киева (по материалам раскопок) // Южная Русь и Византия: сб. науч. тр. (к XVIII конгрессу византистов) / АН УССР. Ин-т археологии. – Киев, 1991. – С. 119–131.

Вагнер Г.К. Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. г. Юрьев-Польской. – Москва, 1964.

Висоцький С.О. Київська ротонда і питання її атрибуції // Археологія. – 1994. – № 1. – С. 72–78.

Гладкая М.С. Рельефы Дмитриевского собора во Владимире: опыт комплексного исследования. – Москва, 2009.

Жишковиц В. Пластика Русі-України. X – перша половина XIV століть. – Львів, 1999.

Залеская В.Н. К вопросу об атрибуции суздальского змеевика (в связи со статьей А.В. Рындиной «Суздальский змеевик») // Византийский временник. – 1974. – Т. 36. – С. 184–189.

Ёлишин Д.Д. Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви в Киеве как источник для архитектурной реконструкции храма // *Seminarium Bulkinianum*. – Санкт-Петербург, 2012. – III: К 75-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина. – С. 70–94.

Ієвлев М.М., Козловський А.О. Ікона св. Георгія з розкопок «Західного палацу» // Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». – Київ, Музей історичних коштовностей України, 18–20 листопада 2013 р. – Київ, 2014. – С. 216–226.

Каталог выставки XI Археологического съезда в Киеве (В здании университета св. Владимира). – Киев, 1899. Отдел церковных древностей. VI. Образки и складни.

Козловський А.О., Ієвлев М.М., Крижановський В.О. Дослідження у Києві по провулку Десятинному, 3 А/Б, 5 Д // Археологічні дослідження в Україні 2008. – Київ, 2009. – С. 143–144.

Лазарев В.Н. История византийской живописи. – 2-е изд. – Москва, 1986.

Медынцева А.А. Подписные шедевры древнерусского ремесла: Очерки эпиграфики. XI–XIII вв. / Ин-т археологии РАН. – Москва, 1991.

Медынцева А.А. Грамотность в Древней Руси (По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века. – Москва, 2000.

Мезенцева Г.Г. Скульптура // Історія українського мистецтва: в 6 т. – Київ: УРЕ АН УРСР, 1966. – Т. 1. – Ч. 2: Давньоруське мистецтво. – С. 224–245.

Милеев Д.В. О раскопках в усадьбе Десятинной церкви в Киеве летом 1908 года // Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1913. – Т. 9: Протоколы. – С. 290–294.

Моршакова Е.А. Древнерусская мелкая пластика: Наперсные кресты, иконы и панагии XII–XV веков: Каталог. – Москва, 2013.

Наследие византийского Херсона / Т. Яшаева, Е. Денисова, Н. Гинькут, В. Залеская, Д. Журавлев; Национальный заповедник «Херсонес Таврический» и др. – Севастополь; Остин, 2011.

Національний музей історії України. Науково-популярний фотоальбом. – Київ: ЕММА, 2001.

Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня. XI–XV вв. // Свод археологических источников. Вып. Е1-60. – Москва, 1983.

Отчет Императорской Археологической комиссии за 1908 год. – Санкт-Петербург, 1912.

Отчет Императорской Археологической комиссии за 1911 год. – Санкт-Петербург, 1914.

Петров Н. Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной академии. – Киев, 1913. – Вып. III: Южно-русские иконы.

Пуцко В.Г. Русская путевая икона XI в. // Памятники культуры. Новые открытия. 1981. – Ленинград, 1983. – С. 199–206.

Пуцко В.Г. Киевская сюжетная пластика малых форм (XI–XIII вв.) // Зборник посветен на Бошко Бабиц. – Прилеп, 1986. – С. 169–181.

Пуцко В. Произведения искусства – реликвии древнего Киева // *Russia Mediaevalis*. – München, 1987. – Т. VI, 1. – S. 135–156.

Пуцко В. Переяславська теракотова іконка «Запевнення апостола Фоми» // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1992. – Вип. 1. – С. 72–78.

Пуцко В.Г. Про «Скорочений курс історії українського мистецтва» Д. Антоновича // Образотворче мистецтво. – 1993а. – № 1. – С. 44–48.

Пуцко В.Г. Русское сюжетное художественное литье и его модели // Русское медное литье. Сб. статей. Вып. 2 / сост. и науч. Ред. С.В. Гнутова. – Москва, 1993б. – С. 17–29.

Пуцко В.Г. Візантійсько-київські керамічні ікони XIII ст. // Берестейська унія (1596–1996). Статті і матеріали. – Львів, 1996. – С. 150–154.

Пуцко В.Г. Художественное ремесло Киева начала XIII века (по данным археологических находок) // Проблемы славянской археологии. Труды VI Международного конгресса славянской археологии. – Москва, 1997а. – Т. 1. – С. 315–326.

Пуцко В.Г. Константинопольские мастера на Руси накануне монголо-татарского вторжения // Россия и Христианский Восток. – Москва, 1997 б. – Вып. 1. – С. 17–23.

Пуцко В.Г. Архаїзуючий стиль у київському художньому ремеслі XIII ст. // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – Київ, 1998. – С. 222–229.

Пуцко В.Г. Коропластика средневековой Руси // Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. – Тверь, 2002а. – Вып. 4. – С. 155–177.

Пуцко В.Г. Индивидуальная манера резьбы в каменной пластике средневековой Руси // Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. – Тверь, 2002б. – Вып. 4. – С. 276–289.

Пуцко В.Г. Русские ранние каменные иконки (к вопросу о начале художественной резьбы малых форм) // Уваровские чтения-IV. «Богатырский мир»: эпос, миф, история. – Муром, 2003. – С. 89–95.

Рыбаков Б.А. Ремесло древней Руси. – Москва; Ленинград, 1948.

Раскопки в Киеве летом 1908 года. 2. Раскопки в усадьбе М.М. Петровского // Известия Императорской археологической комиссии. – Санкт-Петербург, 1909. – Вып. 31. – С. 81–83.

Синай. Византия. Русь. Православное искусство с 6 до начала 20 века. Каталог выставки [под ред. О. Баддлей, Э. Брюннер, Ю. Пятницкого]. – Санкт-Петербург, 2000.

Стерлигова И.А. Боголюбская икона в XII–XIII вв. // Древнерусское искусство. Византия, Русь, Западная Европа: искусство и культура. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 187–204.

Тотев К. Стеатитовая икона «Неверие Фомы» из Красена // *Byzantinoslavica*. – Prague, 1990а. – Т. LI. – С. 216–221.

Тотев К. Стеатитови икони от Търновград // Годишник на музеите от Северна България. – 1993. – Кн. XIX. – С. 93–107.

Тотев К. О трех стеатитовых иконках со сценой «Уверение Фомы» // Византийский временник. – 1994. – Т. 55 (80). – Ч. 1. – С. 193–196.

Ханенко Б.И., Ханенко В.Н. Древности русские. Кресты и образки: [в 2 вып.]. – Киев, 1900. – Вып. II.

Ханенко Б.И. и В.Н. Древности Приднепровья и побережья Черного моря. – Киев, 1907. – Вып. VI.

Хойновский И.А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 года. – Киев, 1893.

Хойновский И.А. Краткие археологические сведения о предках славян и Руси и опись древностей собранных автором с объяснениями и XX таблицами рисунков. – Санкт-Петербург, 1896.

Чернев Н. Каменные и глиняные иконки княжеской эпохи // Киевская старина. – 1899. – Т. LXVI, август: Археологическая летопись. – С. 93–97.

Enkolpia: The Holy and Great Monastery of Vatopaidi / Y. Ikonomaki-Papadopoulou, B. Pitarakis, K. Loverdou-Tsigarida. – Mount Athos, 2001.

The Glory of Byzantium. Art and Culture of the Middle Byzantine Era A.D. 843–1261 / [ed. H.C. Evans, W.D. Wixom]. – New York, 1997.

Kalavrezou-Maxeiner I. Byzantine Icons in Steatite. – *Byzantina Vindobonensia*, 15. – Vienna, 1985. – Vol. I, II.

Kruk M.P., Sulikowska-Cąska A., Wołoszyn M. Sacralia Ruthenica. Early Ruthenian and Related Metal and Stone Items the National Museum in Cracow and National Museum in Warsaw. – Warszawa, 2006.

ГРЕЧЕСКИЕ КЛЕЙМА НА ЧЕРЕПИЦЕ ДЕСЯТИННОЙ ЦЕРКВИ*

Денис Ёлшин

кандидат исторических наук,
научный сотрудник
Государственного Эрмитажа, Санкт-Петербург

Круг научных интересов:

эпиграфика, история архитектуры, агиография,
история Крыма и Кавказа

Андрей Виноградов

кандидат исторических наук,
доцент Национального исследовательского
университета «Высшая школа экономики», Москва

Круг научных интересов:

архитектура Византии, архитектура Древней Руси,
архитектурная археология

В статье предложена новая интерпретация содержания греческого клейма на 9 фрагментах строительной керамики, обнаруженных в ходе раскопок Десятинной церкви в Киеве в 1914 (Д.В. Милеев), 1948 (М.К. Каргер) и 2005–2008 (Г.Ю. Ивакин) годах. Анализ технологических особенностей фрагментов позволяет удостовериться в том, что они относятся к строительной керамике самой ранней фазы строительства церкви в конце X в. и были произведены на месте, а не являются импортом. Особенности положения клейма и дополнительных борозд позволяют считать, что клейма наносились не на плинфу, а на большеформатную черепицу. Судя по имеющимся материалам, клейма были реверсивными, однострочными и одинакового содержания, которое, предположительно, может быть переведено, как «из черепиц [храма] Богоматери».

Ключевые слова: Десятинная церковь, плинфа, черепица, греческое клеймо.

У статті запропоновано нову інтерпретацію змісту грецького клейма на 9 фрагментах будівельної кераміки, знайдених під час розкопок Десятинної церкви в Києві в 1914 (Д.В. Мілєєв), 1948 (М.К. Каргер) і 2005–2008 (Г.Ю. Івакін) роках. Аналіз технологічних особливостей фрагментів дозволяє упевнитися в тому, що вони відносяться до будівельної кераміки найранішої фази будівництва церкви наприкінці X ст. та були виготовлені на місці, а не імпортовані. Особливості розміщення клейма і додаткових борозен дозволяють вважати, що клейма наносилися не на плінфу, а на великоформатну черепицю. За існуючими матеріалами, клейма були реверсивними, однорядковими й однакового змісту, який, імовірно, може перекладатися, як «з черепиць [храму] Богоматері».

Ключеві слова: Десятинна церква, плінфа, черепиця, грецьке клеймо.

* В данной научной работе использованы результаты проекта «Общее и особенное в динамике культурного и политического развития на Востоке и Западе Европы в X–XVII вв.», выполненного в рамках Программы фундаментальных исследований НИУ ВШЭ в 2016 году.

The new interpretation is given for the Greek stamp on the 9 fragments of the building ceramics of the Tithe Church in Kiev, which had been revealed in the course of the excavations in 1914 (Dmitry Milejev), 1948 (Michael Karger), and 2005–2008 (Gleb Ivakin). Considering the technological features of the fragments gives the confidence that they originate from the earliest building phase of the church, the late 10th century, and were produced locally and not imported. The position of the stamp and the fingermarks on the surface convince that the fragments belong not to the bricks but the large-size roof tile. Judging from the materials under consideration, the stamps were reversive, one-lined, and of the same contents, which may be presumably read as «of the tile of the [church of the] God-bearer».

Keywords: *Tithe Church, brick, tile, Greek stamp.*

Впервые греческие клейма на строительной керамике Десятинной церкви стали широко известны после раскопок М.К. Каргера в 1948 году. В описании плинфы храма исследователь упомянул о находке двух фрагментов с рельефными греческими надписями, но ввиду фрагментарности клейм не решился расшифровать их, хотя сам характер клейм позволил исследователю приписать авторство византийским мастерам [Каргер, 1958, с. 455; 1961, с. 95]¹. Точное место обнаружения фрагментов не было указано², но нет сомнений в том, что они происходят из раскопа в 15 м к западу от западной стены древнего храма, рядом с упавшим блоком стеновой кладки «закомары» [Каргер, 1961, с. 51–54].

В 1996 году был опубликован фрагмент с греческим клеймом из фондов НМИУ, найденный еще в 1914 году при раскопках на усадьбе Десятинной церкви [Церква Богородиці, 1996, с. 113]. На основании трех перечисленных фрагментов попытку прочтения греческих клейм предпринял В. Ставиский. По его мнению, все эти фрагменты относились к одному клейму, которое содержало надпись «ΘΕΟΜΗΤΩΡ (sic!)» (редкий термин для Богоматери) [Ставиский, 1996].

Новые археологические раскопки Десятинной церкви 2005–2011 годов принесли новые находки. В 2009 году одним из авторов данной статьи была осуществлена попытка обобщения археологического материала, а А.А. Евдокимовой – прочтения текста клейма [Ёлшин, Евдокимова, 2009]. К настоящему моменту оказалось возможным существенно

пересмотреть выводы, изложенные в той публикации. В статье были учтены 4 фрагмента из работ 2005–2007 годов, еще 2 фрагмента было найдено в 2008 году [Івакін, Іоаннісян, 2008, с. 207, рис. 15]. Таким образом, всего в настоящее время известно 9 фрагментов (см. приложение) (ил. 1: 2).

Клейма представляют собой вдавленное поле (глубина 0,3 см) с рельефными буквами. Ширина рамки клейма сохранилась только на фрагменте № 3 – 4,6 см. В разрезе края рамки имеют наклонную форму, края букв вертикальные. Верхняя плоскость букв совпадает с поверхностью, на которой оттиснуто клеймо. Надпись оттиснута ретроградно, что говорит о неумении резчика работать со штемпелем. Высота букв клейма разнится от 3,2 (крайняя левая буква в нашей реконструкции текста) до 4,5 (вторая справа) см. Одинаковый характер и глубина рельефа клейм не оставляют сомнений в том, что все 9 фрагментов относятся, по крайней мере, к одному и тому же типу клейм, оттиснутых одной или несколькими матрицами. Что касается самой матрицы, то она, скорее всего, была металлической, на что указывает четкость деталей букв. Это особенно примечательно тем, что металлические матрицы для клеймения плинф неизвестны на византийском материале [Bardill, 2004, p. 6].

Совмещение прорисовок показало, что 5 из известных фрагментов (№ 1, 2, 3, 7 и 8) относятся к крайней правой части одной и той же надписи (длина 13,9 см от торца рамки). Фрагменты перекрывают друг друга, следовательно, они относятся к 5 разным оттискам.

¹ Одно из клейм опубликовано М.К. Каргером зеркально (рис. 1: 3) [Каргер, 1958, табл. LXXX].

² Возможно, к одному из фрагментов относится упоминание от 28.07.1948 года о находке «фрагмента с надписью» на глубине 1,2 м в кв. У24 раскопа КД-48-1 (НА ИИМК РАН. РА, ф. 35. 1948 г., д. 101. М.В. Малевская. Дневник Киевской археологической экспедиции 1948 г., л. 33); другое упоминание находим в полевой описи: «№387. 27.07.1948. Раскоп КД-48-1. Кв. У-25. Гл. 0,90. Фрагмент кирпича с клеймом. 1 шт. Инв. № 324» (НА ИИМК РАН. РА., ф. 35. 1948 г., д. 85, л. 20).

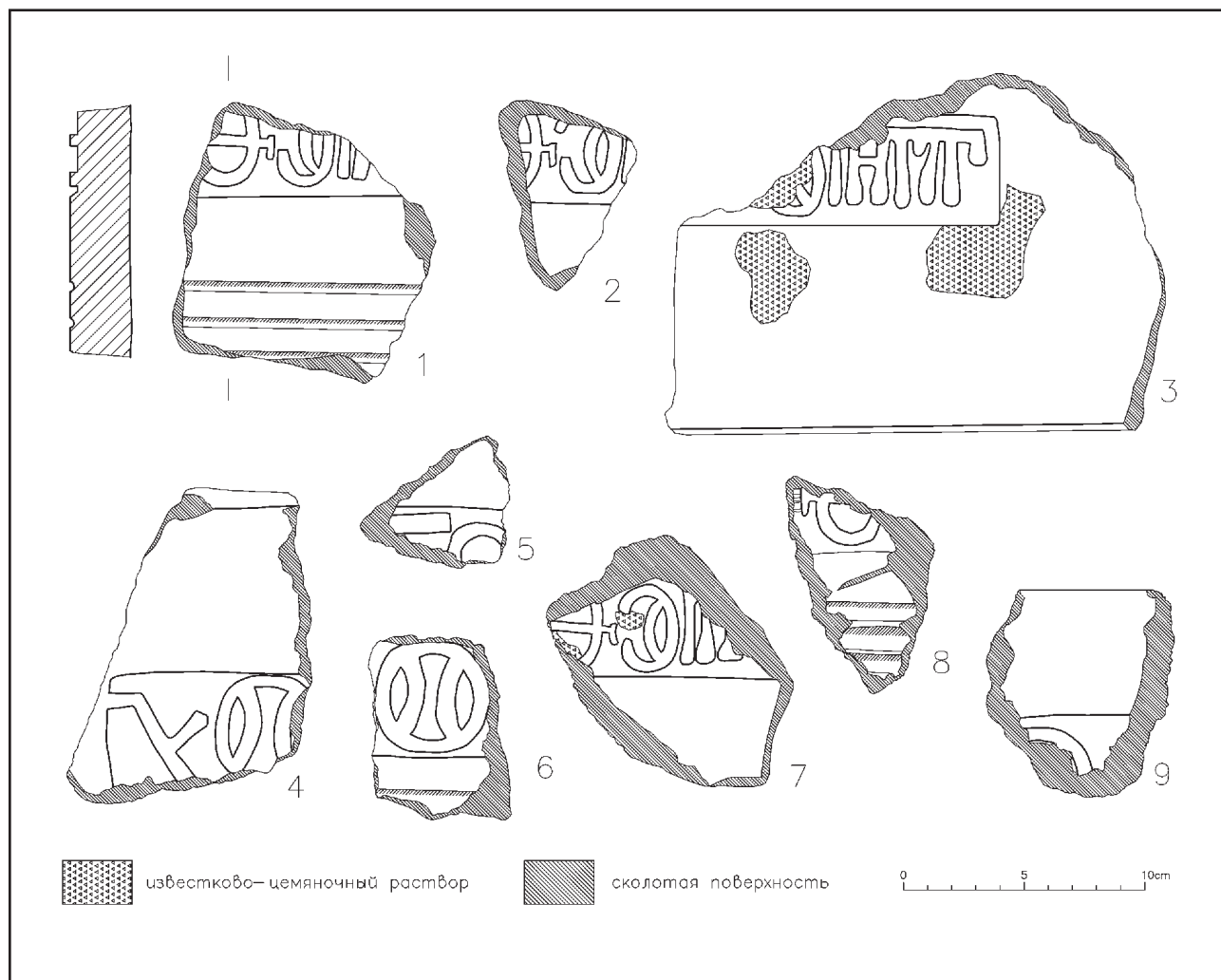
Ил. 1. Фрагменты строительной керамики с клеймами из раскопок Десятинной церкви (номера фрагментов приведены согласно Приложению)

Еще один фрагмент (№ 5), судя по кривизне правой буквы, дополняет эту часть надписи (длина не менее 15,8 см). Другие 3 фрагмента (№ 4, 6 и 9) дополняют друг друга и относятся к левой части надписи (длина 8,9 см от торца рамки). Таким образом, если фрагменты составляли однострочную надпись (то есть являются оттиском одного и того же штампа, что более вероятно, исходя из чрезвычайно малого количества фрагментов³), длина надписи вместе с рамкой составляла не менее 25 см.

Однако реконструкцию полного чтения надписи следует предварить рассмотрением того, на чем и где были оттиснуты клейма. К сожалению, мы имеем дело с малым числом очень небольших фрагментов. Тем не

менее, по нескольким технологическим параметрам они совершенно однотипны. Плоская поверхность фрагментов, на которой оттиснуты клейма, и поверхность торцов гладкие, а противоположная плоская поверхность – неровная и носит следы заглаживания. Торцы (на фрагментах № 3, 4 и 9) не перпендикулярны плоским поверхностям и слегка скошены таким образом, что образуют тупой угол с поверхностью, на которой оттиснуто клеймо. Следы на поверхностях свидетельствуют о формовке в неразборной форме с дном, при которой гладкие поверхности, в том числе и поверхность с клеймом, являются отпечатком формовочного ящика [Сиромятников, 2004, с. 254]. Такой тип формовки, а также толщина 2,5–3 см характерны для стандартной ква-

³ Следует оговорить, что после обнаружения фрагмента клейма в 2005 году на протяжении всего периода раскопок 2005–2011 годов был обеспечен массовый просмотр всех самых малых фрагментов (несколько тысяч) строительной керамики.

Ил. 2. Прорисовки фрагментов с клеймами. Прорисовка Д.Д.Ёлишина

дратной плинфы размерами 30×30 см (другие размеры практически не встречаются⁴), которая была зафиксирована *in situ* в целом виде в конструкциях фундаментов и нижних частей стен галерей Десятинной церкви, а во фрагментах – в конструкциях подошвы (стяжке поверх деревянных субструкций) апсидной части и в засыпке «пустого» рва между восточными подкупольными опорами. Кроме Десятинной церкви и соседних с ней гражданских построек, плинфа подобного облика не встречается *in situ* ни в одном из монументальных памятников Киева домонгольского времени, что позволяет уверенно датировать этот тип плинфы временем летописного строительства храма (989–996 гг.). Аналогичный характер формовки и толщина характерны и для черепицы, впервые выявленной М.К. Кар-

гером в 1948 году [Каргер, 1961, с. 54], и неизвестной в других киевских сооружениях XI–XIII вв.

Черепица Десятинной церкви представлена плоскими прямоугольными без бортиков (соленами) и узкими желобчатыми (калпитерами, вероятно, относившимися к коньковой части кровли) (находки 2005–2011 гг.). Плоские черепицы размерами 65×35×2,5–3 см имеют очень незначительный изгиб по длине и ширине в противоположных направлениях – на небольших фрагментах он не фиксируется, что делает их неотличимыми от фрагментов плинфы. Характерной чертой черепицы является метка в виде лунарного эпсилона с удлиненной центральной горизонталью, нанесенная по гладкой вогнутой поверхности необожженной черепицы одновременно тре-

⁴ Единственным исключением являются две плинфы с кириллическими граффито «ЩИ», имеющие размеры 36×29×2,5–3 см [Івакін, Іоаннісан, 2008, с. 201, рис. 10].

Ил. 3. Фрагменты черепицы Десятинной церкви. Фото Д.Д.Ёлишина 2005–2011 гг.

мя пальцами⁵ (ил. 3). Тройные борозды изредка встречаются и на плинфе, но только в виде дугообразной метки.

В работе 2009 года одним из авторов данной статьи был предложен вариант реконструкции клейма в виде двух полей, исходя из убеждения, что фрагменты с клеймами относятся к плинфе, как это было указано М.К. Каргером и другими. Это утверждение мы теперь склонны пересмотреть по следующим причинам.

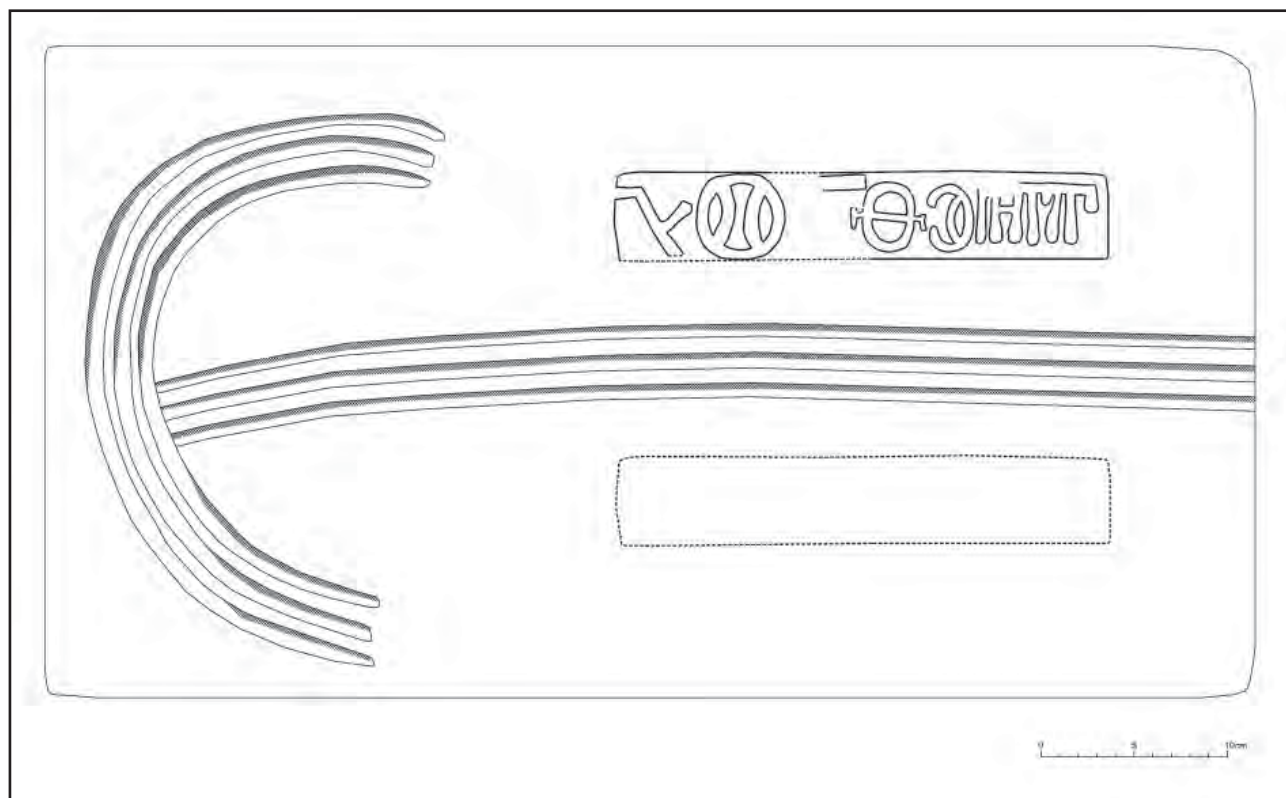
Только в одном случае (№ 3) известен размер поля между правым краем клейма и краем изделия, которое составляло не менее 6,5 см. Если клеймо было однострочным (как указывалось выше, не менее 25 см), оно не могло бы поместиться полностью на стандартную плинфу, но вполне могло быть размещено на черепице, имевшей большие размеры.

В трех случаях (№ 1, 4 и 9) рамка клейма расположена параллельно торцевой части, что

позволяет полагать, что клеймо всегда наносилось в согласии с осями керамического изделия. Тем не менее, матрица клейма не была закреплена в самой форме, поскольку расстояние от торца до рамки разное – от 5,2 до 8 см. Следовательно, клеймо наносилось на необожженный сырец уже после изъятия его из формовочного ящика, вероятно, с помощью штемпеля. На трех фрагментах (№ 1, 6 и 8) фиксируются следы тройной борозды, нанесенной (до или после) параллельно клейму на расстоянии 1–3,5 см от нижней рамки клейма. Такое взаимное расположение бороздчатой метки и клейма длиной не менее 16 см практически исключает возможность того, что эти фрагменты являются фрагментами плинфы, а не черепицы. Наконец, фрагменты № 2 и 3 имеют явную вогнутость поверхности с клеймом.

Все фрагменты с клеймами изготовлены из керамического теста из каолиновых глин,

⁵ М.К. Каргер опубликовал рисунок целой черепицы, на которой лунарный эпсилон имеет удлиненные центральную горизонталь и концы дуги, достигающие до короткого торца. На некоторых черепицах концы дуги обрывались гораздо раньше (НГМ КП 33677-80 (НГОМЗ)).

Ил. 4. Реконструкция черепицы Десятинной церкви с греческим клеймом. За основу реконструкции взята черепица из раскопок М.К. Каргера 1948 г. (НГМ КП 33677-80). Прорисовка Д.Д. Ёлишина

розово-оранжевого цвета, с большой примесью фракции специально раздробленного мелкого шпата с острыми краями. Такой состав керамического теста свойственен как для фрагментов черепицы из развалов строительного материала, так и для плинфы, в том числе и зафиксированной *in situ*⁶. Но значительный процент плинфы со скошенными торцами имеет тесто алевроитовых глин, совершенно не представленное среди находок черепицы.

Наконец самое ничтожное количество найденных за все время исследований Десятинной церкви фрагментов, возможно, является следствием того, что кровельный материал, во-первых, составлял меньший процент по сравнению с количеством плинфы, а во-вторых, оказался разобран местными жителями в первую очередь после прекращения функционирования храма⁷. Следует отметить

также, что только фрагменты № 1, 3, 4 и 7 имеют следы строительного раствора, на который крепился кровельный материал. Возможно, это связано с тем, что черепица Десятинной церкви на протяжении XI–XIII вв. подвергалась выветриванию и воздействию осадков.

Таким образом, мы считаем, что фрагменты № 1–4 и 9 несомненно являются фрагментами клейменной черепицы. Поскольку на их основе реконструируется однострочная надпись длиной около 25 см (см. выше), которая не могла поместиться на плинфу шириной 30 см при боковом поле в 6–7 см, то мы склонны расширять эти выводы на всю подборку находок⁸. Исходя из вышеизложенных параметров, можно вполне уверенно реконструировать расположение клейма параллельно длинному торцу черепицы в поле, свободном от бороздчатой метки. При этом клейма большинства фраг-

⁶ Количество фрагментов строительной керамики такого состава керамического теста не оставляет сомнений в том, что и клейменные образцы были изготовлены на строительной площадке в Киеве.

⁷ Это предположение оставляет вероятность будущего обнаружения клейменных фрагментов при раскопках средневекового культурного слоя Киева.

⁸ В силу чрезвычайной схожести керамического материала невозможно полностью исключить вероятность того, что клеймо, наносимое на черепицу, могли нанести и на плинфу.

ментов (№ 1, 4, 6, 8, 9) были обращены верхом надписи к длинному торцу черепицы, а низом надписи – к продольной перекладине метки, и только клеймо фрагмента № 3 – наоборот, низом надписи к длинному торцу (ил. 4).

Еще до реконструкции общего вида клейма стало понятно, что его надпись прочтена В. Стависким без учета ее ретроградности, т. е. задом наперед, и потому его чтение принято быть не может. А.А. Евдокимова не дала окончательного прочтения надписи, предложив для двух ее частей по несколько вариантов. Для первой, с учетом ее несомненно лигатурного характера, были реконструированы как возможные чтения T(I)MHIΘΣΘ/T(I)MHIΣOΘ/T(I)MAIOΣΘ и ΠHIZOΘ/ΠANIOΣΘ/ΠANIZOΘ/ΠAAIOΣΘ. Как мы видим, большое число вариантов достигается здесь за счет комбинаций реконструкций двух половин соответственно как T(I)M/ΠHIZOΘ/ΠANIZOΘ и ΣOΘ/OΣΘ. Однако слитное написание верхних частей первый трех букв (подражающее, очевидно, минускулу) исключает чтение ΠHIZOΘ. По той же причине приходится исключить и вариант T(I)M, да и пропуск буквы выглядит здесь совершенно не оправданным. Итак, из предложенных Евдокимовой вариантов для начала слова можно было бы оставить только ΠAAI и ΠANI (еще один возможный вариант ΠTHI приходится отклонить из-за значительного наклона вертикали у второй буквы). Впрочем, внимательное изучение фрагмента № 7 показывает, что верхнее окончание йоты соединилось с предшествующей альфой/этой горизонтальным штрихом, так что данные варианты приходится модифицировать в ΠAAΓI/ΠANΓI, ΠAATI/ΠANTI или ΠAAP/ΠANΠ.

Что же касается реконструкции продолжения надписи, то тут ключевым является установление факта ее однострочного характера (см. выше). Соответственно, та тета, которая стоит у Евдокимовой в конце реконструкции строки В, но не может быть окончанием греческого слова, на самом деле, является началом второго слова надписи и перед ней должен быть поставлен словораздел. Это второе слово надписи состоит из теты, несохранившейся буквы под титлом, омикрона/

лигатуры и ипсилона. Начало слова с теты, наличие обозначающего сокращение титла и окончание на обозначающий gen. sing. ипсилон сводит все возможные варианты реконструкции к двум: θ(ε)οῦ «Бога» и θ(εοτό)κου «Богородицы», однако только во втором случае присутствует стоявшая под титлом буква, которая оказывается каппой. Следовательно, то, что стоит между ней и ипсилоном, – это не лигатура (как считала Евдокимова, предлагая несколько ее расшифровок), а украшенный дополнительными штрихами омикрон (ср. также ниже, о надписи на карнизе).

Этот «маньеристический» характер палеографии (ср. также апекс-«переросток» у ипсилона) следует принимать во внимание и при реконструкции первого слова надписи. Сравнение формы его последней буквы с омикроном во втором слове ясно показывает, что здесь мы также имеем дело с украшением буквы дополнительным штрихом – на сей раз это сигма. Итак, совместив эту сигму с реконструированным выше началом первого слова, мы получим формы ΠAAΓIZ/ΠANΓIZ, ΠAATIZ/ΠANTIZ (вариант ΠAAPIZ/ΠANΠIZ невозможен из-за обязательного превращения группы ΠΣ в Ψ), причем ввиду отсутствия титла, имеющегося у θ(εοτό)κου, это не может быть сокращение. Тогда единственными осмысленными вариантами для реконструкции оказываются слова на πλάτ-, вписывающиеся (с учетом итацизма) в реконструируемый нами текст ΠAATIZ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ: πλάτης (gen. sing.) «широкого объекта», πλατύς (nom. sing.) «широкий», πλατεῖς (nom. pl.) «широкие». Из них всех самым подходящим по смыслу вариантом кажется первый: греческое слово πλάτη означает некий широкий объект и имело уже в античности большой спектр технических значений: лопасть весла, весло; лопата-веялка; пастуший посох; лопатка (анат.); широкое ребро; лист (папируса); чаштокол⁹. Византийский лексикограф Гесихий добавляет к ним также следующие: ствол дерева; вид корабля¹⁰. Можно осторожно предположить, что в данном случае оно означает лист черепицы, а всю надпись следует переводить как «из черепицы [храма] Богороди-

⁹ См.: <http://stephanus.tlg.uci.edu/ljsj/#eid=86068&context=ljsj&action=hw-list-click>.

¹⁰ κορμός· πλάτη, ἀπὸ τοῦ εἰς ὀλίγον κεκορμάσθαι· πλάτη δὲ εἶδος πλοίου [Latte, 1966, p. 3644].

цы». Действительно, обозначения храмов, для которых предназначалась строительная керамика, известны на ранневизантийских клеймах [Ορλάνδος, 1952, с. 242; Bardill, 2004, vol. 1, p. 312–314; 359–361; vol. 2, pl. 965–971; 1325–1340].

Приложение. Каталог фрагментов клейма с греческой надписью¹¹ (ил. 1, 2)

1. Фрагмент из раскопок Д.В. Милеева и С.П. Вельмина на усадьбе Десятинной церкви (1914 г.). Точное место находки неизвестно.

Размеры 10+ × 11, 5+ × 2–2,5 см. Торцевые части обломаны. На расстоянии 3,5 см от нижней рамки клейма пальцами нанесена метка в виде трех борозд, параллельных рамке клейма. Тесто каолиновое, розово-оранжевого цвета, насыщено мелким колотым шпатом.

Хранится: НМИУ. Колл. в-21, № 4458.

2. Фрагмент из раскопок М.К. Каргера около Десятинной церкви (1948 г.). Предположительно раскоп 1 (15 м к западу от западной стены древней церкви). Полевой шифр КД-48/610.

Размеры 4+ × 8+ × 2,5–3 см. Тесто каолиновое, розово-оранжевого цвета, с мелким колотым шпатом. Торцевые части обломаны.

Хранится: НГОМЗ. НГМ КП 33677-15.

3. Фрагмент из раскопок М.К. Каргера около Десятинной церкви (1948 г.). Предположительно раскоп 1 (15 м к западу от западной стены древней церкви).

Размеры 19+ × 14+ × 2,5 см. Тесто каолиновое, розового цвета, с мелким колотым шпатом. Рамка клейма параллельна торцу, расстояние между торцом и нижней рамкой клейма 8 см. Расстояние от правого края рамки до скола 6,5 см. Торец слегка скошен. Следы известково-цемяночного раствора на клейме.

Хранится: НГОМЗ. НГМ КП 33677-18.

4. Фрагмент из раскопок Г.Ю. Ивакина (2005 г.). Подъемный материал.

Размеры 9,5+ × 12+ × 2,5–3 см. Тесто каолиновое, оранжевого цвета, с мелким колотым шпатом. Рамка клейма параллельна тор-

цу, расстояние между торцом и верхней рамкой клейма 6,5 см. Расстояние от левого края рамки до скола 1,8 см. Торец скошен.

Хранится: ИА НАНУ (временно).

5. Фрагмент из раскопок Г.Ю. Ивакина (2007 г.). Раскоп 5 (к северу от северо-западного угла храма).

Размеры 6+ × 5+ × 2,5 см. Тесто каолиновое, оранжевого цвета, с мелким колотым шпатом. Торцевые части обломаны.

Хранится: ИА НАНУ (временно).

6. Фрагмент из раскопок Г.Ю. Ивакина (2007 г.). Раскоп 5 (к северу от северо-западного угла храма). Кв.30В, пл. -30 – -60.

Размеры 5+ × 7,5+ × 2,5 см. Тесто каолиновое, оранжевого цвета, с мелким колотым шпатом. На расстоянии 1 см от нижней (?) рамки клейма пальцами нанесена метка в виде борозды, параллельной рамке клейма. Торцевые части обломаны.

Хранится: ИА НАНУ (временно).

7. Фрагмент из раскопок Г.Ю. Ивакина (2007 г.). Раскоп 5 (к северу от северо-западного угла храма). Кв. 30Б, гор. Б.

Размеры 10,5+ × 10,5+ × 2,5–3 см. Тесто каолиновое, розово-оранжевого цвета, с мелким колотым шпатом, на поверхности следы пережога (оплавленность). Торцевые части обломаны. Следы известково-цемяночного раствора на клейме.

Хранится: ИА НАНУ (временно).

8. Фрагмент из раскопок Г.Ю. Ивакина (2008 г.). Раскоп 1 (апсидная часть храма). Слой засыпки раскопа 1908 г.

Размеры 9+ × 9+ × 2,5 см. Тесто каолиновое, оранжевого цвета, с мелким колотым шпатом. На расстоянии 2 см от нижней рамки клейма пальцами нанесена метка в виде трех борозд, параллельной рамке клейма. Торцевые части обломаны.

Хранится: ИА НАНУ (временно).

9. Фрагмент из раскопок Г.Ю. Ивакина (2008 г.). Раскоп 5 (к северу от северо-западного угла храма). Ю прирезка, мешанный слой.

¹¹ Сохранена и продолжена нумерация фрагментов, использованная в статье 2009 года. Размеры даны с учетом горизонтальной ориентировки клейма.

Размеры 8,5+ × 7,5+ × 2,5 см. Тесто каолиновое, оранжевого цвета, с мелким колотым шпатом. Рамка клейма параллельна торцу, расстояние между торцом и верхней (?) рамкой клейма 5,2 см. Торец слегка скошен. Хранится: ИА НАНУ (временно).

Источники и литература

Ёлишин Д.Д., Евдокимова А.А. Плинфа с греческими клеймами из раскопок Десятинной церкви в Киеве // *Archaeologia Abrahamica: исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама* / ред.-сост. Л.А. Беляев. – Москва, 2009. – С. 203–211.

Івакін Г.Ю., Іоаннісіян О.М. Перші підсумки вивчення Десятинної церкви у 2005–2007 рр. // *Дньєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*. – Київ, 2008. – С. 191–213.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки истории материальной культуры древнерусского города. – Т. 1. – Москва; Ленинград, 1958.

Каргер М.К. Древний Киев. Очерки истории материальной культуры древнерусского города. – Ленинград, 1961. – Т. 2. Памятники киевского зодчества X–XIII вв.

Сиром'ятников О.К. До питання про формування плінфи із скошеними краями X–XI ст. // *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст.* – Київ, 2004. – С. 248–254.

Ставицький В. Грецькі написи з церкви Богородиці Десятинної у Києві // *Записки наукового товариства імені Шевченка*. – Львів, 1996. – Т. ССXXXI. – С. 182–188.

Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-річчя освячення. – Київ, 1996.

Bardill J. Brickstamps of Constantinople. – New-York, 2004. – Vol. 1.

Latte K. Hesychii Alexandrini lexicon. – Copenhagen, 1966. – Vol. 2.

Ορλάνδος Α. Η. *ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*. – Αθήνα, 1952.

Список сокращений

ИА НАНУ – Институт археологии Национальной академии наук Украины
ИА ИИМК РАН – Научный архив Института истории материальной культуры Российской Академии наук
НГОМЗ – Новгородский государственный объединенный музей-заповедник
НИУ ВШЭ – Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»
НМИУ – Национальный музей истории Украины

БРАТСЬКІ МОГИЛИ 1240–1241 РОКІВ БІЛЯ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

Олексій Комар

*кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу історико-археологічних
досліджень Музею історії Десятинної церкви*

Коло наукових зацікавлень:

*історія та археологія ранньосередньовічних номадів,
східних слов'ян переддержавного періоду, Давньої Русі
IX–X ст.*

Віталій Козюба

*провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу історико-археологічних
досліджень Музею історії Десятинної церкви*

Коло наукових зацікавлень:

*археологія та історія Києва і Київської землі доби
середньовіччя*

Статтю присвячено аналізу колективних давньоруських поховань біля Десятинної церкви в Києві, здійснених після захоплення міста монголами у грудні 1240 року.

Ключові слова: *Київ, Десятинна церква, Давня Русь, монгольське вторгнення, колективні могили, XIII ст.*

Статья посвящена анализу древнерусских коллективных захоронений возле Десятинной церкви в Киеве, возникших после взятия города монголами в декабре 1240 года.

Ключевые слова: *Киев, Десятинная церковь, Древняя Русь, монгольское вторжение, коллективные могилы, XIII в.*

The paper examines Old Rus' sian mass graves in vicinity of Desyatynna Church in Kyiv, emerged in December 1240 after the seizure of the city by Mongols.

Keywords: *Kyiv, Desyatynna Church, Old Rus', Mongol invasion, mass burials, 13th century.*

Останні миті існування давньоруської церкви Богородиці Десятинної пов'язані з епізодом штурму Києва в грудні 1240 року військами Великого монгольського улусу.

Писемних даних про цю подію до нас дійшло небагато, а подробиці зберіг лише Іпатієвський літопис: «Взиидоша Татарѣ на стѣны и сѣдоша того дне и ноци. Гражанѣ же создаша паки другии град школо стое Бѣѣ. Наоутрѣа

же прѣдоша на нѣ и быѣ брань межи ими велика. Людем же, оузбѣгшимъ и на цркъвь и на комарь цркъвныя и с товары своими, ѿ тагости повалишаса с ними стѣны цркъвныя. И приять быѣ град сице воими» [ПСРЛ 2001, т. 2, стб. 784–785]. Дослідники-текстологи досі по-різному оцінюють час створення літописної розповіді про завоювання Русі монголами та Києва зокрема, ступінь її достовірності та кола

використаних джерел, виділяючи, зокрема, «книжні» цитати та парафрази [Толочко, 2014], а також суперечності фактичним повідомленням в арабських та китайських джерелах [Майоров, 2009; 2012 а; 2012 б; 2015]. Наразі можна лише констатувати, що переказ про падіння Києва не належить очевидцеві і не створений «за гарячими слідами» у 1240 році, а входить до складу пізнішої оповіді, записаної не раніше 1251 року (вірогідно, у 60-х роках XIII ст.).

Альтернативними видами джерел володіє археологія, яка достатньо давно залучається і до реконструкції подій 1240 року в Києві. Уже перші розкопки садиби Десятинної церкви у 20–30-х роках XIX ст. принесли незвично велику кількість скарбів ювелірних виробів XIII ст., схованих, але так і не знайдених своїми власниками. Проте в повідомленнях про даний етап досліджень нічого не згадувалося про рештки загиблих людей, знайдених на місці під завалами решток Десятинної церкви.

Відповідь на цю загадку, як здавалося, дали пізніші розкопки. Так, 1907 року на північний схід від апсид Десятинної церкви В.В. Хвойка виявив велике колективне поховання, інтерпретоване як братська могила загиблих під час штурму монголами Києва і пов'язане з Десятинною церквою завдяки знахідці запрестольного хреста [Хвойка, 1913, с. 75]. А 1939 року під час розкопок самої Десятинної церкви експедиція М.К. Каргера відкрила т. зв. «тайник» – глибоку яму, заповнену у верхній частині розвалами архітектурних частин церкви, а під ними на кількох рівнях і в бічній ніші містилися рештки 6 осіб та 2 собак. Потужний шар вугілля на дні й обгорілі кістки людей вказували на загибель церкви в сильній пожежі, а знайдені в об'єкті дорогоцінності, фрагменти дорогих тканин, предмети озброєння, ювелірні формочки тощо маркували зібрання в одному місці людей різного соціального статусу зі своїм найдорожчим майном [Каргер, 1941, с. 83–85; 1949, с. 82–90; 1950, с. 118–140].

Два згадані археологічні об'єкти стали згодом «хрестоматійними» для ілюстрації як всього епізоду знищення Києва монголами, так і загибелі людей у Десятинній церкві зокрема [Каргер, 1958, с. 488–515; Толочко, 1976, с. 198–202; 1980, с. 213–215; Кирилович, 1982, с. 126–135 та ін.]. Проте їх інформацій-

ний потенціал та інтерпретація потребують ретельного перегляду в світлі нових досліджень давньоруських колективних поховань Києва [Ивакин, Комар, 2016].

У 1907 році В.В. Хвойка проводив археологічні дослідження фундаментів давньоруського палацу на обриві схилу на північний схід від огорожі садиби Десятинної церкви (іл. 1: 1; 2: 1). Під час розкопок над фундаментами палацу було знайдено масове поховання: «Тут було виявлено величезну кількість людських кістяків обох статей і різного віку, починаючи з дитячого. Деякі черепи були розсічені й розламані; при деяких небіжчиках на шиї виявилися хрести, а на руках кількох дитячих кістяків були одягнуті скляні браслети. Над цією купою кістяків на невеликій відстані від поверхні землі лежав скелет татарина, характерний монгольський череп якого виявився розсічений бойовою сокирою. На дні братської могили, під кістяками, на залишках давніх фундаментів колись розташованої тут будівлі, був виявлений надзвичайно цікавий хрест грецької роботи» [Хвойка, 1913, с. 75]. Після консультації Н.П. Кондакова, хрест було датовано X ст. й інтерпретовано як запрестольний хрест Десятинної церкви. В.В. Хвойка зробив у публікації висновок: «Дуже вірогідно, що останні захисники Києва, ведучи бій з татарами біля Десятинної церкви і побоюючись, щоб шанована ними святиня не потрапила до рук невірних, поклали цей цінний хрест на дно могили і прикрили його тілами убитих тут воїнів, жінок і дітей» [Хвойка, 1913, с. 75].

А.А. Спіцин зберіг у виписках зі щоденників В.В. Хвойки деяку додаткову інформацію: «...на глиб. 0,7–0,8 м праворуч кілька, а потім безліч кістяків, які лежали рядами в різних положеннях; купа 4,5×2,3 м до фундаменту і підлоги; та діти. Хрест енкалпійон Бориса і Гліба, кам'яний хрест із срібними кінцями (зернь), три маленьких і один великий кам'яні хрестики, скляні браслети, кілька намистин. Хрест сирійський на глиб. 2,2 м, під купою, на залишках кам'яної стіни колишньої будівлі» [цит. за: Корзухина, 1956, с. 341–342]. На плані розкопок В.В. Хвойки пляма могили перекидає східну лінію фундаменту палацу (іл. 2: 2).

Тогочасний рівень документації розкопок був досить невисоким. Замість стратиграфіч-

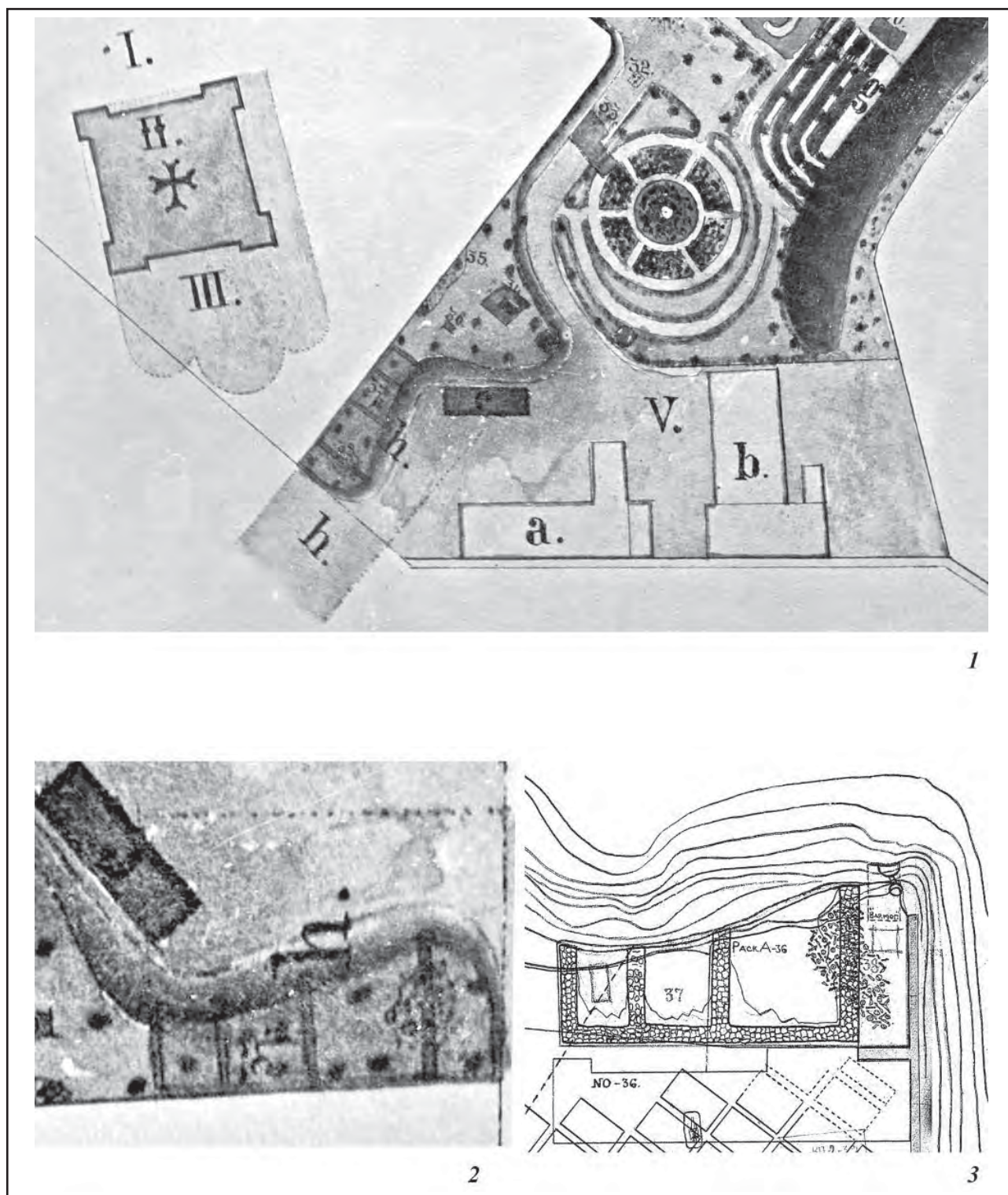

1

2

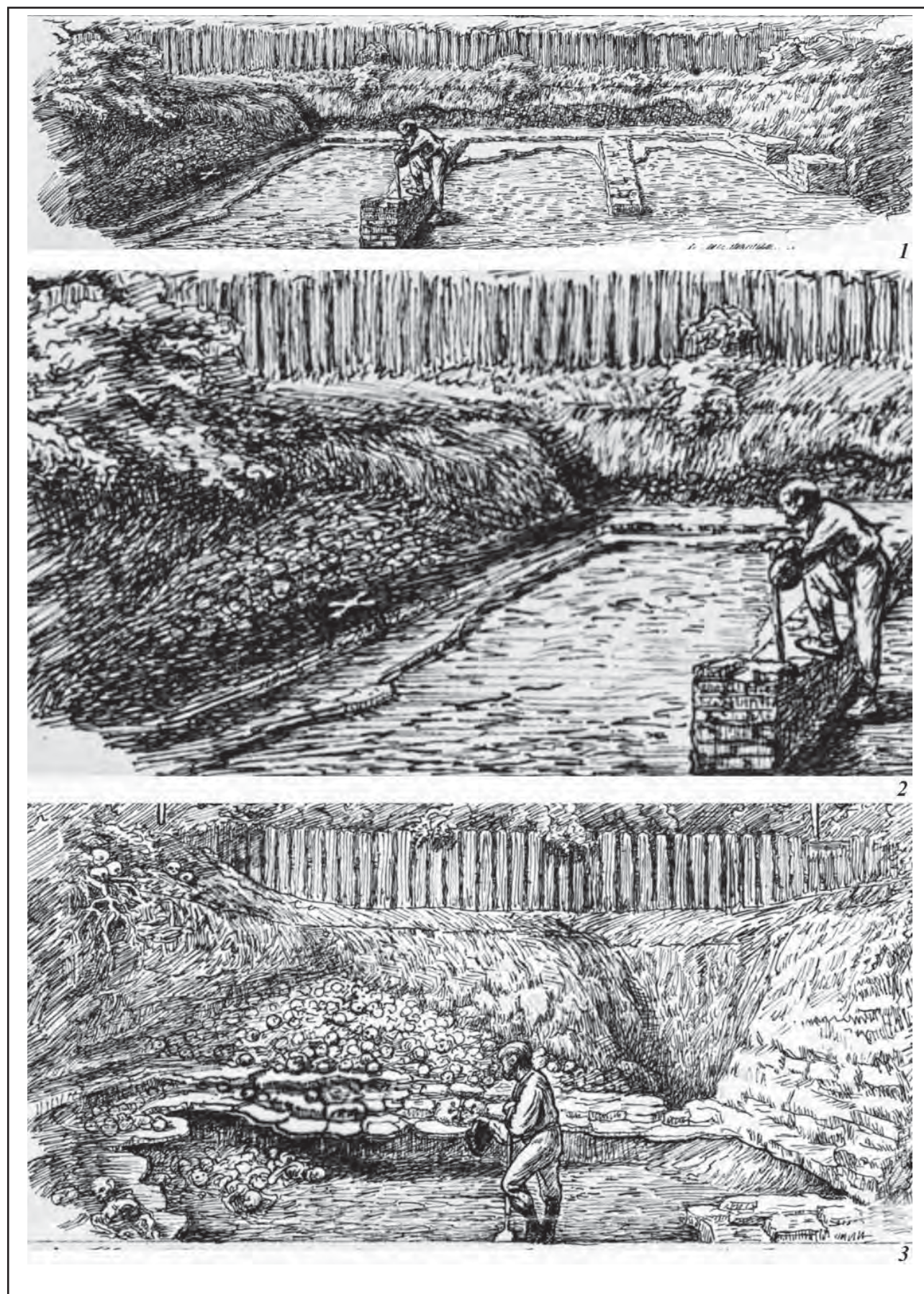
*Іл. 1. Розташування братської могили над «східним» палацом:
1 – 1908 р. Архів В.В. Хвойки; 2 – 1936 р. НА ІА НАНУ*

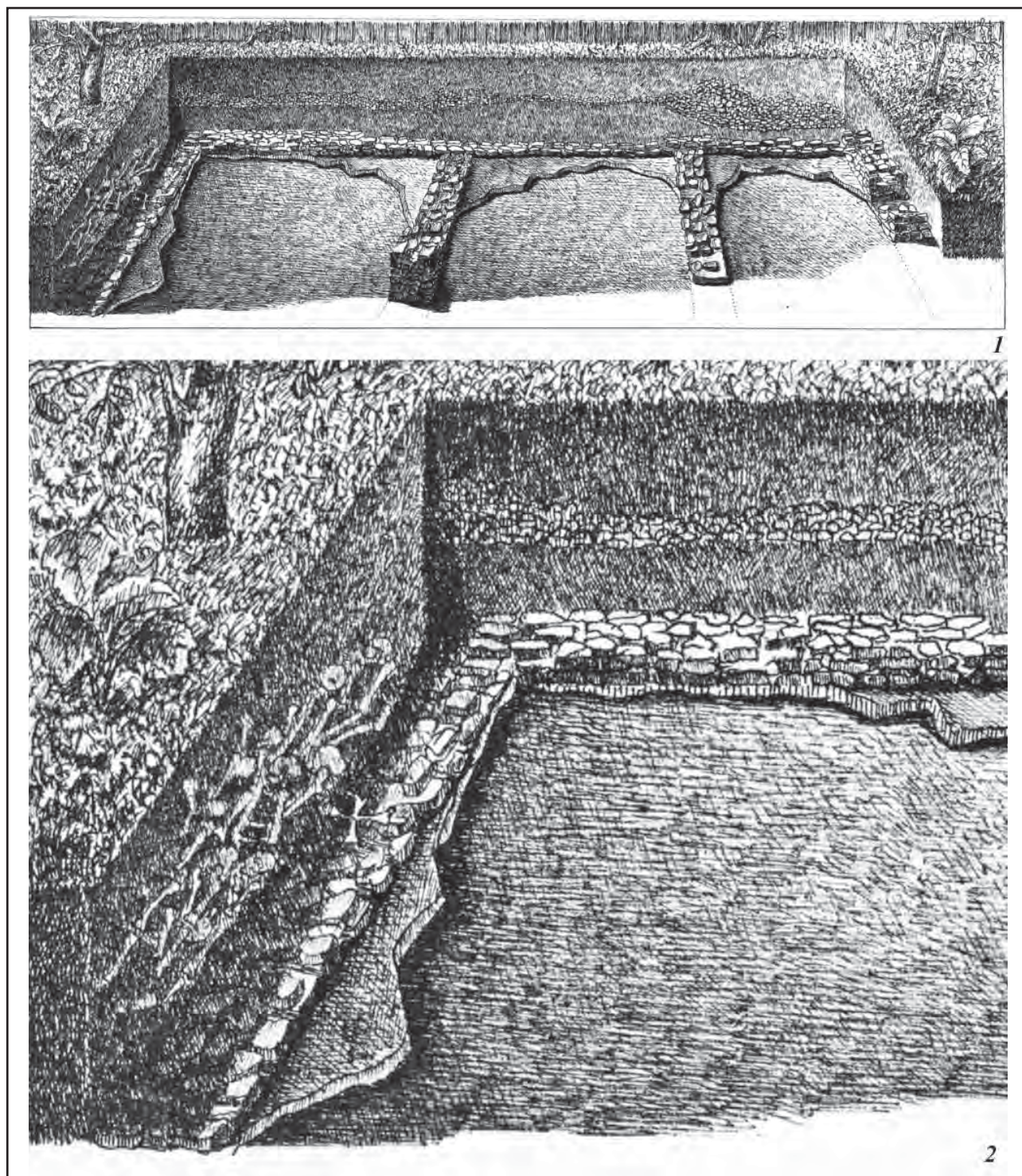
**Іл. 2. Братська могила та «східний» палац. Розкопки 1907 і 1936 рр.:
1, 2 – за планом В.В. Хвойки; 3 – за планом Г.Ф. Корзуніної**

них розрізів до нас дійшли лише три рисунки палацу після його розкриття, виконані художником [Козюба, 2010, рис. 8]. На всіх трьох могилу показано інакше. На першому рисунку – схематичним нагромадженням (іл. 3: 1, 2); на другому – купою черепів (іл. 3: 3); на

третьому – скупченням довгих кісток кінцівок із принаймні частковою імітацією їх анатомічного порядку (іл. 4: 1, 2), що не дозволяє зробити висновки про реальний стан кістяків на момент захоронення. Лише останній рисунок передає стратиграфію південної стінки

Іл. 3. Братська могила та «східний» палац. Розкопки 1907 р. Архів В.В. Хвойки

Іл. 4. Братська могила та «східний» палац. Розкопки 1907 р. Архів В.В. Хвойки

розкопу, на якій видно завал будівельних решток, яких немає у східній стінці з братською могилою (іл. 4: 2). Якщо він передає адекватно стратиграфію, то колективне поховання було здійснено на місці вже повністю розібраного до фундаменту палацу. Згідно з описом знайдених при кістяках предметів, це колективне поховання було здійснено, безумовно, у давньоруський час.

Улітку 1936 року палац повторно досліджувала експедиція Інституту історії матеріальної культури АН УРСР, формально очолювана «червоним директором» інституту М.І. Ячменьовим, а реально – археологом Т.М. Мовчанівським. Розкопки охопили у т. ч. не розкопану В.В. Хвойкою ділянку на схід від палацу (іл. 1: 2), на якій було знайдено продовження братської могили та камерне похован-

ня X ст. (іл. 2: 3). У короткому повідомленні згадувалося: «У східній частині садиби, біля вул. Короленка, викопано було багато людських скелетів. За знайденими при них металевими речами (хрестики, пряжки, гудзики) датувати ці скелети слід XIII ст. Можливо, це рештки побитих під час нападу Батия в 1240 році киян» [Ячменьов, Молчановський, 1936, с. 59–60]. Публікація супроводжувалася фотографією (іл. 5: 2), на якій видно перерізані фундаментом цегляної огорожі садиби Десятинної церкви кістяки колективного поховання. «Більша частина цієї купи скелетів була розібрана під час прокладання цегляної огорожі Десятинної церкви. Серед кістяків трапилося кілька хрестиків, енкалпійонів, мідний литий образок, тощо» [Самойловский, 1954, с. 102–103].

На жаль, текстову частину документації про розкопки палацу і частини братської могили в 1936 році наразі не вдалося розшукати¹, тож головним джерелом залишаються фотографії з Наукового архіву Інституту археології НАНУ. Кілька загальних планів (іл. 5: 1; 6: 1) демонструють, що колективне поховання знаходилося дещо вище за рівнем від чотирьох одиничних поховань з орієнтуванням на Зх та ПдЗх, прямо перекриваючи одне з них. Раніші поховання здійснені у випростаному на спині стані, зі складеними на тазі чи животі руками (іл. 6: 3–5), тобто аналогічно до християнського обряду. Кістяки колективного поховання, навпаки, орієнтовані на Пн–ПнСх, розташовані в різних позах (на боці, на спині, з довільно зігнутими руками), що, безумовно, свідчить про екстраординарні умови їх захоронення, без дотримання обряду. Схоже, що не всі кістяки належали дорослим, принаймні, на одному з фото видно менший за розмірами череп (іл. 6: 2).

Після систематизації всіх наявних даних про колективні поховання, пов'язані з епізодом штурму Києва 1240 року, виділяються чотири основні групи, які відповідають чотирьом етапам захоронення тіл: I етап – загиблі на місці безпосередньо в самих об'єктах – як правило характеризується повними скелетами та ознаками обгорілості на кістках; II етап – поховання тіл раніше від початку їх розкладання – маркується повними скелетами, ски-

нутими в котловани загиблих житлових чи господарських споруд; III етап – поховання тіл на стадії напіврозкладення з частковою втратою анатомічного порядку; IV етап – поховання останків на стадії повної або практично повної скелетації [Ивакин, Комар, 2016].

Судячи з фрагменту братської могили над «східним» палацом, дослідженого 1936 року, вона відрізняється від сусіднього величезного колективного захоронення III етапу, розкопаного на садибі Трубецьких Й.А. Хойновським у 1892 році та Д.В. Мілеєвим у 1910 році, повним збереженням анатомічного порядку кістяків, а також присутністю особистих речей похованих. Водночас за складом останніх (скляні браслети на руках, предмети особистого благочестя) до неї виявляється близькою невелика колективна могила з розкопок В.В. Хвойки 1908 року на садибі Петровського, розташована «поруч з давнім валом» (ділянка 46) на схилі, північніше від палацу.

За описом дослідника, це була «могила з 12 небіжчиками, при яких знаходилися хрестики, на кістках рук скляні браслети і біля яких – 2 залізних серпи і сокира з частково збереженою дерев'яною ручкою. У західній частині цієї колективної могили в материковій глині «виявилася виритою печера, в якій було поховано ще 3 небіжчика: на дні печери знаходилися – складна іконка, кам'яна іконка зі срібним футлярчиком і два перламутрових хрестика» [Хвойка, 1913, с. 74–75]. Газетне повідомлення деталізує уявлення про цей комплекс: «У тій же садибі, поблизу стародавнього валу, п. Хвойка відкрив дві могили. Одна могила містила в собі 12 скелетів. Всі вони, очевидно, пограбовані колишніми розкопувачами. Проте, при них знайдено різні речі, в тому числі ікона-складень (бронзова). <...> Нижче цієї могили, в матеріку, знайдена інша могила, в якій лежали два великих скелети і один дитячий. При них знайдено візантійська дуже хорошої роботи кам'яна кругла ікона у срібному обідку. <...> Ця могила також була пограбована» [Раскопки в усадьбе М.М. Петровского, 1909, с. 82].

Зображення могили збереглося серед схематичних малюнків розкопів В.В. Хвойки (іл. 7: 1). На ньому видно три скелети в ніші (два дорослих, один дитячий), а на ви-

¹ Щоденники і звіти зберігалися в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР, однак зникли ще в радянський час.

щому рівні – тісно накидані кістяки решти похованих, верхній шар кісток яких однозначно у порушеному анатомічному порядку, а нижні складають враження повних (іл. 7: 2). Можливо, у даному випадку мова йшла про заглиблений господарський об'єкт (наприклад, погріб) з двома етапами захоронення загиблих або ж просто два яруси поховань. Верхній ярус із частково порушеним анатомічним порядком кістяків однозначно належить до могил етапу III. Газетне повідомлення згадує також про «пограбування» поховань нижнього ярусу, очевидно, маючи на увазі порушення анатомічного порядку кісток, однак з рисунку цього не видно, навпаки, поховання нижнього рівня зі складеними на тазі руками справляють враження здійснених ще навіть до повного застигання тіл. За фототаблицями знахідок В.В. Хвойки ідентифікується «ікона-складень» з поховання, представлена давньоруською іконкою Богородиці «Милування» (іл. 7: 3), а ось «кам'яна іконка зі срібним футлярчиком» на таблицях, на жаль, відсутня і серед відомих нам знахідок з розкопок В.В. Хвойки, поки що не ідентифікується. За наявною інформацією дане колективне поховання однозначно мусить бути датованим давньоруським часом, синхронно до сусідньої братської могили над «східним» палацом.

Привертає увагу той факт, що поховання здійснені принаймні з частковим виконанням вимог християнського обряду – головами кістяки орієнтовані на ПдЗх (практично паралельно до Десятинної церкви), а в небіжчиків нижнього ярусу додатково складені руки на животі. Частково подібна картина спостерігалась і на ділянці братської могили над палацом, де, утім, поховання нижнього ярусу виявилися одиничними (іл. 5: 6). Ці спостереження підштовхують до цікавого припущення, що хотати на даних ділянках на краю схилу почали ще під час облоги Києва, дотримуючись початково правил християнського обряду. А вже другий горизонт поховань приходить на етап масових жертв, коли головним завданням стало просто прибирання тіл загиблих.

На інших ділянках розкопок В.В. Хвойки на садибі Петровського 1907–1908 років можливо за описом виділити місця пожеж із людськими рештками (ділянки 26 і 31) та

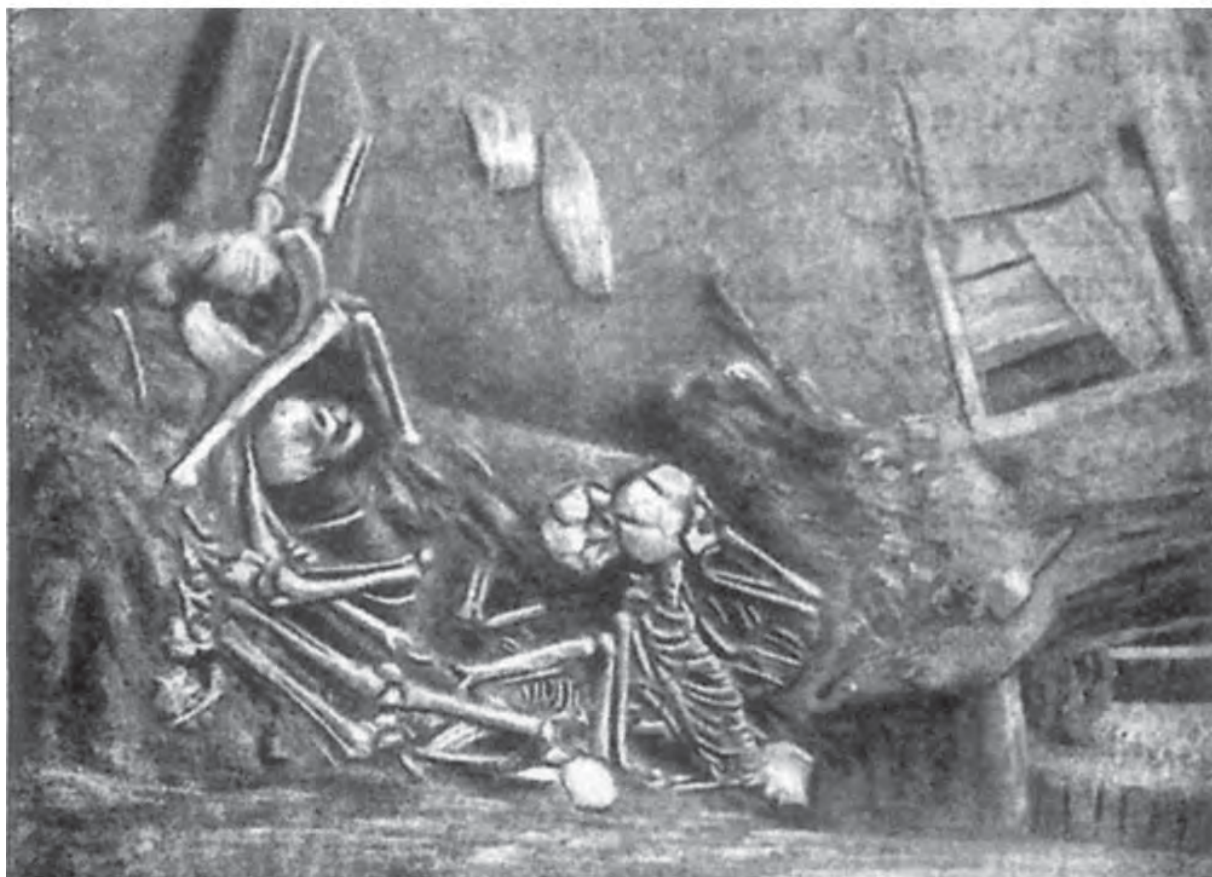
окремі розрізнені («розорені») скелети людей в об'єктах (ділянки 1, 5, 22, 32, 34), однак докладнішої інформації про них, окрім коротких виписок А.А. Спіцина, на жаль, не збереглося [Корзухіна, 1956, с. 335, 337–341].

Дослідження 1936 року краще документовані. Тут нашу увагу привертають два об'єкти, розташовані на південний захід від Десятинної церкви. Один розкопаний у шурфі «Г». На глибині 1,7–1,8 м у невеликому заглибленні в давній горизонт виявлено кістяк людини у скорченому стані обличчям вниз, орієнтований головою на ПнСх (іл. 8: 1–2). Поховання дещо потривожене, лицева частина черепа розтрощена. В.К. Гончаров у щоденнику зауважує, що «при детальній розчистці поховання під самим кістяком знайдено фрагменти кераміки пізнього “литовського часу”» [Гончаров, 1936, с. 19], тоді як перелік знахідок з шурфу включає фрагменти «слов'янського» (давньоруського) посуду, полив'яний черепок, уламки скляних браслетів, фрагмент керамічного світильника та «зразки шкла литовських часів». Враховуючи тогочасний рівень знань про матеріальну культуру литовської доби, не виключено, що її хронологічними індикаторами були помилково названі давньоруські віконниці й кільцеві денця скляних посудин, а також поливна кераміка XIII ст., оскільки решта предметів з шару засипки більше вказує на давньоруський час його формування, як і глибина залягання (для порівняння, три поховання «пізніх литовських часів» із сусіднього шурфу «А» залягали на глибині 1,1–1,4 м). Судячи з пози кістяка, людина загинула на місці в муках, а дещо потривожений стан ребер підказує, що деякий час до моменту напіврозкладу тіло було відкритим.

Лише за кілька метрів на ПдСх від нього розташовувався шурф «А», розширений до розкопу («А-S»), у якому досліджено ступінчато заглиблений господарський об'єкт, максимальною глибиною до 3,2 м (іл. 8: 3). У ямці на його на дні знайдено давньоруський глек з відбитою горловиною, усередині якого були сховані залізна скоба та два шестикутні срібні злитки київського типу (іл. 8: 4) [Ячменьов, Молчановський, 1936, с. 58–60]. У заповненні ями на різних рівнях (1,7–2,1 м) знаходилися розрізнені кістки 4 або 6 індивідів (у т. ч. 3 че-

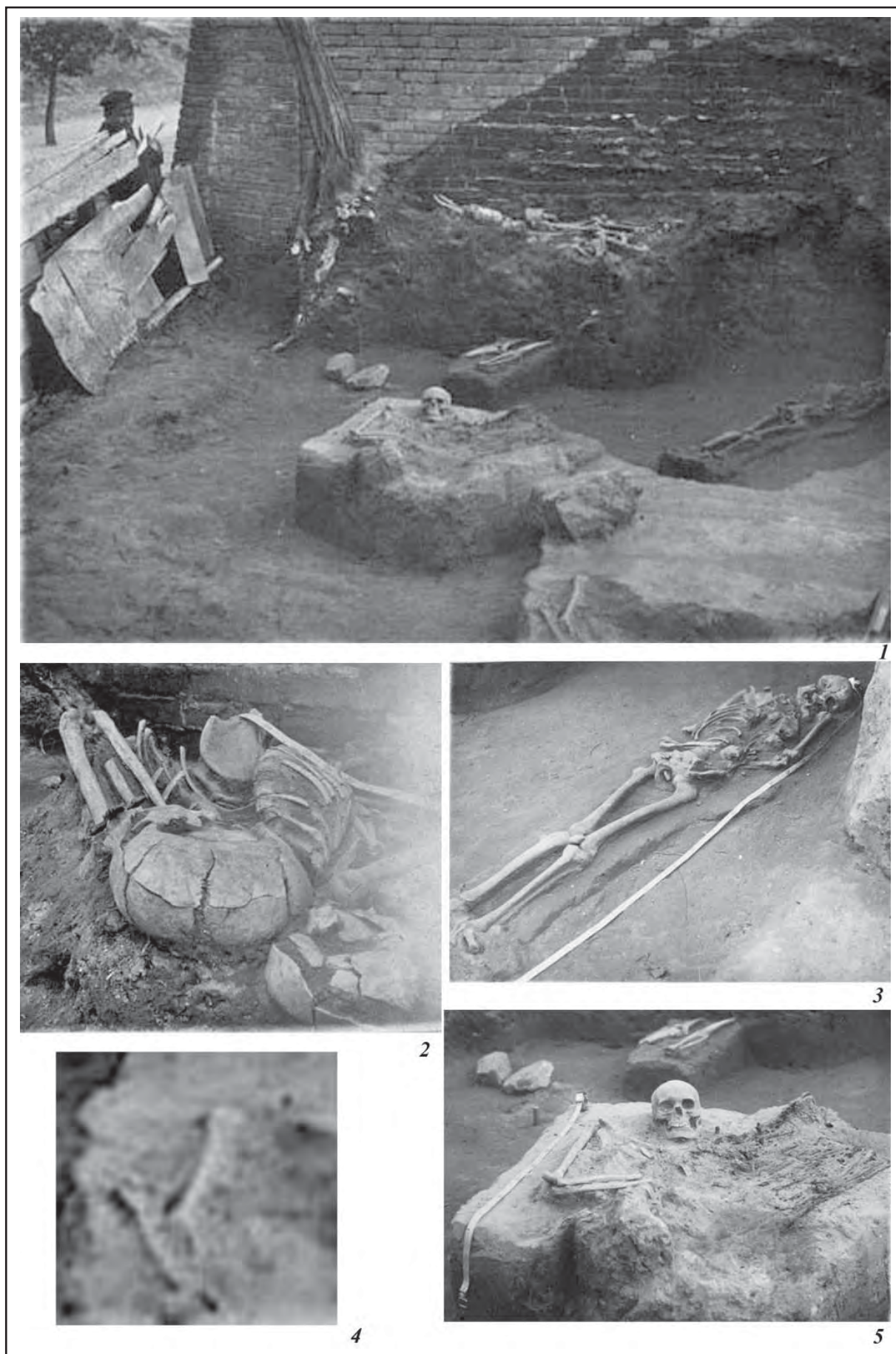

1

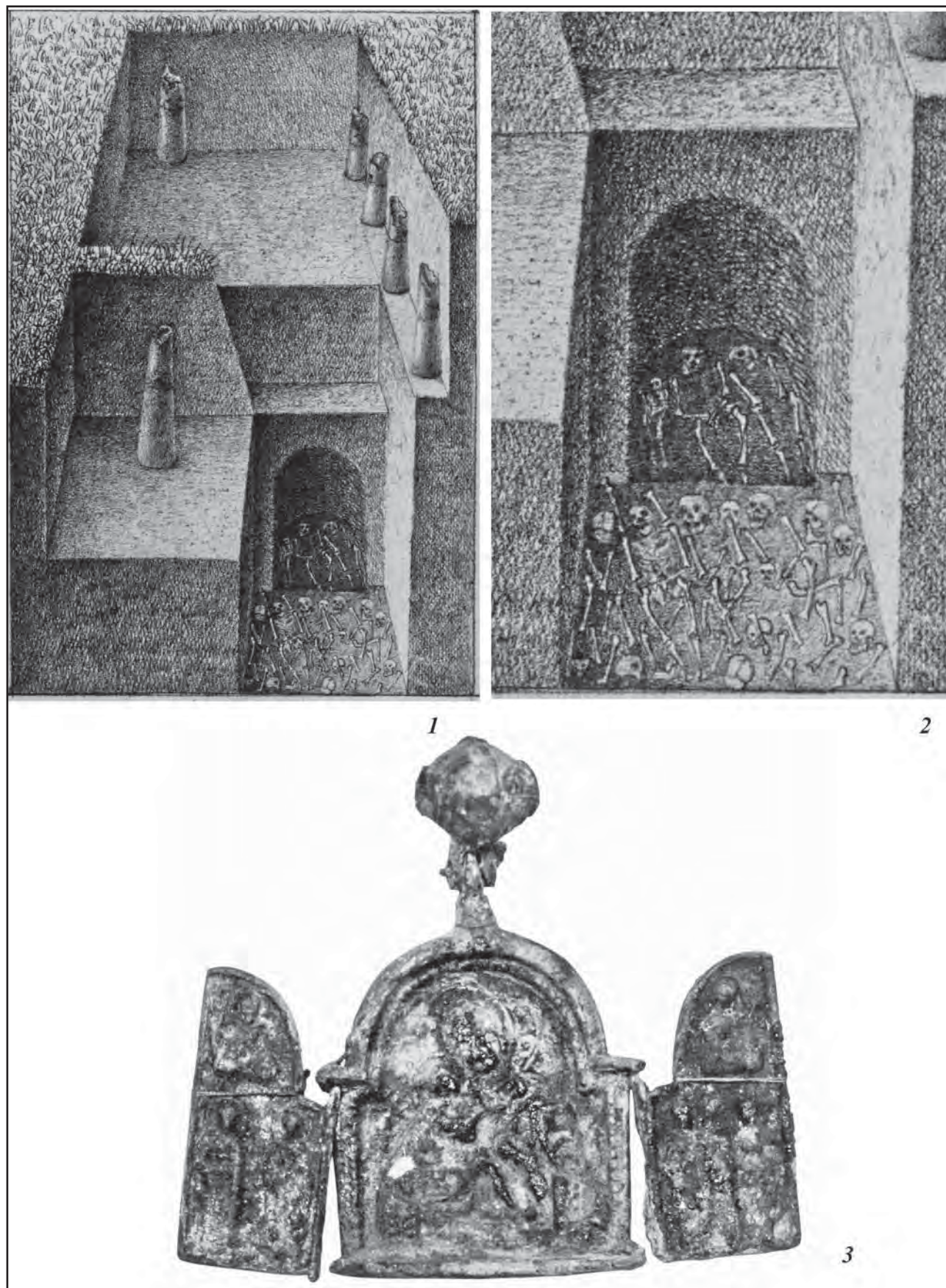

2

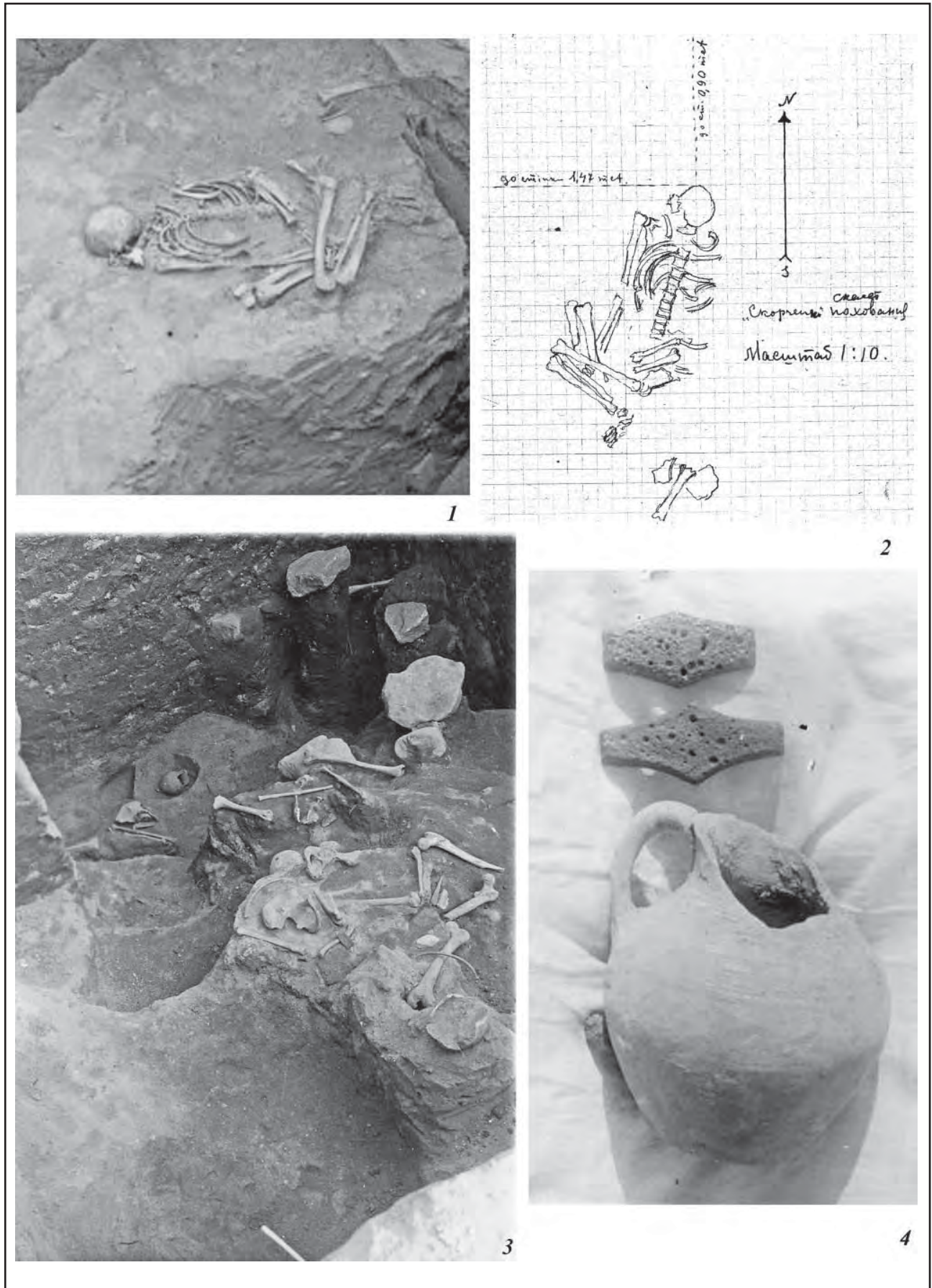
*Іл. 5. Колективне поховання. Розкопки 1936 р.: 1 – НА ІА НАНУ;
2 – за: Ячменьов, Молчановський, 1936*

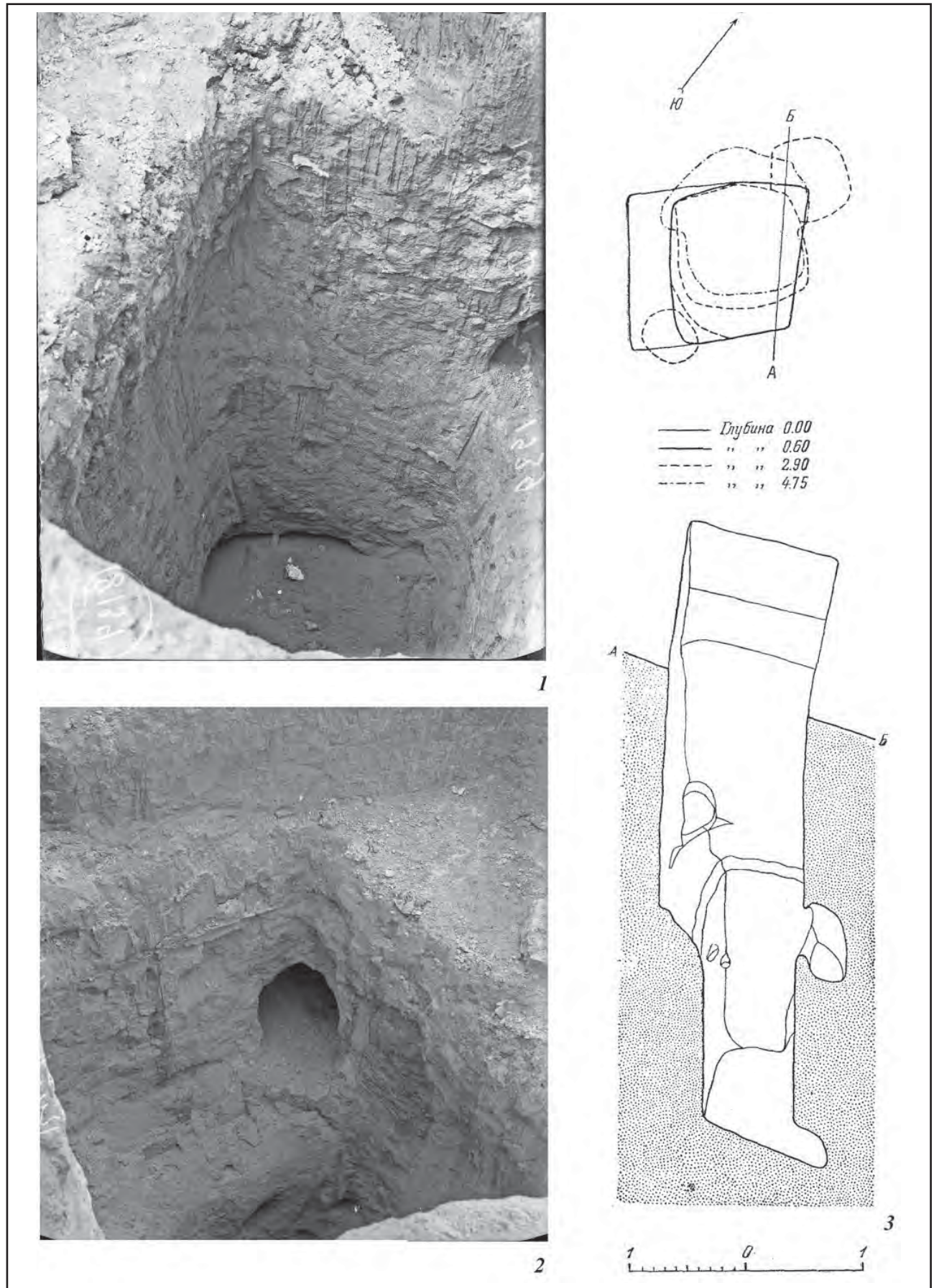
Іл. 6. Поховання біля «східного» палацу. Розкопки 1936 р. НА ІА НАНУ

Іл. 7. Колективне поховання, ділянка 46. Розкопки 1908 р. Архів В.В. Хвойки

Іл. 8. Поховання з шурфу «Г» (1, 2) та об'єкт із колективним похованням з розкопу «А-С» (3, 4). Розкопки 1936 р. НА ІА НАНУ

Іл. 9. «Тайник» з Десятинної церкви. Розкопки 1939 р.:
1, 2 – НА ІА НАНУ; 3 – за: Каргер, 1950

репи) (іл. 8: 3) [Гончаров, 1936, с. 25–26, 31, 35; Молчановський, 1936, с. 15–16].

Подібна картина спостерігалась і в об'єкті № 4 розкопу V, дослідженому авторами цієї статті у 2007 році на садибі Десятинної церкви, де в розрізненому стані виявлено рештки щонайменше 14 індивідів [Івакін, Козюба, Комар, Йолшин, 2008, с. 122–123; Івакін, Комар, 2016, с. 66–68]. За оцінкою О.Д. Козак, кістки первісно знаходилися в різних умовах – деякі обгоріли, інші ні; частина зберігалася в закритих умовах, інші – на відкритому повітрі; деякі погризені тваринами. Ситуація збереження анатомічного порядку окремими групами хребців і ребер свідчить, що збір і захоронення таких решток відбувався не менше, ніж через 5–7 місяців після смерті, тобто, найімовірніше, влітку 1241 року [Козак, 2016]. Цей факт дозволяє відносити поховання в таких об'єктах до фінальної IV стадії прибирання людських решток у Києві після монгольського погрому, коли останні залишки людських тіл вишукували й прикопували в різних западинах, переважно від давньоруських заглиблених об'єктів.

У новому контексті вимагає перегляду і ситуація з людськими рештками зі знаменитого «тайника» в центральній частині Десятинної церкви, на що вже попередньо зверталася увага [Івакін, Комар, 2016, с. 64–65]. Нагадаємо коротко його яскраву інтерпретацію М.К. Каргером: замкнені в Десятинній церкві кияни почали відчайдушно копати підземний хід у напрямку до схилу; на момент пожежі й обвалу церкви в «тайнику» перебували (ховалися) троє осіб (жінка, юнак та підліток із собакою в нішці); під час пожежі в яму впали коштовні предмети, озброєння тощо, а потім рештки ще чотирьох осіб; після цього стався обвал стін, і об'єкт було законсервовано [Каргер, 1941, с. 83–85; 1958, с. 488–515].

Повторне розкриття об'єкта у 2007–2008 роках змусило авторів замислитися над адекватністю представлених у публікаціях М.К. Каргера креслень (іл. 9: 3). Найлегше виправлялася помилка масштабу, однак пояснити, чому перед нами постав зовсім не нахилений «підземний хід», а вертикальна чотирикутна шахта, уже було важче. Обпалені до червоного стінки у верхній половині «тайника» свідчили, що ніякої зайвої підрізки материкових стінок тут не відбувалося, а отже, вертикальність сті-

нок «тайника» в давньоруський час також не підлягає сумніву, що, зрештою, видно і на старих фотографіях, де зафіксовано процес розкопок (іл. 9: 1). Великі запитання після розкопок об'єкта № 4 викликав і розрізнений стан кісток у «тайнику», до всього, розпорошених на різних глибинах. Ситуацію остаточно прояснює лист Г.Ф. Корзухіної до М.К. Каргера з наведенням визначення кісток з тайника І.Г. Підплічка, цитату з якого варто подати повністю:

«Основне – це тайник. Найнеприємніше те, що очевидно при камеральній обробці з ящика в ящик перекинули кілька кісток. Тому виходить два варіанти. Ви були на дні і, тому, вибирайте той, який правдоподібніший. Для ясності пишу їх інвентарні №№, а Ви дивіться за описом тайника їх глибину.

№ 1559 (кістки знайдені у перший вечір, до знахідки шолома, упереміш з ливарними формами). 4 людини – три дорослих і один підліток років 13–15-ти. Крім того одна собака типу дворняги (маленька).

1-й дорослий – дуже старий;

2-й дорослий – дуже високий, середніх років;

3-й дорослий – старий, низький, кривоногий (рахітик).

Кістки погризені дуже сильно собаками (вигризені суглоби) і деякі місцями обгоріли. Скелет підлітка майже повний, у дорослих багатьох кісток не вистачає. Собачий скелет повний.

Серед людських кісток знайшлися кістки щуки (1 шт.), свині або барана (1 шт.) і череп горобця або іншої дрібної пташки.

№3865 (в ніші) – 1 дорослий (скелет не повний) і 1 собака (скелет повний).

№3862. Собака породи шпіца (маленька).

№3823. (Дно тайника) Під цим № в ящику були складені кістки двох людей, одні обпалені, розкришені, інші (4 шт.) білі, міцні.

1 людина (білі кістки) – дорослий, ноги криві (рахітик), погризені собаками і місцями злегка обгоріли. Кістки – 1 променева, 1/2 тазу, 1 стегнова і 1 гомілкova. Стегнові кістки цього скелета і рахітика з № 1559 разом складають праву і ліву ногу, і безумовно належать одній і тій же людині. Судячи з тазу, це може бути жінка з двома знаками питання. Тепер Вам належить вирішити, спустити решту кісток цієї рахітичної старої на дно з № 1559 (їх нагорі більшість),

або підняти чотири кістки з № 3823 нагору. Якщо Ви пам'ятаєте, що на дні були міцні білі жовтуваті кістки, то спускайте її вниз. Мені згадується, що з дна таких кісток не було.

2 людина – молодий? років 17–18? Шви на черепі не зрослися, але зуби зіпсовані. Оскільки немає ні черепних, ні тазових кісток, то ніяких натяків на визначення статі немає. Кістки обпалені й розкришилися. Колір – темно-коричневий, рудуватий.

Серед них знайдені також обпалені, бурі кістки: молодого домашнього бика, п'ятчні та ін. кістки кози або вівці, сома? й іншої риби.

Тобто всього у тайнику було 6 чоловік (не повних) і 2 собаки (повних). Мені здається, що частково я мала рацію – люди верхнього шару не впали у тайник, а їх згребли туди разом з усяким сміттям. Згребли вже тоді, коли їх погризли собаки».

Лист Г.Ф. Корзухіної важко переоцінити, адже він свідчить, що через неповний стан кістяків жодна людина не перебувала на момент пожежі у ямі. Першими впали на дно об'єкта перепалені неповні рештки молодої людини, яка, безумовно, загинула під час пожежі в храмі. Потім туди ж скинули частину злегка обгорілих кісток рахітичної старої особи, решту з яких витягнули з-під завалів, добирали й докинули в яму вже пізніше, разом з іншими кістками та трупами двох собак, після часткового присипання ями. Судячи з некомплектності кістяків, їх повної скелетації та сильної погриженості собаками, сталося це прибирання лише на IV етапі.

Тайник був засипаний на більшу частину глибини руками людей, тому факт знаходження в ньому коштовностей свідчить про виконання обов'язку людьми, далекими від корисливості, можливо, ченцями (бо надто вже великий контраст спостерігається з безінвентарною братською могилою на садибі Трубецьких). Лише через деякий час після цього сталося падіння стін храму, які законсервували об'єкт. Коли саме сталося падіння стін на даній ділянці – питання окреме, оскільки внаслідок розкопок садиби Десятинної церкви 2005–2011 років було зафіксовано наявність розвалів від стін храму на різних хронологічних горизонтах, зокрема, найпізніше скупчення стінних блоків біля південно-західного кута храму перекривало культурний шар кін-

ця XVI – першої половини XVII ст. [Комар, 2013, с. 108; іл. 1, А].

Стан кісток з «тайника» найближче підводить нас до причин загибелі людей у Десятинній церкві, адже вкрай мало ймовірно, що тіла в «тайник» згрібалися зі значної віддалі. Не викликає сумніву факт пожежі в церкві, що мала насамперед охопити дерев'яні конструкції перекриття та хорів. Тож люди, які знаходилися на верхніх ярусах і даху, мали найбільше постраждати від пожежі, особливо, коли дерев'яні конструкції рухнули. Розкопками 2007 року її сліди були зафіксовані також у ямі з архітектурним блоком у південному нефі Десятинної церкви. Рештки пожежі становили шар потужністю до 20 см, наповнений вугликами, злитками кольорового металу (зокрема, свинцю від перекриття даху церкви) [Иоаннисян, Ёлшин, Зыков, Ивакин, Козюба, Комар, Лукомский, 2009, с. 347–348]. Водночас різний ступінь обпалу кісток з тайника і наявність необпалених свідчить, що пожежа місцями все ж була слабшою. І, швидше за все, не так багато людей загинули в самому храмі, оскільки встигли вибігти назовні.

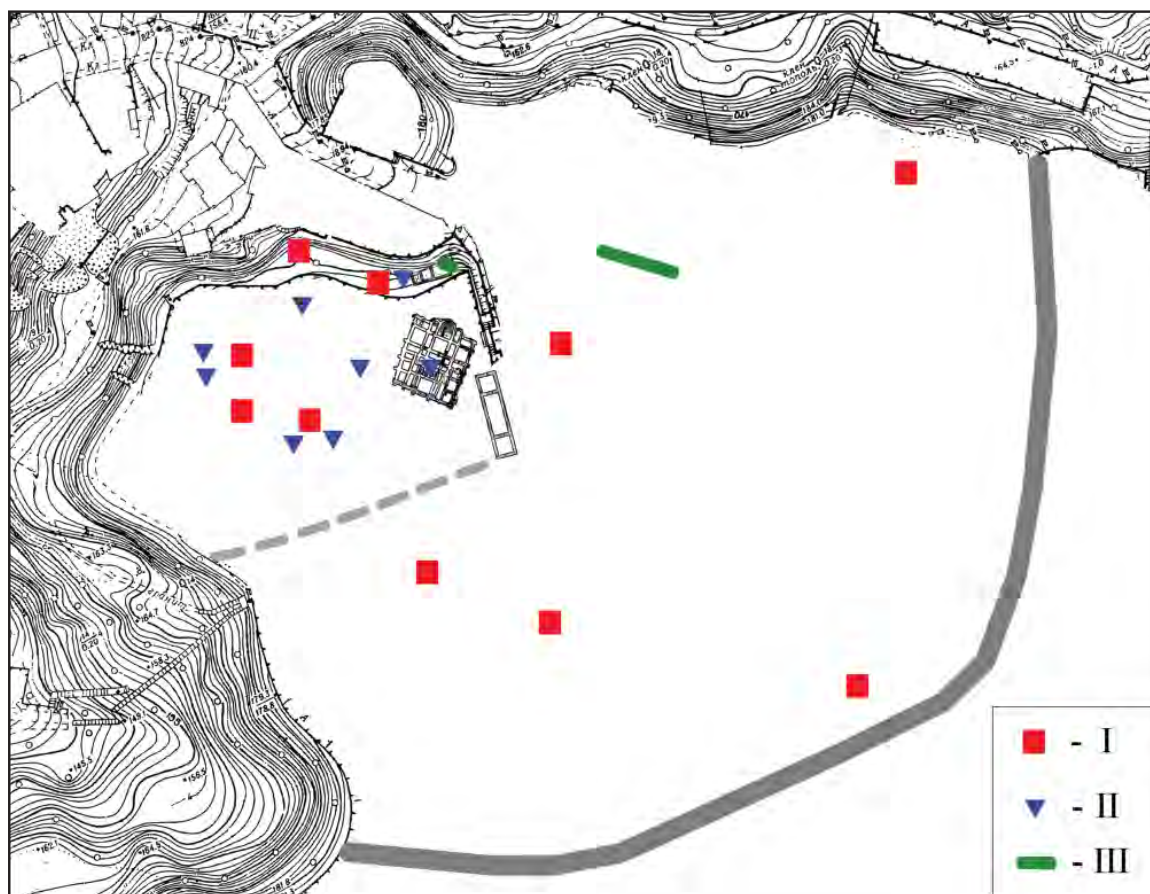
Характеризуючи братську могилу 1907 року, В.В. Хвойка не згадує про перепалені кістки, шари вугликів тощо, які неминуче потрапили б до могили у випадку збору тіл загиблих безпосередньо в Десятинному храмі після пожежі. Більше того, дослідник припускав, що запрестольний (процесійний) хрест був свідомо схований на дні могили ще до падіння церкви [Хвойка, 1913, с. 75]. Ця гіпотеза може справді пояснити відмінність поховання над палацом від інших колективних захоронень за станом збереженості кістяків, а також пояснює присутність у частині похованих прикрас, яких, як уже зазначалося, практично не відзначено в найбільш масових похованнях.

За літописним повідомленням, кияни отримали невеликий перепочинок у битві за день перед фінальною битвою з монголами, встигнувши збудувати новий «град» біля Десятинної церкви. Найраціональніше було збудувати таке тимчасове укріплення від «південного» палацу до природного ярка (нині засипаного), приблизно вздовж сучасного пров. Десятинного (іл. 10). Якщо по-

глянути на план поширення відомих наразі могил в об'єктах з повністю скелетованими рештками людей (іл. 10: II), то виявиться, що всі вони вписуються у окреслений контур останнього укріплення, тоді як тіла загиблих на місці або ж прибрані на стадії часткового розкладання поширені на всій площі колишнього «міста Володимира» (іл. 10). Порівняння зони поширення скарбів коштовних виробів і срібних злитків дає схожу картину – їх найбільша концентрація припадає на зону навколо Десятинного храму, однак водночас і Михайлівського монастиря. Останній факт залишився невідомим літописцям, хоча багаті кияни явно шукали останнього захисту також і в Михайлівському монастирі, ото-

ченому міцнішими стінами, ніж у звичайних боярських садибах.

Що ж до долі простого люду, то найбільш яскраво її ілюструють багатотисячні колективні могили на Подолі біля Йорданської церкви, а також у садибі Трубецьких на Старокиївській горі [див.: Ивакин, Комар, 2016, с. 60–64]. Після прориву укріплень і підпалу дерев'яних кварталів міста основній масі киян вже просто нікуди було сховатися. Не вмістило їх і нашвидкуруч зведене укріплення біля Десятинної церкви. Автор рядків Лаврентіївського літопису лаконічно констатував: «А люди ѿ мала и до велика, вса ѹбиша мечем. Си же злоба приключиса до Ржства Г҃сна на Николинъ днь» [ПСРЛ, 2000, т. 2, стб. 470].

Іл. 10. Об'єкти горизонту 1240 р. на Старокиївській горі з людськими рештками:
I – комплекси із загиблими на місці або повними кістяками в об'єктах;
II – комплекси із захороненням повністю скелетованих решток; III – великі масові поховання

Джерела та література

Гончаров В.К. Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території кол. сад. Десятинної церкви. Щоденник розкопів. К., 1936. 9 с. – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (НА ІА НАНУ), ф. ПМК/К, № 21.

Івакін Г.Ю., Козюба В.К., Комар О.В., Йолишин Д.Д. Археологічні дослідження території навколо Десятинної церкви 2007 р. // Археологічні дослідження в Україні 2006–2007 р. – Київ, 2008. – С. 122–126

Іоаннисян О.М., Ёлишин Д.Д., Зыков П.Л., Ивакин Г.Ю., Козюба В.К., Комар А.В., Лукомский Ю.В. Десятинная церковь в Киеве (предварительные итоги исследований 2005–2007 гг.) // Труды Государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург, 2009. – Т. XLIX. – С. 330–366.

Ивакин Г.Ю., Комар А.В. После катастрофы: Киев в 1241 г. // Stratum plus. – Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2016. – № 5. – С. 59–72.

Каргер М.К. Тайник под развалинами Десятинной церкви в Киеве // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1941. – Вып. X. – С. 75–85.

Каргер М.К. Киев и монгольское завоевание // Советская археология. – Москва, 1949. – Т. XI. – С. 55–102.

Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947). – Киев, 1950.

Каргер М.К. Древний Киев. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 1: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города.

Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. – Киев, 1982.

Козак А.Д. Коллективное погребение возле Десятинной церкви: тафономия и палеопатология // Stratum plus. – Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2016. – № 5. – С. 73–82.

Козюба В.К. Фотографії та малюнки розкопок В.В. Хвойки 1907–1908 рр. в садибі М.М. Петровського в Києві // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. – Трипілля, 2010. – С. 59–78.

Комар О.В. «Дохристиянська» монументальна архітектура Старокиївської гори (проблеми датування та атрибуції) // Opus mixtum. – Київ, 2013. – № 1. – С. 106–121.

Корзухина Г.Ф. Новые данные о раскопках В.В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве // Советская археология. – Москва, 1956. – № 25. – С. 318–342.

Майоров А.В. Летописные известия об обороне Чернигова от монголо-татар в 1239 г. (Из комментария к Галицко-Волынской летописи) // Труды Отдела древнерусской литературы. – Санкт-Петербург, 2009. – Т. 60. – С. 311–326.

Майоров А.В. Повесть о нашествии Батые в Ипатьевской летописи. Часть первая // Rossica antiqua. – Санкт-Петербург, 2012а. – № 1. – С. 33–94.

Майоров А.В. Повесть о нашествии Батые в Ипатьевской летописи. Часть вторая // Rossica antiqua. – Санкт-Петербург, 2012б. – № 2. – С. 43–113.

Майоров А.В. Завоевание Батыем Южной Руси: к интерпретации одного известия Рашид ад-Дина // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – Санкт-Петербург, 2015. – № 1 (17). – С. 169–181.

Молчановський Ф. Н. Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території кол. Десятинної церкви (2-й період роботи). Щоденник розкопів. К., 1936. – НА ІА НАНУ, ф. ПМК/К, № 20.

Раскопки в усадьбе М.М. Петровского // Известия Императорской археологической комиссии. – Санкт-Петербург, 1909. – Вып. 31: Приложение. – С. 81–83.

Полное собрание русских летописей. – Москва, 2000. – Т. 1–2.

Самойловский И.М. Археологическая карта Киева. К., 1954. – НА ІА НАНУ, ф. 12, № 361.

Толочко А.П. Взятие Киева монголами: источники летописного описания // Palaeoslavica. – Cambridge, 2014. – Vol. 22. – Nr. 2. – P. 101–118.

Толочко П.П. Древний Киев. – Киев, 1976.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – Киев, 1980.

Хвойка В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. – Киев, 1913.

ОСТАННЯ ПУТЬ ІЗЯСЛАВА ЯРОСЛАВИЧА

Роман Луценко
старший науковий співробітник
Науково-дослідного відділу музеєфікації
археологічних об'єктів
Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:

археологія Давньої Русі, давньоруська архітектура,
історія православ'я, збереження культурної спадщини

Статтю присвячено особливостям похоронної процесії князя Ізяслава Ярославича. Тіло князя транспортувалось у два етапи: з Чернігівської землі до Києва на човні і далі – містом на санях до Десятинної церкви, де небіжчик отримав останнє пристанище.

Ключові слова: князь, сани, Десятинна церква.

Статья посвящена особенностям похоронной процессии князя Изяслава Ярославича. Тело князя транспортировалось в два этапа: из Черниговской земли к Киеву на ладье и далее – по городу на санях до места погребения в Десятинной церкви.

Ключевые слова: князь, сани, Десятинная церковь.

The article deals with peculiarities of funeral cortege of prince Izyaslav Yaroslavych. The prince's body was transported in two stages: from Chernihiv land to Kyiv on ship and through the city – on toboggan to a burial place in the Desyatynna Church.

Keywords: prince, toboggan, the Desyatynna Church.

Десятинна церква – перший мурований давньоруський храм, що став усипальнею для представників князівської династії (частину з них було перепоховано у храмі). За літописними джерелами, це перший храм, у якому здійснювалися поховання в саркофагах. Відомо сім поховань, здійснених у кам'яних раках, три з яких були мармурові [Івакін, 2008, с. 13]. Останній випадок захоронення в мармуровій гробниці зафіксовано у 1078 році, коли було поховано Ізяслава Ярославича, київського князя зі складною історією правління, вбитого під час протистояння з племінниками за Чернігівські землі.

Після поразки на річці Сожиці (серпень 1078 р.) Всеволод звернувся до Ізяслава Ярославича за допомогою. Київський князь підтримав брата і велів збирати «воїв від малого до великого». Зібравши військо, Ізяслав із сином Ярополком та Всеволод із сином Володимиром виступили на Чернігів.

У ході військового протистояння об'єднані війська Ізяслава Ярославича та Все-

волода Ярославича зійшлися з військом Олега й Бориса у вирішальній битві поблизу Чернігова на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 року (іл. 1, 2). На початку битви загинув князь Борис. Літописець пояснює це божим покаранням за гординю: «...убиша Бориса, сына Вячеслава, похвалившася велми» [ПВЛ, 1978, с. 214]. Далі в ході битви загинув київський князь Ізяслав Ярославич: «Изяславу же стоящую въ пѣшицихъ, и внезапно прѣиѣхавъ единъ, удари ѿ копѣемъ за плече. Тако убьенъ бысть Изяславъ, сынъ Ярославль» [ПВЛ, 1978, с. 214] (іл. 3). Битва завершилася перемогою війська Ярославичів та втечею князя Олега з рештками дружини.

Після битви тіло князя Ізяслава Ярославича необхідно було доставити до Києва. Від Чернігова до Києва тіло транспортувалося, найвірогідніше, у човні по річці Десні, що впадає в Дніпро вище Києва (іл. 4). З тексту літопису не зрозуміло, чи супроводжував тіло загиблого князя по річковому шляху його син

Іл. 1: а – Ізяслав та Всеволод Ярославичі; б – воїни Ярославичів штурмують Чернігів. Мініатюри з Радзивиллівського літопису. XV ст.

Ярополк, чи він відправився суходолом до Києва проводити необхідні приготування до поховання. Потрібно відмітити, що шлях від Чернігова до Києва суходолом вершник міг подолати навіть за день, згадка про що є в по-вчанні Мономаха.

Тіло князя було човном перевезено на правий берег Дніпра. Кінцевою точкою річко-вого шляху загиблого вбитого князя була при-бережна ділянка в передмісті Києва навпроти Городця (городище на лівому березі річки Рудиці, що локалізуються тепер біля житлового масиву Троєщина–Вигурівщина). Беручи до уваги, що місце прибуття човна з тілом кня-зя локалізується завдяки орієнтиру на лівому березі Дніпра, можемо припустити, що човен пристав за межами житлової забудови Києва, проте з наявним поруч шляхом, що веде до міста.

Після прибуття тіло перебувало в човні ще певний час («и поставиша противу Го-родьцю» [ПВЛ, 1978, с. 214]) – можливо, зу-мовлений приготуваннями до поховальної процесії та влаштуванням місця поховання та саркофага в Десятинному храмі.

Літописець зазначає, що проститися із загиблим князем вийшло багато людей: «...

изиде противу ему весь городъ Киевъ» [ПВЛ, 1978, с. 214]. Після проведення необхідних приготувань тіло князя Ізяслава Ярослави-ча було відправлено в останню путь у складі траурної процесії до місця поховання з дотри-манням відповідних ритуалів.

Спробуємо реконструювати поховальну процесію та особливості її проведення. По-мерлого київського князя кладуть на сани (можливо, спеціально підготованими для цьо-го) і везуть від річки до самого міста. Літо-писець не зазначає, завдяки чому рухалися сани – чи в них були впряжені тварини, чи їх тягли люди. У процесії брали участь пред-ставники духовенства (попи та ченці), які су-проводжували транспортування померлого та виконували належні пісні (молитви).

Участь духовенства та його спів під час поховальної процесії був традиційним для князівського поховання. Так, під час похо-вання Ярослава Володимировича 1054 року його тіло «въложьше на сани везоша і Києву, попове поюще обычныя пѣсни» [ПВЛ, 1978, с. 176]. Тіло Ярополка Ізяславича у 1086 році при перевезенні з міста Володи-мира в Києві зустрічали, окрім князів та бояр, також представники духовенства: «...

Іл. 2. Битва на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р. Мініатюри з Радзивиллівського літопису. XV ст.

блаженный митрополитъ Иоан с черноризци и с прозвутеры» та «со псалмы и пѣснми проводиши ѱ до святого Дмитрея, спрятавши тѣло его, с честию положиши ѱ в рацѣ мраморянѣ в церкви святого апостола Петра» [ПВЛ, 1978, с. 220]. При похованні Всеволода Ярославича у 1093 році також згадується участь значної кількості духовенства: «...собрашася епископи, и игумени, и черноризьци, и попове, и боляре, и простии людье, и взяли тѣло его, со обычными пѣснми положиши ѱ въ святѣй Софѣи, якоже рекохом преже» [ПВЛ, 1978, с. 228].

Участь духовенства в поховальній процесії детально описана під час перепоховань князів Бориса та Гліба у 1072 році: «...предъидущем черноризцем, свеца держаще в рукахъ, и по них дьякони с кадилы, и посемъ презвитери, и по них епископи с митрополитом; по сих с ракою идяху» [ПВЛ, 1978, с. 196]. Під час перенесення тіл Бориса та Гліба до нового храму в 1115 році духовенство також було задіяне в процесії відповідно до церковної ієрархії – попереду йшли ченці зі свічами, за ними – попи, потім ігумени, а єпископи – перед «ракою» Бориса [ПВЛ, 1950, с. 401].

Лаконічність літописного опису поховальної процесії Ізяслава Ярославича не відображає ієрархії духовенства, задіяного у провіді.

За саньми з тілом слідує син покійного князя з дружиною: «Ярополкъ же идяше по немъ, плачяся с дружиною своею». Літописець подає фрагмент поховального плачу Ярополка Ізяславича: «Отче, отче мой! Что еси пожилъ бес печали на свѣтъ семь, многы напасти приимъ от людий и от братья своя? Се же погыбе не от брата, но за брата своего положи главу свою» [ПВЛ, 1978, с. 214]. Цей фрагмент перекликається з обіцянкою Ізяслава Ярославича своєму брату Всеволоду Ярославичу напередодні походу проти князів-ізгоїв: «И нынѣ, брате, не туживѣ. Аще будетъ нама причастье в Русскѣй земли, то обѣма; аще лишена будевѣ, то оба. Азъ сложю главу свою за тя» [ПВЛ, 1978, с. 212]. Син нібито підкреслює благородство і братерську любов Ізяслава, відданість даному слову.

Поховальна процесія відбувається при великому скупченні людей, оскільки літопи-

сець зазначає, що присутні прості люди голосно плачуть за померлим князем: «И не бѣзъ слышати пѣнья во плачи велицѣ и вопли; плака бо ся по немъ весь град Киевѣ» [ПВЛ, 1978, с. 214]. Голосний плач за померлим тут виступає як обов'язковий ритуальний елемент поховального проводу, що сягає своїм корінням язичницьких часів. Відмітимо, що плач присутніх заглушував церковні пісні, що їх виконувало духовенство в ході процесії.

Частину шляху тіло не везли на санях, а несли на руках: «понесоша ѱ в град» [ПВЛ, 1978, с. 214]. Можливо, саме заключну частину шляху (власне в граді) до храму, де мало відбутися поховання, та в самому храмі тіло несли на санях як на ношах. Після занесення до храму тіло переклали до мармурового саркофага: «...принесие, положиши тѣло его в церкви святѣя Богородица, вложивъше ѱ в раку мраморяну» [ПВЛ, 1978, с. 214].

За візантійським придворним етикетом, імператор мав потурбуватися про місце сво-

Іл. 3. Гибель Ізяслава Ярославича в битві на Нежатиній ниві 3 жовтня 1078 р. (за: Терещенко О.В.)

Іл. 4. Карта Лівобережжя Середнього Дніпра на межі 1070–1080-х рр.
Умовні позначки: 1 – лісова зона; 2 – зона лісостепу; 3 – Змієві вали; 4 – кордони князівств (за: А. Н. Насоновим); 5 – остання путь Ізяслава Ярославича з Нежатинної ниви до Києва

го поховання при вступі на престол. Писемних відомостей про існування такої традиції на Русі немає, проте можна припустити, що вона існувала [Архипова, 2001, с. 38]. Місце майбутнього поховання Ізяслава Ярославича в Десятинній церкві (святія Богородица), імовірно, було вибране ще за життя князя.

Розташування та зовнішній вигляд саркофага князя Ізяслава в Десятинному храмі потребує окремого дослідження. Імовірно, саркофаг Ізяслава був збірним і мармуровою в ньому могла бути фасадна стінка чи віко, що й дало підставу літописцю зробити уточнення. Від цього або подібного саркофага, очевидно, і походить знайдена на початку XIX ст. «надгробная доска мраморная на три куса разбитая» [Архипова, 2015, с. 23].

Щодо місця поховання Ізяслава Ярославича в історіографічній традиції існує версія про поховання князя і в Софії Київській [Кудрявцев, 1949, с. 407–409; Лихачев, 1950, с. 412]. Така думка базується на текстах, де місцем поховання князя вказано саме Софію в Києві, – Софійського першого літопису та «Слова о полку Ігоревім». Л.Є. Махновець взагалі розміщує поховання князя Ізяслава не в Десятинній і не в Київській Софії, а в іншій «церкві святія Богородица». Мова йде «про церкву Успіння Богородиці, збудовану Ярославом Мудрим і освячену 1039 року [Махновець, 1989, с. 150–151].

Загалом, у поховальному проводі князя Ізяслава Ярославича варто відмітити певні особливості: по-перше, транспортування тіла на санях, по-друге, присутність духовенства та його спів при транспортуванні, по-третє, участь у процесії найближчих родичів та їх оточення, а також плач і демонстрація горя (як учасниками процесії, так і спостерігачами-киянами).

Проблема використання саней під час похорону має значний історіографічний доробок [Анучин, 1890; Беляшевский, 1893; Вовк, 1995, Писаренко, 2015]. Одним з перших проблему використання різних транспортних засобів під час поховання в давнину ґрунтовно розглянув Д.М. Анучин [Анучин, 1890]. Х.К. Вовк зазначав: «...в Київській Русі існував звичай перевозити мерців на санях <...> цей звичай був цілком ритуальний, бо цього способу вживали не тільки зимою, але й літом». Фразу «сидячи на санях» Володимира Мономаха з «Повчання дітям» дослідник приводить як аргумент на користь того, «що вживання саней для похорону так поширене, що наведеним виразом можна було користатись для означення близької смерті» [Вовк, 1995, с. 325].

Традицію використання саней під час князівського поховального проводу відносять ще до язичницької поховальної традиції [Боровський, 1992, с. 155–156; Козлов, 2000, с. 68; Писаренко, с. 114], що як пережиток збереглася в християнський час. Використання саней у поховальному проводі початково зумовлене, найвірогідніше, їх транспортними властивостями. На необов'язковість перевезення тіла саньми по всьому шляху до церкви (місця поховання) може вказувати і перевезення Ізяслава

Ярославича, про що вже мовилося вище (іл. 5). Так, і тіло його сина Святополка Ізяславича у квітні 1113 року від місця смерті (за Вишгородом) до Києва транспортувалося човном. Потім «опрятавши тіло його», положили на сани і доставили до церкви Святого Михаїла. Отже, у певних випадках основну частину останньої путі тіло князя могло бути перевезене на човні і лише в межах міста для участі в «поховальній процесії» перекладене на інший транспорт.

До транспортування тіла залучали також коней. Проте сани, імовірно, використовувалися саме для поховальної процесії, коли потрібно було перевезти тіло повільно і спокійно, не відриваючись від пішого супроводу (на що не завжди здатні коні та колісні засоби). До того ж сани мали довшу історію використання, ніж вози. Та й смертність людей взимку була вищою. Це вплинуло на традиційне закріплення саней у поховальному проводі протягом року.

За даними літописів, на санях до місця поховання транспортувалися тіла таких померлих київських князів: Володимира (1015 р.),

Ярослава Володимировича (1054 р.), Ізяслава Ярославича (1078 р.), Святополка Ізяславича (1113 р.). Використовувалися сани і при перепохованні представників князівського роду (іл. 6). Так, при перенесенні тіл князів Бориса й Гліба в 1072 році тіло Бориса у «древянь рацѣ» несли на руках. А для транспортування тіла Гліба у «рацѣ каменѣ» використали сани: «вземе Глѣба в, вставиша на сани и, емше за ужа, везоша ѓ. Яко быша вѣ дверех, ста рака и не иде. И повелѣша народу възвати: “Господи помилуй”, и повезоша ѓ. И положиша я мѣсяца мая 2 день» [ПВЛ, 1978, с. 196].

Відомо, що в Україні при транспортуванні тіла на санях впрягали волів. Наприкінці ХІХ ст. використання саней літом у поховальному обряді було досить поширеним явищем в Україні. У східних слов'ян використання саней відоме також як обов'язковий елемент обряду проводів «на той світ» [Велецкая, 1978, с. 59–61].

Ще один важливий елемент поховального проводу Ізяслава Ярославича – голосний плач (тужіння), що був традиційною рисою

Іл. 5. Тіло Ізяслава Ярославича доставляють човном до Києва. Мініатюра з Радзивиллівського літопису. XV ст.

Іл. 6. Перевезення тіла Бориса. Мініатюра «Сказання про святих Бориса та Гліба». XVI ст.

для князівських поховань, як засвідчують сторінки «Повісті минулих літ». Плач (жалі) за померлим існував ще в язичницькій поховальній традиції [Гальковський, 1916, с. 193–194], зберігся він і після прийняття християнства. Під час князівського похорону плакали як родичі, так і найближче оточення (бояри й дружина). Літописець відмітив також плач присутніх простих людей за померлим князем, які, можливо, виконували плач як тради-

ційний обряд на вшанування померлого, а не як прояв реального горя.

Остання путь київського князя Ізяслава Ярославича відбувалася у два етапи. Перший етап був потребою спокійного транспортування тіла до меж Києва. Другий етап транспортування від човна до місця поховання відбувся на снях у складі поважного поховального проводу з дотриманням відповідної князівської поховальної обрядовості, що побутувала в той час.

Джерела та література

Анучин Д.Н. Сани, ладыя и кони как принадлежности похоронного обряда: Археолого-этнографический этюд // Чтения в Обществе истории и древностей российских при Императорском Московском университете. – Москва, 1890. – Т. XIV.

Архипова Е.И. О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы) // Российская археология. – 2001. – № 1. – С. 37–44.

Архипова Е. Саркофаг князя Володимира Святославича: історія пошуків і атрибуція // Opus mixtum. – 2015. – № 3. – С. 7–26.

Беляшевский Н. Сани в похоронном обряде // Киевская старина. – 1893. – № 4. – С. 143–148.

Боровський Я.Є. Світогляд давніх киян. – Київ, 1992.

Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – Москва, 1978.

Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології. – Київ, 1995.

Гальковский Н.М. Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси. – Харьков, 1916. –Т. 1.

Івакін В.Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – Київ, 2008.

Козлов М.М. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 61–73.

Кудрявцев И. Заметка к тексту «С тоя же Каялы Святополк..» в «Словы о полку Игореве» // Труды Отдела древнерусской литературы. – 1949. – Т. 7. – С. 407–409.

Лихачев Д.С. Коментарии // Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г.: ист.-лит. очерк (ч. 2, с. 4–148) / под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 2.

Махновець Л. Про автора «Слова о полку Ігоревім». – Київ, 1989.

Писаренко Ю.Г. Відвернені пограбування померлих князів 1015 та 1115 років (антропологічний коментар) // Практична філософія. – Київ, 2015. – № 2. – С. 114–122.

Повесть временных лет // Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI – начало XII века / под. ред. Д.С. Лихачева и Л.А. Дмитриева. – Москва, 1978. – С. 22–276.

Повесть временных лет. По Лаврентьевской летописи 1377 г.: ист.-лит. очерк (ч. 2, с. 4–148) / под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1950. – Ч. 1.

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕКСТИЛЮ З РОЗКОПОК ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ (з колекції Національного музею історії України)

Любов Ключко

кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу «Історія ювелірного мистецтва в Україні» Музею історичних коштовностей в Україні – філіалу Національного музею історії України

Коло наукових зацікавлень:

костюм давнього населення України: текстиль, головні убори, одяг, взуття; декоративні елементи; походження різних категорій прикрас

Наталія Бредіс

спеціаліст із техніко-технологічних досліджень текстилю й металу

Коло наукових зацікавлень:

техніко-технологічні дослідження текстилю й металу із застосуванням растрової та електронної мікроскопії, рентгена, РФА

У статті йдеться про результати дослідження фрагментів текстилю зі знахідок М.К. Каргера 1936–1939 років. Наведено характеристики залишків текстильних виробів за сировиною та технологічними ознаками: особливості прядива та ниток, структура тканини. Обґрунтовано припущення про центри виготовлення тканин різних видів.

Ключові слова: текстиль, тканина, шовк, рослинні волокна, структура тканини, золотні нитки, парча, тасьма.

В статье приведены результаты исследований фрагментов текстиля из находок М.К. Каргера 1936–1939 годов. Представлены характеристики остатков текстильных изделий: сырье, технологические особенности изготовления пряжи и ниток, структура ткани. Обоснованы предположения о центрах изготовления тканей разных видов.

Ключевые слова: текстиль, ткань, шелк, растительные волокна, структура ткани, золотные нитки, парча, тесьма.

The article presents the results of research of the textile fragments from excavation of M.K. Karger in 1936–1939. The characteristics of textile such as raw materials, peculiarities of yarn and thread, the fabric structure are examined. The hypotheses on the centers of manufacture of the fabrics of different types are argued.

Keywords: textile, fabric, silk, fiber, fabric structure, gold thread, brocade, lace.

У зібранні НМІУ серед археологічних матеріалів, знайдених під час розкопок Десятинної церкви, виокремлено групу «Текстиль»¹.

Вона не дуже велика, включає знахідки з різних об'єктів (поховань і так званого тайника), що їх розкопував М.К. Каргер. До колек-

¹ Авторки висловлюють щирю подяку завідувачу сектору фондів НМІУ Ю. Безкорвайній за можливість фотофіксації матеріалів з колекції «Текстиль».

**Іл. 1. Шовкова тканина саржевої структури (В-11/2928).
Схема переплетення. Елементарна шовкова нитка**

ції фрагментів текстилю, крім давньоруської тканини, через різні обставини могли потрапити матеріали більш пізнього часу, тому дослідження всіх шматочків текстилю (інколи невиразних, навіть таких, що не підлягають реставрації) дозволяє вилучити інформацію щодо видової належності експонатів, їх технологічних характеристик, зрештою, часу та місця виготовлення.

Вивчення фрагментів тканин, знайдених під час розкопок Десятинної церкви, проведено із залученням технічних засобів: застосуванням електронної та світлової мікроскопії, рентгенфлуоресцентного аналізу (РФА).

Наукова обробка результатів досліджень дозволила визначити додаткові, невидимі «на око» індивідуальні особливості виробів ткацтва, особливості сировини, з якої виготовляли текстиль, характеристики волокна та тканини: її структуру, технологію виготовлення, декоративні засоби.

За допомогою растрової електронної мікроскопії (РЕМ) та РФА одержані підтвердження результатів дослідження у вигляді фотознімків, що відбивають характерні морфологічні ознаки експонатів, та графіків спектрів вмісту хімічних елементів у складі

досліджуваної речовини. Найвний фактичний матеріал дає підстави для ідентифікації досліджуваних залишків текстильних виробів за технологічними особливостями або іншими ознаками.

Завдяки дослідженням мікроструктурних характеристик невеличких фрагментів текстилю, виявлено, що всі волокна, з яких були виготовлені вироби з нашої колекції, можна розділити на дві групи: протеїнові (шовк) та рослинні (льон, рамі). Найбільша кількість залишків тканин належить до першої групи (тобто текстиль, вироблений із шовку).

За мікроструктурними ознаками шовкової волокна вирізняє циліндрична форма, гладенька структура поверхні, відсутність внутрішнього каналу (іл. 1: 1–3). За складом шовкови фіброїнові обгорнуті зовні клейкою речовиною – серецином [Текстильное материаловедение, 1961, с. 22]. Під дією азотної кислоти відбувається їх забарвлення в жовтий колір (з різною інтенсивністю) як свідчення протеїнової природи волокон. Дія хлорної кислоти призводить до руйнування шовковини – вона розчиняється. Під впливом часу та природних умов волокна археологічного шовку зазнали певних змін, але за головними ознаками структура волокна збереглася. Деякі шовкові нитки та волокна досліджуваних фрагментів текстилю дещо відрізняються за будовою від переважної більшості. Можливо, це є свідченням змін фізико-механічних властивостей зразків або різницею в походженні. Так, відомо, що за структурними особливостями спеціалісти розрізняють натуральний та дикий шовк. Останній одержують з коконів шовкопряду, не спеціально вирощених, а зібраних у природних умовах. Волокна дикого шовку стрічкоподібні, більш широкі, на поперечному зрізі мають форму трикутника (іл. 2). Стрічкоподібні волокна менш блискучі, темніші за кольором, міцніші, ніж волокна натурального шовку. Крім того, дикий шовк мало взаємодіє з різними реактивами [Насекин, 1934, с. 28].

Шовк як сировину для текстилю почали одержувати давно. За китайськими джерелами, що відносяться до 2640 р. до н. е., люди дістали «шовковичних черв'ячків» від богині Сі-Лін-Чі [Неелов, 1986, с. 52]. Археологи фіксують залишки шовкової матерії в пам'ятках II тис. до н. е. [Неелов, 1986, с. 55]. На тери-

торії України шовковий текстиль знайдено в скіфських похованнях [Звіт Інгульської археологічної експедиції, 1986, с. 43]. Мабуть, це був імпорт зі Сходу. Китай тримав монополію на виробництво та торгівлю шовком впродовж багатьох століть. Звідси шовк потрапив до Індії, Середньої та Передньої Азії, з ним познайомилися корейці та японці.

У Європі шовк і в давнину, і в період середньовіччя коштував дуже дорого. У римський час, наприклад, шовкову тканину цінували на вагу золота [Неелов, 1986, с. 73]. Візантійський імператор Юстиніан видав декрет про те, що за фунт тканини, яка надходила з Персії, мали платити вісім шматків золота [Неелов, 1986, с. 73]. З VI ст. (точніше після 536 р.) у Візантії було налагоджено власне шовкоткацтво. Такі міста, як Константинополь, Солунь, Коринф, Фіви стали центрами виробництва текстилю, такими самими за значенням, як Самарканд, Бухара, Мерв у Середній Азії, Шираз, Іезд, Нішапур, Тебриза та Рей (Персія) [Фехнер, 1982, с. 57]. Трохи пізніше, ніж у Візантії, завдяки арабам шовк почали ткати в Іспанії, Португалії, на Сицилії. А в Італії перші майстерні з'явилися лише в XI ст. [Неелов, 1986, с. 60].

У Київській Русі ні шовківництва, ні шовкоткацтва не було. Але текстиль із цієї си-

Іл. 2. Шовкова тканина з волокон дикого шовку. Волокна дикого шовку

Іл. 3. Тканина з волокон рослинного походження (B-11/2869; B-11/2935)

ровини використовували дуже широко. Так, у літописах читаємо, що паволоки разом із золотом Олег захопив як військовий трофей: «І прийшов Олег до Києва: ніс золото й паволоки...» [Неелов, 1986, с. 71]. Княгиня Ольга одержала від візантійського імператора «золото, срібло, паволоки та різний посуд» [Неелов, 1986, с. 68]. Шовкові тканини різного ґатунку були серед найважливіших товарів імпорту із Візантії та зі Сходу. Відома дослідниця М.В. Фехнер, вивчаючи численні рештки текстилю, визначила, що знахідки фрагментів зосереджені в основному у басейнах Дніпра та Волги, тобто на шляхах сполучення між Європою та Сходом, Середземном'ям [Фехнер, 1982, с. 58].

У XI–XII ст. шовкові тканини надходили з Тмутаракані на Таманському півострові в обмін на руське хутро [Фехнер, 1982, с. 71]. Усе це свідчить про те, що коштовна тканина мала попит, насамперед, серед аристократії. Але М.В. Фехнер дійшла висновку, що шовковий текстиль як оздобу святкового вбрання – одягу, головних уборів – застосовували і в середовищі простолюду: обшивали комір, манжети рукавів, налобні пов'язки [Фехнер, 1993, с. 4].

Інший вид сировини, виявлений при дослідженні залишків тканини з колекції Десятинної церкви, має рослинне походження: це – льон та рамі. Волокна вироблені з них, зафіксовані у двох випадках (В-11/2869, В-11/2935) (іл. 3).

Що стосується льону, то ця сировина була добре відома ще в глибоку давнину: у Єгипті з IV тис. до н. е. Про мистецтво єгипетських ткаць складали легенди. Можливо, саме звідси він поширився і в Європі. На території сучасної України шматочки лляної тканини відмічаються археологами в пам'ятках I тис. до н.е. [Гаврилюк, 1989, с. 88–90]. Традиція вирощування цієї рослини та вироблення з неї текстилю притаманна племенам землеробів здавна і вона не переривалася і за середньовіччя, і за нових часів. Можна уявити, що лляне полотно у великій кількості ткали в Київській Русі та використовували для повсякденного одягу майже всі верстви населення. Але тканина з нашої колекції, до складу якої входить льон, мабуть, не місцевого походження. Бо іншою її складовою є шовк. Завдяки дослідженням фрагментів обпаленої тканини (В-11/2868-2869) виявлено, що її утворюють лляні нитки – основа, а піткання – шовкові. Таке поєднання робили з метою заощадження коштовного волокна – шовку, крім того, надання матерії нових якостей – щільності, міцності (іл. 4).

Виробництво текстилю з волокон диких рослин має також довгу історію: воно виникло раніше, ніж ткацтво зі спеціально вирощуваних конопель, льону. Деякі трави, з тих, що були сировиною для текстилю, залишилися неокультуреними, хоч їх використовували до нового часу. До таких належить кендир та рамі [Томина, 1989, с. 244]. Волокна, отримані після обробки цих рослин, тонкі, як волосинка. Їх пряли, як звичайну пряжу з допомогою веретена. Рамі належить до сімейства кропив'яних. Він росте на території Китаю та Середньої Азії. Тканина з його волокон на вигляд не відрізняються від шовку (В-11/2935) (іл. 5).

За другою ознакою – характер ниток – усі рештки тканин з нашої колекції поділяються також на дві групи: зроблені з крученого прядива та ниток і з некручених. Спеціалісти з ткацької справи пропонують такі визначення: прядиво – нитка, що складається з порівня-

но коротких текстильних волокон, з'єднаних скруткою. Крученою ниткою називається нитка, яку склали кілька разів і скрутили [Розанов, 1953, с. 22]. Спостереження М.В. Фехнер дають відомості, що візантійські майстерні виробляли тканини з тонкого крученого прядива. У деяких видах текстилю для основи використовували сильно кручене прядиво, а для піткання товсте, без скрутки [Фехнер, 1982, с. 63].

Отже, у колекції з Десятинної церкви в основному представлені тканини візантійського походження, бо аналізи показують, що серед матеріалів переважають зразки саме крученого прядива. У майстернях Середньої Азії застосовували іншу техніку ткацтва: для основи і піткання брали слабо скручене або зовсім некручене прядиво, як правило, однакової товщини. Тканина, зроблена в такий спосіб – рихла, більш м'яка, ніж візантійська. Такі особливості мають деякі фрагменти (В-11/2935, В-11/2868, В-11/2926) (іл. 6).

Характеристики текстилю включають такі поняття, як його структура, декоративні засоби. Будова тканини залежить від способів переплетення основи та піткання. Головні

Іл. 4. Тканина з волокон рослинного походження (В-11/2868). Нитки з вишивки

Іл. 5. Фрагменти текстилю, витканого з волокна рослинного походження (B-11/2935)

види переплетень: полотняне, саржеве, атласне. Похідними від них є безліч варіантів схем взаємного розташування ниток. Їх застосовують для одержання тканини різного ґатунку

[Розанов, 1953 с. 41]. Найпростіше – полотняне переплетення: нитка основи перекривається ниткою піткання. З шовкового прядива ткали тафту та фату. Різниця між ними – у щіль-

Іл. 6. Фрагменти шовкових тканин різної фактури (B-11/2929; B-11/2926; B-11/2928)

ності розміщення ниток: тафта – нитки лежать щільно, не утворюючи просвітів, фата – нитки лежать на значній відстані одна від одної. Зразки (B-11/2868-2869) тафти збереглися

серед безлічі обгорілих шматочків. Тому важко визначити їхній колір та призначення. Із цієї досить щільної тканини, ймовірно, шили одяг. Рештки фати (B-10/353, 356) – незначні

Іл. 7. Фрагменти шовкового текстилю різної структури (B-11/2927; B-10/356)

за розміром клаптики золотаво-коричневого кольору. Найчастіше таку тканину використовували для наміток, що їх носили жінки поверх головного убору (іл. 7).

Тканини саржевої структури також збереглися в невеличких фрагментах. Найчастіше вони золотавого кольору (B-11/2928, 2926, 2930), один шматочок – має червоне забарв-

лення. Саржева будова текстилю більш складна. Її схема: перекриття від основи та піткання зсовуються в кожному ряду на одну нитку, тому на поверхні утворюються діагональні смуги. Є два варіанти: на лицьовому боці переважають перекриття ниткою піткання або навпаки – «діагональ» вироблена за рахунок основи [Розанов, 1953 с. 41].

Залишки зі складу нашої колекції походять від тканини різної будови. Спільним у них є те, що вони виткані з тонкого крученого прядива. Вирізняються клаптики з оформленням у вигляді ритмічних смужок на поверхні: для цього була використана більш товста нитка піткання (В-10/355, 356, В-11/2926, 2930). Щоб отримати блискучу рівну поверхню, мабуть, застосували метод гарячої обробки вже готової саржевої тканини. Під мікроскопом добре видно, як zdeформовані волокна шовку (В-11/2928). Текстиль із блискучою поверхнею можна виробити атласним переплетенням: при цьому зіставлення перекриття піткання до основи починається від 1:5, тобто нитка піткання виходить на поверхню не менше, ніж через п'ять ниток основи, а потім її знову ховають на звороті. У розглядуваній колекції є тільки один фрагмент тканини з такою будовою (В-10/357).

Особливу цікавість викликають тканини складної саржевої будови. Їх називають двосторонніми, чи двошаровими. Вони утворюються двома основами та двома пітканнями. Одна основа – корінна, вона переплітається з обома пітканнями – лицьовим та зворотнім (кожен з них мав свою схему переплетення). Друга – внутрішня, чи підкладна – вільно лежить між нитками піткання. Призначення внутрішньої основи – зробити тканину більш щільною, еластичною, міцною. Крім того, коли виробляли тканини з візерунками і вводили ще додаткові нитки піткання, підкладочна основа закривала те піткання, що не використовували [Фехнер, 1977, с. 132]. У нашій колекції є кілька клаптиків такої тканини: В-11/2926-2927 – товста тканина світло-коричневого кольору з рослинним орнаментом. Ці тканини зроблені в техніці саржі з переважанням на лицьовому боці перекриття піткання. Для основи застосоване кручене прядиво, а для піткання майже – без скрутки. Усе це характерно для майстерень Візантії.

У нашій колекції значну групу складають залишки тасьми. М.В. Фехнер зазначає, що

цей вид текстильних прикрас посідав значне місце в імпорті [Фехнер, 1977, с. 132]. Тасьму виготовляли на спеціальних верстатах. Стрічки мають дві основи з крученого шовкового прядива та два піткання – з шовку (некрученого) та золотної нитки. Виробництво золотних ниток було налагоджено у Візантії з XI ст.: срібні позолочені смужки навивали на шовкову ниточку (можна сказати напрядали, тому золотні нитки називають ще пряденим золотом). До недавнього часу науковці вважали, що така техніка виробництва коштовного декоративного матеріалу виникла не раніше XI ст. спочатку на Кіпрі, а потім у Візантії. Але археологічні розкопки сарматського кургану Соколова Могила відкрили існування пряденого золота вже в I ст. н. е. [Елкіна, 1986. с. 132]. Є підстави припустити, що прядене золото використовували значно раніше. Адже, як свідчать археологічні матеріали, візерунки на різноманітних ювелірних виробках, зроблені зі спіраліно звитих смужок золота: такий висновок зробили Д. Уільямс та Д. Огден, аналізуючи витвори, оздоблені візерунками з тоненьких дротинок [Уільямс, Огден, 1974, с. 12]. На збільшених знімках добре видно спіралеподібні витки стрічки, тобто її скручування нагадує процес прядіння. Археологічні матеріали свідчать, що саме в цей час у різних центрах почали робити золотні нитки – так зване прядене золото.

У сарматський час тоненьку золоту смужку спіралеподібно обмотували навколо нитки, так що витки досить щільно накладались один на другий. Вважається, що візантійські майстри для роботи брали срібну позолочену фольгу. Смужки з неї були товщими, ніж золоті, а отже, при прядінні витки хоч і лягали близько один від одного, але не перекривалися і тому не створювалося враження суцільної нитки, як у сарматській пам'ятці. Справді, наші зразки мають саме такий вигляд: між звивами металевої смужки (нагонна стрічка), намотаної на стрижневу нитку, утворилися проміжки. Але дослідження металу засвідчує, що це, ймовірно, золотий сплав на основі срібла. Додаткова інформація про технологічні особливості виготовлення золотних ниток одержана завдяки проведенню неруйнівного РФА. За даними вимірів встановлено вміст хімічних елементів у складі металевих

Іл. 8. Ткані стрічки з візерунками із золотної нитки. Золотна нитка з незначним крученням вправо стрижневої шовкової нитки. Характер навивання металевої смужки. Щільно укладені золотні нитки, закріплені стібками

смужок, що їх навивали на шовкові нитки. У більшості випадків металева фольга має в найвищих концентраціях срібло (Ag) та золото (Au). Мідь (Cu), свинець (Pb) та залізо (Fe) входять до її складу як мікродомішки. У деяких випадках, крім вищезазначених домішок, відмічається ще й бром (Br). Це може бути свідченням або різночасності виготовлення виробів, або відмін у технологіях майстрів. Адаже солі бром у різних концентраціях входили до складу протрав, якими обробляли тканину під час фарбування.

Використання золотого сплаву для виготовлення ниток, можливо, є ознакою певної майстерні. Виникає також припущення, що візантійські ремісники завжди застосовували саме золоті сплави, а не срібло з позолотою. Але, щоб це підтвердити, треба провести додаткові аналізи металу, зібрати дані про вели-

ку кількість фрагментів текстилю із золотними нитками.

Отже, щоб одержати тасьму, шовкове п'яткання переплітали з двома основами. Лицьовий бік робили по схемі саржі, а зворотній – по схемі полотна. Одночасно вводили в роботу золотне п'яткання, яке утворювало візерунок на лицьовому боці. На стрічках ми бачимо орнамент у вигляді плетінки та зигзагоподібний (B-5084-5088) (іл. 8).

Золотну нитку використовували також для гаптування. У цей час місцевим вишивальницям були відомі дві техніки: «прикріп» та «проем». На нашому зразку видно, як щільно покладені нитки закріплювалися стібками шовкових ниток – тобто це техніка «прикріп». Результати проведених досліджень текстильних виробів, знайдених під час розкопок Десятинної церкви, дають підстави виділити текстиль візантійсько-

го та середньоазіатського походження. Характеристики тканини збігаються з визначенням технологічних ознак давнього текстилю.

Матеріали дослідження текстилю з розкопок М.К. Каргера 1936–1939 років

В-11/2928 – 5 фрагментів шовкової тканини різної фактури:

1) 2 фрагменти – шовк золотавого кольору, саржевого переплетення;

2) фрагменти (2 екземпляри) – тасьми з кручених ниток;

3) фрагмент (1 екземпляр) – тканини червоного кольору полотняного переплетення.

В-11/2868 Багато фрагментів обпаленої тканини. Виділяються 2 види полотняного переплетення. Зберігся 1 фрагмент з вишитим хрестом: вишивка золотаво-жовтими нитками, що покладені стібками.

В-11/2869 Велика кількість фрагментів обпаленої тканини. Полотняне переплетення.

В-11/2935 Фрагмент світло-коричневого кольору. Тоненька тасьма у вигляді кіски, сплетена з ниток. Після реставрації:

1. Розмір фрагмента 10×6 см.

Основа: нитки лляні, некручені, товсті, рівні.

Піткання: нитки лляні, некручені, тонкі, нерівні.

Щільність тканини: по основі – 40 ниток, по пітканню – 40 ниток.

Переплетення полотняне.

Реставратор С. Давидова висловила думку, що тканина має туркестанське походження X–XII ст.

Але, можливо, лляні тканини вироблялися на території Русі.

2. Шовкова тканина.

Основа: шовкові некручені, рівні нитки.

Піткання: шовкові некручені, рівні нитки.

Тканина рівнощільна, однорідна.

Щільність тканини: по основі та по пітканню 30×30 ниток.

Переплетення саржеве 3:1.

Походження: за С. Давидовою – далекозахідне. Можливо, середньоазіатське.

3. Шовкова фата (незначні фрагменти).

Основа: шовкові тонкі, некручені, рівні нитки.

Піткання: шовкові тонкі, некручені, рівні нитки.

Щільність тканини: по основі та пітканню: 20×20 ниток.

Переплетення полотняне. Тканина дуже тонка, прозора.

Походження: за С. Давидовою – далекозахідне. Можливо, середньоазіатське.

4. Декоративний шнур із семи шовкових некручених ниток. Зроблений за допомогою простого застосування і складається з петель, вплетених одна в одну і міцно затягнутих.

В-10/356 Тонка тканина – шовк полотняного переплетення.

Після реставрації: фрагменти шовкової тафти – 8 одиниць.

Основа: шовкові некручені нерівні нитки.

Піткання: шовкові некручені нерівні нитки.

Щільність тканини: по основі та пітканню 30 ниток.

Тканина однорідна, полотняного переплетення, двобічна, має не зовсім правильну структуру, бо не дуже якісні нитки. Відсутність крутки вказує на східне походження тканини (Середня Азія?).

В-11/2926 У коробці були фрагменти різних тканин. Один фрагмент мав зеленкуватий відтінок.

Після реставрації: 1) шовк з розводами темно-зеленого кольору на світло – коричневого кольору. Розмір 15×4 см.

Основа: товсті некручені нерівні шовкові нитки.

Піткання: тонкі некручені шовкові нитки.

Тканина однорідна. Щільність: по основі – 15 ниток, по пітканню – 20 ниток.

Походження: середньоазійське (про це свідчить характер сировини та технологія виготовлення. (Можливо, занданечі).

2) Товста тканина золотавого кольору, складної (репсової?) структури. Видно рештки рослинного тканого орнаменту.

В-11/2927 1) Товста тканина золотавого чи світло-коричневого кольору з тканим візерунком. Рослинний орнамент такий же, як на фрагменті В-11/2926.

2) Фрагменти шовкової двокольорової тканини.

Після реставрації:

Основа: шовкові нитки у два складення, рівні, сильно скручені, Z-крутки.

Піткання: шовкові нитки у два складення, рівні, некручені. Колір – пісочний та темно-зелений.

Тканина однорідна, нерівнощільна.

Щільність тканини: по основі – 40 ниток, по пітканню – 20 ниток.

Тканина однобічна, з двома кольоровими пітканнями, що утворюють малюнок, та двома основами. Одна з них – внутрішня, її використовували не для переплетення, а для більшої міцності тканини і для того, щоб закривати на звороті нитки піткання. Друга основа була такою, що перепліталася з нитками піткання. Саржа 1:2.

Рапорт орнаменту встановити неможливо, бо невеличкі розміри фрагментів. Візерунок – геометризований, темно-зеленого кольору на пісочному фоні.

Висока якість ниток, сильна Z-крутка ниток основи дозволяє припускати, що ця тканина належить до групи візантійських X–XII ст. Так званий шовк «саміт».

В-11/2929 Тканина (3 фрагменти) складної структури з рослинним візерунком. Можливо, парча (?).

В-11/2930 Тканина золотавого кольору складної структури.

Після реставрації виявилось, що фрагмент складається із залишків тканин двох типів. Розміри 15×3 см, 15×8 см.

Верхня – більш тонка.

Основа: шовкові некручені нитки.

Піткання: шовкові некручені нитки.

Тканина однорідна.

Щільність: по основі та пітканню по 20 ниток.

Переплетення полотняне.

2. Більш щільна тканина.

Основа: товсті некручені нитки з шовкових та бавовняних волокон.

Піткання: тонкі нерівні некручені нитки.

Тканина неоднорідна.

Щільність тканини: по основі – 20 ниток, по пітканню – 25 ниток.

Полотняне переплетення.

Нерівність пряжі, некручені нитки свідчать про середньоазіатське походження тканини (шовк занданечі).

Джерела та література

Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. – Киев, 1989.

Елкина А.К. О тканях и золотом шитье из Соколовой Могины // *Ковпаненко Г.Т.* Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. – Киев, 1986.

Звіт Інгульської археологічної експедиції про розкопки в 1986 р. – НА ІА НАНУ. – Київ, 1987.

Насекин Н. и др. Микроскопические и физико-механические исследования волокнистых материалов. – Москва; Ленинград, 1934.

Неелов В.И. Ткачество от плетельных рам до многозевных машин. – Москва, 1986.

Розанов Ф.М. Строение и проектирование тканей. – Москва, 1953.

Текстильное материаловедение. – Москва, 1961.

Томина Т.И. Ткани в одежде кочевых и полукочевых народов Средней Азии // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1989.

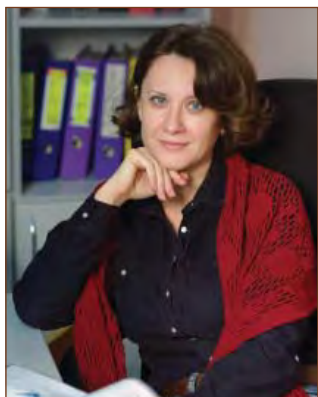
Уильямс Д., Огден Д. Греческое золото. Ювелирное искусство классической эпохи V–IV века до н. э. Каталог выставки. – Мюнхен, 1974.

Фехнер М.В. Изделия шелкоткацких мастерских Византии в Древней Руси // Советская археология. – 1977. – № 3. – С. 130–143.

Фехнер М.В. Шелковые ткани в Средневековой Восточной Европе // Советская археология. – 1982. – № 2. – С. 57–70.

Фехнер М.В. Древнерусское золотое шитье X–XIII вв. в собрании Государственного исторического музея // Средневековые древности Восточной Европы. – Москва, 1993.

ДЕКОРАТИВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ КОСТЮМА ИЗ ТАЙНИКА ДЕСЯТИННОЙ ЦЕРКВИ

Наталія Малюк
старший научный сотрудник
Национального музея истории Украины

Круг научных интересов:
ювелирное искусство, история средних веков

В статье предлагаются новые интерпретации некоторых деталей костюма из коллекции Музея исторических драгоценностей Украины, происходящих из тайника в Десятинной церкви, открытого в 1939 году. Дальнейшее изучение и интерпретация находок могут расширить представление не только о деталях костюма домонгольской Руси, но и об экономических связях конца XII – начала XIII вв.

Ключевые слова: тайник Десятинной церкви, украшения костюма, исследования методами РФА и ИК-спектроскопии, серебро, стекло, шелк, хлопок.

У статті запропоновано нову інтерпретацію деяких деталей костюму з колекції Музею історичних коштовностей України, що походять з тайника в Десятинній церкві, відкритого 1939 року. Подальше вивчення й інтерпретація знахідок можуть розширити уявлення не тільки про деталі костюму домонгольської Русі, але і про економічні зв'язки кінця XII – початку XIII ст.

Ключові слова: тайник Десятинної церкви, прикраси костюма, дослідження методами РФА та ІЧ-спектроскопії, срібло, скло, шовк, бавовна.

New interpretations of some objects of the costume from collection of the Museum of Historical Treasures of Ukraine which come from the cache at the Desyatinnaya Church discovered in the 1939 are proposed in the article. Further study and interpretation of the finds can broaden our understanding not only of the details of the costume of pre-Mongol Rus but also the economic links of the late 12th – early 13th centuries.

Keywords: cache of Desyatinnaya Church, costume jewelry, research methods XRD and infrared spectroscopy, silver, glass, silk, cotton.

В фондах Национального музея истории Украины (коллекция Музея исторических драгоценностей Украины) хранится ряд экспонатов, которые были частью уникального комплекса, обнаруженного 29 июля 1939 года Киевской экспедицией Института археологии АН УССР (руководитель М.К. Каргер). Во время исследования руин Десятинной церкви в западной части центрального нефа под поздним захоронением было зафиксировано широкое гумусное пятно, зачистка которого установила, что это

почти квадратная в плане яма (1,60 × 1,30 м), заполнение которой состояло в основном из древних строительных материалов. В яме, помимо прочего, под находившимся на глубине 4,40–4,45 м слоем обгоревших кусков дерева, почти у самого дна обнаружены скелеты пожилой женщины и молодого человека. У скелета женщины найдено большое количество фрагментов кожи и тканей, среди которых – 6 серебряных медальонов. В нескольких сантиметрах западнее лежала «груда кусков кожи и тканей с нашивными

золотыми орнаментированными бляшками с нитями мелкого жемчуга. Под тканями – плетеная серебряная шейная гривна с пластинчатыми краями, серебряная позолоченная венецианская монета (дожа Дандоло, 1192–1205) с припаянным ушком для подвески, золотой перстень со сканью и драгоценными камнями, обломки серебряных трехбусинных аграфов, два маленьких серебряных крестика, один крестик из розового мрамора, один стеклянный. Здесь же были найдены два серебряных с чернью наконечника от двух крестов-корсунчиков и <...> ладанка» [Каргер, 1941, с. 75–79; 1958, с. 496–514]. По предположению М.К. Каргера, раскопанный колодец был древним тайником, который мог использоваться для хранения драгоценностей или как темница [Каргер, 1941, с. 83]. Следует, однако, сразу сделать небольшое уточнение по поводу предназначения тайника, который, безусловно, мог использоваться как место для хранения каких-либо материалов или ценностей, но не мог быть темницей. Религиозная практика вообще и христианская в частности не допускают использования культового сооружения, храма, который является, с точки зрения верующих, «домом Божиим», как пенитенциарного заведения. Церковь может быть при тюрьме, но тюрьма в церкви – нет. Скорее наоборот,

храмы имели право убежища для лиц, подозреваемых в преступлениях или уже осужденных. Римские христианские императоры официально узаконили право церковного убежища, и хотя нет данных, свидетельствующих об официальном существовании такого права на Руси, можно предположить, что такая традиция появилась с утверждением христианства. Таким образом, если допустить, что тайник мог использоваться не только для хранения ценностей, вероятнее всего, он мог быть укрытием для преследуемых в том случае, если бы преследователи все же решились осквернить храм. Преследуемые, по сути, и укрылись в нем в декабре 1240 года.

Дата разрушения тайника совпадает с моментом захвата Киева монголо-татарами в 1240 году. Защитники города использовали Десятинную церковь как последнюю цитадель, которая была разрушена захватчиками, вероятно, с использованием «пороков», которыми разрушали и ворота города. Храм был заполнен людьми, которые укрывались в нем со своим имуществом и погибли во время обвала, как и те, кто прятался в тайнике. По мнению М.К. Каргера, последние являлись представителями высшей знати, о чем свидетельствует большое количество драгоценностей [Каргер, 1941, с. 83–84].

Ил. 1. Комплект нашивных бляшек (инв. № АЗС-685/1-17)

Находки из тайника Л.В. Пекарская предложила квалифицировать как клад, по аналогии с известнымикладами из тайников, в частности, из тайника в алтаре той же церкви (1842 г.) и кладом, найденным в усадьбе Орлова (1901 г.). Отметив, что находки никогда не были предметом отдельного изучения, она попыталась сделать его полную характеристику [Пекарська, 1996, с. 49]. Краткий обзор некоторых фрагментов текстиля из тайника был сделан Л.С. Клочко и Н. Бредис [Клочко, Бредіс, 1996, с. 107].

У нас, благодаря сотрудничеству с Бюро научно-технической экспертизы «Арт-Лаб», а также расширению круга источников и литературы, появилась возможность дополнить и уточнить информацию о некоторых находках из тайника Десятинной церкви, в частности, об экспонатах №№ АЗС-686, АЗС-688, АЗС-693/1-10, в которых сочетаются текстиль, металл и стекло.

К сожалению, состояние их сохранности на данный момент сильно отличается от того, которое можно наблюдать на фотографиях, опубликованных в 1941 году [Каргер, 1941, с. 81, рис. 28], и которыми, вероятно, пользовалась Л.В. Пекарская и другие авторы. Как металл, так и текстиль чрезвычайно хрупкие, некоторые бляшки полностью деструктури-

рованы, ткани фрагментированы, первоначальный цвет утрачен полностью. Вероятно, ухудшение состояния украшений и тканей происходило потому, что они подвергались воздействию высоких температур, хотя во время разрушения церкви и сопровождавшего его пожара вглубь самого тайника огонь не добрался.

Именно с хрупкостью и фрагментированностью металлических бляшек связана невозможность провести их апробацию традиционными методами во время апробации коллекции Музея исторических драгоценностей Украины в 1988 году. Поэтому во всех публикациях, вслед за М.К. Каргером, который, однако, не уточнил, проводилась ли апробация находок, было сказано, что все найденные бляшки изготовлены из золота. В результате исследования методами РФА и ИК-спектроскопии, проведенного БНТЭ «Арт-Лаб», выяснилось, что все пластины изготовлены из серебра, с незначительной долей примесей меди, олова, свинца и железа, и покрыты позолотой.

Всевозможные нашивные бляшки, которые сочетались с жемчугом, бисером и вставками из камней и стекла, широко использовались в орнаментации древнерусской одежды – в очельях, ожерельях, опле-

Ил. 2. Фрагменты диадемы-очелья (инв. № АЗС-686)

Ил. 3. Фрагменты пластин диадемы и других элементов декора костюма (инв. №АЗС-690)

чьях, подолах и поясах, что подтверждают и археологические материалы [Сабурова, 1997, с. 100, 101]. Также аппликациями, нашитыми на отдельные декоративные элементы убора, изготовленные из текстиля, были все бляшки из тайника, хранящиеся в фондах НМИУ.

Единственный комплект, который сохранился без всяких следов текстиля, состоит из 14 простых прямоугольных, слегка выпуклых (размер ~ 10 × 8 мм), 3 округлых (диаметр ~ 10 и 7 мм), с рельефом в виде розетки и «сегнерова» колеса, бляшек (№ АЗС-685/1-17; ил. 1). Некоторые пластины деструктурированы, их первоначальный вид восстановить сложно. (В публикации Л.В. Пекарской экспонаты № АЗС-685/1-16 ошибочно указаны как аграфы [Пекарська, 1996 с. 52]). Н.В. Жилина полагает, что ряд этих прямоугольных бляшек является «примером узкой детали с однорядным бордюром из прямоугольных гладких бляшек». Такие простые бордюры, по ее мнению, могли использоваться на очельях, лентах-ряснах и воротниках-стойках

[Жилина, 2010, с. 105] Однако, поскольку никаких тканей, на которые могли быть нашиты эти бляшки, не сохранилось, можно предположить различные варианты использования, в том числе и в сочетании с другими бляшками. Подобные квадратные гладкие бляшки были в составе клада из Михайловского монастыря 1903 года, в кладах из Старой Рязани 1967 года [Корзухина, 1954, с. 120–122].

Экспонат № АЗС-686 (ил. 2), по предположению Л.В. Пекарской, является фрагментами диадемы-очелья [Пекарська, 1996, с. 49], состоявшей из прямоугольных металлических тисненых прорезных пластин с кринообразным орнаментом, нашитых на ленту, которая должна была охватывать лоб и завязываться на затылке. Между пластинами и в фигурном проеме, обрамляющем центральный крин пластин, были нашиты мелкие бусины, как предполагалось, жемчужные. На данный момент бусины с ткани осыпались, хранятся отдельной низкой (длина ~ 330 мм). Также сохранились три фрагмента ленты, размеры которых ~ 23 × 44; 24,5 × 106;

21×45,5 мм. В результате исследований ткани и некоторых бусин, проведенных НБТЭ «Арт-Лаб», выяснилось, что тонкая ткань полотняного переплетения изготовлена из шелковой пряжи с тонким длинным волокном с выраженным блеском, а бусины являются имитациями жемчуга, изготовленными из прозрачного листоватого гипса – селенита. Как уже отмечалось, сейчас пластины, украшавшие ленту, почти полностью разрушены, на ткани сохранились их небольшие фрагменты. Нескольким фрагментам пластин от этой же диадемы и, возможно, других элементов декора костюма был присвоен отдельный номер №АЗС-690 (ил. 3).

Диадемы-венчики (или очелья) с накладками из тисненых металлических бляшек известны в курганах Гомельской, Псковской и Новгородской областей, древнего Новогрудка и т. д. [Сабурова, 1997, с. 98].

Подобное начельное украшения с аппликациями из позолоченного серебра, закрепленное на шелковой ткани, было найдено во время археологических раскопок в женском захоронении, исследованном недалеко от Успенского собора Дмитровского кремля (остатки древнерусской крепости

XII в. в городе Дмитров, расположенном севернее Москвы), которые датируются XII–XIII вв. [Orfinskaya, Engavatova, 2009, p. 10–16].

Большая коллекция подобных лент-диадем – 29 экземпляров – была обнаружена при раскопках средневекового кладбища первой столицы Литвы – Кернаве. Они украшены серебряными позолоченными бляшками с широким спектром замысловатых мотивов: геометрических, антропоморфных и растительных. Подобные головные повязки также находят в памятниках XIII–XIV вв. Черной Руси (Северо-Западная Белоруссия) и Восточной Литвы. Литовские исследователи, отмечая влияние славянских мастеров на технологический процесс, придерживаются мнения, что наиболее характерны такие женские украшения для племени ятвягов. [Velius, Satkunaite, 2000, p. 131–134; Velius, 2005, p. 42].

Очелье в виде узкой шелковой тесьмы, украшенной орнаментированными бляшками было обнаружено и в женском захоронении золотоордынского могильника Мамай-Сурка [Сельников, 2010, с. 67, 69, рис. 1, 4–5].

Наиболее вероятно, что очелья-диадемы и Литвы, и Золотой Орды связаны с домон-

Ил. 4. Фрагменты ожерелка – съемного шейного украшения (инв. № АЗС-693/1-10)

гольскими украшениями Руси, наследие которой делили Великое княжество Литовское и Улус Джучи, а не с племенем ятвягов или крымским этнокультурным влиянием, как это объяснял исследователь могильника Мамай-Сурка М.В. Ельников [Ельников, 2010, с. 67]. Но распространенность подобных украшений опровергает мнение как о том, что они являлись регалиями киевской княжеской династии, так и о том, что в тайнике пряталась привилегированная особа [Пекарська, 1996, с. 53].

Также на шелковую ткань, но саржевого переплетения, были нашиты позолоченные серебряные бляшки в виде овальных рамок с выпуклой поверхностью со вставками (экспонат № АЗС-693/1-10; ил. 4). Ткань фрагментирована, размеры фрагментов ~ 23 × 79,5; 23,5 × 168; 23 × 33,5 мм. Одна из пластин-оправ полностью разрушена, 5 – сохранились частично, 4 – повреждены, несколько деформированы, но сохранили целостность, их размеры ~ 17 × 21 мм. Вставки несколько отличаются по форме и цвету. Восемь из них выполнены в виде полуэллипсоида из темного янтарно-коричневого стекла, которое сохранило первоначальный цвет лишь в глубине, приобретая, вследствие отложения патины медьсодержащих сплавов, зеленый цвет по краям. Две вставки имеют форму усеченного конуса и сохранили глубокий темный вишнево-коричневый цвет. Находки со стеклянными вставками красных оттенков в памятниках киево-русского периода не так часты – преобладающая гамма средневековых цветных стекол сине-зеленая, однако и разнообразие цветов достигалось стеклоделами, византийскими в частности, «путем сложных комбинаций красителей: меди, железа, марганца – для красно-коричневых; отдельно меди и марганца, меди и железа – для красно-оранжевых» [Щапова, 2008, с. 24]. Высокое содержание меди, а также наличие примесей железа и марганца в составе вставок подтверждают результаты исследования методами РФА.

Интересно, что наиболее близкими аналогиями таких бляшек со вставками оказались украшения некоторых диадем из Кернаве [Velius, 2005, p. 47, t. 103].

Предположительно, этот экспонат являлся ожерелком (ожерельем) – съемным шей-

ным украшением, которое не нашивалось на одежду.

Подобные ожерелки, появившиеся в XI в., в конце XII – начале XIII вв., очевидно, достаточно широко распространились по территории Руси, включая окраинные земли. Их находят не только в княжеско-боярских захоронениях, но и в богатых захоронениях как городских, так и сельских. По данным позднейших письменных источников, такого рода украшения могли носить женщины, мужчины и дети. Таким ожерелком является украшение, найденное в гробнице княгини Анны – жены Ярослава Мудрого – в Новгороде. Ожерелок на ткани и коже из серебряных позолоченных колодочек, обнизанных бисером (XII–XIII вв.), был найден в одном из захоронений, вероятно, женском, Липинского могильника в Курской области. Ожерелок из бляшек прямоугольной и круглой формы, украшенных вставками из цветного стекла, нашитых на полоску кожи, был найден в Вологодской области в кургане XII в. [Сабурова, 1976, с. 229]. Украшенные серебряными тисненными бляшками ожерелки, в основе которых был тонкий слой бересты, покрытый шелком, были в женских захоронениях Дмитровского кремля [Orfinskaya, Engavatova, 2009, p. 10–16].

Штампованными бляшками в виде сдвоенных полусфер (5,5 × 11 мм) была украшена полоска шелковой ткани, напоминающая тесьму или позумент (№ АЗС-688, ил. 5). Вероятно, такой «позумент», при изготовлении которого была использована позолоченная серебряная нить (при сильном увеличении наблюдаются незначительные остатки узкой серебряной полоски, которой обвивалась нить) мог нашиваться на головные уборы, манжеты, края одежды. Бордюры из таких бляшек имеются на деталях распашной одежды, ворота или зарукавья из клада в Киеве в Михайловском монастыре 1903 года [Жилина, 2010, с. 106, рис. 74, 5]. Ткани с серебряной позолоченной нитью были и среди находок в Дмитровском кремле [Orfinskaya, Engavatova, 2009, p. 10]. Серебряные с позолотой ленты, спряденные на шелк, использовались для производства тесьмы в Византии, где

Ил. 5. Бляшки в виде сдвоенных полусфер – украшения шелковой «тесьмы» (инв. № АЗС-688)

производилась и пряжа сильной крутки [Фехнер, 1982, с. 62].

Как и рассмотренные шелковые ткани из тайника Десятинной церкви, хранящиеся в фондах НМИУ, гладкокрашенные, не отличаются большой плотностью, пряжа неравномерная, в одном случае полотняного, в другом – саржевого переплетения. Ткани ожерелка и диадемы характеризуются почти полным отсутствием крутки нити, что характерно для восточных, в частности, среднеазиатских тканей.

Шелковые ткани были достаточно распространены в древней Руси, как свидетельствуют и письменные, и археологические источники. Находки шелковых изделий были сделаны более чем в 200 пунктах на территории древнерусских княжеств [Фехнер, 1982, с. 57].

Прежде всего шелк применялся в княжеском и церковном быту, но и «рядовое сельское население использовало дешевые сорта шелка для декорировки платья» [Степанова, 2014, с. 91–92]. География происхождения шелковых

тканей достаточно широка и свидетельствует о чрезвычайно разнообразных внешнеторговых связях от Китая (находки одежды из китайского шелка в Гнездове) [Пушкина, Орфинская, 2011, с. 95–96] до Испании (ткань из великокняжеской гробницы Владимирского Успенского собора) [Фехнер, 1982, с. 65–67]. Наиболее распространенным был, конечно, шелк, произведенный в Византии, Иране и Средней Азии [Фехнер, 1974, с. 66–70].

Гораздо более редкими являются находки изделий из хлопка, хотя в Европе хлопковые ткани известны еще с античных времен – хлопковый муслин из Южной Азии экспортировался греками и римлянами, а арабское завоевание принесло хлопковое производство в Испанию, Сицилию и Южную Италию [Рычагова, 2006, с. 87–95]. Как отметил Фернан Бродель, «Европа довольно рано узнает этот драгоценный вид тканей, особенно с XIII в., когда, вследствие сокращения овцеводства, шерсти стало не хватать. Тогда и распространилась ткань-эрзац:

бумазея с льняной основой и хлопковым утком» [Бродель, 1986, с. 349]. Вероятно, на территории Восточной Европы хлопковые ткани также могли быть достаточно распространены, причем, как и в случае с шелком, источники их поступления были различны – как Южная Европа, так и Ближний Восток и Средняя Азия. Однако археологические находки такого текстиля единичны – наиболее ранняя находка на территории Руси происходит из женского захоронения на территории средневекового Пскова, относящегося ко второй половине – концу X в. [Зубкова, Орфинская, 2008, с. 56–75]. Целое изделие из хлопковой ткани происходит из городища у с. Городище Шепетовского района Хмельницкой области, которое М.К. Каргер, проводивший там раскопки в 1957–1964 годах, отождествил с летописным городом Изяславлем [Орфинская, Михайлов, 2013, с. 75–85]. Потому особенно интересны два небольших фрагмента тонкой мелкозернистой ткани плотного прямого полотняного переплетения (размеры ~ 25,5 × 7; 27 × 7,5 мм), темно-бурого цвета, которые специа-

ми БНТЭ «Арт-Лаб» были определены как хлопок (фрагменты относятся к экспонату № АЗС-693/1-10). Пока не представляется возможным выяснить происхождение такой ткани, что было бы, безусловно, интересно для истории внешнеторговых и внешнеполитических связей Руси. Однако, можно отметить, что специи и хлопок были важнейшими товарами для венецианцев, преимущественно в руках которых, благодаря целому ряду привилегий, полученных от императоров Византии, находилась торговля с Востоком [Успенский, 2002, с. 122–128]. Ввиду этого любопытна находка в тайнике Десятинной церкви серебряной позолоченной венецианской монеты (матапан) первого выпуска монет дожа Энрико Дандоло (1192–1205), которая использовалась как подвеска [Зразюк, 1996, с. 91; Пекарська, 1996, с. 51].

Дальнейшее изучение и интерпретация находок из тайника Десятинной церкви могут расширить наши представления не только о деталях костюма домонгольской Руси, но и об экономических связях конца XII – начала XIII вв.

Источники и литература

- Бродель Ф.* Структуры повседневности: возможное и невозможное. – Москва, 1986.
- Жилина Н.В.* Тисненый убор по древнерусскимкладам X–XIII вв. (от орнаментального рифления до эмблемы княжеской власти) // *Stratum plus*. – 2010. – № 5. – С. 21–170.
- Зразюк З.* Нумізматичні знахідки на території Десятинної церкви // *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. – Київ, 1996. – С. 90–92.
- Зубкова Е.А., Орфинская О.В.* Предварительные итоги исследования текстиля из погребения № 3 Старовознесенского IV раскопа в Пскове // *Археология и история Пскова и Псковской земли: Материалы ЛП науч. семинара им. акад. В.В. Седова*. – Москва; Псков, 2008. – С. 56–75.
- Сльников М.В.* Нижньодніпровська ланка Великого шовкового шляху часів Золотої Орди: між Сходом і Заходом // *Старожитності Лівобережного Подніпров'я. Збірник праць і матеріалів X науково-практичного семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14–16 серпня 2010 р.)*. – Київ; Полтава, 2010. – С. 65–73.
- Каргер М.К.* Тайник под развалинами Десятинной церкви в Киеве // *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры*. – 1941. – Вып. X. – С. 75–85.
- Каргер М.К.* Древний Киев. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 1.
- Клочко Л., Бредіс Н.* Дослідження текстилю // *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. – Київ, 1996. – С. 105–109.
- Корзухина Г.Ф.* Русские клады IX–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1954.
- Орфинская О.В., Михайлов К.А.* Древнерусское «платье» из Изяславля: новая атрибуция // *Российская археология*. – 2013. – № 4. – С. 75–85.
- Пекарська Л.* Дорогоцінності тайника Десятинної церкви // *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. – Київ, 1996. – С. 48–53.

Пушкина Т.А., Орфинская О.В. Текстиль из женского камерного погребения Ц-301 в Гнездове // Археология и история Пскова и Псковской земли. – Москва; Псков, 2011. – С. 92–98.

Рычагова А. Производство хлопковых тканей в Средние века // Реконструкция исторического костюма. Сб. материалов Fashion-блока XV Международного фестиваля «Зиланткон». – Казань, 2006. – С. 87–95.

Сабурова М.А. Стоячие воротники и ожерелки в древнерусской одежде // Средневековая Русь. – Москва, 1976. – С. 226–230.

Сабурова М.А. Древнерусский костюм // Древняя Русь. Быт и культура. – Москва, 1997.

Степанова Ю.В. Костюм древнерусского человека: реконструкция по данным археологии. – Тверь, 2014.

Успенский Ф.И. История Византийской империи. – Москва, 2002. – Т. 4.

Фехнер М.В. Некоторые данные о внешних связях Киева в XII веке // Культура средневековой Руси. – Ленинград, 1974. – С. 66–70.

Фехнер М.В. Шелковые ткани в средневековой Восточной Европе // Советская археология. – 1982. – № 2. – С. 57–70.

Щанова Ю.Л. Византийское стекло. Очерки истории. – Москва, 2008.

Orfinskaya O., Engavatova A. Medieval Textiles from the necropolis of Dmitrov Kremlin, Russia // Archaeological Textiles Newsletter. – Copenhagen, 2011. – No 48. – Spring, 2009. – P. 10–16.

Vėlius G. Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV A. – Vilnius, 2005.

Vėlius G., Satkunaite S. Diadems from the medieval cemetery in Kernave // The Baltic Nordic Conference on Conserved and Restored Works of Art 6–9 October 1999, Tallinn, Estonia. The Conservator as Investigator. – Tallinn, 2000. – P. 131–134.

МАЛОВІДОМІ СКАРБИ З РОЗКОПОК ДМИТРА МІЛЄЄВА 1909 РОКУ НА САДИБИ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ В КИЄВІ

Людмила Пекарська
доктор філософії, завідувач Бібліотеки
та архіву ім. Т. Шевченка в Лондоні (Велика Британія)

Коло наукових зацікавлень:

декоративно-прикладне та ювелірне мистецтво Давньої Русі й Візантії, зокрема київські скарби X–XIII ст.

Статтю присвячено історії відкриття, встановленню речового складу та характеристиці окремих типів прикрас із двох скарбів княжої доби, знайдених у травні 1909 року в центрі старого Києва під час розкопок Д.В. Мілеєвим Десятинної церкви.

Ключові слова: *Д.В. Мілеєв, Імператорська археологічна комісія, скарби Києва, Десятинна церква.*

Статья посвящена истории открытия, установлению состава и характеристике отдельных типов украшений из двух кладов княжеского периода, найденных в мае 1909 года в центре древнего Киева во время раскопок Д.В. Милеевым Десятинной церкви.

Ключевые слова: *Д.В. Милеев, Императорская археологическая комиссия, клады Киева, Десятинная церковь.*

This article looks at the history and detail of two medieval hoards of Princely Kyev which were discovered in May 1909 in the heart of the old city during archaeological excavations of the Desyatynna Church by a member of the Imperial Archaeological Commission, architect D.V. Mileev.

Keywords: *D.V. Mileev, IAK, Kyiv hoards, Desyatynna Church.*

Улітку 1909 року Імператорська археологічна комісія (ІАК) уже другий сезон проводила в давній частині Києва археологічні дослідження, які були розраховані на десять років. Крім садиби Десятинної церкви, розкопки проводилися, зокрема, на подвір'ї Михайлівського монастиря, Софійського собору та в інших місцях. Роботи очолював член ІАК, один із кращих знавців греко-візантійських старожитностей Б.В. Фармаковський. На критику в київській пресі щодо його призначення керівником розкопок аргументовано відповів голова ІАК граф О.О. Бобринський [Письмо, 1908, 6 июня, № 156]. Помічником Б.В. Фармаковського був художник-архітектор Д.В. Мілеєв, який займався графічною фіксацією пам'яток, польовою документацією, опрацьовував знайдений матеріал, вів польовий щоденник робіт тощо. Опис цих археологічних досліджень у Києві ввійшов до

видання, присвяченого 150-річному ювілею заснування ІАК [Ёлшин, 2009, с. 909–937].

Перші речові скарби княжого періоду під час розкопок ІАК в Києві були знайдені в 1909 році біля Десятинної церкви. За розпорядженням ІАК матеріали археологічних досліджень 1908–1909 років, куди входили і речі скарбів, були відправлені до Санкт-Петербурга. Наступні 30 років вони перебували в сховищах ІАК у нерозпакованих ящиках.

Інформацію щодо знахідок та складу всіх скарбів, знайдених під час розкопок ІАК в Києві, ввела до наукового обігу відома дослідниця середньовічного художнього ремесла Галі Федорівна Корзухіна.

Однак доля чотирьох із них вважалася невідомою, один скарб загинув під час Другої світової війни, а місце зберігання двох скарбів, знайдених у 1909-му, обмежувалось даними 1939 року, коли в сховищах Інституту

історії матеріальної культури тільки почали розпаковувати ящики з матеріалами розкопок 1908–1914 років ІАК у Києві [Корзухіна, 1954, № 69, с. 72–75, 78, 81].

Г.Ф. Корзухіна, яка безпосередньо брала участь у цій роботі, зазначила, що встановити повний склад скарбу, знайденого 22 травня 1909 року, не вдалося [Корзухіна, 1954, с. 109–110, № 73].

Окремі речі скарбів, знайдених під час розкопок на садибі Десятинної церкви в 1909 році, згадувалися в працях, присвячених давньоруському ювелірному мистецтву. Так, Т.І. Макарова представила срібний, звитий із двох дротів браслет та пару срібних колтів. Місце ж їх збереження залишалося невідомим [Макарова, 1986, с. 126, № 16; с. 137, № 184–185]. Тільки на початку 1990-х років з'ясувалася доля скарбів, які містилися в складі колекції розкопок Д.В. Мілеєва в Києві в 1908–1912 роках (колекція № 637) в Державному Ермітажі [Пекарська, 1992, с. 83–85].

Речі двох скарбів, знайдених у 1909 році, були опубліковані до 1000-річного ювілею освячення Десятинної церкви, але не в повному складі і з деякими розбіжностями [Рябцева, 1996, с. 192–195]. Пізніше в ермітажному збірнику була опублікована стаття про два скарби з розкопок Д.В. Мілеєва на садибі Десятинної церкви в 1909 році [Рябцева, 2001, с. 103–107]. Авторка зазначила, що колекції київських знахідок 1908–1912 років були передані в Ермітаж у 1950-х і в 1989 році. Ця інформація щодо надходження речей з розкопок Д.В. Мілеєва до Ермітажу не є вичерпною.

Перше надходження скарбів з розкопок ІАК у Києві надійшло до Ермітажу значно раніше, ще в 1925 році. Як свідчать архівні документи, 713 речей із цих розкопок були передані до Ермітажу завідувачем Сховища старожитностей Російської академії історії матеріальної культури, вченим секретарем Б.В. Фармаковським та хранителем Сховища старожитностей Н.Е. Успенською. Матеріали прийняли О.М. Макаров, учений секретар Ермітажу та Л.А. Мацулевич. Акт був підписаний всіма зазначеними особами [Рукописный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук, ф. 2, оп. 1. 1925 р., № 51, арк. 56, 57. Акт № 13 від 25.5.1925 р.]. Ця група речей і була основою,

на базі якої в 1937 році був складений музейний опис колекції № 637 (Розкопки Д.В. Мілеєва в Києві в 1908–1912 роках).

С. Рябцева також згадує в статті скарби з розкопок Д.В. Мілеєва, знайдені в 1908 і 1912 роках, які вважала зниклими [Рябцева, 2001, с. 103]. Варто зазначити, що скарб, знайдений у 1908 році, який понад півстоліття відносять до знахідок Д.В. Мілеєва, ніколи не належав до цих розкопок. Д.В. Мілеєв ретельно вів зошити своїх археологічних досліджень і за 1908 рік збереглося два з них. Вони містять 276 сторінок письма олівцем, з кресленнями, замальовками, нотатками, переліком масових знахідок та індивідуальних речей, що супроводжувались авторськими малюнками [Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 152]. На основі цього документального матеріалу Б.В. Фармаковським та Д.В. Мілеєвим був підготовлений звіт для ІАК про дослідження Десятинної церкви в 1908 році. У ньому докладно висвітлено результати розкопок та їх речовий матеріал, включно зі знайденим у перекопаних прошарках землі. Однак жодні відомості про скарб відсутні [Отчет Императорской археологической комиссии за 1908, 1912 гг., с. 132–158; Милеев, 1913, с. 290–294].

Ретельність фіксації Д.В. Мілеєвим археологічних робіт, що постійно супроводжувалися планами квадратів на різних глибинах, поданням стратиграфії тощо підтверджує і дослідження В.К. Козюби, який детально опрацював вісім щоденників Д.В. Мілеєва з його розкопок у Києві в 1908–1914 роках, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ф. 152, № 163) [Козюба, 2005, с. 169–214].

У 1908 році Вікентій Хвойка завершував початі в 1907 році розкопки на кошти Богдана Івановича Ханенка. Він проводив роботи поблизу розкопів Б.В. Фармаковського і Д.В. Мілеєва на території садиби М.М. Петровського, що межувала із садибою Десятинної церкви. Саме під час цих розкопок у червні 1908 року В.В. Хвойкою був знайдений скарб. Найбільшу його увагу привернув «великий срібний шийний ланцюг», тому інші речі скарбу в археологічній хроніці не згадувалися [Известия ИАК, 1908, с. 54–55; Киевлянин, 1908, № 169].

Археологічна колекція з розкопок В.В. Хвойки 1907–1908 років зберігається в Національному музеї історії України (колекційний опис В-4353). Серед них і вироби з дорогоцінних металів (золоті й срібні сережки київського типу, ін.), додатково записаних в 1924 році (за актом № 35). У списку значиться і нашійний ланцюг, але не срібний, а олов'яний (28574). На жаль, без звітів або щоденників розкопок В.В. Хвойки 1908 року неможливо атрибутувати, які із цих речей належать до знайденого ним скарбу. Щодо авторства знахідки можна впевнено сказати, що скарб був відкритий Вікентієм Хвойкою у червні 1908 року, під час його розкопок на садибі М.М. Петровського і був зарахований до знахідок Д.В. Мілеєва помилково [Пекарська, 2014, с. 237–249].

Відносно скарбу, знайденого під час розкопок Д.В. Мілеєва в 1912 році, то його можна скоріше зарахувати до депаспортизованих в Ермітажній колекції № 637, ніж до зниклих. Короткий звіт ІАК про археологічні розкопки в Києві 1912 року був опублікований тільки в 1916-му. На той час частина документації розкопок була втрачена. Напевно тому у звіті було зазначено, що особливо видатних знахідок у 1912 році не було виявлено [Отчет ІАК за 1912, 1916, с. 66]. На жаль, речі скарбу після знахідки ніде не були проілюстровані, тому немає допоміжного матеріалу для їх ідентифікації та більш детального опису.

Крім ідентифікованих трьох пар срібних колтів, в Ермітажному описі колекції Д.В. Мілеєва, зарахованих до скарбів, був виявлений одиночний срібний колт (інв. № 637/296), який не мав парного.

За даними археологічної хроніки того часу, до скарбу, знайденого в 1912 році, входив один срібний колт, електричний браслет з орнаментом на кінцях і 12 срібних сережок київського типу, з яких цілими було тільки дві [Известия ІАК, 1913, с. 116–117]. Тож, не виключено, що непарний в колекції колт, який зберігся у фрагментах (дужка, дрібні уламки ажурного обрамлення з філігранних дротиків та товстого дроту з насічкою, уламки центральної частини), походить саме з цього скарбу. За конструкцією він подібний до срібних колтів зі скарбів, виявлених у 1909 році. Також не всі срібні тринамистинні сережки,

чимало яких у фрагментах присутні в колекції, ідентифіковані. Отже, кількісний аналіз речового матеріалу свідчить, що речі скарбу, знайденого у 1912 році, у депаспортизованому стані знаходяться в колекції № 637.

Уперше маловідома колекція з розкопок Д.В. Мілеєва в Києві, що зберігається в Ермітажі, була охарактеризована через століття після цих знахідок [Пескова, 2012, с. 185–210]. Авторка проаналізувала матеріали з різних ділянок розкопок Д.В. Мілеєва: садиби Митрополичого будинку Києво-Софійського собору в 1909–1910 роках та садибі Селянського земельного банку (вул. Володимирська, 10) у 1910–1911 роках, речі з поховань, окремі індивідуальні знахідки, склад скарбів, знайдених на садибі Л.І. Бродського в 1899 та Трубецького в 1910 році, а також речі з розкопок 1908–1912 років, точне місце знахідки яких залишається невідомим. А.О. Пескова привела чимало близьких аналогій, що допомогли в характеристиці та датуванні київських знахідок. На жаль, багато речей загубили свої початкові номери і комплекси, яким належали, тому автор підкреслила, що окремі срібні прикраси можна віднести до згаданих у статті скарбів умовно.

Метою цієї статті є відтворення деталей історії знахідок обох скарбів, виявлених у травні 1909 року, усунення не виправлених дотепер неточностей щодо їх складу та характеристика окремих ювелірних прикрас.

Скарб, знайдений 22 травня 1909 року.

У другій половині травня 1909 року під час розкопок на садибі Десятинної церкви в різних ямах траншеї були знайдені цінні предмети, тому роботи велися з особливою обережністю. Нарешті, 22 травня в одній з ям східної траншеї на глибині 2 м між коріннями великого дерева був знайдений скарб коштовностей, в одному куску землі з глиною та шматками перержавілого заліза. Д.В. Мілеєв вів детальну фіксацію цих розкопок. В одному зі своїх щоденників він подав коротку інформацію про знахідку цього скарбу та схематичний малюнок розташування деяких речей. Серед них: срібний витий браслет, під яким тринамистинна «сережка золотая», на північ від нього – ще один браслет меншого діаметру, а на схід – ще одна сережка з трьома намистинами. Один з уламків перержавілого

заліза, згаданих вище, був зігнутий під прямим кутом і, можливо, являв деталь оправи дерев'яної скриньки [Козюба, 2005, с. 202–203]. Приведена кількість речей не відповідає даним Г.Ф. Корзухіної і поступається їм кількісно [Корзухіна, 1954, № 73]. Про цінний скарб, відкритий на садибі Десятинної церкви 22 травня 1909 року написала і місцева преса [Києвлянин, 1909, № 141].

До найбільш важливих джерел щодо з'ясування повного складу знайдених речей належить лист Д.В. Мілеєва до керівника розкопок Б.В. Фармаковського, написаний ним у день знахідки скарбу. Цей лист із приватного архіву дружини Б.В. Фармаковського Тетяни Іванівни публікується вперше. Оскільки він містить не тільки інформацію про цінну знахідку скарбу (зазначена курсивом), але й цікаві подробиці, що склалися навколо цих досліджень, приводимо його повністю.

«22 мая 1909 г.

Глубокоуважаемый Борис Владимирович!

Очень сожалею, что не приехали в Киев, ждали Вас со дня на день и даже уже газеты опубликовали скорый Ваш приезд. Для Вас оставял незасыпаной первую траншею чуть крайне интересно закончилось выяснение наружной линии, до которой делалась сплошная съёмка земли для древнего фундамента апсид, а также продолжение развертки на восток за полукружия апсид, что в прошлом году осталось только в предположении. Таким образом в настоящее время уже закончено изучение восточного предела в церкви и началось изучение дальше на восток. Культурные наслоения здесь выясняются, идут очень глубоко более 3 м от современной поверхности. Встретили целы очень не глубоко (около 1.50 м от современной поверхности). Погребеный же, которые встречены в прошлом году на глубине 3 м и лежащим в материке, пока не встречено. У этого верхнего ряда погребеный встречаются небольшие стеклянные сосуды из очень тонкого и хрупкого стекла и все раздавлены. Общее количество предметов в этом году меньше.

Сегодняшний день ознаменовался находкой интересного клада. Найдено 10 золотых серег очень тонкой работы, одна с жемчужными зернами, 10 серебряных, 2 кольты серебряных больших, электроый

медальон и 2 серебряных браслета. Все вещи Великокняжеской эпохи.

Теперь скажу несколько о делах административных. Работают 15 человек, больше половины прошлогодних; но и с этим числом рабочих я рассчитал, что мы можем работать только до июля, причем в зтот расчет не входит упаковка и опись. Артема (надсмотрщика) пока не выписал и на него не достает денег и придется очевидно в этом году отказаться от его услуг и прибавить себе хлопот. В Киев всего переведено было 1415 руб. 36 коп. Работаем пока больше покойно, отношенне киевлян к раскопкам прежнее, изредка заходят прошлогодние посетители.

Хвойка у Петровского в этом году не копает, хочет подождать, пока не будет приобретена усадьба. К нам относится довольно ревниво, был всего один раз и то на мое приглашение.

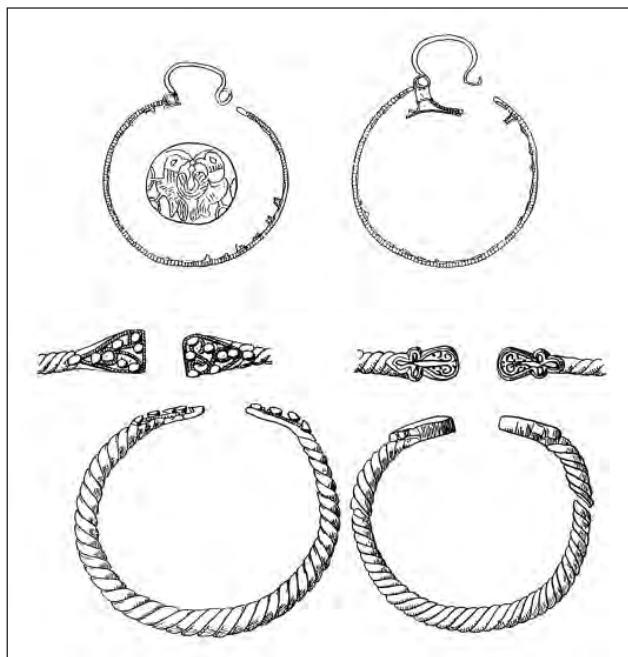
Как-то был проф. Завиткевич и сообщил о присоединении к нашим суммам 429 руб. от Археологического общества. Вы должно быть уже об этом знает, как они скопились с Комиссией. Проф. Завиткевич хотел уведомить Вас об этом деле лично. Не откажите мне сообщить, при каких условиях присоединяют эти деньги? Также прошу Вас, нельзя ли переслать в Киев все чертежи по раскопкам Десятинной церкви 1908 г. Мне необходимо на место раскопок дальнейшее присоединение на тех же листках.

Глубоко Вам преданный Д. Милеев».

Це письмове свідчення автора знахідки скарбу з'ясовує існуючі розбіжності та недолік інформації про знайдений у ньому матеріал.

Скарб нараховував 25 предметів, які були серед відправлених з Києва до Санкт-Петербурга в 1909 році, зокрема, 14 ящиків, де, за описом, було 10 тисяч предметів, які знаходилися у сховищах ІАК [Ёлшин, 2009, с. 924, 232].

У травні 1925 року 713 із зазначених вище речей були передані до Ермітажу [Рукописный архив Института истории материальной культуры Российской академии наук, ф. 2, оп. 1. 1925 р., № 51, арк. 56, 57. Акт № 13 від 25.5.1925 р.]. Їх музейний опис

Іл. 1. Речі зі скарбу, знайденого 22 травня 1909 року

був складений 1937 року (колекція № 637 – Розкопки Д. Мілеєва в Києві, 1908–1912 рр.) і доповнений наступними надходженнями в 1950-х – 1980-х роках.

На основі ідентифікованого в колекції Ермітажу матеріалу приводимо нижче опис речей скарбу, знайденого 22 травня 1909 року (іл. 1).

Срібні колти з арочним обрамленням. Пара (інв. № 637/42).

З лицевого боку – чернене по гравіруванню зображення двох птахів по боках пальмети. На звороті зображення не встановлено. Збереглися у фрагментах. Розмір: 4,0×3,3 см. Вага: 5,15 г.

Два срібні браслети (інв. № ЕРА–5а/164).

Виконані з кількох округлих у розрізі товстих дротів срібла, скручених між собою спіралью. Їх розплющені кінці мали напаяні накладки.

Один браслет (6,6×6,2 см) на наконечниках має товсті накладки з округленим кінцем та трьома пелюстками, поверхня яких прикрашена гравірованою черню рослинним орнаментом. Саме цей тип браслетів був інколи єдиною категорією срібних прикрас, які супроводжували золоті вироби деяких скарбів. Його можна віднести до одного з початкових типів прикрас срібного убору на Русі кінця XI – початку XII ст.

Наконечники другого браслета (7,5×6,5 см) у вигляді тонких, трикутної форми накладок, прикрашені дисками та філігранню. Подібними дисками була прикрашена і срібна сережка київського типу XI–XII ст. зі скарбу, знайденого біля Михайлівського Золотоверхого монастиря в 1906 році [Pekarska, 2011, р. 49, по. 20]. За формою та оздобленням наконечників браслет не має аналогій серед цього типу київського матеріалу, але за технікою виконання його можна віднести до того ж періоду.

Г.Ф. Корзухіна відносила ці браслети до скарбу, що був знайдений на тиждень пізніше, 29 травня 1909 року [Корзухіна, 1954, табл. XXXI, 5, 6]. Належність їх саме до цього комплексу підтверджують: лист Д.В. Мілеєва, написаний у день знахідки скарбу, 22 травня 1909 року, де він подав перелік речей, дані щоденника розкопок, де зафіксована знахідка срібних браслетів різних діаметрів поруч із золотими сережками (Козюба, 2005, с. 202–203); до складу скарбу, що був знайдений 29 травня, золоті сережки не входили. Свідчить про це і доповідь С.П. Вельміна на засіданні Київського відділення Військово-історичного товариства в березні 1910 року, у якій ним було приведено склад цієї знахідки [Вельмін, 1910, с. 21].

Образок з електра у формі круглого медальйона, малого розміру.

За Г.Ф. Корзухіною, до скарбу входив «образок-складень бронзовий» [Корзухіна, 1954, с. 109–110, № 73, 5]. Напевно, мався на увазі бронзовий двосторонній складень із зображеннями Розп'яття з одного боку та Богоматері з Немовлям на троні з другого, що вважався знайденим біля Десятинної церкви. А.О. Пескова з'ясувала, що він був знайдений під час розкопок Д.В. Мілеєва в 1909–1910 роках, але на садибі Будинку митрополита на подвір'ї Софійського собору [Пескова, 2012, с. 200–201, ил. 8, № 10].

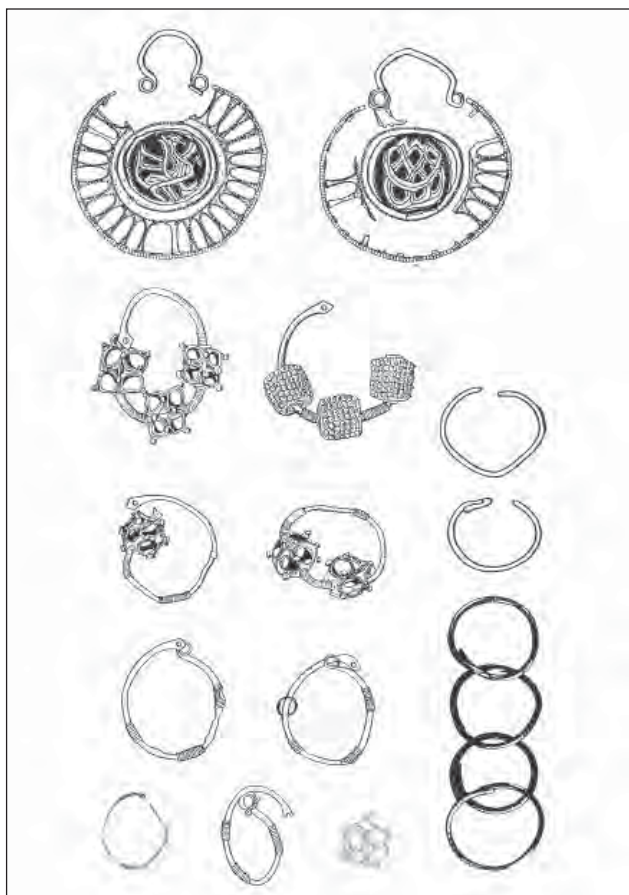
Д.В. Мілеєв у листі до Б.В. Фармаковського написав «електровий медальйон», а С.П. Вельмін у повідомленні про скарб на засіданні Військово-історичного товариства зазначив, що до його складу входив: «образок, чей неизвестно, т.к. пока не исследован» [Вельмін, 1910, с. 21, № 7–8].

Враховуючи письмові свідчення Д.В. Мілеєва, С.П. Вельміна та газетні повідомлення того часу, є підстави вважати, що це був

образок у формі малого медальйону із зображенням на одному боці хреста з орнаментом. Серед речей Ермітажної колекції розкопок Д.В. Мілєєва (№ 637) є шість образків з різного матеріалу. Тільки один з них, круглої форми і виконаний із золота, має з одного боку зображення хреста, а з другого – Богоматері. Між золотими платівками міститься бронзова прокладка (інв. № 637/381; діаметр – 3,6 см). Але він знайдений у фундаментах церкви XI ст. на садибі Митрополичого будинку [Известия ИАК, 1911, с. 171].

До скарбу також входили:

Сережка золота з перлинами, вставленими в отвори ажурних намистин на срібних мініатюрних дротиках. Вона являла велику археологічну рідкість, яку високо оцінив Н.П. Кондаков, котрий зазначив, що до цієї знахідки сережки подібного типу були невідомі. Треба додати, що подібна прикраса входила до скарбу, знайденого 1906 року біля Михайлівського Золотоверхого монастиря [Рекарська, 2011, р. 47, по 14].

Іл. 2. Речі зі скарбу, знайденого 29 травня 1909 року

Сережки золоті з трьома намистинами, прикрашені філігранню (9 одиниць). Серед них не було жодної однакової за оздобленням намистин і всі добре збереглися на момент знахідки. Діаметр від 2,00 до 3,5 см.

Сережки срібні з трьома намистинами (10 одиниць). Одна з них з ажурними намистинами, інші – з гладкими, дутими. Усі були виявлені в незадовільному стані. Розмір: 7 сережок мали діаметр 4,5 см, останні три були менші.

До опису даної колекції входить 22 срібні тринамистинні сережки (разом із фрагментами). Серед них є такі, що збігаються за описом і розміром із зазначеними вище, як більшого так і меншого діаметру. Але в музейному інвентарі бракує необхідної документальної інформації, тому неможливо впевнено визначити, які саме десять з них походять із цього скарбу.

Деякі дослідники вважали, що до скарбу входила київська монетна гривна [Зразюк, 1996, с. 92, № 19], посилаючись на коротку археологічну хроніку ІАК та статтю П.П. Толочка. В останніх зафіксовано факт знахідки монетної гривни на садибі Десятинної церкви, але не в складі скарбу, знайденого 1909 року.

Наявність документальних матеріалів авторів знахідки не залишає сумніву, що склад скарбу встановлений правильно, і його речі (ідентифіковані та депаспортизовані) зберігаються в колекції Ермітажу.

Недостатньо опрацьованим джерелом, яке могло б допомогти в атрибуції матеріалів цих розкопок, залишається колекція негативів фотографа ІАК І.Ф. Чистякова, яка частинами надходила до фотоархіву Державної академії історії матеріальної культури у 1919, 1924 і 1935 роках. Колекція також містить фіксацію робіт Д.В. Мілєєва біля Десятинної церкви в Києві, інших ділянках (1908, 1910–1911 і 1914 рр.) і знімки знайдених речей [Девель, 1950, с. 291, 294]. У 1930-х роках близько 2000 негативів І.Ф. Чистякова виявилися депаспортизованими. Тоді була виділена група близько 500 негативів, яку вважали документальною фіксацією розкопок Д.В. Мілєєва на садибі Десятинної церкви в Києві в 1908–1909 роках. У 1971 році у фотоархіві було відновлено послідовну картину дослідження Десятинної церкви, внесено уточнення й правки до вже опрацьованих колекцій ІАК щодо послі-

Іл. 3. Конструктивні деталі арочного типу срібних колтів

довності розкопок Д.В. Мілеєва на території Києва з 1908 по 1911 рік [Томес, 1974, № 1, с. 240–241; Фотоархів Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук, негативи: Q 694-25-67, Q 642-44-51 – розкопки Д. Мілеєва 1908–1914 рр.; Q 2873-1-112 – кресленники розкопок, поховання, знахідки: кераміка, прикраси].

Тут же зберігаються негативи колекції Б.В. Фармаковського, серед яких – польові знімки розкопів Десятинної церкви в Києві, разом з Д.В. Мілеєвим, у 1908 році [Девель, 1950, с. 325].

Скарб, знайдений 29 травня 1909 року.

Через тиждень після знахідки першого скарбу 29 травня 1909 року на схід від апсид Десятинної церкви було знайдено другий давньоруський скарб. Подальша його доля залишалася аналогічно вищеописаному [Корзухина, 1954, с. 110, № 74]. До його складу входили срібні ювелірні прикраси: колти (2); тринамистинні сережки (7); скроневі кільця (18) і натільний хрестик. Речі цього скарбу також зберігаються в Ермітажній колекції № 637.

У збірнику до 1000-ліття освячення Десятинної церкви коротким переліком були представлені також речі скарбів 1909 року, але без з'ясування дат і речей із двох різних комплексів [Рябцева, 1996, с. 192, 194–195]. Тому зупинимося докладніше на речах, що входили до цього скарбу (іл. 2).

Срібні колти з арочним обрамленням. Пара. Інв. № ЕРА-5а/166, 167; розмір: 5,4×5,0 см.

Вони виконані в техніці черніння тла. На центральних вставних щитках з тонкої, круглої, срібної платівки гравіруванням різцем у формі зигзага зображені: на лицевому боці – фантастичний звір у вигляді тварини-птаха з короткими піднятими крилами, чотирма лапами (передні припідняті), довгим і тонким піднятим хвостом, вузькою головою, гострими вухами, тупим загнутим дзьобом; на зворотному боці – орнаментальна фігура у вигляді плетива.

Срібні сережки кийського типу (7 одиниць):

Намистини, що збереглися на сережках, відрізняються і за технікою виготовлення поділяються на чотири типи:

I – зернені (інв. № ЕРА-5а/169; діаметр – 3,5 см);

II – ажурні, декоровані накладним мініатюрним дротиком і окремими зернинами (інв. № ЕРА-5а/144; діаметр – 3,0 см);

III – ажурні, прикрашені накладною подвійною філігранню та окремими зернинами (інв. № ЕРА-5а/145; діаметр – 3,2 см);

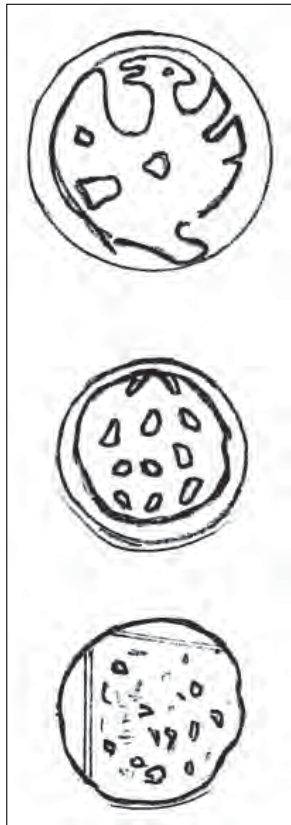
IV – ажурні, з накладною філігранню та гладкими мініатюрними дисками (інв. № ЕРА-5а/135; діаметр – 3,0 см);

На чотирьох сережках намистини втрачені, збереглася тільки філігранна обмотка між ними: інв. № ЕРА-5а/137, діаметр – 3,9 см; інв. № ЕРА-5а/138, діаметр – 2,6 см; інв. № ЕРА-5а/177, діаметр – 1,7 см; інв. № ЕРА-5а/136, діаметр – 3,5 см.

Серед них до рідкісних можна віднести сережки з намистинами типу IV. Аналогічні відомі зі складу ще трьох скарбів. Усі дротяні кільця сережок виконані технікою волочіння, яка характеризується наявністю продольних борідок на дроті та його рівномірністю в розрізі.

Срібні скроневі кільця (18 одиниць):

Виконані з товстого дроту з роз'єднаними кінцями, в окремих з них кінці загнуті в петлі.

Іл. 4. Бронзові матриці-шаблони для тиснення зображень на срібних платівках

Інв. № ЕРА-5а/158, діаметр – 3,5 см; інв. № ЕРА-5а/159, діаметр – 2,5 см; інв. № ЕРА-5а/94 – ЕРА-15/11, діаметр – 2,0 см.

Перші два номери вдалося ідентифікувати завдяки малюнкам у праці Г.Ф. Корзухіної [Корзухина, 1954, табл. XXXI, 3, 4]. Решту скроневиx кілець було представлено в публікації С.С. Рябцевої, але частина з них не у складі скарбу 1909 року, а окремо, як «ювелірні прикраси з розкопок Десятинної церкви». Єдиний у такій кількості комплекс скроневиx кілець був у скарбі, знайденому 29 травня 1909 року, тож немає сумніву, що вони належить до нього.

Бронзовий натільний хрестик.

Чотирьохкінцевий, з потовщеннями у вигляді кульок на кінцях рамен. Інв. № 637/60, розмір: 2,4×1,9 см.

Цим вичерпується склад скарбу, який у повному складі (28 одиниць) зберігається в колекції Ермітажу.

Срібні колти зі скарбів, знайдених 1909 року, аналогічні колтам київського типу. Окремого розгляду заслуговують срібні чернені колти арочного типу з обох скарбів, їхня конструкція та художнє визначення зображення одного з них. За класифікацією Т.І. Ма-

карової, вони належать до II-го варіанту 4-го типу колтів із чернінням тла. Дослідниця дійшла висновку про їх масове міське виробництво, яке копіювало виробни майстерень вищого соціального рівня й відносила ці прикраси, спираючись на датування Б.О. Рибаківа (друга чверть XIII ст.) та Д. Теодору (перша половина XIII ст.) до зазначеного періоду.

Зупинимося на конструкції цього типу прикрас. Срібні колти з арочним обрамленням виготовляли з численних деталей, кожна з яких була виконана в окремій техніці (тиснення, кування, філігрань), після чого їх сплавляли в один виріб (іл. 3).

Обидва боки колта з'єднує внутрішній кільцеподібний барабан з тонкої срібної стрічки, припаяний перпендикулярно до боків. Кінці його завершуються у верхній частині колта і залишаються роз'єднаними, утворюючи внутрішній отвір, куди, напевно, вкладали просочений пахучими оліями клаптик тканини або сухі запашні трави.

У верхній частині колтів напаяні прямокутні платівки з петлями (втрачені), до яких кріпилися дротяні дужки застібки, зігнуті у вигляді коромисла, обидва кінці якої були скручені в петлі. Колти мають ажурне кругове поле у вигляді мініатюрних арок, обрамлених товстим, круглим у перетині дротом із частою нарізкою жолобків на його поверхні. Кожна з арок прикрашена філігранню з двох тонких перекручених дротиків.

З обох боків колта в центрі містяться вставні щитки круглої форми з тонкої срібної платівки. Навколо рамки, що їх укріплює, проходить подвійне коло з філіграні. На центральних срібних щитках колтів зі скарбу, знайденого 29 травня 1909 року, гравіруванням різцем у формі зигзага зображено: на лицевому боці – фантастичну тварину з двома лапами (одна піднята), короткими піднятими крилами, довгим тонким піднятим хвостом, невеликою вузькою головою, повернутою вбік, з гострими вухами й тупим загнутим дзьобом (отвір ока заповнений черню); на звороті – орнаментальну фігуру у вигляді плетива (іл. 4, 5).

Зображення на цій парі та аналогічні їм досі однозначно не визначено. У різних дослідників одне й те саме зображення має з десяток визначень: крилата істота; тварина, схожа на барса чи собаку; симаргл; грифон;

а іноді в тексті одного автора це зображення фігурує під різними назвами: пардус; птах; фантастичний звір; істота з піднятою лапою. Таке різномірне сприйняття та інтерпретація одного зображення ускладнює науковий опис цих прикрас, розуміння, про які саме зразки йдеться, і показує, що його визначення залишається нез'ясованим.

Необхідно зазначити, що зазвичай зооморфні зображення на давньоруських срібних прикрасах виконані настільки реалістично, що встановити їх належність не складно. І якщо одне й те саме зображення сприймалося дослідниками по-різному й викликало проблематичність атрибуції, значить, в образі його прототипу було щось незвичайне для майстра-ювеліра княжого періоду. Тому цей тип срібних колтів став предметом нашої окремої уваги.

Аналогічні за конструкцією та зображенням срібні колти відомі, враховуючи розглянуті, всього у 12-ти екземплярах, усі походять з київських скарбів:

1872 року – вул. Володимирська, біля садиби Трубецького¹;

1903 року – біля Михайлівського монастиря²;

1906 року – біля Михайлівського монастиря³;

1936 року – біля Десятинної церкви⁴;

1902 року – вул. Житомирська⁵;

1885 року – садиба Єсикорського⁶.

Зазначені екземпляри колтів виконані в техніці черніння тла. Присутність на всіх екземплярах майже однакових зображень свідчить про застосування майстром матриці-шаблону. Такі бронзові матриці для тиснення тонких срібних платівок, що прикрашали центральну частину колта, знайдені в Києві на вул. Великій Житомирській, 2 під час розкопок Я.Є. Боровського в 1988–1989 роках. Один їх бік дещо опуклий і має рельєфне зооморфне зображення, а на другому зображено плетиво⁷. Ще один бронзовий виріб округлої форми тільки готували для матриці із зображенням плетива⁸.

Що могло бути прототипом цього зооморфного зображення? Значна умовність образів у мистецтві Київської Русі не виключала натуралістичної передачі окремих їх елементів. Автор зображень на срібних колтах підкреслював найбільш характерні ознаки живого оригіналу свого прототипу. Здавалося, що то була велика хижа тварина із сильним, гнучким тілом і лапами, довгим і рухливим хвостом, невеликою головою з гострими вухами, що стирчать.

Б.В. Сапунов дійшов висновку, що прототипом цієї тварини міг бути азіатський гепард, або чита (*Acinonyx jubatus*) [Сапунов, 1983, с. 111–116]. Слово «гепард» у пам'ятках давньоруської писемності не зафіксовано, але близьким до нього за змістом є «пардус», яке походить від латинського «*pardus*», що мало різні тлумачення – барс, леопард, пантера [Срезневский, 1958, стб. 880]. Київський натураліст Н.В. Шарлемань першим встановив, що цим терміном у Київській Русі називали гепарда [Шарлемань, 1948, с. 111–124; 1964, с. 293–296]. Яким же чином ця істота, батьківщиною якої були степи Азії, могла потрапити на Русь та ще й стати сюжетом для дорогоцінних жіночих прикрас? На Русь пардуси потрапляли як здобич, данина або як дарунки від половецьких ханів. Кількість їх була обмеженою і володіли ними лише деякі з князів. Пардуси були в побуті на княжих дворах відносно недовго. Майстер-ювелір, який працював у золотарській майстерні на княжому дворі, міг обрати цю екзотичну тварину як сюжет для прикрас на замовлення київської аристократії. Головною характерною ознакою пардусів був швидкий біг, при якому тварина розвивала шалену швидкість, особливо під час стрибка. Можливо, саме це й було приводом для зображення майстром крил у пардуса, як символу швидкості. У пам'ятках писемності пардуси згадуються в період активізації русько-половецьких зв'язків – від середини XI ст. до 20-х років XIII ст., коли в південних степах Русі з'явилися монголо-татари. Після цього пардуси зникають з княжого побуту Русі.

¹ Державний історичний музей, Москва, інв. № 36231, оп. 1683, № 50, 51.

² Державний історичний музей, Москва, інв. № 49876, оп. 1091, № 3, 4.

³ ММА, Нью-Йорк, інв. № 17.190.708.

⁴ Музей історичних коштовностей України, Київ, інв. № АЗС-552, 553.

⁵ Національний музей історії України, Київ.

⁶ Загинув із частинною скарба під час евакуації Харківського державного історичного музею в 1941 році.

⁷ Музей історії міста Києва, колекція А-4901/584 (d – 2,5 см); А-4901/585 (d – 1,9 см).

⁸ Музей історії міста Києва, колекція А-4901/687 (d – 1,9 см).

Лл. 5. Срібні колти в техніці черніння тла із зображенням пардуса і плетива з київських скарбів, знайдених у 1906 р. (1), 1872 р. (2), 1903 р. (3), 29 травня 1909 р. (4), 1902 р. (5), 1885 р. (6) і 1936 р. (7)

Стан збереженості більшості із зазначених колтів підтверджує їх довготривале використання. Крім того, деякі срібні колти співіснували в скарбах разом із золотими виробами, наприклад, київські скарби, знайдені в 1885, 1903, 1906, роках. Вони також мали аналогічне до золотих із перегородчастими емаллями колтів кріплення дужок застібки, і хронологічний проміжок між цими виробами не міг бути значним. Конструктивні особливості даного типу колтів свідчать, що процес їх виготовлення був складним і вимагав спеціалізованих майстерень, відповідного обладнання і високої майстерності. Враховуючи ці фактори та кількісний аналіз даного типу прикрас серед матеріалу київської скарбової колекції, важко зробити висновок щодо їх масового виробництва та датування першою половиною XIII ст. Виготовлення цього складного типу колтів, враховуючи також політико-економічний аспект, могло відбуватися в третій чверті або наприкінці XII ст. Навряд чи майстри мали сировину та умови для створення дорогих і витончених прикрас у період міжусобного протистоян-

ня, коли київський княжий престол з 1146 до 1246 року 46 разів переходив з рук у руки.

Уже з кінця XII ст. у Києві, найважливішому культурному центрі Русі, намітилися ознаки занепаду княжого ювелірного виробництва. Про це свідчить обмежений асортимент виробів київських золотарів, який характеризується значно меншою аристократичністю.

Підсумовуючи, можна сказати, що під час розкопок ІАК у Києві в 1908–1914 роках було знайдено шість речових скарбів княжої доби, до складу яких входило більше сотні ювелірних виробів із золота та срібла.

Ці скарби дійшли до нас не з однаковою повнотою і, за винятком двох (1911 та 1914 років), зберігаються в Ермітажі. Розглянутий матеріал допоміг уточнити склад знайдених Д.В. Мілеєвим перших двох скарбів під час розкопок Десятинної церкви у травні 1909 року. Цілком можливо, що при подальшому вивченні цієї колекції та супровідних архівних матеріалів вдасться атрибутувати інші речі скарбів, знайдених під час розкопок ІАК у Києві.

Джерела та література

Вельмин С. Археологические изыскания Императорской археологической комиссии в 1907–1909 гг. на территории древнего Киева // Военно-исторический вестник. – Киев, 1910. – № 7–8. – С. 121–153.

Девель Т.М. Обзорение коллекций собрания Фотоархива Института истории материальной культуры им. Н.Я. Марра АН СССР // Советская археология. – 1950. – Т. XII. – С. 289–327.

Ёлишин Д.Д. Императорская археологическая комиссия и раскопки в Киеве 1908–1914 гг. // Императорская археологическая комиссия (1859–1917). К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 909–938.

Зразюк З. Нумізматичні знахідки на території Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 90–92.

Известия Императорской археологической комиссии (Известия ИАК). Прибавление к выпуску 27-му. Сведения о памятниках древности, археологических исследованиях, кладах и находках. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 39–71.

Известия ИАК. Прибавление к выпуску 39-му. Археологические исследования в Киеве. – Санкт-Петербург, 1911. – С. 171–172.

Известия ИАК. Прибавление к выпуску 48-му. Сведения об археологических исследованиях, памятниках древности, кладах и находках. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 97–163.

Киевлянин. Литературная и политическая газета Юго-Западного края / ред. В.В. Шульгин. – 1910.

Козюба В. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д.В. Мілеєва) // Ruthenica. – 2005. – Т. 4. – С. 169–214.

Корзухина Г.Ф. Русские клады IX–XIII вв. – Москва; Ленинград, 1954.

Макарова Т.И. Черное дело древней Руси. – Москва, 1986.

Милеев Д.В. О раскопках в усадьбе Десятинной церкви в Киеве летом 1908 г. // Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1913. – Т. 9. – С. 290–294.

Отчет Императорской археологической комиссии за 1908 г. – Санкт-Петербург, 1912.

Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1912 год. – Петроград, 1916.

Пекарська Л. Слідами зниклих скарбів // Київська старовина. – 1992. – № 2. – С. 83–85.

Пекарська Л. Забуті скарби Десятинної церкви (за розкопками Д.В. Мілеєва 1908 та 1910 рр.) // Музейні Читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки». 18–20 листопада 2013 р. – Київ, 2014. – С. 237–249.

Пескова А.А. Малоизвестная коллекция находок из раскопок Д.В. Милеева в Киеве в 1908–1912 гг. (ГЭ, Коллекция № 637) // Труды Государственного эрмитажа. – Т. LXV: Первые каменные храмы Древней Руси. Материалы архитектурно-археологического семинара, 22–24 ноября 2010 год. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 185–210.

Письмо председателя ИАК графа А.А. Бобринского // Киевлянин. Литературная и политическая газета Юго-Западного края / ред. В.В. Шульгин. – 1908. – 6 июня. – № 156.

Рябцева С. Знахідки з розкопок Десятинної церкви у колекції Державного Ермітажу // Церква Богородиці Десятинна в Києві: До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 192–201.

Рябцева С. О двух кладах ювелирных украшений из раскопок Д.В. Милеева в усадьбе Десятинной церкви в Киеве // Ювелирное искусство и материальная культура. – Санкт-Петербург, 2001.

Сапунов Б.В. Семантика зооморфной подвески XI века из кургана у деревни Калихновщина // Археологический сборник № 24, МИА СССР. – Ленинград, 1983. – С. 103–107.

Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т. I–III. – Санкт-Петербург, 1893–1903. – Фототипическое переиздание. – Москва, 1958. – Т. 2.

Толочко П.П. Топографія скарбів монетних гривень у Києві // Археологія. – 1966. – Т. XX. – С. 123–134.

Томес Т.Б. Заметки архивиста // Советская археология. – 1974. – Т. 1. – С. 240–241.

Шарлемань Н.В. Из реального комментария к «Слову о полку Игореве» // Труды Отдела древнерусской литературы. – Москва; Ленинград, 1948. – Т. 6. – С. 111–124.

Шарлемань Н.В. Загадочный зверь Древней Руси // Зоологический журнал. – 1964. – Т. 43. – Вып. 2. – С. 293–296.

Peckarska L. Jewellery of Princely Kiev. The Kiev Hoards in the British Museum and The Metropolitan Museum of Art and Related Material. Romisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz and The British Museum. – London, 2011.

УНІКАЛЬНА ПАМ'ЯТКА ДАВНЬОРУСЬКОГО МИСТЕЦТВА З КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ ІСТОРИЧНИХ КОШТОВНОСТЕЙ УКРАЇНИ

Тетяна Романовська
історик-мистецтвознавець

Коло наукових зацікавлень:
іудаїка, єврейські вироби зі срібла

Статтю присвячено публікації унікальних срібних прикрас – барм – зі скарбу, знайденого під час археологічних досліджень фундаментів Десятинної церкви 1939 року, які тривалий час вважались втраченими.

Ключові слова: *срібні барми, скарб, Десятинна церква в Києві.*

Статья посвящена публикации уникальных серебряных украшений – барм – из клада, найденного во время археологических исследований Десятинной церкви в 1939 году, которые долгое время считались утраченными.

Ключевые слова: *серебряные бармы, клад, Десятинная церковь в Киеве.*

The unique silver adornment – the ceremonial medallions (barmy) from the hoard which has been found during the excavation of Desyatynna Church in 1939 and considered to be lost for long time are published in the article.

Keywords: *Desyatynna Church in Kyiv, silver ceremonail medallions, hoard.*

Мова християнської культури –
це мова символів.

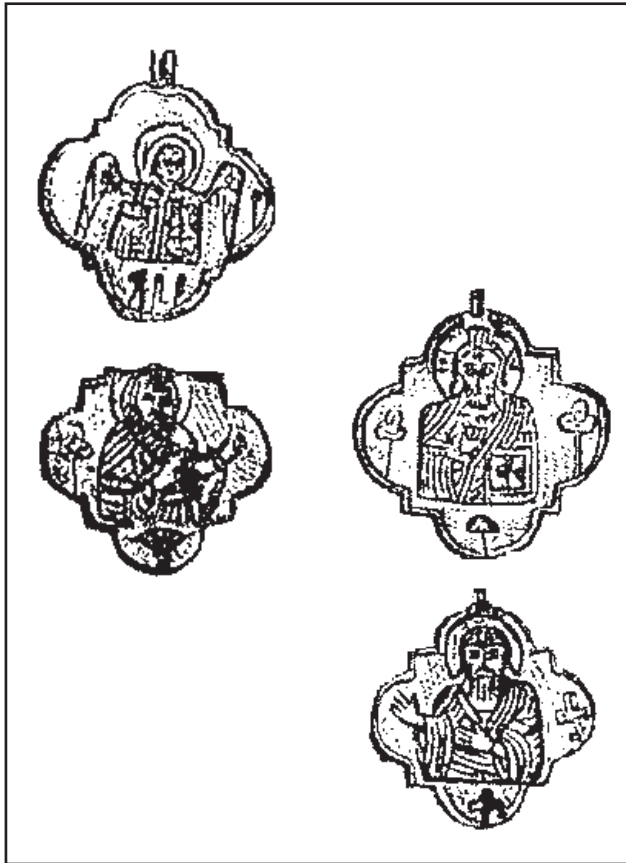
Протоієрей Б. Михайлов [Православное]

Метою статті є публікація чотирьох унікальних срібних із черню квадрифолійних медальйонів (іл. 1), виявлених та ідентифікованих під час повної звірки наявності експонатів Музею історичних коштовностей України (далі – МІКУ). Спочатку вони зберігалися у фондах Історичного музею України, а потім – у фондах МІКУ і майже 73 роки були недоступними для дослідників давньоруського мистецтва.

З 25 серпня 1979 року медальйони перебували на тимчасовому обліку й були записані в першому томі інвентарної книги тимчасового вступу МІКУ, за номером ТВ-47/8.

Іл. 1. Барми. Близько 1200 р.

**Іл. 2. Малюнок барм
(за: Пекарська, 1996, с. 51)**

В описі було зазначено коротко – «накладки фігурні з черню», а в графі «походження» – «експонати, які не мають інвентарних номерів». Але на звороті медальйонів написані номери польового опису – КД-39-3797. Зберігалися експонати у фондовій групі, яка зараз має назву «Пам'ятки ювелірного мистецтва XV–XXI століть в Україні».

На засіданні фондово-експертної комісії МКУ 28 квітня 2011 року Л.В. Строкова (зав. МКУ, фахівець з історії слов'ян, Київської Русі та ювелірного мистецтва середньовіччя) порадила звернутися до книги «Церква Богородиці Десятинна в Києві», у якій опубліковано дослідження скарбу, з якого походять ці медальйони, відомого фахівця з історії давньоруського ювелірного мистецтва Л.В. Пекарської «Дорогоцінності тайника Десятинної Церкви» [Пекарська, 1996, с. 48–53].

Ідеться про скарб, який, на думку дослідників, за своїм історичним значенням «займає особливе місце, тому що він пов'язаний з останнім моментом існування Десятинної церкви і самої Київської держави» [Пекарська, 1996, с. 48]. Скарб був знайдений у тай-

нику, відкритому 26 липня 1939 року під час археологічних досліджень фундаментів Десятинної церкви Київською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом М.К. Каргера.

Цей скарб включає різні групи прикрас, у тому числі чотири медальйони, які входили до складу барм із зображенням Деїсуса, – Ісуса Христа, Іоанна Предтечі, Богородиці та архангела. Сьогодні ми маємо змогу бачити ці унікальні барми на власні очі, а не за малюнком, який опублікувала Л.В. Пекарська (іл. 2). Не повторюючи наданої нею інформації, зупинимося на деяких уточненнях аналізу зображень на медальйонах та внесемо певні доповнення.

Л.В. Пекарська припускає, що для симетрії медальйонів цієї прикраси, яка завжди включала непарну кількість, не вистачає ще одного медальйона із зображенням архангела Гавриїла. На нашу думку, ці барми з якихось причин могли носити і в такій кількості медальйонів. Зображення архангела на медальйоні ми пропонуємо інтерпретувати як архістратига Михаїла – начальника небесного воїнства, тобто глави всіх архангелів, враховуючи, що саме архангел Михаїл був небесним покровителем Києва з великокняжих часів. Онук князя Ярослава Мудрого – Святополк – носив у хрещенні ім'я Михаїл, саме він заклад у Києві на початку XII ст. Золотоверхий Михайлівський собор. Наприкінці XI ст. над Дніпром, за Лаврою, було засновано Видубицький Свято-Михайлівський монастир.

Центральним був медальйон із зображенням Ісуса Христа, праворуч – медальйон із зображенням Божої Матері, тому що вона на небесах «одесную Бога», а ліворуч – Іоанна Предтечі.

Що стосується слова «барми», то ані походження, ані значення його точно не встановлено. Ще 1807 року автор «Исторического описания древняго Россійскаго музея или Оружейной палаты» в статті V виводив «барми» від грецького слова «важкість». Потім президент Імператорської академії художеств Оленін запропонував своє припущення, яке здавалося йому більш правдоподібним, ніж попереднє. Саме слово «барми» він виводив від грецького слова, що означає щит круглої форми, або від перського «берме», що значить

Іл. 3. Медальйон із зображенням Богородиці

«охорона, захист, огорожа». Уперше в старовинних актах слово «барми» трапляється в Духовній грамоті Івана Калити. До того часу, вірогідно, визначилися не лише їхня форма, а й декор із зображеннями святих, завдяки яким вони отримали символічне значення і називалися «святими бармами», а також шанувалися нарівні з іконами. Тобто це була форма не лише прикраси, але й своєрідного амулета. Барми були відомі на Русі під назвою «оплечий» значно раніше. За переказом, уперше їх надіслав з Візантії імператор Олексій Комнін (1081–1118) для Володимира Мономаха, але перша вже літописна згадка про барми трапляється під 1216 роком, де йдеться про те, що «облечье, шитое золотом носится всеми князьями», а також, за припущенням графа О. Уварова, «и сановными лицами» [Энциклопедический словарь, 1887, с. 80–81].

Зазвичай барми мають круглу або ж кітцеподібну форму. Рідкістю є барми у вигляді квадрифолія. Медальйони барм з тайника Десятинної церкви мають форму уступчастого квадрифолія.

Квадрифолій – це стилізований хрест¹. Квадрифолійна форма утворена накладанням двох перехрещених квадратів, із закружен-

ням кутів одного з них. За формою уступчастий квадрифолій асоціюється із зображенням Небесного града Єрусалима. Медальйони такої форми розкривають сповідання віри в друге пришествя Господа у Славі, в Силах і у вічне життя у Небесному Граді. Що стосується декору, то традиційно на прикрасах такого типу зображують Деісусний чин.

Деісус, деісусний чин – грецькою *deesis* – «моління». У Візантії такі композиції спочатку називалися *Елеуса* (грецькою *Eleusa* – «милююча», рос. – «милюющая»), за молитовною поставою Богоматері, яка звернена до Христа (іл. 3). Зображення Богоматері в композиції «Деісус» займає особливе місце, перше – праворуч від Владики сина, руки повернені до нього, як великої молитовниці за людський рід. Круглий німб – атрибут Мадонни. Л.В. Пекарська зазначає, що праворуч від Богородиці зображений крин, на нижній дужці – лілія. Треба уточнити, що «крин» слов'янською мовою «лілія», і одне зображення, праворуч від Богородиці, відображає живу квітку лілії, а інше – графічне та стилізоване.

Медальйон із зображенням Ісуса Христа атрибутує хрещатий німб (іл. 4). Німб – ореол (латинське *nimbus*) – у перекладі букваль-

Іл. 4. Медальйон із зображенням Ісуса Христа

¹ Квадрифолійна форма характерна для групи візантійських енкаліптів Х ст. Відомі також кратири – чаші для причастя у вигляді квадрифолія з двома ручками XI–XII ст. (зберігаються в Грановитій палаті Московського Кремля).

Іл. 5. Медальйон із зображенням Іоанна Предтечі

но означає «хмарка». Німб – емблема святості, яка символізує могутній виток духовної енергії та потойбічне світло знання. Навколо голови Христа зображали так звані хрещатий німб – німб із трьома променями (четвертий промінь закритий головою Христа), усередині якого розміщені літери (на медальйоні позначені крапками), що означають перші літери слів «Азь есмь Сый» – такий німб символізує хрестний шлях Спасителя. «Я есмь суций» – відповідь Бога на питання Мойсея. Перше слово давньоіндійське – *aham*, авестійське – *azem*, давньоперське – *adam*, грецьке – *ego*, скорочено передається грецькою літерою «омега», що значить – «восклицание изумления радости» (від слов'янського *азь* – перша літера слов'янської абетки). Тип іконографічного зображення – Спас Вседержитель (Пантократор, грец. – Всевладний, Всесильний). Перстоскладання пальців правиці «именословное», ліва рука підтримує закрите Євангеліє із зображенням хреста. Найдавніше зображення – Христос Пантократор із Синайського монастиря (середина VI ст.). Образ Христа Вседержителя використовується в одиночних іконах та у складі деісусних композицій [Филатов, 1997, с. 42]. Л.В. Пекарська, вочевидь, на підставі опису зображення, які були зроблені співробітниками археологічної експедиції М.К. Каргера, пише, що у трьох вільних дугах квадрифоля – рослинний орнамент у вигляді кринів

(символ раю), два з яких розквітлі [Пекарська, 1996, с. 51]. Зараз у медальйоні всі заокруглені частини квадрифоля обламані і залишки кринів збереглися лише на бокових.

Розглянемо символіку цих зображень детальніше. На нашу думку, три крини символізують святу Трійцю. Головна філософська ідея розкривається відповідно до цитати: «Я, – говорив Господь, – лилия доли!» – «Я – долина лилея» (Пісня над піснями: 2: 1) [Біблія, 1992, с. 675]. Два розквітлих крини символізують двох осіб, які досягли раю, а одна ще в дорозі до раю, бо не розквітла.

Звернемося до зображення святого пророка, Предтечі, хрестителя Господня Іоанна (іл. 5), яке на медальйоні ліворуч від медальйона із зображенням Ісуса Христа. Дійсно ліворуч – зображення ламаного хреста, тобто давня свастика (назва походить від санскритського слова *svasti* – «добробут», «щастя»). Але треба додати, що в нижній дужці квадрифоля зображено розквітлу лілію. Останнє було не помічено попередніми дослідниками.

Четвертий медальйон, праворуч від Богородиці, – із зображенням Архангела Михаїла (іл. 6). Л.В. Пекарська визначає, що в лівій руці архангел Михаїл тримає державу з хрестом посередині (символ влади) [Пекарська, 1996, с. 51]. Дійсно, зерцало виглядає іноді як царський атрибут, але значення його інше.

У мистецтві на перших іконах архангел Михаїл зображується з палицею – списом –

Іл. 6. Медальйон із зображенням архангела Михаїла

в одній руці та особливою сферою – зерцалом (дзеркалом, люстром, свічадом). Це – символ передбачення, переданого архангелу Богом, у зерцалі він споглядає Божественні таємниці та Божественне світло. Уперше зерцало із зображенням хреста з'явилося в руках янгола на монетах імператора Леонтія (484–488). Його значення трактується по-різному – небесна сфера, яка символізує всесвіт, світобудову, диск, щит, печатку царя Небесного [Яковлева, 2002]. Цікавим є зображення на медальйоні з архангелом Михаїлом, можливо, стилізованих «райських річок» (на думку Л.В. Пекарської). Але на медальйоні в дугах їх п'ять, а райських рік зазвичай зображують чотири – як символ чотирьох сторін світу. Можливо, на нашу думку, зображено п'ять джерел. На медальйоні три з них вміщені в нижній дужці, одна – праворуч, одна – ліворуч. Тобто п'ять джерел, які, можливо, символізують долю п'яťох людей, три з яких

на – півдні, одна – на сході, одна – на заході. Оскільки Л.В. Пекарська робила опис за малюнком і не бачила на власні очі ці медальйони, які на той час ще перебували в закритих фондах МІКУ, вона вважала, що не вистачає симетричного праворуч. Потребує уточнення зображення списа (який опинився поза увагою попередніх дослідників) у правій руці. Спис має вгорі хрест, що відображає перемогу життя над смертю.

Таким чином, здійснено спробу доповнити дослідження М.К. Каргера та Л.В. Пекарської і, зрештою, опублікувати ці унікальні медальйони. За даними експертизи встановлено, що барми виготовлено зі срібла 916 проби, що надало змогу записати їх до основного музейного фонду з шифром ДМ – декоративне мистецтво, інвентарні номери ДМ-8667–8670. Нарешті відвідувачі мають змогу побачити барми у п'яťому залі експозиції Музею історичних коштовностей України.

Джерела та література

Біблія, або книги Святого Письма Старого і Нового заповіту: Ювілейне видання з нагоди 1000-ліття християнства в Україні. – Київ, 1992.

Пекарська Л. Дорогоцінності тайника Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 48–53.

Православное учение об ангелах. Как изобразить непостижимое [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.angelologia.ru/iconographia/199ikonnyangelov.htm>. Angelologia.

Филатов В.В. Словарь изографа. – Москва, 1997.

Энциклопедический словарь / изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Санкт-Петербург, 1891. – Т. 3: Банки – Бергер.

Яковлева А.И. Храмовый образ «Архангела Михаила с деяниями ангелов» // Архангельский собор Московского Кремля. – Москва, 2002. – С. 259–284.

МІФІЧНІ ВАЛИ «ГРАДА» ІЗЯСЛАВА–СВЯТОПОЛКА В КИЄВІ XI–XIII СТОЛІТЬ

Гліб Івакін
член-кореспондент НАН України,
професор, заступник директора з наукової роботи
Інституту археології НАН України,
завідувач Відділу археології Києва

Коло наукових зацікавлень:
історія та археологія Київської Русі й
пізньосередньовічної України

Статтю присвячено питанню історичного розвитку Верхнього Києва в давньоруський час. Розглянувши мапи XVII–XIX ст. та актовий матеріал другої половини XVII ст., автор дійшов висновку, що в давньоруський час внутрішніх валів так званого «града» Ізяслава не існувало. Цей додатковий вал уздовж межі території Михайлівського Золотоверхого монастиря збудували як продовження Поперечного валу лише в другій половині XVII ст.

Ключові слова: стародавній Київ, «град» Ярослава Мудрого, «град» Ізяслава, оборонні вали.

Статья посвящена вопросу исторического развития Верхнего Киева в древнерусское время. Рассмотрев карты XVII–XIX вв. и актовый материал второй половины XVII в., автор пришел к выводу, что в древнерусское время внутренних валов так называемого «града» Изяслава не существовало. Этот дополнительный вал вдоль границы территории Михайловского Златоверхого монастыря возвели как продолжение Поперечного вала только во второй половине XVII в.

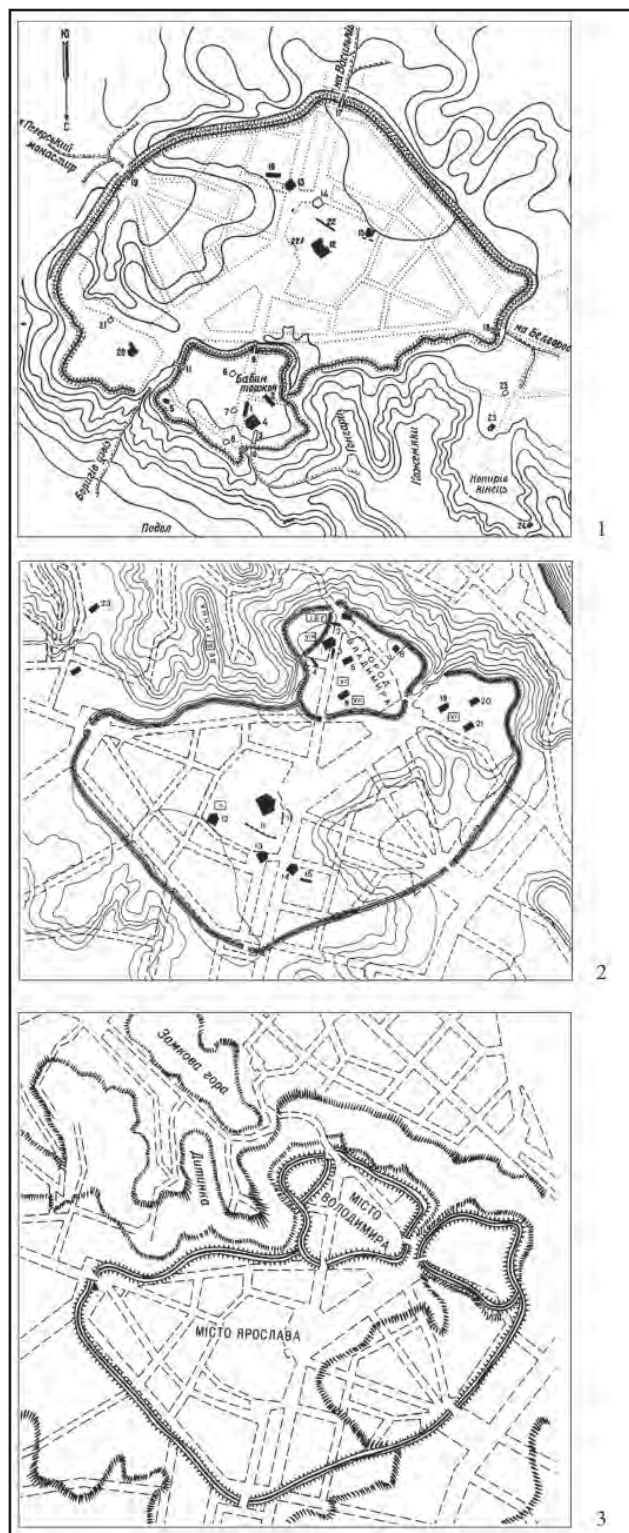
Ключевые слова: Древний Киев, «град» Ярослава Мудрого, «град» Изяслава, оборонные валы.

The article is devoted to the historical development of the Upper Kyiv during the Early Rus Age. Having reviewed the maps of the 17th–19th centuries and the acts of the second half of 17th century the author concludes that in the Early Rus Age the so-called the «City» of Iziaslav had no the internal ramparts. This additional rampart along the territory of Mikhailovski Zolotoverkhi monastery was built as the prolongation of the Poperechny rampart only in the second half of the 17th century.

Keywords: Ancient Kyiv, the «City» of Yaroslav the Wise, the «City» of Izyaslav, ramparts.

В історико-топографічній та археологічній літературі про дослідження Києва як міста в цілому або його окремих районів часто згадуються різні «гради» («города», «міста») столиці Русі. Це – «гради» князів Володимира та Ярослава, до яких пізніше додався ще й «град» Ізяслава (іноді Ізяслава–Святополка). Останнім часом М.А. Сагайдак став додавати до них ще й «град» Святослава [Сагайдак, 2015, с. 12] (фактично літописний Копирів кінець), проте ця думка так і залишилася не-

доведеною гіпотезою, адже реальні аргументи та докази, крім міркувань, що кожен князь (старші сини Ярослава Мудрого) мав мати в Києві свій окремий «град», відсутні. Утім, головне, що всі ці «гради» у великому місті є умовною, «кабінетною» назвою для зручності вчених: показу розвитку Києва в часі, викладу певних думок, реконструкцій, пояснень тощо. Хоч про це досить часто забувають і не враховують у своїх побудовах. Таких назв у давній історії не існувало. Верхній Київ у літописах

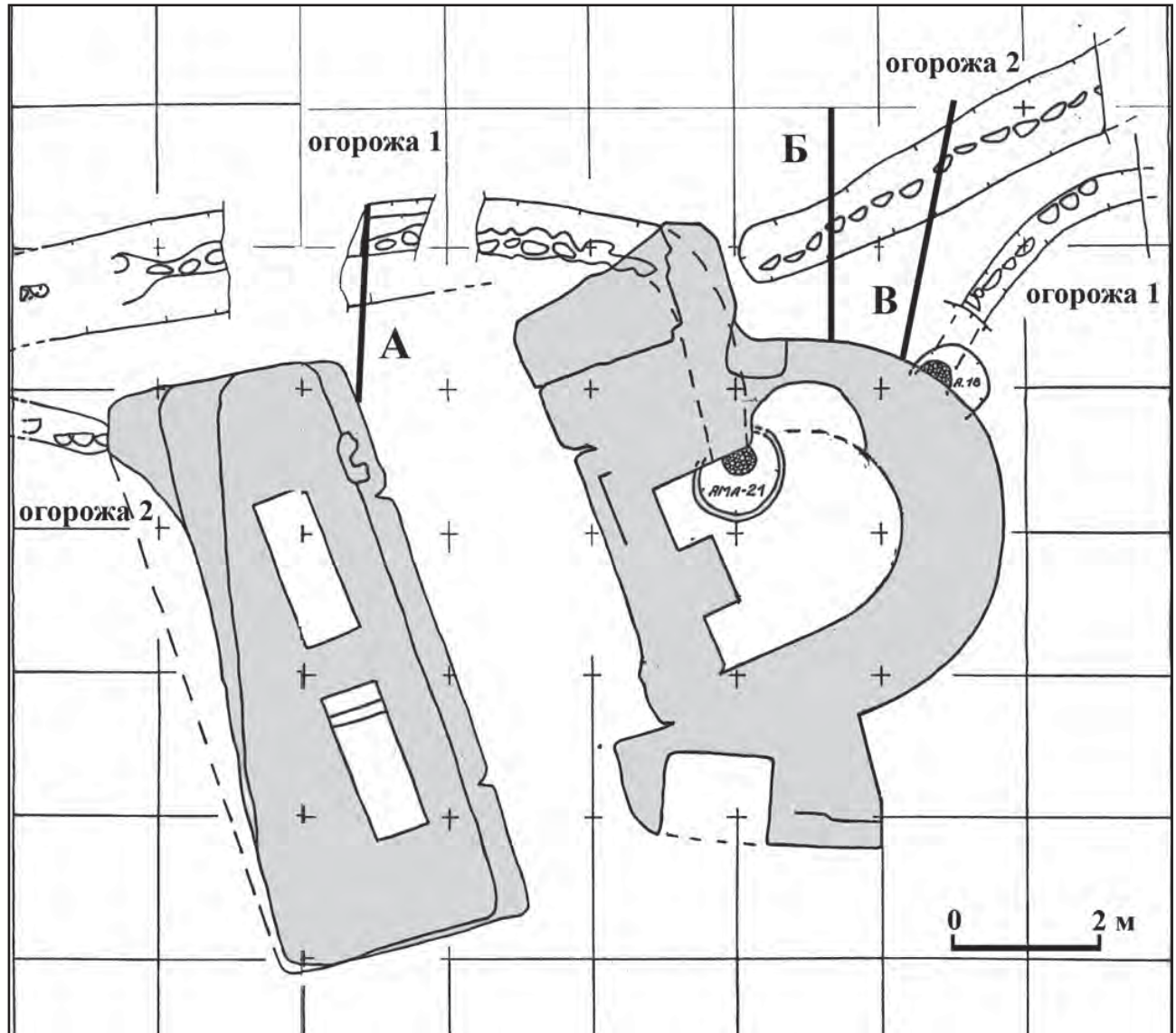

Іл. 1. План-схема Верхнього Києва X–XIII ст.: 1 – варіант за О.М. Тиханович і М.М. Ткаченко (1950 р.); 2 – варіант за М.К. Каргером (1958 р.); 3 – варіант за П.П. Толочком (1970 р.)

звався «Гора», відомі за писемними джерелами Поділ, Клов, Дорогожичі, Видубичі та ще деякі мікрорайони, часом досить далекі від

центру міста. Давнє місто ніколи не являло собою лише «Гору» або Поділ, а містило в собі всю ближню та далеку околиці. Адже всі князівські й боярські села, військові форпости та інші поселення спеціалізовано обслуговували, «працювали» саме на столичне місто і багато в чому визначали його інфраструктуру. Сюди слід включати й великі кладовища, стратегічні шляхи, сільськогосподарські й мисливські угіддя, угіддя для випасу, бортницькі, гончарні та інші ремісничі центри тощо. Але вся ця конгломерація складала єдине велике місто.

Усі історичні райони давнього міста виникали й зростали природно, відповідно до логіки історичного розвитку столиці Русі. Так само зростали й «гради» на Горі. Спочатку це був дитинець («град» Володимира) на Старокиївській горі, що розвинувся з поселення більш раннього часу та поступово витісняв курганні кладовища. Могутній поштовх цей район отримав під час князювання Володимира Святославича (оборонні земляні вали, мурований ансамбль Десятинної церкви та князівських палаців, боярські двори, відносно щільна рядова забудова). На початку XI ст., коли місто бурхливо зростало (як і кількість населення), навколо дитинця почали забудовувати навколишню територію окремими осередками, переважно ремісничими майстернями (на ярах з водою) та огороженими садибами (можливо, боярськими). Але археологічні дослідження А.О. Козловського та М.М. Ієвлева [Ієвлев, Козловський, 2009, с. 138–150] останніх десятиліть (як і розкопки попереднього часу) показали, що забудова не була ані масовою, ані суцільною. А розкопки М.А.Сагайдака 2000 року на майдані Незалежності довели, що регулярна забудова тут з'являється вже після побудови Лядської брами та валів «граду» Ярослава і пізніше початку XI ст., тобто князювання Володимира. Це був природний розвиток будь-якого європейського середньовічного міста, коли навколо замку, під охороною його стін, з'являлася нова забудова, переважно з ремісничим та купецьким населенням. Виникає посад, який часто обноситься оборонною стіною. Тут же будується ратуша, засідає магістрат, що постійно «воює» із сеньйором, який сидить у замку.

Іл. 2. Дві лінії монастирської огорожі біля надбрамної церкви XII ст.

Так само природно будується і «град» Ярослава, оточений могутніми валами із Золотою брамою, з грандіозним ансамблем Софійського собору та оточуючих його храмів. Проте цей «град» забудовувався, як добре відомо, за єдиним планом за давніми римсько-візантійськими традиціями, із центральними вулицями, що перехрещувалися поблизу Софійського собору. Ці дві головні вулиці («Кардо» і «Декуманіс») – від Золотої брами до Подільської та від Жидівської брами до Лядської, однакової довжини, з яскраво акцентованим центром (Софійський собор) були звичними в містобудуванні Риму та Візантії [Асеев, 1982, с. 93–94]. У літературі цей давній район міста досить часто називають ще «окольным городом», оскільки він оточував міський дитинець. Проте, мабуть, ця (знову ж таки, кабінетна на-

зва) не зовсім точна. Адже тут знаходиться резиденція митрополита всієї Русі, вірогідно, якісь великокнязівські споруди (чи інших князів), боярські садиби, поруб (в'язниця) та й пересічна забудова інших мешканців столиці. Отже, це був багатофункціональний район столиці Русі. Виник він абсолютно природно й логічно. Зрозуміло й чому багато століть по тому вчені почали називати його ім'ям великого князя Ярослава, який його збудував (як і самий дитинець пов'язували з Володимиром). З історії розвитку цих районів дивиться добре відомі роботи з історичної топографії М.І. Петрова, С.П. Голубева, П.П. Толочка, С.Р. Кілієвич [Толочко П.П., 1970; 1980; 1983; 2009, с. 151–183; Килиєвич, 1982], які залишаються серед найкращих досліджень, присвячених історії міста (хоч ясно, що певні конкретні

питання можуть бути й дискусійними, адже не випадково, що до цієї теми останнім часом із серією розвідок звернулися дослідники, зокрема О.П. Толочко [Толочко О.П., 1997, с. 152–167].

Якщо з попередніми «градами» в Києві все певною мірою логічно, то зовсім інакше постало питання з «градом» Ізяслава–Святополка (у XVII–XIX ст. ця територія офіційно звалася Михайлівським відділенням). Ця назва також виникла в робочих кабінетах учених. З часів М.В. Закревського побутувала думка, що в давньоруський час «град Ізяслава» (Михайлівське відділення) був відокремлений від решти території «града» Ярослава окремими укріпленнями (валами). Його не виділяли на своїй реконструкції архітектори О.М. Тиханович і М.М. Ткаченко (іл. 1: 2) та, певний час, М.Ю. Брайчевський. Але взагалі на той час найбільше сперечалися з приводу розміщення Лядської брами та східної (дещо умовно) лінії валів – на горі біля Софійського собору (по трасі Поперечного валу, що йшов від Золотої брами до «града» Володимира) або внизу, на Козячому болоті, поблизу Хрещатої долини. Вал над схилами гори було чітко видно на планах міста XVII–XIX ст. Після реконструкції плану Верхнього Києва П.П. Толочка [Толочко П.П., 1970, с. 33] ця думка стала панівною, її поділяли більшість дослідників Києва (наприклад, Ю.С. Асєєв, Л.Є. Махновець, М.А. Сагайдак, О.І. Кутовий та й сам автор цих рядків). На чому ж ґрунтувалася ця думка? Виключно на цих планах

**Іл. 3. Київ середини XVII ст.
без Поперечного валу і внутрішніх
укріплень Михайлівського відділення**

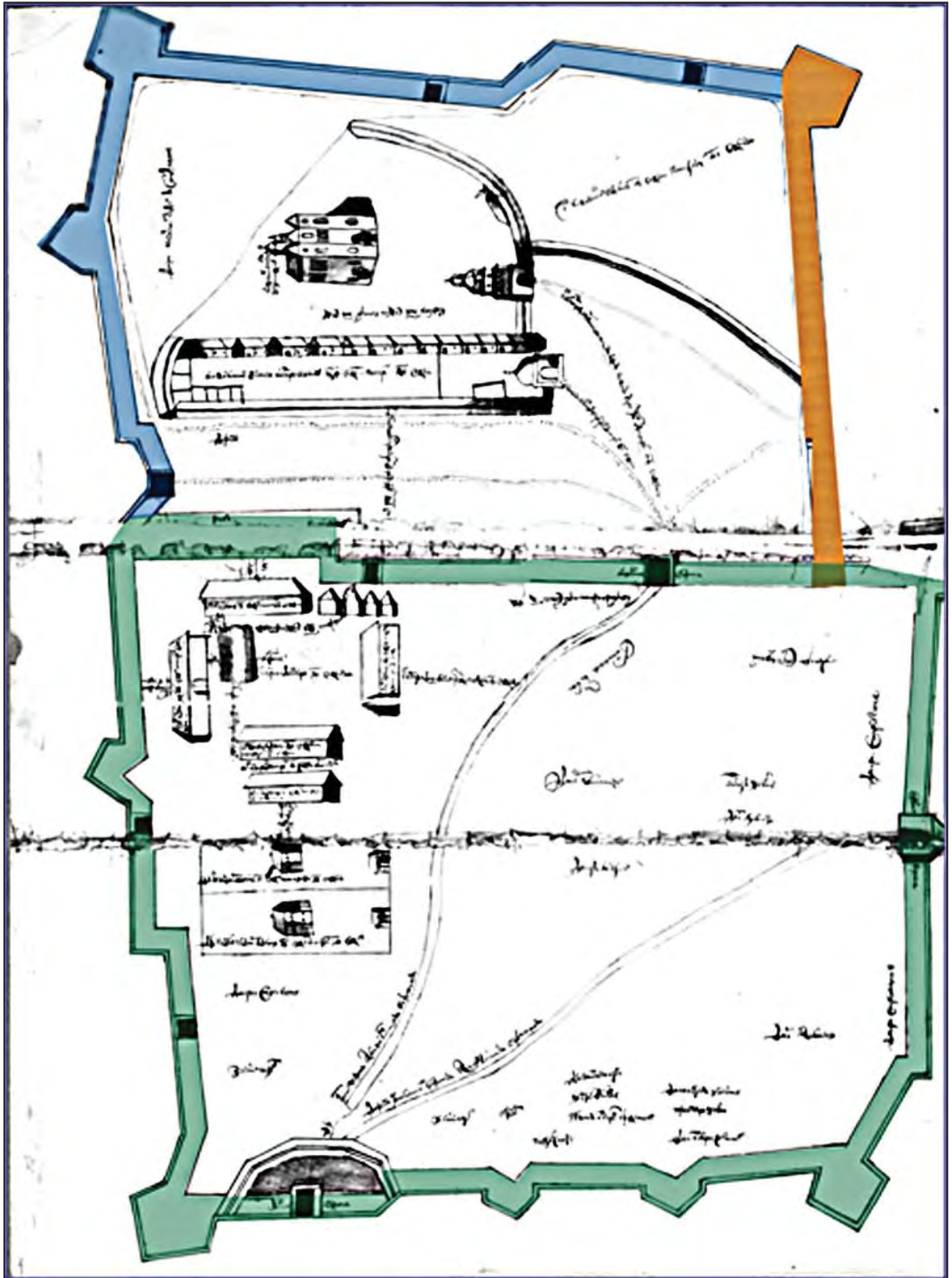
Києва. Археологічних розкопок тут не проводилось, і на той час ця гіпотеза виглядала цілком слушною. Адже більшість укріплень середини XVII ст. дійсно були збудовані по трасі валів Ярослава за рахунок підсипок та зміцнення цих валів з улаштуванням місць для гармат та загального пристосування до нових умов.

Утім, ці плани не були надійними свідченнями для давньоруської доби. Вони потребували нового аналізу. Це стало можливим після ґрунтовної публікації Г.Ф. Алфьоровою та В.О. Харламовим [Алфєрова, Харламов, 1982] Описів Києва другої половини XVII ст. та проведення археологічних досліджень 1996–1999 років. Як показали писемні джерела та роботи П.П. Толочка, ця територія (невеликий район у південно-східній частині «града» Ярослава, близько 6 га) була безпосередньо пов'язана із сином та нащадком Ярослава Мудрого на київському престолі – Ізяславом та його нащадками, насамперед великим князем Святополком Ізяславичем. Саме тут Ізяслав розпочав будувати свій патрональний монастир.

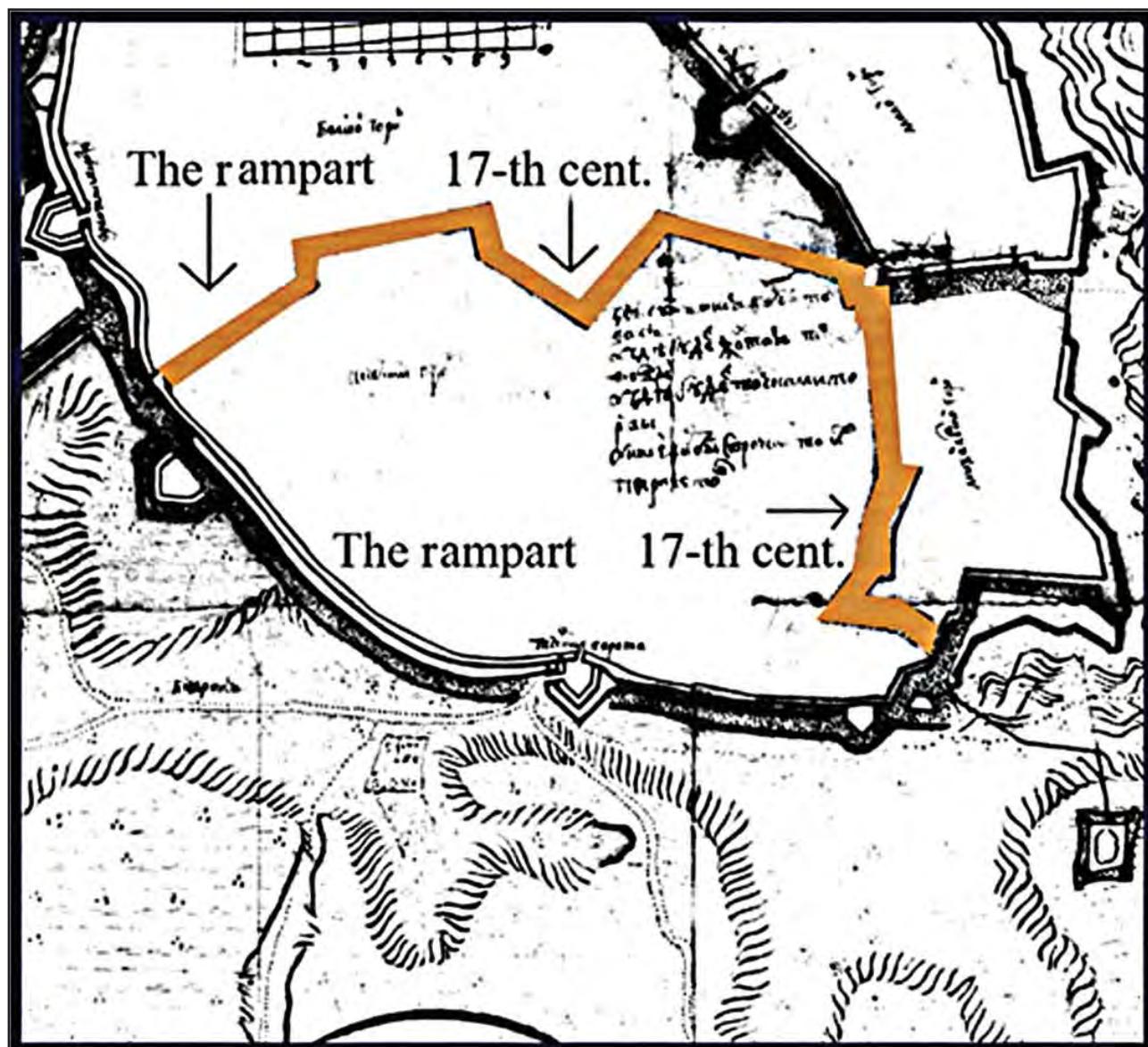
Повідомлення про Дмитріївський монастир у Києві збереглися в літопису та Патерику. За цими джерелами в другій половині XI ст. з'являється монастир, фундатором якого постає Ізяслав Ярославич, чийм небесним патроном був св. Дмитрій Солунський. Прямої дати заснування монастиря літопис не подає, розповідаючи про цю подію в статті 1051 року, де йдеться про заснування Печерського монастиря. За наказом князя Ізяслава печерського ігумена Варлаама було переведено на ігуменство до нового монастиря, а настоятелем Печерського монастиря став Феодосій. Ізяслав хотів зробити свій патрональний монастир більшим і могутнішим за Печерський («хотя створити вышій сего манастыря, надеяся богатстве»).

Щодо літописних згадок про Михайлівську Золотоверху церкву, повідомляється лише про її закладання Святополком у 1108 році, усі решта звісток свідчать про здійснені в храмі поховання – самого Святополка (1113 р.), туровських князів Святополка Юрійовича (1189 р.) та його брата Гліба (1196 р.).

У XVII ст. існувала легенда, занесена до Синопису, за якою Михайлівський Золо-

Іл. 4. План дитинця і Михайлівського Золотоверхого монастиря

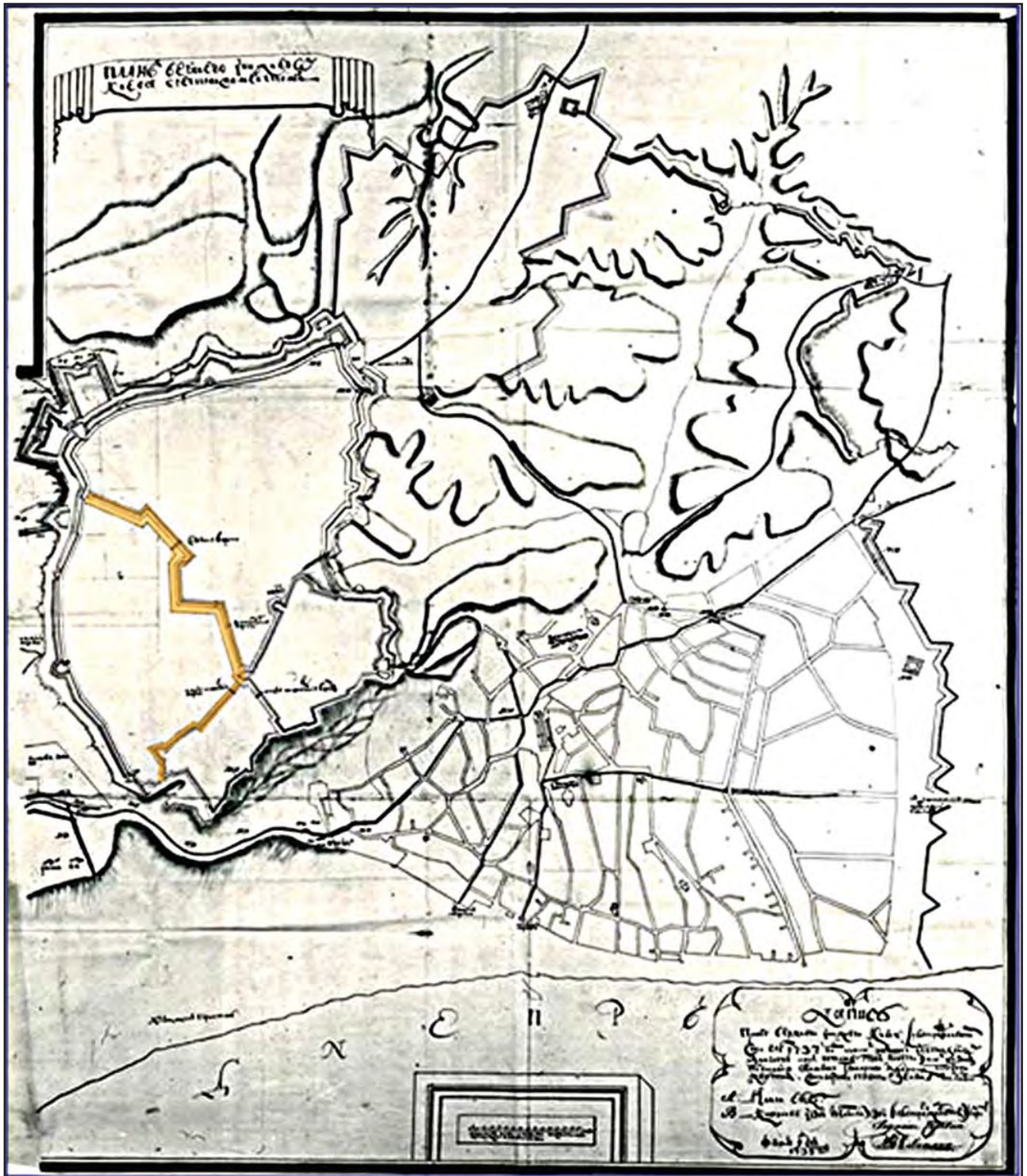
Іл. 5. Поперечний вал на плані Верхнього Києва початку XVII ст.

товерхий монастир з'явився ще за часів Володимира та першого легендарного митрополита Михаїла. Цей переказ повторювали М. Берлинський, Є. Болховітинов, М. Максимович, М. Закревський. І хоча сучасними дослідженнями вже давно з'ясовано коріння появи легенди про митрополита Михаїла, що походить з історіографічного непорозуміння [Щапов, 1989, с. 192, прим. 1; Івакін, 1999 а, с. 43–44], є автори (М.М. Нікітенко) [Нікітенко, 1999, с. 31–34], які в наш час повторюють ці вигадки.

У зв'язку з відновленням комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України протягом 1992–1999 років розкритий у плані Михайлівський

храм та досліджена територія навколо нього. Розкопки на значній площі дали якісно нову інформацію щодо розташування об'єктів давньоруського часу [Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, 1998, с. 17–18; Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, Чміль, 1998, с. 79–80].

Михайлівський храм та територія навколо нього вивчалися в останні роки достатньо повно, але інші ділянки Михайлівської гори майже не досліджені. Щодо місця локалізації та атрибуції кам'яних церков цієї частини давнього Києва, то це питання через брак достовірної інформації повністю ще не вирішене. Детальніше про історіографію досліджень та співвідношення храмів на цій ділянці міста дивись статтю автора та

Іл. 6. План Верхнього Києва 1737 р. з Поперечним валом

В.К. Козюби [Івакін, Козюба, 2002, с. 71–88]. Сьогодні відомо про місця розміщення трьох споруд – Михайлівського Золотоверхого храму 1108 року, храму другої половини XI ст., що розташовувався в садибі по вул. Трьохсвятительській, 4 (можливо, Святого Дмитрія), а також надбрамної церкви кінця 80–90-х років XII ст. План, датування прибу-

дов, характер і техніка кладки, будівельний матеріал та оздоблення храму Святого Михаїла добре вивчені за матеріалами досліджень 1996–1997 років, які доповнили натурні обміри 30-х років XX ст. Щодо іншої церкви, то спостереження 1940 та 1980 років не дали можливості визначити характер споруди. Дослідження 1940 року фактично не залишили

Іл. 7. План Верхнього Києва 1787 р. (чітко видно відсутність будь-яких укріплень Михайлівського відділення навпроти валу дитинця)

Іл. 8. План Старокійівської фортеці з внутрішньою побудовою середини XVIII ст.

документації, а спогади учасників тих робіт досить плутані.

Останні дослідження дозволили отримати нову інформацію щодо Михайлівського Золотоверхого собору та території навколо неї. Зокрема, встановлено, що, крім невеликої церкви Входу Господнього до Єрусалиму, що містилася біля південно-західного рогу собору, біля західного та північного порталів було прибудовано ще два прямокутні притвори. Усі вони з'явилися у 10–20-х роках XII ст. [Івакін, 1999б, с. 52–58; Івакін, 1999 в, с. 38–42; Івакін, Козюба, 2009, с. 85–100].

Важливим для реконструкції топографії цієї території стало виявлення решток дерев'яної огорожі монастиря (стовп'я) та відкриття мурованої надбрамної церкви кінця XII ст. Зафіксовано два етапи функціонування огорожі (іл. 2). Перший датується часом завершення побудови Михайлівського Золотоверхого собору. Відкриття цих ділянок монастирської огорожі дало розуміння призначення каналу завдовжки 14 м, дослідженої М.К. Каргером у 1938 році [Каргер, 1958, с. 298–328]. Її напрямок та розмір збі-

гаються з виявленою 1999 року лінією огорожі, що дозволяє вбачати тут продовження цієї огорожі монастиря далі на схід. Таким чином, вдалося реконструювати межі монастиря на схід від апсид Михайлівського собору протяжністю 140 м.

Як розвивалася територія навколо Михайлівського Золотоверхого собору в давньоруський час? Спочатку тут розміщувався великий курганний могильник другої половини X – початку XI ст. Дослідженнями виявлено 22 поховання цього часу. Пізніше, із середини XI до початку XII ст., тут існувала нерегулярна забудова – житла з господарськими та смітєвими ямами чергувалися з великими незабудованими ділянками. На місці самого собору виявлено житло з піччю та кілька смітєвих ям. Крім того, на площі майбутнього храму було кілька досить глибоких, але невеликих ярів, тому довелося нівелювати й підсипати (до 0,5 м) майданчик для будівництва собору [Івакін, Козубовський, Козюба, Поляков, Чміль, 1999, с. 5–6; Івакін, 1997, с. 105–106; Івакін, 2004, с. 271–280]. Усе це спростовує перекази й здогадки, за якими на

місці кам'яного храму стояв його дерев'яний попередник.

Встановлено, що на ділянці між церквою та фунікулером (на північний схід від церкви) не існувало мурованої споруди давньоруського часу. А виявлення траси огорожі показало, що північна частина гори лишалася поза межами монастиря XII ст. Перелік речових знахідок є характерним для пересічного міського кварталу, але незвичайним для монастирської території. Маються на увазі насамперед жіночі речі, що свідчать про постійне проживання жінок на вказаній території. Тобто не вся територія цього історичного району належала монастирям. Там були звичайні міські садиби та вулиці. Можна висловити обережне припущення, що там міг бути й великий феодальний (можливо, княжий) двір.

На розташування поблизу Михайлівського монастиря княжого двору, можливо, непрямо свідчить й незвичайна концентрація тут грошево-речових скарбів, один з яких виявлено останніми розкопками [Івакін, Козубовський, 1998, с. 55–58]. На сьогодні на цій території їх відомо 14, і ця кількість поступається лише території дитинця (і значно переважає більшість пересічних давньоруських міст). Цікава також одна деталь – наявність у цих скарбах каблучок-печаток із княжими знаками.

Але повернімося до проблеми укріплень цієї території в давньоруський час. Під час реконструкції Михайлівської площі 1998 року кілька траншей перерізали лінії укріплень. З'ясувалося, що, крім валу та рову другої половини XVII ст., ніяких слідів більш давніх укріплень не зафіксовано, а розташування об'єктів давньоруського часу впритул до рову виключило можливість існування валу цього ж часу на цьому місці (іл. 3).

Проаналізований заново картографічний матеріал (плани 1688, 1695, 1737, 1745, 1787, 1803 рр. та деякі інші) показав відсутність валів так званого «града» Ізяслава, повернутих проти «градів» Володимира та Ярослава. Михайлівські ворота з території останнього вели просто до дзвіниці та входу до самого Михайлівського Золотоверхого монастиря (іл. 4). Водночас на всіх планах присутній вал, що виокремлював Михайлівську частину від решти території «гра-

да» Ярослава (від Золотої брами – до рогу укріплень «града» Володимира). Проте він виявився складовою частиною відомого великого Поперечного валу другої половини XVII ст. Актові документи дають змогу це абсолютно точно з'ясувати. У Розпису 1673 року сказано: «В Большом городе делать кругом Михайловского монастыря земляной вал <...> и привесть к наугольному валу, который зделан в нынешнем во 182-м [1673 році. – Г. І.] году». В Описі 1680 року фортифікаційних робіт уже прямо згадується «Поперечный Михайловский вал» [Алферова, Харламов, 1982, с. 103, 131]. Цей великий Поперечний вал збудували, щоб не дозволити споглядати за переміщенням військ у місті (наявність сучасної оптики) та захистити Верхнє місто (Софійський собор) від більш потужної артилерії, що з'явилася на той час. Ані першої, ані другої, зрозуміло, в давньоруські часи не існувало (іл. 5; 6). В Азбучному розписі для креслень Київських Верхніх міст, зробленому 1673 року воєводою Ю.П. Трубецьким, про це чітко повідомляється: споглядач «с печерской горы в город видет. И от пушечной и от мушкетной стрельбы в город ходит опасно <...> И для около тое стены по буграм, которые в городе от верхней городской стены, до стены ж, которая к реке Днепру **сделан вновь земляной вал**». Таким чином, «почин тому земляному поперечному валу по правую сторону от Михайловкого выводу, с загородной стороны через ров и приведен к старому большому земляному валу по левую сторону Золотых ворот» [Алферова, Харламов, 1982, с. 98]. Там же воєвода подає ще таке саме пояснення: «В Большом же верхнем городе внутре от Золотых ворот, Софейскому монастырю до Меньшого города и к Михайловскому монастырю до городской стены Днепровской стороны место высоко, а от Золотых же ворот к Печерским воротам и против Печерских ворот в городе до Меньшого ж города меж бояраков ниско. А за городом от реки Днепр до Золотых ворот горы великие и высокие, и с тех гор через городовую стену в городе видет во все стороны; в приход неприятельских людей от пушечной стрельбы в Софейском и в Михайловском монастырех и во дворах отнюдь быть нельзя и по улицам

не токмо конным, и пешим пройти немочно. И для защиты монастырем и во дворах жилищем людям и чтоб з загородных больших гор в городе было не видеть, надобно сделать новой земляной вал от Малого города Киева, где на чертеже написан П» [Алферова, Харламов, 1982, с. 102].

Внутрішні вали цього «града» Ізяслава виглядають просто нелогічно для давньоруської доби, адже вони були б необхідні тільки у випадку забудови цієї частини Києва лише до появи могутніх Ярославових валів, а не після. Дивно виглядали б і дві лінії валів «градів» Володимира та Ізяслава одна проти другої (утім, на планах кінця XVIII ст. (іл. 7) чітко помітна відсутність цього валу – лише глибокий яр). Тобто така внутрішня фортеця була б елементарно нефункціональною. Крім того, великий князь київський Ярослав Мудрий просто не міг дозволити навіть своєму старшому (а, можливо, і саме через це) сину

будувати таку «сепаратистську» фортецю всередині столиці своєї держави.

Отже, ніякого «града» Ізяслава–Святополка всередині Верхнього Києва, оточеного могутніми валами, у давньоруський час не існувало. Вал з'явився лише в другій половині XVII ст. Інша річ, що цей район давнього міста був дійсно тісно пов'язаний з великим князем Ізяславом Ярославичем та його нащадками. Треба зауважити, що ця місцевість мала природні рубежі – два достатньо великих яри, що спускалися до Подолу. Зрозуміло, що тут немає місця повертатися до питання про Боричів узвіз. Версія, що він нібито починався біля Михайлівського монастиря і йшов по лінії фунікулера, є малопереконливою. Перепад висот (близько 80 м) на такій незначній відстані фізично виключає можливість гужового сполучення через надвисоку стрімкість спуску та Хрещатої долини. І лише невеликий перешийок з'єднував її з рештою «града» Ярослава (іл. 8).

Джерела та література

- Алферова Г.Ф., Харламов В.А. Киев во второй половине XVII века. – Киев, 1982.
- Асеев Ю.С. Архитектура древнего Киева. – Киев, 1982.
- Івакін Г.Ю. Храм-хрещальня Михайлівського Золотоверхого собору // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. – Чернігів, 1997. – С. 105–106.
- Івакін Г.Ю. Чи був Михайлівський храм X ст. в Києві // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999 а. – № 2. – С. 43–44.
- Івакін Г.Ю. Археологічне вивчення Михайлівського монастиря в 1996–1998 роках // Пам'ятки України. – 1999 б. – № 1. – С. 52–58.
- Івакін Г.Ю., Козюба В.К. Історична топографія Михайлівської гори у Києві в XI–XIII ст. // А се его сребро: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. – Київ, 2002. – С. 71–88.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А. Скарби Михайлівського Золотоверхого собору // Вісник Національного банку України. – 1998. – № 12. – С. 55–58.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є. Дослідження Михайлівського Золотоверхого собору в 1997 р. // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – Київ, 1998. – С. 17–18.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чміль Л.В. Дослідження Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих площ у 1998 р. // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – Київ, 1998. – С. 79–80.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чміль Л.В. Дослідження на території Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1998–1999 рр. // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999. – Київ, 1999. – С. 5–6.
- Івакін Г.Ю. Раскопки Михайловского Златоверхого собора // Средневековая архитектура и монументальное искусство. – Санкт-Петербург, 1999. – С. 38–42.
- Івакін Г.Ю. Исследования Михайловского Златоверхого монастиря // Новгородские чтения-2. – Великий Новгород, 2004. – С. 271–280.

Ивакин Г.Ю., Козюба В.К. Ворота с надвратной церковью конца XII в. В Киеве (по исследованиям 1998–1999 гг.) // Труды Государственного Эрмитажа. – Т. XLI: Архитектура и археология Древней Руси. – Санкт-Петербург, 2009. – С. 85–100.

Ієвлєв М., Козловський А. Забудова центральної частини «міста Ярослава» поблизу Софійського собору в XI ст. // *Ruthenica*. – Т. VIII. – 2009. – С. 138–150.

Каргер М.К. Древний Киев: в 2 т. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 1: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города.

Килиевич С.Р. Детинец Киева IX – первой половины XIII веков (по материалам археологических исследований). – Киев, 1982.

Нікітенко М. Найдавніший Михайлівський храм Києва // Четвертий міжнародний конгрес Україністів. Одеса. 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 31–34.

Сагайдак М. Місто в історичних процесах // Пам'ятки України. – 2015. – № 5–6: Києво-Поділ. Археологічні дослідження. – С. 4–12.

Толочко О. Яка гора в домонгольський період називалася Щекавицею? (Замітки з історичної топографії домонгольського Києва) // Київська старовина. – 1997. – № 5. – С. 152–167.

Толочко П.П. Історична топографія стародавнього Києва. – Київ, 1970.

Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. – Киев, 1980.

Толочко П.П. Древний Киев. – Киев, 1983.

Толочко П.П. Историческая топография реального Киева: реальная и вымышленная // *Ruthenica*. – 2009. – Т. VIII. – С. 151–183.

Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси XI–XIII вв. – Москва, 1989.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ X – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIII СТОЛІТТЯ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОГО КИЄВА

Віталій Козюба

провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу історико-археологічних
досліджень Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:

археологія та історія Києва і Київської землі
доби середньовіччя

Статтю присвячено огляду історії дослідження археологічних пам'яток давньоруського часу навколо давнього Києва, динаміці їх виявлення. У додатку подано інформацію щодо 65 пам'яток X–XIII ст., розташованих у межах сучасної міської території.

Ключові слова: археологічна пам'ятка, поселення, могильник, монастир, печера, городище, міська територія, Київ, Давня Русь.

Статья посвящена обзору истории исследования археологических памятников древнерусского времени вокруг древнего Киева, динамике их выявления. В приложении подается информация о 65 памятниках X–XIII вв., которые расположены в пределах современной городской территории.

Ключевые слова: археологический памятник, поселение, могильник, монастырь, пещера, городище, городская территория, Киев, Древняя Русь.

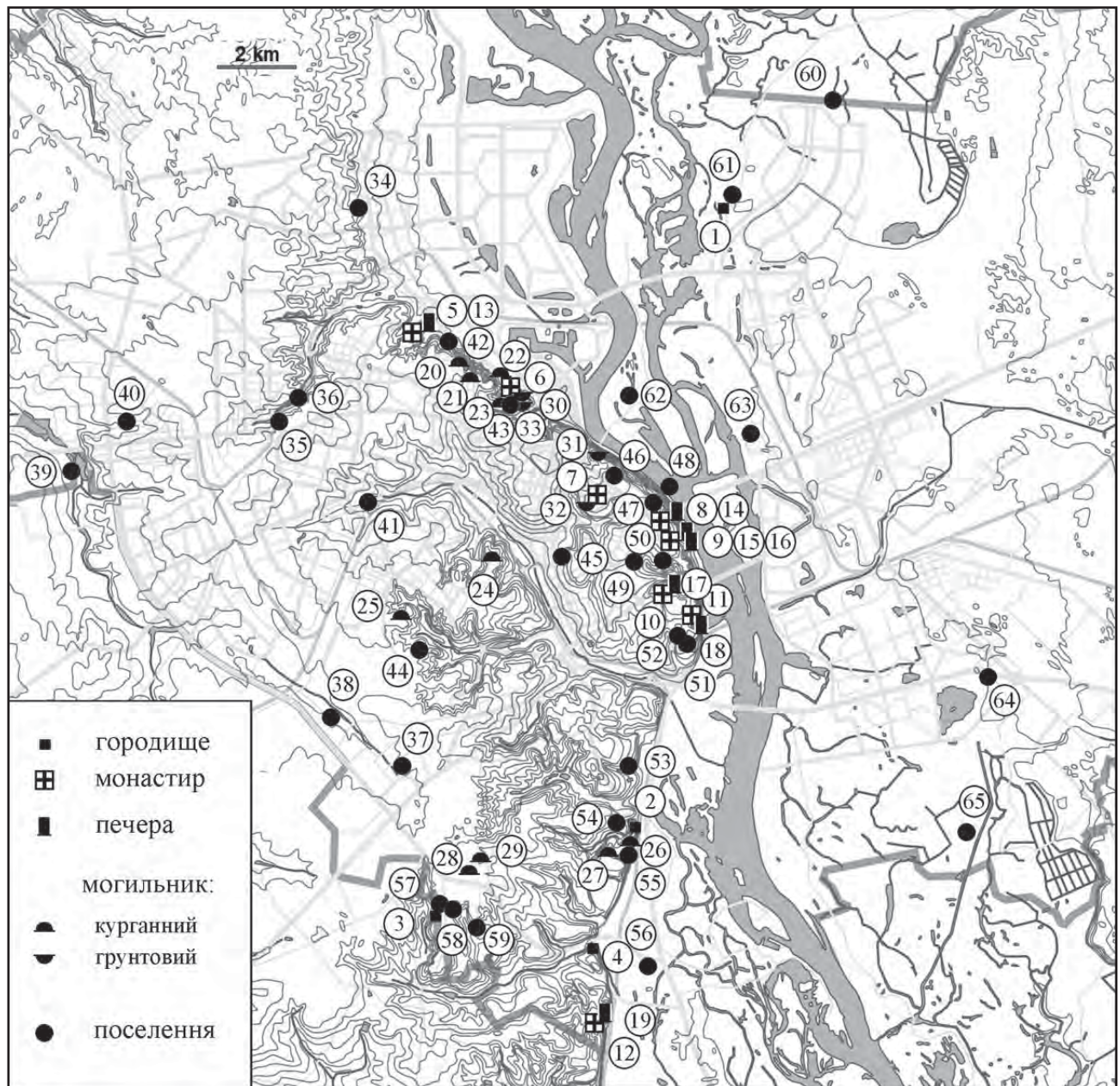
The paper is dedicated to the history of ancient archaeological Old Rus time sites placed around Old Kyiv and their detection dynamics study. Annex 65 provides information on 65 monuments dated the 10th–13th centuries located within the modern urban area.

Keywords: archaeological site, settlements, burial, monastery, cave, hillfort, urban area, Kyiv, Old Rus.

Станом на середину 2016 року на території м. Києва в його сучасних адміністративних межах відомо понад 60 пам'яток археології давньоруської доби (X–XIII ст.), які відносяться до різних типів – 4 городища, 32 поселення, могильники (10 курганних і 4 ґрунтових), 8 монастирів і 7 печер (іл. 1). До нашого переліку (див. Додаток) увійшло 65 пам'яток, місце розташування яких відоме або встановлене більш-менш точно. Мова йде про ті, які знаходилися довкола території власне міста (Верхнього Києва з Копиревим кінцем, Замкової гори і Щекавиці, Подолу) і датуються часом не раніше X ст. До переліку не включено пам'ятки кам'яної архітектури, одиночні поховання (садиба Кібальчича, перед Золотими воротами, у районі Жулян), поселення, датування чи розташування яких потребують

додаткового вивчення (у садибі Светославського, у Бортничаях, між Микільською Слобідкою і Дарницею), скарби, знахідки монет.

Археологічне вивчення давньоруських пам'яток околиць Києва поділяється на 3 етапи: XIX – початок XX ст., 30–80-ті роки XX ст., кінець XX – початок XXI ст. На першому, революційному, етапі увага дослідників була повернута до вивчення городищ, курганних могильників, печер. Вигурівське городище у 1890 році було обстежене В. Завітневичем, Китаївське – О. Ертелем у 1911, 1912, 1914 роках. Курганні могильники на Кирилівських висотах, на Батиєвій горі, в урочищі Пронівщина біля витоку р. Совка, біля Китаївського городища розкопувалися в 1860–1910-х роках Я. Волошинським, Д. Самоквасовим, В. Антоновичем, Т. Кібальчичем, В. Хвойкою, М. Бі-

Іл. 1. Археологічні пам'ятки X – середини XIII ст. навколо давнього Києва в межах сучасного міста (нумерація пам'яток відповідає Додатку до статті)

ляшівським, В. Городцовим, О. Ертелем та іншими археологами. Але досвід перших досліджень давньоруських пам'яток довкола Києва відноситься ще до 30–50-х років XIX ст., коли К. Лохвицький розкопав залишки Миколаївського Йорданського храму, а 1853 року була обстежена давня печера над Панкратіївським узвозом. Перелік пам'яток цього періоду на околицях Києва подав у своїй Археологічній карті В. Антонович, а В. Хвойка стисло охарактеризував кілька могильників, досліджених ним на Кирилівських висотах [Антонович, 1895, с. 18, 19, 23, 30–41; Хвойка, 1913, с. 54–57]. Таким чином, на першому етапі ви-

вчення давньоруських пам'яток навколо Києва було досліджено 15 пам'яток, 7 з яких не обстежувалися в більш пізній час.

На другому етапі головну увагу науковців привернули приміські монастирі з печерами та кам'яними спорудами. Також вперше археологічно були зафіксовані давньоруські селища навколо міста. Серед дослідників цього періоду слід назвати І. Самойловського, який у 1930–1950-х роках провадив розвідки і виявив кілька нових пам'яток [Самойловський, ф. 12, № 269, 541 а; 1950, с. 179–184; 1952, с. 73–84; 1954, с. 154–157; Самойловський, Мезенцева, 1955, с. 179–183], і М. Каргера,

Іл. 2. Схема розташування давньоруських могильників на Кирилівських висотах на основі карти Києва 1846 р. (нумерація могильників – за Додатком)

який, серед іншого, вивчав історію та архітектуру київських монастирів, а також приділив увагу давнім могильникам навколо міста [Каргер, 1958; 1961]. У 1970 році вийшла монографія П. Толочка, у якій автор дав історико-археологічну характеристику приміським пам'яткам [Толочко, 1970]. У 1970–1980-х роках спеціальне вивчення околиць давнього Києва було здійснене окремим загonom під керівництвом І. Мовчана Київської археологічної експедиції [Мовчан, 1993]. Окремі пам'ятки в межах сучасного міста вивчалися П. Раппопортом, М. Холостенком, Н. Лінкою, А. Кубишевим, Є. Максимовим, М. Кучерою, В. Харламовим, Я. Боровським, М. Сагайдаком та іншими дослідниками. На другому етапі вивчення давньоруських пам'яток навколо Києва в період до 1991 року включно було обстежено 37 пунктів.

Пошук і вивчення середньовічних пам'яток окресленої території успішно здійснювалися наприкінці ХХ ст. і, особливо, на початку ХХІ ст. За цей час було продовжено дослідження 11 пам'яток, відомих раніше, а також знайдено 10 нових, у тому числі 8 поселень (див. Додаток). Частково це пов'язано з програмою моніторингу новобудов Києва, яку було реалізовано в першій половині 2000-х років під керівництвом Г. Івакіна за фінан-

суванням Президією НАН України. У 2011–2014 роках автором разом з колегами – О. Манігдою, А. Чекановським, А. Томашевським – було проведено розвідки археологічних пам'яток Києва, у результаті чого виявлено 9 невідомих раніше пунктів давньоруського часу. Загалом за період 1992–2016 років у Києві навколо давнього міста було обстежено 30 пам'яток, 19 з яких виявлено вперше.

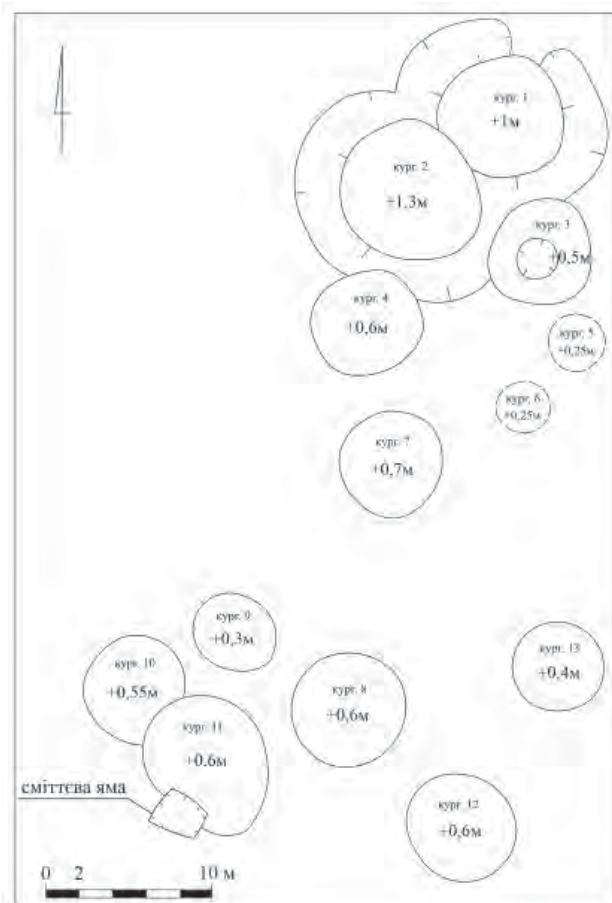
На сьогодні в межах Києва поза його історичним центром відомі 4 городища давньоруського часу. З них городище в Пирогові віднесено до цього часу умовно, оскільки матеріали з нього, як і укріплення, датуються зарубинецьким часом. Кераміку Х–ХІ ст. з майданчика городища знайдено в незначній кількості, а об'єктів цього періоду під час розкопок пам'ятки Є. Махно у 1950 році не було виявлено взагалі [Древнерусские, 1984, с. 53].

При обстеженні автором Китаївського городища у 2012 році було уточнено кількість укріплених частин пам'ятки, її загальну і корисну площі, зроблено припущення про більш пізній час появи зовнішньої (південної) лінії укріплень [Козюба, 2014, с. 404–414].

Залишається відкритим питання точного місця розташування і датування одного з двох городищ у Вигурівщині. Відомості про цю пам'ятку наведено в переліку городищ Чер-

нігівської губернії, опублікованому Д. Самоквасовим у 1873 році [Самоквасов, 1873, приложение, с. 22] У 1947 році І. Самойловський оглянув це укріплення, але не визначив його датування [Самойловський, ф. 12, № 361, с. 20].

Серед 8 київських приміських давньоруських монастирів, обстежених археологічно, тільки Звіринський не мав наземної кам'яної церкви. Виявлені перед входом до печер матеріали не тільки підтвердили існування наземної частини цього монастиря, але й дозволили попередньо визначити приблизний час його появи – середина XII ст. Нещодавно вдалося з'ясувати ймовірну назву Звіринського монастиря – Воскресенський [Бобровський, 2007, с. 63; Козюба, 2015б, с. 16–17]. Найменш вивченим залишається Миколаївський Йорданський монастир. Його ототожнення із жіночим Микільським монастирем, черницею якого була мати препод. Федосія Печерського, запропоноване ще у XIX ст., залишається дискусійним [Козюба, Попельницька, 2004, с. 158–164].

Іл. 3. *Голосіїв 1. План курганної групи*

З київськими монастирями тісно пов'язані печерні комплекси, які з'явилися на початковому етапі функціонування монастирів або й раніше (Кирилівські, Варязька). Київські печери активно вивчались як у XIX – на початку XX ст., так і в 1930-х, і, особливо, у 1960–1990-х роках. Серед праць, присвячених саме давнім печерам Києва, слід відзначити роботи П. Толочка та Т. Бобровського [Толочко, 1971; Бобровський, 2007]. Усі 7 печерних комплексів, які ввійшли до нашого переліку, були в складі монастирських комплексів. Тільки у двох монастирях – Миколаївському Йорданському та Кловському – на сьогодні печерні комплекси невідомі, але лесові нашарування місць розташування цих монастирів не виключають вірогідності існування там печер.

Серед печерних комплексів найменш вивченим є виявлений у 1853 році на Панкратіївському (суч. Дніпровський) узвозі, на схилі Спаського яру, на південь від Ланцюгового мосту. Його датування залишається не з'ясованим, насамперед через відсутність сучасного палеографічного аналізу графіті, виявлених на стінах печер у середині XIX ст. [Толочко, 1971, с. 76; Бобровський, 2007, с. 110, прим. 312]. Розташування цього печерного комплексу біля Спаської церкви однойменного монастиря дозволяє припустити їх взаємозв'язок.

Навколо Києва існувало багато курганних могильників, але вони були знищені господарською діяльністю і розширенням міста у XIX – на початку XX ст. На сьогодні є свідчення про 10 могильників, більше половини з яких було досліджено на першому етапі вивчення давньоруських пам'яток біля міста. Інформація про ці могильники переважно дуже загальна. Найбільше скупчення могильників досліджене в районі Кирилівських висот, де відомі 4 курганні і 1 ґрунтовий могильники (іл. 2). Досі не з'ясованим є питання, чому частина курганів X ст., у тому числі з камерними похованнями й виразними скандинавськими знахідками (№ 22 за переліком Додатку), була розташована біля підніжжя Кирилівських висот, а не на пагорбах, як інші могильники. Нещодавно вдалося уточнити місце розташування садиби художника С. Світослав-

ського, у якій знаходився могильник, досліджений В. Хвойкою¹.

Найбільш збережений Китаївський могильник має значний потенціал до вивчення особливостей поховального обряду X–XI ст. Як можна припустити за топографічним розташуванням двох великих груп курганів цього могильника, могильник 1 відноситься до городища, а могильник 2² – до поселення, розташованого на іншому березі Китаївського струмка.

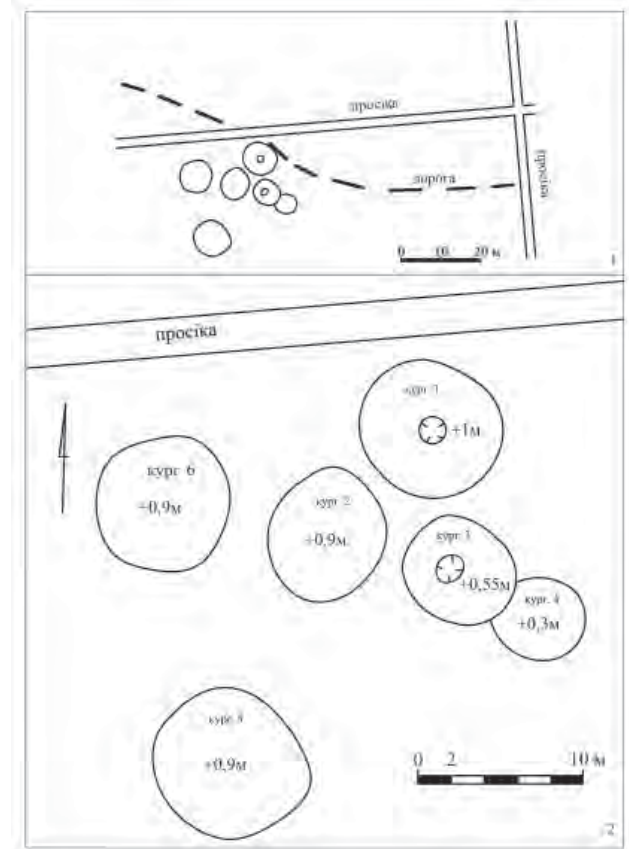
У 2012 році нами було описано ще 2 групи курганів у Голосіївському лісі, які містили 11 і 6 насипів (іл. 3; 4) [Козюба, 2013, с. 398]. Нова знахідка давньоруських курганів у Києві підтвердила потенціал відкриття нових пам'яток цього періоду на околицях міста.

Ґрунтових могильників довкола давнього Києва виявлено всього 4. На трьох із них провадилися розкопки, причому могильник на Кирилівських висотах (на Юрковиці), можливо, є одним з перших християнських, а антропологічний склад похованих на Щекавиці є одним з найкраще вивчених серед київських могильників. У середині 1990-х років, при реконструкції котельні на території Олександрівської (Жовтневої) лікарні, при земляних роботах на незначній глибині було виявлено кілька десятків поховань, що лежали рядами. Археологічно ця знахідка не вивчалася, а поховання пов'язали з популярною тоді темою жертв репресій. Місце знахідки та її характер дозволяють припустити давньоруське походження цього могильника біля Кловського монастиря.

Половину всіх відомих пам'яток довкола Києва становлять поселення. Особливо успішними у їх вивченні виявились останні 25 років, коли було досліджено 15 нових пунктів. Навколо міста ці пам'ятки розташовані таким чином: на північ – 3, на захід – 5, на південь – 17, на схід (дніпровські острови і Лівобережжя) – 7. На р. Нивка відомі 4 поселення (не враховуючи Софіївську Борщагівку

за межами міста), на Либіді – 2 (і ще одне – на її допливі Совці), на Сирці – 2.

У 1981–1982 роках у парку «Нивки» (станція метро «Берестейська») І. Мовчан дослідив поселення, на якому були виявлені матеріали X–XII ст., і було висловлене припущення, що це могло бути городище [Мовчан, 1993, с. 127–131]. Обстеження цієї пам'ятки у 2011 році дозволило уточнити її площу, яка виявилась на 1,25 га більшою за рахунок східної частини, розташованої за балкою і не відомої раніше, а також поширити побутування поселення і на першу половину XIII ст. Припущення про наявність у цьому місці городища не підтвердилося [Козюба, 2012, с. 259–260].

Іл. 4. Голосіїв 2. План курганної групи

¹ У публікаціях, починаючи з 1930-х років, називалась адреса вул. Кирилівська, 81. Звернення до довідкової літератури початку XX ст. дозволило уточнити номер садиби – № 77. Сім'ї Світославських також належали садиби № 94, 96, розташовані навпроти, на парному боці вул. Кирилівської [див.: Календарь, 1909, с. 414, 415]. Над садибою № 77 В. Хвойка дослідив трипільське поселення, сліди якого були виявлені нами у 2011 році, що дозволило на місці визначити розташування давно неіснуючої садиби С. Світославського [Козюба, 2012, с. 260].

² У літературі виділяють ще могильник 3, розташований за 50 м на південь–південний захід від могильника 2 [Мовчан, 1993, с. 148, 157]. Незначні розміри цієї групи, її близькість до основного масиву могильника 2, наявність ще однієї, окремої, групи на південний схід від могильника 2 свідчать, швидше, про існування кількох скупчень курганів у межах могильника 2.

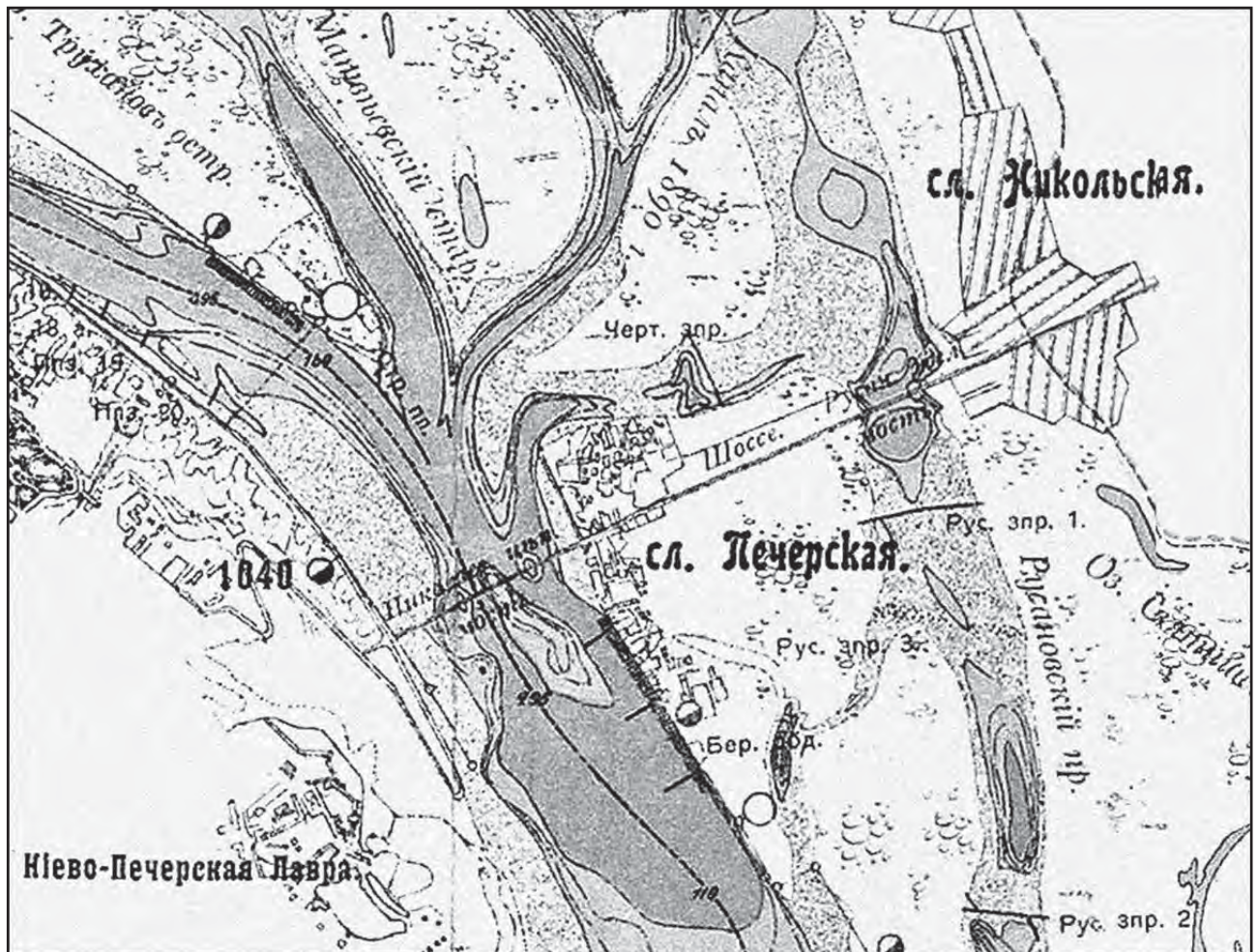

Іл. 5. Острів з поселенням під Аскольдовою могилою. 1954 р.

Нове поселення у верхів'ї р. Совка було відкрите 2011 року. Оскільки воно виникло не раніше середини XI ст., його не можливо пов'язати з курганным могильником X–XI ст. в ур. Пронівщина, що розташовувався поруч, і, отже, у цьому районі існувало більш раннє поселення, не виявлене досі. Схожа ситуація і

з дослідженими 2012 року курганными групами в Голосієвому, поселення біля яких також поки не знайдено.

Відкриті в останні роки поселення на Трухановому острові, Троєщині та неподалік Бортичів підтвердили заселеність лівобережної заплави Дніпра і його островів у давньоруський час. Серед пам'яток цієї частини міста, досліджених раніше, виділимо поселення на острові, обстежене І. Самойловським 1954 року, яке практично не згадувалося в літературі (іл. 5). За свідченнями дослідника, у середині літа, коли рівень води у Дніпрі понижувався, між підірваним Ланцюговим (ім. Є. Бош) мостом і урочищем Аскольдова могила з'являвся острів розміром 200×125 м. На його поверхні зібрано до півсотні уламків кераміки X–XII ст. Аналогічну, а також кераміку XVII ст., було знайдено із східного боку острова, де плаваючий кран брав пісок. Знайдені керамічні фрагменти не були окатані водою. На думку І. Самойловського, цей острів

Іл. 6. Острів біля Аскольдової могили на карті Дніпра. 1910 р.

Іл. 7. Острів біля Аскольдової могили на німецькому аерофотознімку 1943 р.

міг розташовуватися в гирлі Почайни, а керамічні знахідки пов'язані зі стійбищем рибалок [Самойловський, ф. 12, № 541а, с. 9–11].

Нещодавно були опубліковані матеріали розвідок у Середньому Подніпров'ї 1940–1980-х років, що зберігаються в Наукових фондах Інституту археології, серед яких – кераміка XII–XIV ст. з «острова на Дніпрі» в Києві [Капустін, 2011, с. 120]. На нашу думку, ці знахідки походять саме із цього острова. Він позначений на кількох топографічних картах початку XX ст. і є на німецькому аерофотознімку вересня 1943 року (іл. 6; 7). І. Самойловський відзначив, що вже в середині 1950-х років острів почав зникати, оскільки з нього механізованим способом вибирався пісок на будівництво.

Можливо, саме цей острів, розташований «під Угорським» навпроти Аскольдової могили, був місцем проживання князя Михайла після знищення Києва монголо-татарами в 1240 році³.

Вивчення матеріалів XIX–XX ст., пов'язаних із давньоруськими археологічними пам'ятками навколо Києва, і пошук нових пам'яток на цій території дозволять у перспективі значно збільшити їх кількість. Широка джерельна база надає нові можливості для вивчення динаміки заселення околиць Києва, соціально-економічного розвитку приміського населення, освоєння ресурсної зони, функціонування шляхів сполучень і переправ.

Джерела та література

Андрощук Ф. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева // *Ruthenica*. – Киев, 2004. – Т. 3. – С. 7–47.

Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. – Москва, 1895.

Археологическая хроника. Киевская губерния // *Известия Императорской археологической комиссии*. Прибавление к вып. 34 (Хроника и библиография, вып. 17). – Санкт-Петербург, 1910. – С. 92–93.

Балакін С.А., Писаренко Ю.Г. Попередні результати археологічних досліджень нової давньоруської пам'ятки на Печерську в 2010 р. // *Могилянські читання*. 36. наукових праць, 2010. – Київ, 2011. – С. 325–330.

³ Цей літописний острів пов'язують з іншим, розташованим навпроти Видубицького монастиря і згаданим у літопису під 1149 роком [Толочко, 1970, с. 170–171; Літопис, 1989, с. 536].

- Бобровський Т.* Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини ХІХ ст. (спелео-археологічний нарис). – Київ, 2007.
- Боровський Я.Є.* Світогляд давніх киян. – Київ, 1992.
- Древнерусские поселения Среднего Поднепровья* (Археологическая карта). – Киев, 1984.
- Завитневич В.З.* Замок князя Симеона Олельковича и летописный Городок под Киевом // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1891. – Кн. 5. – С. 134–141.
- Івакін Г.Ю., Сергєєва М.С.* Дослідження на житловому масиві Теремки-2 (м. Київ) // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. – Київ, 1993. – С. 33–34.
- Календарь.* Справочная и адресная книга г. Киева на 1909 год. – Киев, 1909.
- Каргер М.К.* Древний Киев. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 1; 1961. – Т. 2.
- Капустін К.М.* Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини ХІІІ – ХV ст. (за матеріалами розвідок кінця 1940-х – початку 1980-х рр.) // Археологія. – 2011. – № 4. – С. 119–127.
- Козубовський Г.А., Козюба В.К., Чекановський А.А., Чміль Л.В., Абишкіна О.А., Манігда О.В.* Робота Архітектурно-археологічної експедиції у Києві в 2004 р. // Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя, 2005. – С. 169–170.
- Козюба В.К.* Нові археологічні пам'ятки ХІ–ХІІІ ст. найближчої околиці давнього Києва // Археологічні студії. – Київ; Чернівці, 2008. – Вип. 3. – С. 135–157, 304.
- Козюба В.К.* Розвідки на території Києва // Археологічні дослідження в Україні 2011 р. – Київ, 2012. – С. 259–260.
- Козюба В.К.* Розвідки теренів Великого Києва // Археологічні дослідження в Україні 2012 р. – Київ, 2013. – С. 398–400.
- Козюба В.К.* Китаївське городище в Києві: до питання планової структури // Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А.В. Кузи. – Київ, 2014. – С. 404–414.
- Козюба В.К.* Розвідки на території Києва // Археологічні дослідження в Україні 2014 р. – Київ, 2015 а. – С. 72–74.
- Козюба В.К.* «Земля святого Воскресіння Звіринська» (нариси до церковного володіння навколо Києва у ХVІ ст.) // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали 13 міжнародної наукової конференції на пошану митрополита Євгенія (Болховітінова). – Київ, 2015 б. – С. 14–19.
- Козюба В.К., Попельницька О.О.* Миколаївський Йорданський монастир у Києві (етапи історії) // Софійські читання. – Київ, 2004. – Вип. 2. – С. 158–164.
- Коллекції Наукових фондів Інституту археології НАН України.* Каталог. – Київ, 2007.
- Кубишев А.І.* Стародавній Китаїв // Археологія. – Т. ХVІІ. – 1964. – С. 43–55.
- Кучера М.П.* Отчет об археологической разведке в зоне водохранилища Каневской ГЭС в 1960 г. – Науковий архів Інституту археології НАН України (НА ІА НАНУ), ф. 1960/2.
- Кучера М.П.* Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології. – Київ, 1976. – С. 176–197.
- Літопис Руський* / переклад Л. Махновця. – Київ, 1989.
- Максимов Є.В., Орлов Р.С.* Могильник Х ст. на горі Юрковиці // Археологія. – 1982. – Вип. 41. – С. 63–72.
- Мовчан І.І.* Новый могильник на горе Щекавице и проблемы некрополя древнего Киева // Новые исследования археологов России и СНГ. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 104–106.
- Мовчан І.І.* Давньокиївська околиця. – Київ, 1993.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К.* Археологічні пам'ятки басейну р. Віти в Київському Подніпров'ї. – Київ, 1993.
- Раппопорт П.О.* Обстеження городищ в районі Києва у 1950 р. // Археологія. – 1952. – Т. 7. – С. 142–149.
- Сагайдак М.А.* Городец на Родосині // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – Київ, 1998. – С. 115–125.
- Самойловський І.М.* Археологічна карта Києва. – НА ІА НАНУ, ф. 12, № 361.

- Самойловський І.М.* Археологічні спостереження під час земляних робіт у Києві 1952–1955 рр. та 1957 рр. – НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. № 541 а.
- Самойловський І.М.* Хроніка археологічних досліджень Києва з 1917 по 1947 рр. – НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. № 269.
- Самойловський І.М.* Слов'янський могильник у Києві над Дніпром // Археологія. – 1950. – Т. III. – С. 179–184.
- Самойловський І.М.* Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947–1948 рр. // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1952. – Т. III. – С. 73–84.
- Самойловський І.М.* Слов'янський могильник на р. Пронівщині під Києвом // Археологія. – 1954. – Т. IX. – С. 154–157.
- Самойловський І.М., Мезенцева Г.Г.* Археологічні спостереження і розвідки в Києві та поблизу нього // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1955. – Т. V. – С. 179–183.
- Самоковасов Д.Я.* Древние города России. Историко-юридическое исследование. – Санкт-Петербург, 1873. – Приложение. Указатель сохранившихся городищ в Черниговской губернии.
- Толочко П.П.* Исторична топографія Стародавнього Києва. – Киев, 1970.
- Толочко П.П.* Тайны киевских подземелий. – Киев, 1971.
- Харламов В.А.* Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – Киев, 1985. – С. 106–120.
- Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). – Киев, 1913.

ДОДАТОК
Археологічні пам'ятки X – першої половини XIII ст. на території сучасного Києва

№	назва, вулиця	тип пам'ятки	дативання	рік дослідження, автор	джерело
1	Вигурівщина	Г	XI–XIII	1890, В. Завитневич; 1950, П. Раппопорт; 1990, М. Сагайдак	Завитневич, 1891; Раппопорт, 1952, с. 145–146; Сагайдак, 1998
2	Київ	Г	X–XIII	1911, 1912, 1914, О. Ертель; 1947, Н. Лінка; 1961, А. Кубишев; 1973, М. Кучера; 2012, В. Козюба	Кучера, 1976, с. 181–183; Мовчан, 1993, с. 137–139; Козюба, 2014, с. 404–414
3	Феофанія	Г	XI–XIII	1991, В. Петрашенко, В. Козюба	Петрашенко, Козюба, 1993, с. 29–30
4	Пирогів	Г	X–XI	1950, С. Махно; 1979, М. Кучера	Древнерусские 1984, с. 53
5	Кирилівський	М	XII–XIII	1949–1954, 1965–1967, М. Холостенко; 1969, І. Мовчан	Каргер, 1961, с. 442–453; Толочко, 1970, с. 147–150; Мовчан, 1993, с. 114–124; Колекції, 2007, с. 216
6	Миколаївський Йорданський (?)	М	XI–XIII	1832, К. Лохвицький; 1947, М. Каргер	Каргер, 1961, с. 407–408; Козюба, Попельницька, 2004
7	Богородицький Кловський	М	XI–XIII	1963, П. Толочко; 1974, 1975, І. Мовчан, В. Харламов	Толочко, 1970, с. 152–157; Мовчан, 1993, с. 99–113
8	Спаський	М	XI–XIII	1909–1914, П. Покришкін; 1938, І. Самойловський; 1989–1990, В. Харламов	Каргер, 1961, с. 374–391; Толочко, 1971, с. 74–76; Мовчан, 1993, с. 30–39
9	Богородицький Печерський	М	XI–XIII	1950–70-ті, М. Холостенко; 1950-ті, Ю. Асеев, В. Богусевич; 1980–90-ті, В. Харламов, С. Балакін; 2000, Г. Івакін	Каргер, 1961, с. 337–374; Толочко, 1970, с. 161–164; Мовчан, 1993, с. 48–65
10	Воскресенський (?) Звіринський	М	XII–XIII	2006, Т. Бобровський	Бобровський, 2007, с. 63; Козюба, 2015б
11	Михайлівський Видубицький	М	XI–XIII	1916, О. Ертель; 1945, М. Каргер; 1972, І. Мовчан	Каргер, 1961, с. 287–310; Толочко, 1970, с. 164–167; Мовчан, 1993, с. 74–93
12	Богородицький Гнилицький	М	XII–XIII	1976, 1980, В. Харламов	Каргер, 1961, с. 408–409; Харламов, 1985, с. 116–119
13	Кирилівські	ПЧ	XII–XIII	1949, 1950, 1952, І. Самойловський	Толочко, 1971, с. 30–32; Бобровський, 2007, с. 60–62

14	Спаські (Дніпровський (Панкратіївський) узвіз)	ПЧ	XI–XIII(?)	1853	Толочко, 1971, с. 74–76; Бобровський, 2007, с. 64–65
15	Ближні (Антонієві)	ПЧ	XI–XIII	1930-ті; 1978, 1979, І. Мовчан, О. Авагян	Толочко, 1971, с. 42–50; Мовчан, 1993, с. 66–73; Бобровський, 2007, с. 52–54
16	Дальні (Феодосієві)	ПЧ	XI–XIII	1968, Р. Юра; 1982, В. Харламов; 1998, 1999, М. Стрихар	Толочко, 1971, с. 42–50; Бобровський, 2007, с. 50–52
17	Звіринецькі (вул. Мічуріна, 18–22)	ПЧ	XII–XIII	1912–1914, О. Ергель; 1919, І. Стеллецький; 1990–1993, О. Воронцова, Т. Бобровський	Толочко, 1971, с. 66–72; Бобровський, 2007, с. 62–63
18	Видубицькі	ПЧ	XI–XIII	1945, М. Каргер; 1990, 2003, Т. Бобровський, М. Стрихар	Бобровський, 2007, с. 58–59
19	Гнилицькі	ПЧ	XI–XIII	1990-ті, Т. Бобровський	Толочко, 1971, с. 57–65; Бобровський, 2007, с. 54–58
20	вул. Кирилівська, 77 (садиба Світославського)	Мк	X	1890-ті, В. Хвойка	Хвойка, 1913, с. 54
21	вул. Кирилівська, 71 (садиба Зарембських)	Мк	X	1890-ті, В. Хвойка	Хвойка, 1913, с. 54; Андрощук, 2004, с. 41
22	вул. Кирилівська, 41, 45, 53, 59, 61 (садиби пивовареного заводу, Марра, Зівала, Багрієва)	Мк	X	1870–1890-ті	Хвойка, 1913, с. 53–54; Каргер, 1958, с. 154, 189; Толочко, 1970, с. 70–71; Андрощук, 2004, с. 38–41
23	вул. Нижньоюрківська (садиба Лурьє і Левіна)	Мк	X	1870-ті, Т. Кібальнич; 1899, М. Біляшівський	Каргер, 1958, с. 129, 154–155, 190–194; Андрощук, 2004, с. 44–45
24	ур. Батієва могила	Мк	X–XI	1862, Я. Волошинський; 1873, Д. Самоквасов	Антонович, 1895, с. 19; Каргер, 1958, с. 128
25	Пронівщина (Совка)	Мк	X–XI	1913, 1915, О. Ергель	Самойловський, 1954
26	Китаїв 1	Мк	X–XI	1874, Д. Самоквасов; 1880-ті, В. Хвойко, В. Городцов; 1911–1914, О. Ергель; 1963, А. Кубишев, В. Бідзіля; 1973, 1984, 1987–1988, І. Мовчан	Кубишев, 1964, с. 53; Мовчан, 1993, с. 151–155
27	Китаїв 2	Мк	X–XI	1874, Д. Самоквасов; 1876, В. Науменко; 1880-ті, В. Хвойко, В. Городцов; 1911–1914, О. Ергель; 1961, А. Кубишев, В. Бідзіля; 1973, 1984, 1987–1988, І. Мовчан	Кубишев, 1964, с. 52–53; Мовчан, 1993, с. 155–157
28	Голосіїв 1	Мк	X–XI	2012, В. Козюба	Козюба, 2013, с. 398
29	Голосіїв 2	Мк	X–XI	2012, В. Козюба	Козюба, 2013, с. 398

30	Кирилівські висоти	Мг	Х-ХІ	1965, Є. Максимов	Максимов, Орлов, 1982
31	парк «Хрещатий» («Піонерський»)	Мг	Х-ХІІІ	1935, І. Самойловський	Самойловський, 1950
32	Клов	Мг	ХІ-ХІІІ	1990-ті	
33	Щекавиця	Мг	ХІ-ХІІІ	1992, Т. Бобровський; 1995-1996, І. Мовчан	Мовчан, 1997
34	вул. Вишгородська	П	ХІ-ХІІІ	початок 2000-х	
35	парк «Нивки»	П	Х-ХІІІ	1982, І. Мовчан; 2011, В. Козюба	Мовчан, 1993, с. 127-131; Козюба, 2012, с. 259-260
36	парк «Нивки»	П	Х-ХІ(?)	2011, В. Козюба	Козюба, 2012, с. 260
37	вул. Василя Касіяна	П	ХІ-ХІІ	1991, Г. Івакін, М. Сергєєва	Івакін, Сергєєва, 1993
38	Жуляни, вул. Шевченка	П	Х-ХІІІ	2011, В. Козюба	Козюба, 2012, с. 259
39	Петропавлівська Борщагівка	П	ХІ-ХІІІ(?)	1950-1951, І. Самойловський	Самойловський, 1955, с. 182
40	Святошин (вул. В. Стуса (Радгоспна))	П	Х	1983, Я. Боровський	Боровський, 1992, с. 75
41	вул. Польова (пров. Артилерійський)	П	ХІ-ХІІІ	1958, Н. Лінка	Толочко, 1970, с. 152; Колекції, 2007, с. 215
42	вул. Кирилівська (Фрунзе)	П	ХІІ	1978, В. Зоценко	Мовчан, 1993, с. 132-133
43	Кирилівські висоти	П	Х	1965, Є. Максимов	Максимов, Орлов, 1982, с. 71-72
44	вул. Медова (р. Совка)	П	ХІ-ХІІІ	2011, В. Козюба	Козюба, 2012, с. 259
45	вул. В. Васильківська (Червоноармійська)	П	Х-ХІІ	1976, І. Мовчан	Мовчан, 1993, с. 44-45
46	парки «Міський», «Маріїнський» («ім. Ватутіна»)	П	ХІ-ХІІІ	2000, І. Мовчан; 2003; Г. Івакін, В. Козюба	Колекції, 2007, с. 219-220; Козюба, 2008, с. 135-136
47	Київський палац дітей та юнацтва	П	ХІІ-ХІІІ	2000, І. Мовчан	Колекції, 2007, с. 220; Козюба, 2008, с. 136
48	острів біля Аскольдової могили	П	Х-ХІІІ	1954, І. Самойловський	Самойловський, 1957, с. 9-11; Капустін, 2011, с. 120
49	вул. Старонаводницька	П	ХІ-ХІІІ	1997, 1999, О. Сиром'ятников; Г. Івакін, В. Козюба	Козюба, 2008, с. 136-156
50	вул. Добровольчих батальонів (Панфілівців)	П	ХІ-ХІІІ	2006, Ю. Писаренко	Балакін, Писаренко, 2011
51	Національний ботанічний сад ім. М. Гришка	П	ХІІ-ХІІІ	1990-ті, В. Козюба	Козюба, 2008, с. 136
52	пров. Вільшанський	П	ХІІ-ХІІІ(?)	початок 2000-х	усне повідомлення В. Мазура
53	Багинова гора	П	ХІ-ХІІ	1944, І. Самойловський	Самойловський, 1947, с. 19-20; Колекції, 2007, с. 213, 214
54	Киїтаїв (вул. Киїтаївська)	П	Х-ХІІІ	1963, А. Кубишев; 1973, 1987-1988, І. Мовчан	Кубишев, 1964, с. 44-45; Мовчан, 1993, с. 140-148

55	Китаїв (ур. Виноградне)	П	XI–XII	2014, В. Козюба	Козюба, 2015 а, с. 74
56	Пирогів–Чапайка	П	XII–XIII	1960, М. Кучера	Кучера, 1961, с. 2
57	Феофанія (вул. Метрологічна)	П	XII–XIII	1991, В. Петрашенко, В. Козюба; 2004, В. Козюба	Петрашенко, Козюба, 1993, с. 31; Козубовський, Козюба, 2005, с. 170
58	Феофанія (вул. Академіка Лебедєва)	П	XI–XII	1991, В. Петрашенко, В. Козюба; 2004, В. Козюба	Петрашенко, Козюба, 1993, с. 31; Козубовський, Козюба, 2005, с. 170
59	Феофанія (вул. Академіка Лебедєва)	П	XI	2004, В. Козюба	Козубовський, Козюба, 2005, с. 170
60	Тросщина (ур. Вітовська)	П	XI–XII	2014, В. Козюба	Козюба, 2015 а, с. 72
61	Вигурівщина	П	XI–XIII	1950, П. Раппопорт	Раппопорт, 1952, с. 146
62	Труханів о. (Бабине оз.)	П	XI–XII	2011, В. Козюба	Козюба, 2012, с. 259
63	Микільська Слобідка	П	XI–XIII(?)	1909, В. Данилевич; 1949–1953, В. Даниленко, Д. Телетін	Археологіческая, с. 92–93; Колекції, 2007, с. 302
64	Червоний хут. (проспект Бажана)	П	XII–XIII	1948, І. Самойловський	Самойловський, 1952, с. 82; 1955, с. 182;
65	Бортничі	П	XII–XIII	2014, В. Козюба	Козюба, 2015а, с. 74

Скорочення: Г – городище, М – монастир, ПЧ – печера, Мк – могильник курганий, Мг – могильник грунтовий, П – поселення.

МУЗЕЄФІКАЦІЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ В МІСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Володимир Гнера
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник Науково-дослідного
відділу музеєфікації археологічних об'
єктів Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:
дистанційна археологія, музеєзнавство,
пам'яткознавство

У статті розглянуто проблему музеєфікації пам'яток археології в урбаністичному просторі. З'ясовано основні напрямки при розробці та впровадженні проектів музеєфікації археологічних пам'яток у міському середовищі. Представлено закордонні приклади міської музеєфікації та висвітлено деякі вітчизняні спроби музеєфікації археологічних пам'яток. Зазначено перспективи музеєфікації як невід'ємної частини збереження історико-культурної спадщини України.

Ключові слова: музеєфікація, місто, археологічна пам'ятка, об'єкт археології, музей, експозиція, культурна спадщина, міська археологія, аерофотознімок.

В статье рассмотрена проблема музейфикации памятников археологии в урбанистическом пространстве. Выяснены основные направления при разработке и внедрении проектов музейфикации археологических памятников в городской среде. Представлены зарубежные примеры городской музейфикации и освещены некоторые отечественные попытки музейфикации археологических памятников. Определены перспективы музейфикации как неотъемлемой части сохранения историко-культурного наследия Украины.

Ключевые слова: музейфикация, город, археологический памятник, объект археологии, музей, экспозиция, культурное наследие, городская археология, аэрофотоснимок.

In the article, we consider the problem museumfication archaeological monuments in the urban space. Found out the main directions in the development and implementation of projects museumfication archaeological sites in the urban space. Presented overseas examples of museumfication, foreign examples and highlight some domestic efforts museumfication archaeological sites. Indicated prospects museumfication as an integral part of the historical and cultural heritage of Ukraine.

Keywords: museumfication, city, archaeological site, archaeological object, museum, exhibition, cultural heritage, urban archeology, aerial.

У всьому світі архітектурні та археологічні пам'ятки визначають культурний контекст міського середовища. Важливою тенденцією цього є зростаюча увага суспільства до музейних комплексів, створених на основі архітектурних чи археологічних пам'яток. Таким чином, вивчення та збереження археологічної спадщини є важливим фактором національного розвитку. Проте проблемі музеєфікації археологічних пам'яток у містах України на сьогоднішній день, через цілий ряд об'єктивних та суб'єктивних обставин, приділяється мало уваги.

Під музеєфікацією розуміють перетворення відповідних пам'яток у об'єкти музейного показу шляхом археологічних, архітектурних досліджень, консервації, у деяких випадках – реконструкції відкритих об'єктів, інженерного благоустрою території та створення експозиції з нерухомих і рухомих пам'яток [Титова, 2009, с. 83–86]. Метою музеєфікації пам'яток археології є не тільки перетворення об'єктів культурної спадщини в об'єкти музейного показу або музейно-експозиційне використання нерухомого об'єкта культурної спадщини, але й збере-

ження історико-меморіальної цінності об'єкта, а саме – свідчень про історичні події, життя та діяльність відомих осіб, тобто історичної пам'яті. Остання представляє сукупність знань та уявлень, що є невід'ємною частиною культури, які через традиції, усні, писемні джерела та матеріальні об'єкти фіксуються в суспільній свідомості. Отже, збереження й популяризація археологічної пам'ятки – основні цілі музеєфікації [Медведь, 2004]. Особливо гостро стоїть ця проблема для швидкоплинних умов міста (будівництво, інфраструктура тощо)

Таким чином, можна визначити основні напрямки при розробці та впровадженні проєктів музеєфікації археологічних пам'яток:

- пріоритет консервації з максимальним збереженням зовнішнього виду пам'ятки на момент розкопок;

- поетапність при створенні музею на базі археологічної пам'ятки;

- створення постійно діючої експозиції дослідження археологічної пам'ятки в разі неможливості збереження цієї пам'ятки;

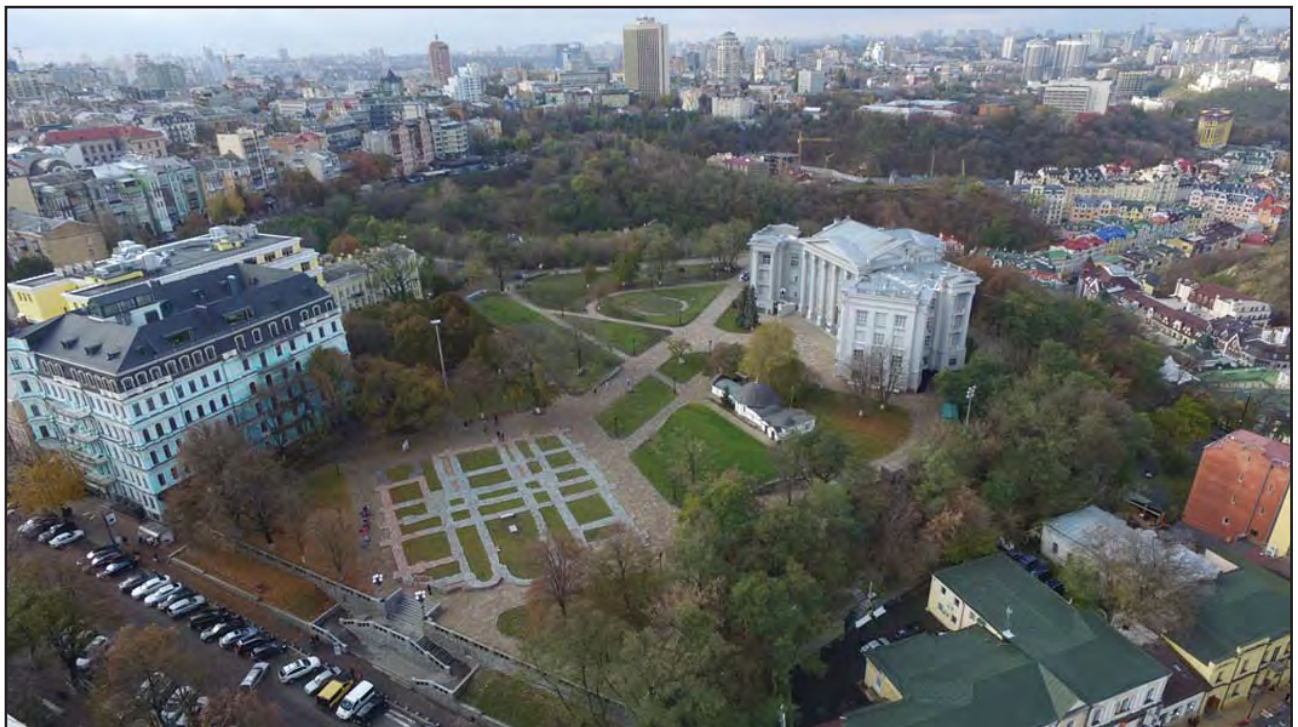
- проєктування експозиції таким чином, щоб музей сприймався як єдине середовище, відчувався зв'язок між основною експозицією і експозицією під відкритим небом;

- активне залучення музеєфікованих археологічних пам'яток до туристичної діяльності;

- співпраця археологів, музейних працівників, реставраторів у створенні нових музеїв на базі археологічних пам'яток.

Музеєфікація пам'яток археології в урбаністичному середовищі має свої особливості. Кожна археологічна пам'ятка в місті вимагає індивідуального підходу до дослідження, проте деякі методи вивчення можуть бути універсальними. Підхід до роботи з пам'яткою насамперед залежить від стану її збереженості та можливої загрози для її існування, і тоді музеєфікація виступає як комплекс захисту та збереження пам'ятки. Таким чином, методи міської археології можливо поділити на два етапи: археологічні дослідження і власне музеєфікація археологічних пам'яток. Археологічні дослідження проводяться за правилами розкопок, які включають попередню історичну експертизу, маркування ділянки і власне розкопки, що ведуться за методикою, характерною для конкретного типу пам'яток. Усі ці дані систематизуються. Музеєфікація є частиною діяльності музею, метою якої є перетворення археологічної пам'ятки в об'єкт музейної експозиції для максимального виявлення і збереження його історико-культурного значення [Мастеница, 2013, с. 137–141].

Музеєфікація в міському середовищі пам'яток археології є складною справою, адже

Іл. 1. Парк «Стародавній Київ». м. Київ

Іл. 2. Ринкова площа. м. Краків. 2005 р.

міська археологія та подальша музеєфікація являються багатограним процесом. На відміну від класичних польових досліджень міська археологія має також свою послідовну специфіку дослідження. По-перше, методологія дослідження багато в чому залежить від розташування пам'ятки в місті. По-друге, археологічні дослідження в міському середовищі найчастіше фінансуються підприємствами або забудовниками, на ділянці яких розташована археологічна пам'ятка, що ускладнює роботу традиційними методами археології. По-третє, результат дослідження має забезпечити створення можливостей для доступу громадян до археологічної спадщини і використання таких об'єктів для наукової, освітньої та культурної цілей [Никонова, 2010, с. 35–41].

Місто є результатом тривалого історичного розвитку, отже, має складні культурні нашарування залишків життєдіяльності людини [Брич, 2015, с. 31–35]. У міському процесі музеєфікації пам'яткам архітектури, на відміну від пам'яток археології, надається перевага [Карпов, 1987, с. 40–49]. У наш час,

коли міста зростають, постає конфлікт між розвитком міської інфраструктури та збереженням археологічної спадщини. Збереження пам'яток стає дедалі складнішим, державна та комерційна забудова міста останнім часом набрала стрімкого росту, що призвело до комерціалізації суспільного простору, приватизації історичних об'єктів та знищення архітектурних пам'яток тощо. Захист археологічної спадщини в місті, поряд з ростом інших проблем, стає неможливим. Основною причиною цього є байдуже відношення міських органів влади та забудовників до культурної спадщини. Доля археологічних пам'яток залежить від співпраці археологів, чиновників, забудовників і службовців, які займаються благоустроєм міста. Спільне вирішення проблем археологічної спадщини та перетворення пам'яток на музейні площі стає запорукою для їх збереження. В іншому випадку вони руйнуються фундаментами будівель, комунікаціями чи шляхопроводами, що призводить до знищення культурного шару з археологічними знахідками [Глазычев, 2008].

До цього часу в містах України найчастіше музеєфікувалися залишки архітектурних пам'яток і консервація пам'ятки археології в місті зводиться лише до зміцнення кладки, доповненої, у кращому випадку, гідроізоляційними роботами. Про яку-небудь продуману стратегію експозиції мова, як правило, не йде. Це стосується й організації простору навколо археологічного об'єкта. У зарубіжних країнах проблемі експонування пам'ятки археології традиційно приділяється значно більше уваги [Кепін, 2006].

Зупинимося на музеєфікації археологічних пам'яток у місті Києві. Тут налічується близько 60 зареєстрованих пам'яток археології національного значення, частина з яких входить до Національних заповідників – «Софія Київська» і Києво-Печерський історико-культурний заповідник, та Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ», які мають багаторічний досвід музеєфікації [Милецкий, Толочко, 1989].

Найбільш показовим в археологічному розумінні є парк «Дитинець стародавнього Києва» (іл. 1), у якому була здійснена кон-

сервація археологічно досліджених ділянок, як давніх фортифікаційних споруд, так і залишків кам'яної архітектури, зокрема, Десятинної церкви, включно з тими її частинами, у яких кам'яні конструкції давно втрачені, а збереглися лише викопані в ґрунті фундаментні рови. Консервація відбулася шляхом засипки об'єкта піском та насипним ґрунтом [Ефремова, 2014, с. 95–101]. На поверхні виконане трасування кольоровим каменем залишків фундаментів Десятинних храмів, що стало своєрідною музеєфікацією археологічної пам'ятки, яка мала декілька етапів.

Необхідність збереження таких об'єктів в землі зумовлена тим, що залишки архітектурних споруд продовжують зберігати важливу інформацію, яка стає зрозумілою лише з розвитком науки [Раппопорт, Иоаннисян, 1994, с. 272–290]. Багато питань, які ставляться сучасними дослідниками на основі сучасного стану компетентності історико-архітектурної та археологічної науки, не виникало у їхніх попередників. Так само і наступні покоління дослідників зможуть «витягти» зі збережених

Іл. 3. Музей «Підземелля Ринку», м. Краків. 2010 р.

Іл. 4. Музей історії Барселони. Іспанія

археологічних об'єктів ту інформацію, яку не здатні виявити сучасні.

Як приклади подібної музеєфікації можна привести трасування давньої дерев'яної церкви на Сенатській площі в Гельсінкі; древніх палаців і храмів на території Вавельського замку в Кракові; середньовічної забудови в м. Клермон-Ферран (Франція); залишків Успенського собору XII ст. в Давньому Галичі (с. Кринос Івано-Франківської обл.); собору Федорівського монастиря (XII ст.) і не збережених частин церкви Спаса на Берестові (XI–XII ст.) в Києві; галерей Борисоглібського собору XII ст. в Чернігові; зруйнованого у XVIII в. Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському (кінець XII – початок XIII ст.) (Чернігівська обл.) [Медведь, 2004].

Слід зазначити, що більшість перерахованих прикладів відноситься до музеєфікації залишків пам'яток кам'яної архітектури, проте методи трасування й об'ємного макетування поверх збережених у землі справжніх споруд застосовуються і до пам'яток фортифікацій-

ної архітектури. Крім наведеного прикладу з фортифікаціями давньокиївського городища, можна назвати фортифікаційні споруди древнього поселення вікінгів Треллеборг в Данії, укріплень поселення вікінгів Хедебю (Хайтабу) в околицях нинішнього міста Шлезвіг (земля Шлезвіг-Гольштейн у Німеччині) і багато інших.

Проте це все пам'ятки з давньою історією музеєфікації. Що ж стосується сьогодення, то на території Києва існуючі музеєфікації не відповідають сучасним вимогам і не задовольняють умови збереження пам'ятки. Нинішній Київ потребує утворення археологічного заповідника, який би комплексно втілював музеєфікацію археологічних пам'яток у міському просторі.

Створення в місті археологічного заповідника є складним процесом. Це зумовлено, по-перше, недостатньою безпекою культурного шару і, по-друге, труднощами, пов'язаними з виокремленням великої території з міської структури. Тому для міських археологічних

музеїв, як правило, характерний показ не комплексу пам'яток, а одного об'єкта, відібраного відповідно до визначених критеріїв – збереження, інформативність, історична значимість, прийнятне для музеєфікації розташування. Особливістю показу археологічних пам'яток в умовах міста є те, що їх експонування здійснюється найчастіше в закритих павільйонах, тобто пам'ятка втрачає візуальний зв'язок з культурним ландшафтом міста.

Таким чином, подібний підхід можливий у тому випадку, коли пам'ятка розташовується в міській заповідній зоні або в районі, де відсутні великі промислові підприємства і немає інтенсивного дорожнього руху.

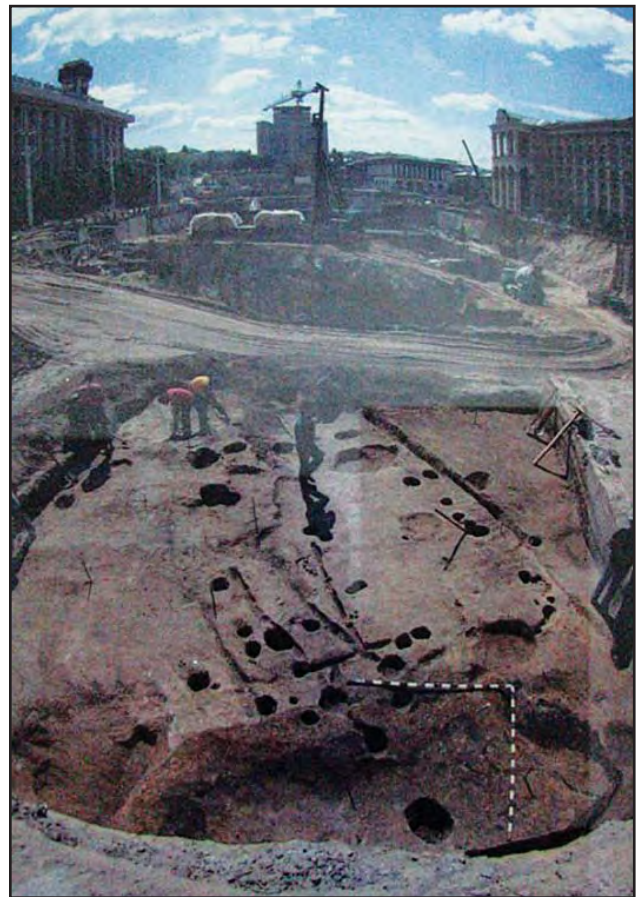
Прикладів вдалої музеєфікації аналогічних пам'яток у світовому досвіді багато. Можна навести яскравий приклад комплексного підходу до вирішення проблеми музеєфікації археологічної пам'ятки в центрі міста, коли пам'ятки експонуються на великій площі в підземному просторі. Так, у Кракові з 2010 року на Ринковій площі під землею експонуються залишки середньовічних споруд (іл. 2). Ретельно законсервовані об'єкти (мостові, різні споруди тощо) і відреставровані знахідки поєднуються з великою кількістю екранів, проекторів, 3D-моделей і інтерактивних елементів (іл. 3). Також підземну експозицію площею 4000 квадратних метрів можна побачити в Музеї історії Барселони в Іспанії (іл. 4).

В Україні є невдалі приклади музеєфікації археологічних пам'яток у центрі Києва, як, скажімо, відомий Майдан Незалежності. У 2001 році, коли почалася реконструкція, і будівельні роботи супроводжувались археологічними дослідженнями, були виявлені залишки давньоруських споруд (іл. 5). Реконструкція Майдану та побудова торгового центру закінчилися швидко, а музеєфікація археологічної пам'ятки часів Київської Русі не відбулася через знищення забудовником давніх оборонних споруд.

Також є приклад дуже складної і тривалої музеєфікації Західного палацу в Десятинному провулку, де кілька років археологічно досліджувалися залишки давньоруського палацу (іл. 6). Збудовники даної ділянки виділили 5 квадратних метрів під музеєфікацію фундаменту під склом. Але протягом 10 років проєкт музеєфікації досі не завершено (іл. 7).

Сьогодні в Києві проводиться перебудова Поштової площі з одночасною музеєфікацією залишків пристані XVIII ст. та давньоруської вулиці (іл. 8). Деякі елементи пристані вже втрачені, решта – у процесі реставрації, залишки давньоруської вулиці ще досліджуються та фіксуються. Залишилися лише фото та креслення основної (втраченої) конструкції пристані. На даний час археологічні дослідження ще не завершені, робота зі створення проєкту музеєфікації триває. Маємо надію, що виявлені об'єкти буде використано в майбутній музеєфікації.

Аналіз вітчизняного та закордонного досвіду музеєфікації свідчить про те, що основні передумови збереження пам'яток місцевої архітектури та археології можуть бути створені лише внаслідок комплексного вирішення проблематики їхнього сучасного використання. Оптимальний варіант музеєфікації досягається при комплексному врахуванні містобудівних, функціональних і конструктивних факторів. Проте ці показники не завжди беруться

Іл. 5. Археологічні розкопки на майдані Незалежності. м. Київ. 2001 р.

Іл. 6. Археологічні розкопки Західного палацу. м. Київ 2007р.

до уваги при виборі окремих археологічних пам'яток або історико-архітектурних комплексів для пристосування під музеї. Найчастіше ігнорується археологічна та історична складова пам'ятки, і об'єкт перетворюється на будівельний майданчик без урахування археологічної спадщини даної пам'ятки та процесу її збереження. Частина археологічних пам'яток через розвиток міста вже втрачена, проте збереглася інформація про саму пам'ятку (розмір, культурний шар, наявні об'єкти та артефакти). Цю інформацію можна використовувати для «віртуальних музеєфікацій» та розміщення інформації про них у загальному доступі.

Успіх процесу музеєфікації пам'яток археології залежить і від того, наскільки державні структури зацікавлені в збереженні археологічної спадщини. В археологів і музейних працівників, безумовно, є бажання зберігати та експонувати справжні археологічні пам'ятки, але з ряду причин ця робота відсутня, за винятком декількох об'єктів, де робота йде дуже повільно [Медведь, 2004].

Про сучасний стан археологічних пам'яток у містах докладно сказано в доповіді Г.Ю. Івакіна: «У 2012 р. прийнято Закон

“Про регулювання містобудівної діяльності”, яким внесено зміни до Земельного кодексу України, Законів “Про охорону культурної спадщини” та “Про охорону археологічної спадщини” і фактично зруйновано механізм контролю за будівельними та земляними роботами, що тепер потребує якнайшвидшого відновлення. Сьогодні органи культурної спадщини фактично відсторонені від погодження проектів будівництва поза межами заповідних та охоронних зон пам'яток або історичних місць» [Івакін, 2013, с. 86–88]. Таким чином, під охороною перебуває зовсім незначний відсоток пам'яток культурної спадщини. Єдиний комплекс національної археологічної спадщини штучно поділено на «пам'ятки», здебільшого, археологічні об'єкти, зареєстровані міністерством. А невідомі та незареєстровані археологічні об'єкти вже практично не охороняються державою. Дослідження археологічної пам'ятки залежить від бажання забудовника повідомити про виявлення артефакту. Власники будівельних майданчиків не допускають на місце робіт ні археолога, ні інспектора з охорони культурної спадщини. Археологічна

спадщина безконтрольно віддається під забудову, потрапляє у приватну власність, а по суті – знищується. Погодження проектів без фахівця-археолога перетворене на бюрократичну формальність.

Європейським законодавством визначено механізм виявлення й збереження пам'яток археології. Це передусім проведення наукової археологічної експертизи. Необхідне негайне повернення до законодавства України положень, спрямованих на безумовне виконання Європейської конвенції «Про охорону археологічної спадщини». Наукова археологічна експертиза виконує суто державницькі функції і повинна мати визначений законом правовий режим і державні гарантії обов'язковості [Івакін, 2013, с. 86–88].

Отже, першочерговим завданням установи, діяльність якої спрямована на охорону та збереження археологічної спадщини, є створення всіх умов для виявлення та вільного оперування інформацією стосовно роз-

поділу археологічних пам'яток у просторі та пов'язаною з ними системою даних. Саме це дозволяє розуміти археологічну ситуацію в цілому. Враховуючи значну насиченість археологічними пам'ятками території міста, використання систем, що полегшують облік інформації щодо їх розташування, статусу, рівня дослідженості, є дуже зручним і функціональним. Створення геоінформаційної системи археологічних пам'яток кожного міста дозволяє швидко отримувати інформацію згідно із запитами про конкретну археологічну одиницю чи певну географічну координату, систематизувати її, виводити на цифрову карту. Такі можливості особливо зручні в разі розрахунку кошторисно-проектної документації під час проведення експертиз у зоні будівництва [Вовкодав, 2008, с. 9–12]. Необхідне залучення владних структур та інвесторів для фінансування даної діяльності.

Більшість відомих археологічних пам'яток у Києві має застарілу облікову до-

Іл. 7. Музеєфікація Західного палацу. м. Київ. 2016 р.

Іл. 8. Поштова площа. м. Київ. 2015 р.

кументацію, яка ґрунтується на мінімумі інформації. Сучасні археологічні методи та технічні можливості дають нам змогу детально зафіксувати нинішній стан (вигляд) і площу як відомої пам'ятки (об'єкта), так і щойно виявленої. Такі новітні паспорти можуть стати початком геоінформаційної системи для початкової інформативної музеєфікації археологічної пам'ятки. Тому надалі такий зафіксований об'єкт археологічної спадщини буде складніше зруйнувати.

Таким чином, сучасні міські археологічні дослідження з подальшою можливою музеєфікацією вимагають глибоких наукових і технологічних підходів. Специфіка міської археології полягає в широкому застосуванні в дослідженнях досягнень усіх без винятку наук, що можуть дати важливу інформацію про пам'ятку культурної спадщини.

Археологічні пам'ятки в міському просторі потрібно використовувати не лише як об'єкт для досліджень, що буде пошкоджений чи знищений, але і як археологічну спадщину, з можливістю її висвітлення та подальшої музеєфікації.

Завданням, що стоїть перед сучасними працівниками музейної справи, є творчий перегляд такого підходу до археологічної спадщини в теперішніх реаліях. Для музейного

представлення археологічної пам'ятки потрібно залучати всі технічні й інформаційні можливості (віртуальні реконструкції, 3D моделі тощо). Прикладом цього є віртуальна 3D модель середньовічної фортеці «Тустань» [Олійник, 2016]. Такі моделі сприятимуть популяризації віртуально музеєфікованих пам'яток археології та залученню до них туристів.

Тепер історія міста стає одним з найважливіших частин освітніх програм. Представники всіх соціальних груп проявляють інтерес до історії. Швидке зростання індустрії туризму та огляд визначних пам'яток також надає великі можливості для розвитку міської археології. Музеєфікація археологічних пам'яток (окремих об'єктів) є найбільш дієвим засобом їх збереження для майбутніх поколінь [Жукова, 2004]. У цих умовах музеєфікація пам'яток археології стає важливою частиною історико-культурної спадщини, що має велике освітнє і виховне значення.

З огляду на політичні процеси, що відбуваються нині в Україні, не можна забувати і про соціальну складову музеєфікації археологічних пам'яток. Адже в даному випадку пам'ятка може виступити як засіб висвітлення історичного минулого Української держави.

Джерела та література

- Брич М.* Музеефікація пам'яток архітектури та містобудування як засіб збереження історико-культурної спадщини // Historical and cultural studies. – 2015. – Vol. 2. – N 1. – С. 31–35.
- Вовкодав С.М.* Облік та збереження археологічних пам'яток засобами геоінформаційних систем // Peryaslavica. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 2 (4). – С. 9–12.
- Глазычев В.Л.* Урбанистика. – Москва, 2008.
- Ефремова Е.В.* Консервация и реставрация памятников археологии в процессе их музеефикации // Вестник Томского государственного университета. – 2014. – № 384. – С. 95–101.
- Жукова О.В.* Музеефікація замкових комплексів України як один з засобів їх збереження [Електронний ресурс] // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. – Київ, 2004. – Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/arox/2004/zhukova.html>.
- Івакін Г.Ю.* Проблеми охорони та збереження археологічних пам'яток в Україні // Вісник НАН України. – 2013. – № 5. – С. 86–88.
- Карпов С.В.* Памятник архитектуры как объект музеефикации // Актуальные проблемы советского музееведения: Сб. научных трудов. – Москва, 1987. – С. 40–49.
- Керін Д.В.* Музеефікація об'єктів археологічної спадщини в Європі: на прикладі пам'яток первісної культури. – Київ, 2006. – 176 с.
- Мастеница Е.Н.* Музеефикация городской среды: подходы и методы // Исторические, филос., полит. и юрид. науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – 2013. – № 10. – Ч. 1. – С. 137–141.
- Медведь А.Н.* Музеефикация памятников археологии в России (прошлое и настоящее). – Москва, 2004.
- Милецкий А.М., Толочко П.П.* Парк-музей «Древний Киев». Историко-археологический и музейный комплекс. – Киев, 1989.
- Никонова А.А.* Музеефикация городской среды // Сборник методических материалов по проекту «Нулевая верста». – Санкт-Петербург, 2010. – С. 35–41.
- Олійник Т.* Заповідник «Тустань». Українське середньовіччя і віртуальна реальність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: life.pravda.com.ua.
- Раппопорт П.А., Иоаннисян О.М.* Деятельность архитектурно-археологической экспедиции // Архитектурные тетради. – Санкт-Петербург, 1994. – Вып. 1. – С. 272–290.
- Титова О.М.* Збереження нерухомих пам'яток археології в заповідниках і музеях // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 15. – С. 83–86.

НАМИСТО З ПОХОВАНЬ КИЄВА Х–ХІ СТОЛІТЬ (за матеріалами розкопок 2016 року)

Гліб Івакін

*професор, член-кореспондент НАНУ, заступник директора з наукової роботи
Інституту археології НАНУ, завідувач Відділу археології Києва*

Всеволод Івакін

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Відділу
давньоруської археології Інституту археології НАНУ*

Іван Зоценко

*молодший науковий співробітник Відділу археології Києва Інституту археології
НАНУ*

В'ячеслав Баранов

*молодший науковий співробітник Відділу археології Києва Інституту археології
НАНУ*

Олена Журухіна

*завідувач Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви*

Коло наукових зацікавлень:

археологія доби середньовіччя

У статті розглянуто набори намисто з поховань Х–ХІ ст., знайдені під час археологічних розкопок у Києві. Особливу увагу приділено двом похованням, виявленим 2016 року.

Ключові слова: *намисто, Давня Русь, імпорт.*

В статье рассматриваются бусы из погребений Х–ХІ вв., найденные во время археологических исследований Киева. Особое внимание уделено двум погребениям, которые были обнаружены в 2016 году.

Ключевые слова: *бусы, Древняя Русь, импорт.*

The article contains the study of the beads from burials of the 10th – 11th centuries, which have been found during the excavations in Kyiv. Special attention was given to the burials excavated in 2016.

Keywords: *beads, Old Rus', import.*

Археологічні дослідження Києва виявили доволі численну групу поховань Х–ХІ ст., в інвентарі яких було намисто. Більшість таких поховань розкопана на території садиби Десятинної церкви та Старокиївської гори, декілька – на території, що з північно-західного боку прилягає до Київського Подолу (Кирилівська вулиця). Одне поховання з території некрополя на Кирилівській вулиці (іл. 1), а також 10 поховань з території садиби Десятинної церкви (іл. 2; іл. 3) були віднесені до IX–X ст. на підставі знайдених у них срібних диргемів

[Голубева, 1949, с. 107–111]. Однак монети виявилися недостатнім аргументом для точного датування комплексів: у другій половині X ст. надходження східного монетного срібла помітно скоротилося, але попередня кількість монет, що карбовані у IX – першій половині X ст., ще залишилася в обігу [Івакін та ін., 2003, с. 44]. Комплексний аналіз згаданих поховань (склад намисто та супутній інвентар) дозволяє датувати їх другою половиною X – початком XI ст. [Каргер, 1958, с. 142–143, 145–146, 150; Зоценко та ін., 1996, с. 98–99].

Загалом намисто містило від двох до кількох десятків екземплярів у разку. Більшість намиста складалася від двох до чотирьох типів намистин, але в самому разку намистини певного типу могли кількісно відрізнятися: окремі намистини зі скла візантійського походження (безбарвні чи синього/фіолетового кольору) доповнювали намисто, яке складалося переважно зі скляних намистин близькосхідного походження (жовті лимоноподібні одно- чи багаточастинні), подеколи в намисті зафіксовані намистини з напівкоштовного каміння (багатогранні з гірського кришталю або сердоліку) та/або металу. Можна побачити, що намисто з поховань було збірним – комбінація включала набір різних за походженням і часом побутування намистин [Лихтер та ін., с. 249–250].

Археологічними дослідженнями останніх кількох десятиліть на території Старокиївської гори зафіксовано поховання, що за інвентарем і стратиграфією теж можна віднести до другої половини X – першої половини XI ст. [Івакін та ін., 1999, с. 157–158; Івакін та ін., 2003, с. 38–44; Мовчан та ін., 2003, с. 67–68].

На території, де був розташований комплекс археологічних пам'яток (Кирилівська вулиця), які М.К. Каргер об'єднав у могильник II (здебільшого зруйнований), був розташований некрополь з курганных груп, що належали до «дружинного періоду». Поховань, в інвентарі яких було намисто, виявилось декілька (№ 90, 118, 124, 117/125 за М.К. Каргером) [Каргер, 1958, с. 210]. Серед речей поховальних комплексів містилися предмети східного походження (намистини зі скла, сердоліку, гірського кришталю й диргеми). Кургани належали до одного хронологічного періоду в межах X ст.

Аналогічні за складом та датуванням намиста були виявлені наприкінці літа 2016 року в похованнях на вул. Десятинній, 9.

Намисто з поховання № 1 складається з 13 намистин (іл. 4: 1). Порядок розташування намистин у разку не було прослідковано. До складу намиста входять такі намистини: т.зв. «єгипетський фаянс» (1 екз.), лимоноподібні намистини (5 екз.) та багаточастинні пронизки з намистин лимоноподібної форми (3 екз.), зонної (1 екз.) та еліпсоїдної форми (1 екз.), а також 2 екз. намистин лимоноподібної форми з металеву фольгою.

Іл. 1. Намисто з поховання на території садиби б. Марра (за: Каргер, 1958, табл. XVIII)

Разок складається переважно з намистин (11 екз.), зроблених із тягнутої трубочки, з якої різними інструментами виготовляли намистини певної форми. Серед них: ребриста намистина зонної форми або т.зв. «єгипетський фаянс», лимоноподібні пронизки та намистини лимоноподібної форми з металеву фольгою [Щапова, 1962, с. 88–89]. Морфологія вказує на близькосхідне походження (Сирія, Єгипет) цих знахідок. Загальна дата побутування намистин – X – перша половина XI ст. [Львова та ін., 1996, с. 204; Валиулина, 2008, с. 288; Полубояринова, 1988, с. 154; Щапова, 1956, с. 173–176]. Ще 2 екземпляри – намистини, що за морфологічними ознаками (виготовлення шляхом накручування скляної маси навколо стрижня інструменту, колір скла, іризація на поверхні) можуть бути віднесені до візантійського виробництва: пронизки з намистин зонної та еліпсоїдної форм. Датою таких намистин є друга половина X – початок XI ст. [Щапова, 2010, с. 136, 138]. Таким чином, разок складається з намистин, виготовлення яких при-таманне двом давнім склоробним традиціям:

Іл. 2. Намистини з поховання на території садиби Десятинної церкви. Розкопки Д.В. Мілєєва 1908 р. (за: Каргер, 1958, табл. V)

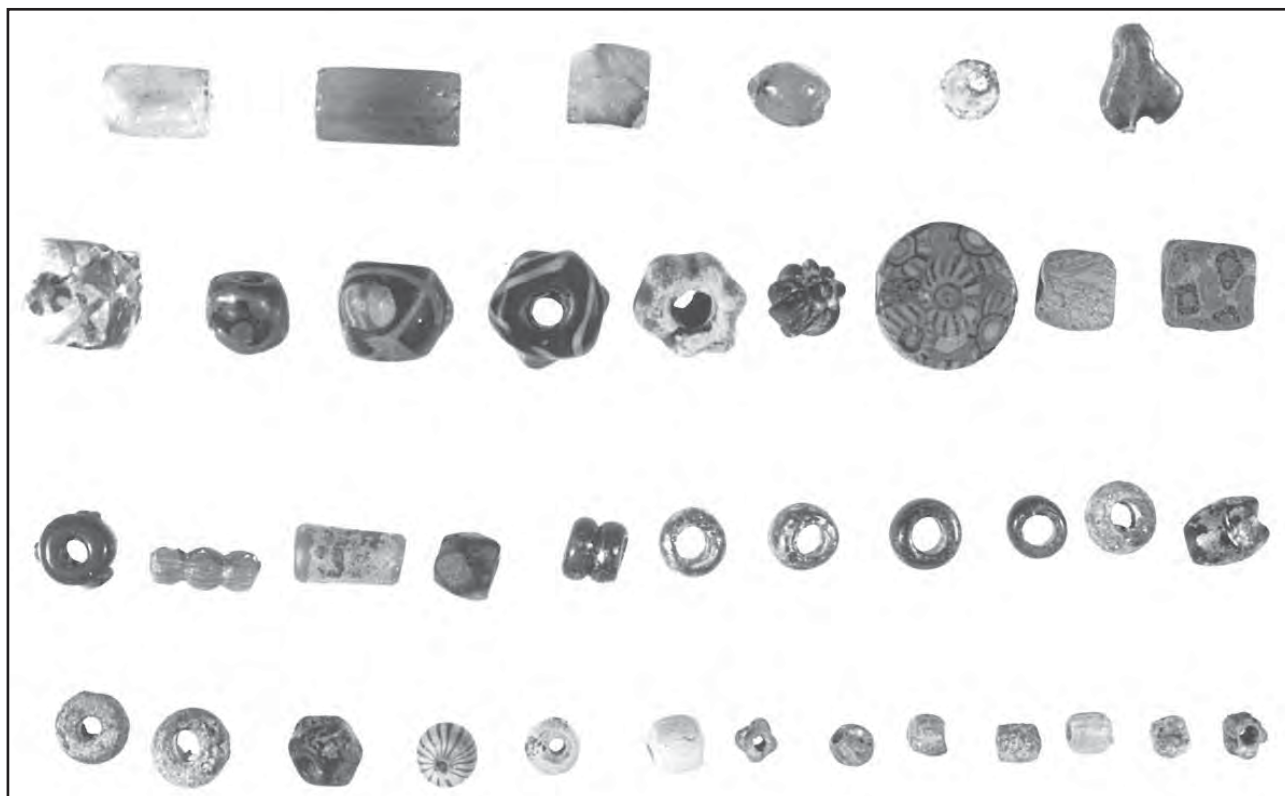
серійній та індивідуальній, що їх пов'язують з двома школами – близькосхідною та візантійською. Супутній інвентар поховання не суперечить такому датуванню.

Разок намиста з поховання № 2 (іл. 4: II) більш різноманітний за матеріалом: скло, метал, камінь (загалом 12 екземплярів, розташування яких вдалося простежити). По центру намиста вміщено металеву кулясту намистину (порожня, складається з двох спаяних половинок). По обидва боки від неї розташовані сердоликові багатогранні намистини: біпірамідальна 7-гранна та призматична 14-гранна; далі – намистини неправильної еліпсоїдної форми, зроблені з фіолетового та синього напівпрозорого скла (на поверхні помітна іризація); потім – лимоноподібні намистини, що складаються з

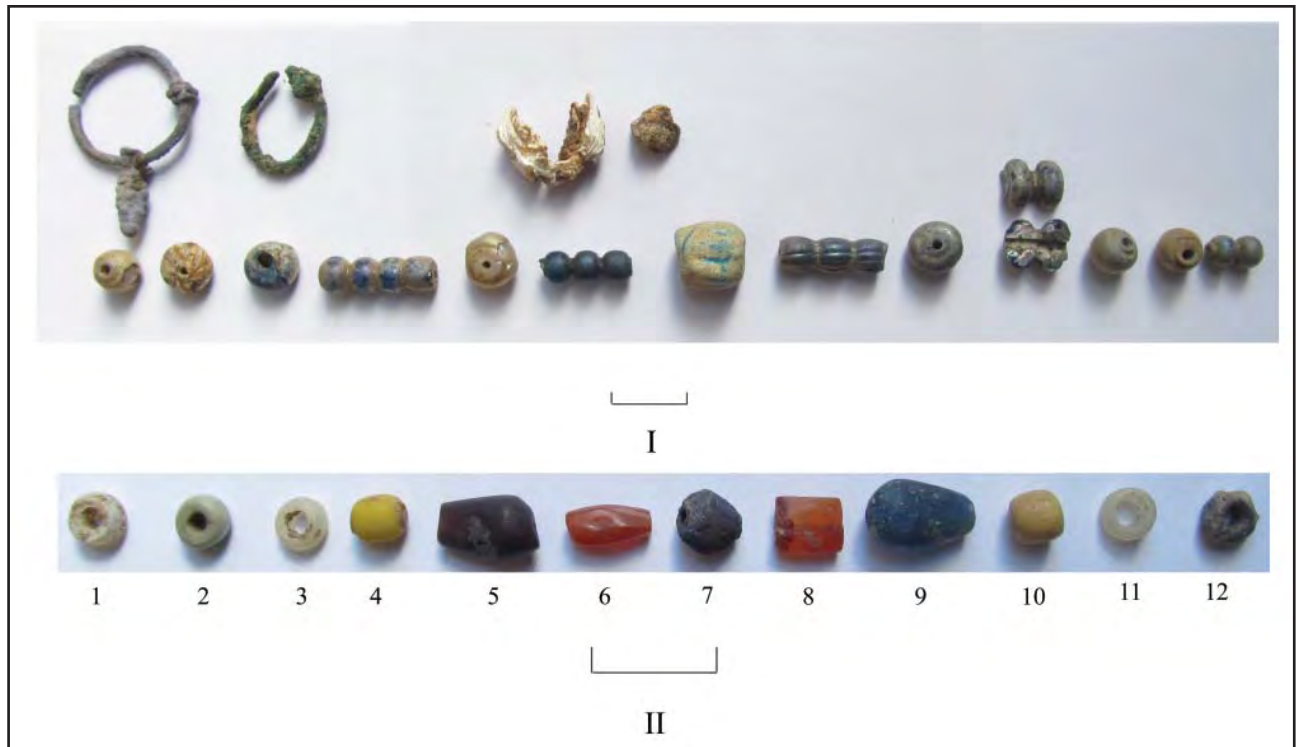
двох шарів скла – усередині безбарвне прозоре, зверху – жовте непрозоре; наступні екземпляри – це чотири намистини зонної форми з безбарвного прозорого та напівпрозорого скла (колір однієї намистини не встановлено); один екземпляр – намистина кільцеподібної форми з темного непрозорого скла з трьома вічками (одне не збереглося) в обрамленні петельок з непрозорого скла (патина).

Одна із сердоликових намистин біпірамідальна. Такі намистини доволі розповсюджені і мають широке датування (відомі ще із середини I тис. н. е. в Індії та на Північному Кавказі). Побутування призматичної 14-гранної сердоликової намистини окреслюється в межах IX – початку XI ст. [Полубояринова, 1991, с. 26–27; Давидан, 1998, с. 123–124; Фехнер, 1959, с. 152, 154, 178].

Сердолік, завдяки своїй кольоровій гамі й широкому розповсюдженню родовищ, був одним з найпопулярніших матеріалів для виготовлення прикрас. Спектральний аналіз двох намистин показав імовірно індійське походження сердоліку. Намистини з напівкоштовного каміння потрапляли через Іран, Афганістан, Середню Азію, Каспійське море в низини

Іл. 3. Намиста з поховань на території садиби Десятинної церкви. Розкопки Д.В. Мілєєва 1909 р. (за: Львова та ін., 1996, с. 204)

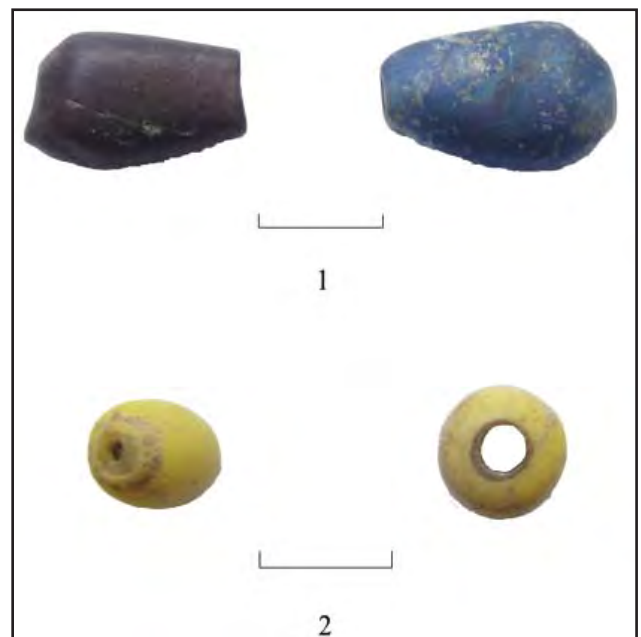
Іл. 4. Намиста з поховань на вул. Десятинній, 9. Фото О. Журухіної

Волги, чи північніше, на територію Середньої Волги до Булгару, а звідти – до Східної Європи [Полубояринова, 1991, с. 108]. З другої половини X ст. Візантія поступово стає посередником в отриманні напівкоштовного каміння й подальшого його поширення як сировини чи у ювелірних виробках [Аксентон, 1974, с. 9–10].

З 12 намистин – половина візантійського походження: зонної форми з безбарвного чи синього скла, еліпсоїдної форми із синього й фіолетового скла (іл. 5: 1). Загальна дата знахідок за аналогіями – X–XI ст. [Щапова, 2010, с. 136, 138]. Згадувані форми скляних намистин часто використовували як імітацію коштовного сапфіру або напівкоштовного аметисту в намисті чи сережках (іл. 6; іл. 7; іл. 8). З VI ст. аметистові краплеподібні намистини досить поширені на території Візантійської імперії як підвіски в намисті та сережках [Drauschke, 2010, р. 50, 52, 54]. Близькосхідне походження мають дві скляні лимоноподібні намистини (іл. 5: 2) з двошарового скла (X – початок XI ст.) [Захаров та ін., 2008, с. 196], а також вічкова намистина, що датується кінцем X – першою чвертю XI ст. [Львова та ін., 1996, с. 204].

Таким чином, у двох похованнях знайдено імпортні намистини. Вони або тільки скляні, або зроблені з різних матеріалів (скло, камінь, метал). Переважають намистини близькосхід-

ного виробництва, єгипетські та сирійські. Це скляні багаточастинні лимоноподібні намистини, пронизки з тягнутих трубочок, намистини із золотою чи срібною фольгою (зроблені з трубочок), вічкова намистина; з «єгипетського фаянсу»; намистини із сердоліку.

Іл. 5. Скляні намистини: 1 – імітації виробів з каміння; 2 – лимоноподібні намистини з двошарового скла. Фото О. Журухіної

Іл. 6. Намисто з підвісками з аметистів
(за: Spier, 2012, р. 31)

Намистини візантійського походження, що зроблені індивідуально, представлені такими типами: намистинами зонної та еліпсоїдної форм (окремі намистини або пронизки).

На Старокиївській горі знайдено й візантійські скляні намистини іншої форми: призматичні багатогранні, т.зв. «чотирнадця-

тигранні» [Каргер, 1958, с. 151–152; Зоценко та ін., 1996, с. 95], намистини з металевою фольгою, зроблені шляхом навивки діжкоподібної, циліндричної, зрізано-біконічної і лімоноподібної форм.

У X – першій чверті XI ст. намистини близькосхідного виробництва, як і у випадку з монетним сріблом, припиняють надходити на територію Давньої Русі (наприклад, бісер, який зроблено шляхом поділу скляної трубочки). Це відбувається через зміну політичної ситуації: у другій половині X ст. Хозарський каганат, через який намистини потрапляли на територію Східної Європи, було розгромлено; зростає вплив Візантії, яка оговталася після арабських завоювань; починає функціонувати шлях «із Варяг у Греки», яким і потрапляли намистини візантійського виробництва [Столярова, 2008, с. 51–52; Тодорова, 2003, с. 156]. Склад намиста X – початку XI ст. поповнюється новими типами й поступово змінюється.

Іл. 7. Серезжки з підвісками з сапфірів
(Електронний ресурс. – Режим доступу:
www.metmuseum.org/art/collection/search/464028#).

Іл. 8. Серезжки з підвісками з аметистів
(за: Drauschke, 2010, р. 54, plate 4)

Джерела та література

Аксентон Ю.Д. «Дорогие камни» в культуре Древней Руси (по памятникам прикладного искусства и литературы XI–XV вв.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология». – Москва, 1974.

- Голубева Л.А. Киевский некрополь // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1949. – Т. 1. – № 11. – С. 103–118.
- Давидан О.И. Сердоликовые изделия из Старой Ладогои // Археологический сборник. – Санкт-Петербург, 1998. – Вып. 33. – С. 123–132.
- Захаров С.Д., Кузина И.Н. Изделия из стекла и каменные бусы // Археология севернорусской деревни X–XIII веков. Средневековые поселения и могильники на Кубенском озере: в 3 т. – Москва, 2007–2008. – Т. 2: Материальная культура и хронология. – 2008. – С. 142–215.
- Зоценко В., Гончаров О. Скляні вироби // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996. – С. 95–100.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козюба В.К., Поляков С.Є., Чекановський А.А., Чміль Л.В. Науковий звіт про дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря та прилеглих територій в місті Києві у 1998 р. – Київ, 1999. – Т. 1. – Ч. 2. – НА ІА НАНУ, 1998/92.
- Івакін Г., Козюба В. Нові поховання X–XI ст. Верхнього Києва (з розкопок архітектурно-археологічної експедиції 1997–1999 рр.) // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів – Шестовиця 17 – 20 липня 2003 р.). – Чернігів, 2003. – С. 38–50.
- Каргер М.К. Древний Киев: в 2 т. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. I: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города.
- Лихтер Ю.А., Щапова Ю.Л. Гнездовские бусы. По материалам раскопок курганов и поселения // Смоленск и Гнездово (к истории древнерусского города). – Москва, 1991. – С. 244–259.
- Львова З., Лесман Ю., Рябцева С. Намисто // Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення. – Київ, 1996.
- Мовчан І.І., Гончар В.М., Ієвлев М.М., Козловський А.О. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції на вул. Великій Житомирській, 2 в м. Києві у 2002 р. – Київ, 2003. – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, 2002/84.
- Полубояринова М.Д. Полудрагоценные камни и янтарь в древнем Новгороде // Новгородские археологические чтения. Материалы научной конференции. – Новгород, 1994. – С. 75–82.
- Полубояринова М.Д. Стеклянные изделия Болгарского городища // Город Болгар. Очерки ремесленной деятельности / отв. ред. Г. Федоров-Давыдов. – Москва, 1988. – С. 151–219.
- Полубояринова М.Д. Украшения из цветных камней Болгара и Золотой Орды. – Москва, 1991.
- Столярова Е.К. Стеклянные бусы Мякининской курганной группы // Археология Подмосковья: Материалы научного семинара. – Москва, 2008. – С. 47 – 61.
- Тодорова А. О путях попадания «восточных» стеклянных бус на территорию Древнерусского государства // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–IX ст. Матеріали Міжнародного польового семінару. – Чернігів, 2003. – С. 151–157.
- Фехнер М.В. К вопросу об экономических связях древнерусской деревни // Труды Государственного исторического музея Москвы. Очерки по истории русской деревни X–XIII веков. – Москва, 1959. – Вып. 33. – С. 149–224.
- Щапова Ю.Л. Византийское стекло: Очерки истории. – Москва, 2010.
- Щапова Ю.Л. О происхождении некоторых типов древнерусских бус // Советская археология. – 1962. – № 2. – С. 81–96.
- Щапова Ю.Л. Стекло Киевской Руси. – Москва, 1972.
- Щапова Ю.Л. Стеклянные бусы древнего Новгорода // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1956. – № 55. – С. 164–179.
- Drauschke J. Byzantine Jewellery? Amethyst Beads in East and West during the Early Byzantine Period // British Museum Research Publication. – 2010. – N 178. – P. 50–60.
- Spier J. Byzantium and the West: Jewelry in the First Millennium. – New York, 2012.

ДАВНЬОРУСЬКЕ ПАРНЕ ПОХОВАННЯ З РОЗКОПОК СЕРГІЯ ГАМЧЕНКА НА САДИБІ ТРУБЕЦЬКИХ У КИЄВІ

Наталія Хамайко

*провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу історико-археологічних
досліджень Музею історії Десятинної церкви*

Коло наукових зацікавлень:

*історія та археологія міст Давньої Русі, світогляд
давньоруського населення*

У статті пропонуються нова атрибуція та нове датування «поховання 14», дослідженого С.С. Гамченком 1927 року на садибі Трубецьких у Києві, аргументується його зв'язок з епізодом взяття Києва монголами у 1240 році.

Ключові слова: поховання, датування, Давня Русь, монголи, С.С. Гамченко.

В статье предлагаются новая атрибуция и новая датировка «погребения 14», исследованного С.С. Гамченко в 1927 году на усадьбе Трубецких в Киеве, аргументируется его связь с эпизодом взятия Киева монголами в 1240 году.

Ключевые слова: погребения, датировка, Древняя Русь, монголы, С.С. Гамченко.

The article proposes new attribution and dating of the “grave 14”, discovered in 1927 by S.S. Gamchenko at the Trubetskoy homestead in Kyiv and substantiates it's origin in consequence of seizure of the city by Mongols in 1240 A.D.

Keywords: burial, dating, Old Rus', Mongols, S.S. Gamchenko.

Протягом двох польових сезонів – 1926 і 1927 років – на садибі Трубецьких навпроти Десятинної церкви проводилися археологічні дослідження під керівництвом Сергія Свиридовича Гамченка. Серед відкритих об'єктів найбільшу увагу дослідників, як правило, привертають поховальні пам'ятки.

Поховання з розкопок 1926 року частково опубліковані в статті самого С.С. Гамченка [Гамченко, 1927, с. 27–30]; ще один комплекс (поховання коня, № 11 за нумерацією С.С. Гамченка) залучено до переліку Л.А. Голубевої [Голубева, 1949, с. 114]. Інформація про розкопки 1927 року була подана в описі київського могильника Л.А. Голубевої [Голубева, 1949, с. 115, 117] та у зводі київських поховань М.К. Каргера [Каргер, 1958, с. 146–149, 176–177, 186–188], доповненому даними з архівної неопублікованої статті С.С. Гамченка про результати розкопок 1927 року [Гамченко, 1927, ф. 3, № 69, арк. 6–7].

Загалом за два сезони на садибі Трубецьких було досліджено 14 повних і 5 зруйнованих поховань. Також у культурному шарі знаходилося багато розрізнених людських кісток, у тому числі черепів, які часто розміщувалися скупченнями, і в польовій документації відзначені «точками» з відповідними номерами [Гамченко, 1927, ф. 3, № 69, арк. 9]. С.С. Гамченко, спираючись на невелику різницю в заляганні поховань і незначні відмінності в обряді, вважав хронологічну різницю між ними несуттєвою, проте щодо чіткого визначення дати розкопаних ним поховань вагався. Єдина гіпотеза, зроблена ним на цьому матеріалі, полягала в тому, що поховання з кам'яними й цегляними обкладками він вважав ранішими від поховань у трунах, базуючись на асоціації з давньогрецьким обрядом і вважаючи домовинний обряд пізнішим розвитком останнього [Гамченко, 1927, с. 29].

І.О. Іванцов сумарно відніс поховання з розкопок 1926–1927 років на садибі Трубецьких до давньоруського періоду, розділивши їх (щоправда, без уточнення) на язичницькі та християнські [Іванцов, 2003, с. 104, 273].

Л.А. Голубєва, подаючи опис могильника на Старокиївській горі, також поділила поховання на садибі Трубецьких на язичницькі та християнські [Голубєва, 1949, с. 114]. До перших дослідниця віднесла поховання коня (№ 11). Решту вона назвала християнськими, з поділом (без зазначення їх номерів) на дві групи: 1) X–XI ст. та 2) XI – початок XIII ст., зауваживши, що до першої групи належать безінвентарні поховання в домовинах, а до другої – поховання, у яких трапляються уламки цегли.

Цей висновок прийняв і М.К. Каргер, зарахувавши всі розкриті С.С. Гамченком поховання до давньоруських старожитностей [Каргер, 1958, с. 146–149, 176–177, 186–188]. Дослідник подав описи поховань подекуди скорочено і не завжди точно, та оскільки каталог М.К. Каргера став на тривалий час еталоном збіркою відомостей про давньоруські поховання Києва, його інформація та висновки щодо датування повторювалися іншими дослідниками [Толочко, 1972, с. 61; Килиєвич, 1982, с. 42, 148–149; Івакін, 2008, с. 23–24 та ін.]. Утім, питання датування київського некрополя є принциповим для вирішення хронології могильників Старокиївської гори і топографії давньоруського міста Києва в історичному розвитку, що цілком справедливо зазначив П.П. Толочко [Толочко, 1972, с. 61].

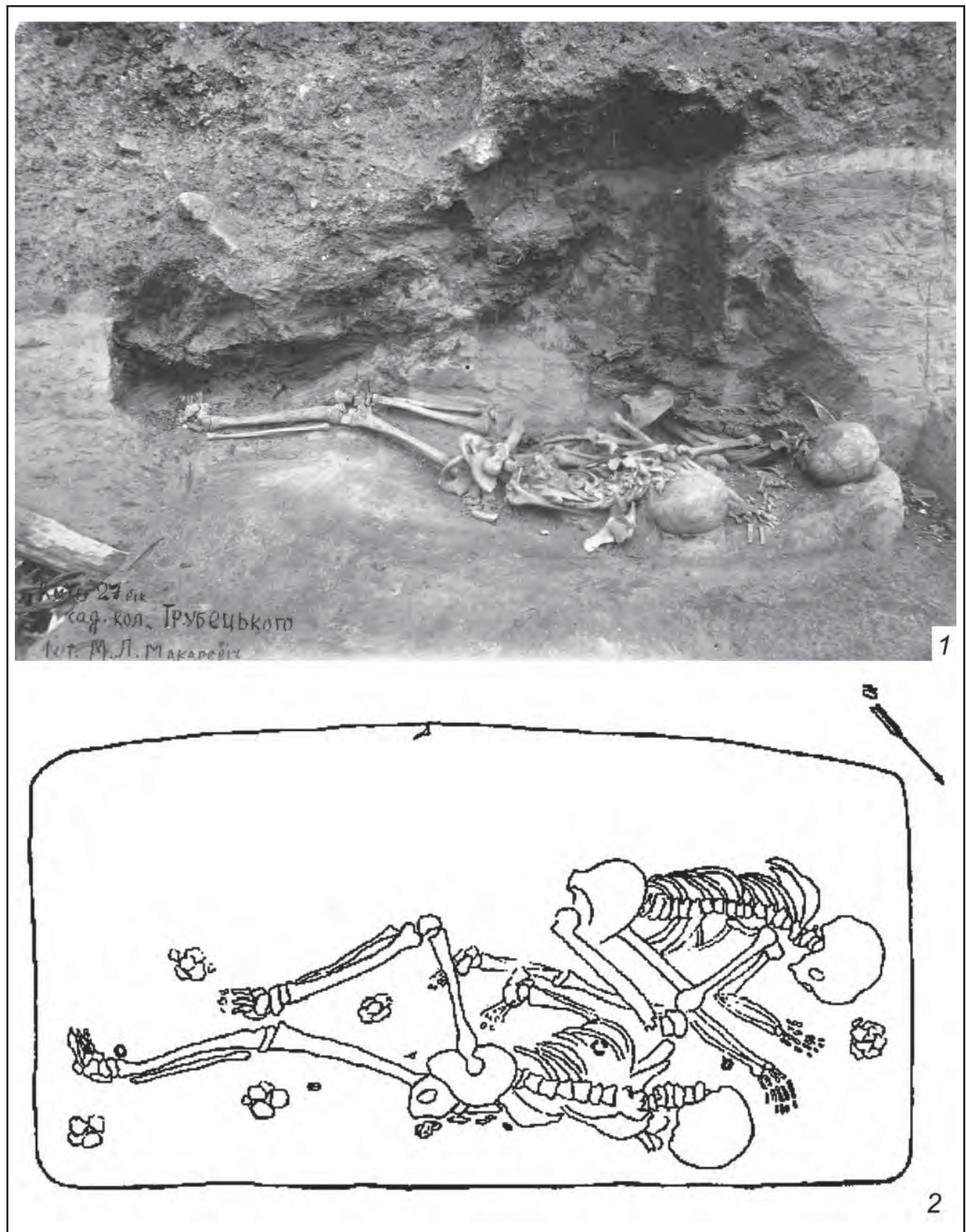
Збережені в Науковому архіві Інституту археології НАН України польові матеріали про розкопки С.С. Гамченка 1926–1927 років на садибі Трубецьких містять набагато докладнішу інформацію й примушують переглянути цілий ряд висловлених раніше тверджень щодо даної ділянки київського некрополя. У цій статті ми розглянемо найбільш екстраординарне поховання № 14, атрибуція якого викликала, мабуть, найбільші труднощі для дослідників.

Поховання № 14 відкрито на глибині 3,15 м. За описом С.С. Гамченка, воно містилося в «боковій камері у лесі». Розміри камери становили 0,3–0,7 м висоти, 2,15 м довжини (по дну) та 1,05–1,1 м «глибини» (очевидно,

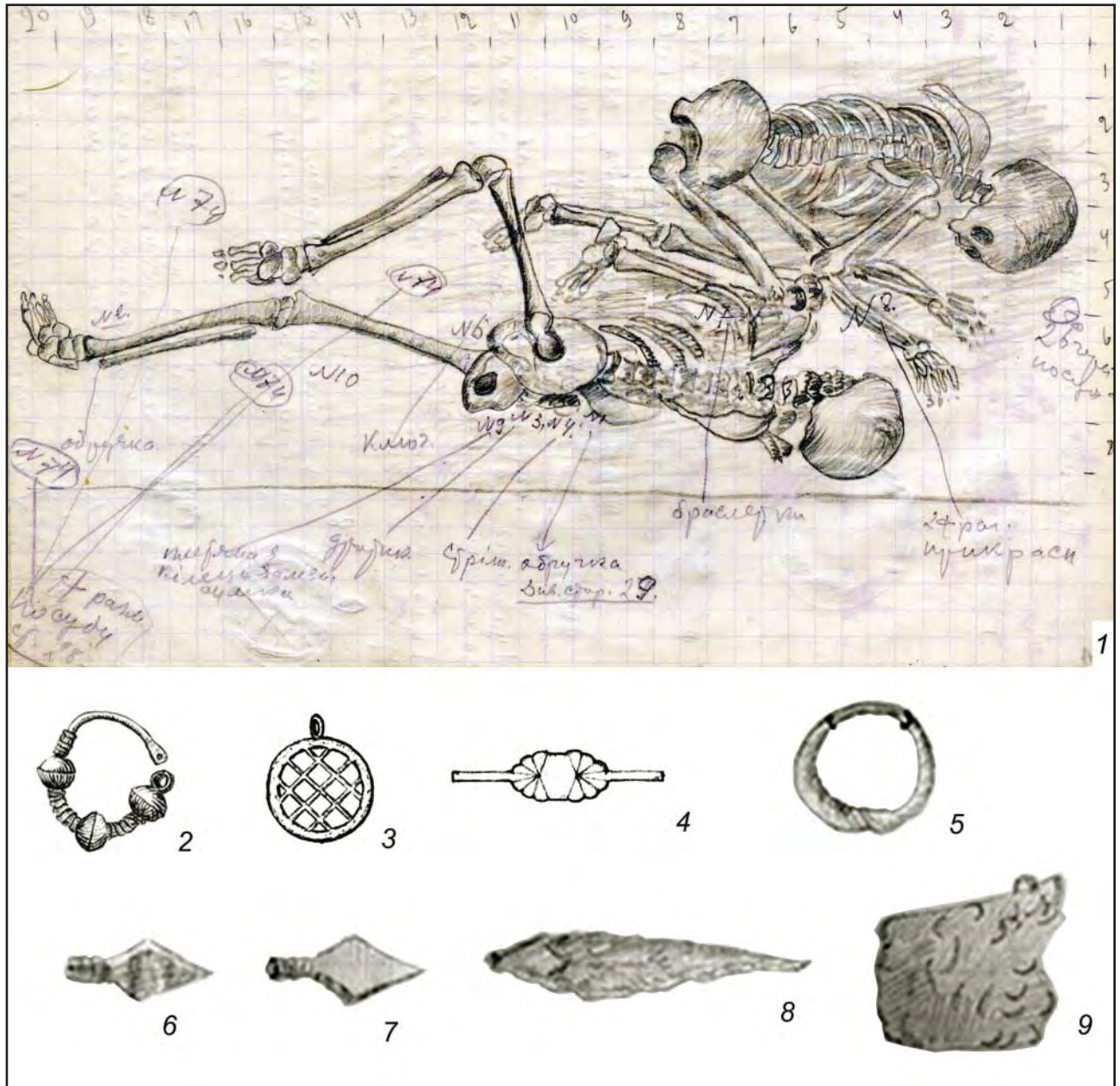
ширини). Ширина «ложа кістяків» складала 1,08 м. Камера виявилася обпаленою вгорі та з боків. До камери вів «лаз» (2×1,5 м) завдовжки 2–3 м, який було помічено з глибини близько 2,3 м. На дні знаходилися два кістяка. Кістяк чоловіка (спиною до входу) лежав на правому боці, права нога трохи зігнута, ліва зігнута під прямим кутом і висунута вперед, права рука – під тулубом, ліва зігнута під гострим кутом і теж висунута вперед. Кістяк жінки знаходився лицем до чоловіка, на лівому боці, ноги підігнуті до пояса, руки зігнуті, кисті перед обличчям, трохи висунуті вперед. Біля лівої руки жінки лежала срібна ажурна плоска підвіска (іл. 2: 3). Неподалік від жіночої голови виявлено 26 фрагментів глиняного посуду. Спереду на грудях чоловіка – 5–6 фрагментів темного скляного браслета. Біля його пояса – срібний перстень (іл. 2: 4). Позад тазу чоловіка було знайдено залізний наконечник стріли, залізний наконечник дротика та «сітчастий залізний гаманець» (за М.К. Каргером – фрагмент кольчуги) (іл. 2: 6–9). Біля ніг – 4 фрагменти глиняного посуду, бронзовий псевдовитий перстень (іл. 2: 5), уламок залізного ключа і фрагмент точила із «серацитового лупаку» (сланцю). Біля голови жінки – «золотий колт» (тринамистинна сережка) (іл. 2: 2). Кістяки гарної збереженості [Гамченко, 1927, ф. 3, № 69, арк. 7–8].

С.С. Гамченко відмовився від будь-яких атрибутів поховання № 14. Натомість, І.О. Іванцов, за аналогією з відкритим розкопками С.С. Гамченка поруч камерним похованням X ст. № 11 («похованням коня»), інтерпретував і поховання № 14 як парне поховання дружинника, у якому чоловік знаходився у витягнутому положенні, а жінка у сидячому. Більше того, спираючись на оповідь ібн Фадлана, дослідник зазначив, що у випадках парних поховань дружинника супроводжує рабиня [Іванцов, 2003, с. 111]. Л.А. Голубєва також віднесла це поховання до поховань воїнів з жінками (рабинями?), але, з огляду на присутність скляного браслету, датувала самим кінцем X ст., помилково зазначивши, що скляний браслет і бронзове кільце містилося біля кістяка жінки [Голубєва, 1949, с. 115–116].

М.К. Каргер відніс поховання № 14 до категорії «поховань багатих дружинників» (за каталогом, № 111), з ремаркою про стислість

Іл. 1. Поховання № 14: 1 – фото, вигляд з південного заходу (НА ІА НАНУ);
2 – план поховання (за: Каргер, 1958).

Іл. 2. Поховання № 14: 1 – малюнок поховання з польового щоденника С.С. Гамченка; 2–9 – предмети з комплексу: 2 – золота сережка, 3 – срібна підвіска, 4 – срібний перстень, 5 – бронзовий перстень, 6–7 – вістря стріл, 8 – вістря дротика, 9 – фрагмент кільчуги (НА ІА НАНУ)

щоденникових записів і неможливість за ними визначити характер поховальної конструкції, однак припустив, що вона була влаштована за принципом камерних («у прямокутній, вирітій у материковому лесі камері»), повторивши тезу про те, що жінка була похована в сидячому стані [Каргер, 1958, с. 177–178]. За матеріалами інвентарного опису М.К. Каргер уточнив, що біля кістяка чоловіка було знайдено 5 фрагментів скляного браслета фіолетового кольору і 1 зеленого [Каргер, 1958, с. 178]. Інтерпретацію та опис могили М.К. Каргера

своєю чергою повністю повторила С.Р. Кілієвич [Кілієвич, 1982, с. 149].

В.К. Козюба, відмовившись від ранніх датувань більшості могил, досліджених С.С. Гамченком на садибі Трубецьких, заніс до групи ранніх лише поховання коня № 11, відмітивши його на плані язичницького могильника X ст. на Старокиївській горі під № 115, зберігаючи нумерацію М.К. Каргера [Козюба, 2008, рис. 13]. В.Г. Івакін також не вніс поховання № 14 до каталогу київських поховань X ст. (натомість, до переліку рядо-

вих поховань у гробах і могильних ямах занесено більш пізні поховання № 4) [Ивакин, 2011, с. 281, № 72].

Велику плутанину у вирішенні проблеми атрибуції та датування поховання, безумовно, внесла відсутність авторської публікації матеріалів 1927 року, однак її дозволяє вирішити звернення до польових архівних матеріалів.

На фотографії, зробленій після повного зняття ґрунту до рівня нижче кістяків з одного боку, добре видно кут горілого зрубу (іл. 1: 1). Ліворуч читаються три горілі колоди, праворуч – дві. Кут зрубу на фото зовсім не збігається з контуром, нанесеним на кресленні, опублікованому М.К. Каргером (іл. 1: 2) [Каргер, 1958, рис. 28]. На щоденниковому малюнку С.С. Гамченка контур об'єкта взагалі не нанесено (іл. 2: 1), що дозволяє вважати план М.К. Каргера інтерпретаційним. Скорчений жіночий кістяк лежав майже паралельно під стінкою, а ось чоловічий – по діагоналі між стінами горілої споруди. Завдяки фотографії стає зрозумілим, що мова йшла про заглиблений погріб зі зрубними стінами, розміром щонайменше 2×1,1 м, у який ішов спуск – «лаз».

Неприродна поза чоловіка доповнюється знахідками в районі його попереку двох наконечників стріл зі зламаними черешками та уламка вістря дротика (іл. 2: 6–8), які свідчать про насильницьку смерть. Схожі ромбічні черешкові наконечники стріл використовувалися у XII–XIII ст. [Медведев, 1966, табл. 20: 28; 23: 26]. Тринамистинні золоті сережки або скроневі підвіски (іл. 2: 2) характерні для скарбів IV групи за Г.Ф. Корзухіною, датованих кінцем XII – першою половиною XIII ст., основний горизонт яких приходить на монголь-

ське завоювання Русі 1239–1240 років [Корзухина, 1954, с. 27–32; Рябцева, 2005, рис. 110]. Представлені вони і в похованнях XIII–XIV ст. [Археологическое наследие Беларуси, 2012, с. 99]. Круглі підвіски з декором у вигляді кошої решітки трапляються в Новгороді в шарах від останньої чверті XII ст. до середини XIV ст. [Седова, 1981, рис. 10: 1, 2]. Ще ширшу дату – від кінця XI ст. – до кінця XIV ст. – мають псевдовиті персні [Седова, 1981, рис. 5: 5, 6].

За супутніми знахідками поховання відноситься до кінця XII – XIII ст. і походить з горілого господарського об'єкта, що змушує згадати як аналогію горілі житлові й господарські об'єкти з тілами людей, досліджені на садибі Михайлівського монастиря (1938 р.), на вул. Великій Житомирській, 4 (1946 р.) [Каргер, 1949, с. 65–72; 1950, с. 35, 170–181], на вул. Десятинній, 2 [Толочко, 1976, с. 200–201; Килиевич, 1982, с. 126–135; рис. 86], на вул. Володимирській, 8 [Козак, Потехіна, 2003, с. 113–127], які яскраво ілюструють горизонт розгрому Києва монголами 1240 року. С.С. Гамченко не згадує про сліди обпаленості на кістках у похованні № 14, тому не зовсім зрозуміло, чи тіла загиблих просто слабко обгоріли під час пожежі, чи їх скинули у котлован згорілого погребу вже під час прибирання тіл на етапі II за Г.Ю. Івакіним та О.В. Комаром [Ивакин, Комар, 2016].

Таким чином, «поховання № 14» з розкопок С.С. Гамченка 1927 року на садибі Трубецьких, найвірогідніше, є ще однією пам'яткою часів трагічних подій у грудні 1240 року. і не належить до київського некрополя, чим і пояснюється його різка відмінність від християнських поховань давньоруського Києва.

Джерела та література

Археологическое наследие Беларуси. – Минск, 2012.

Гамченко С.С. Розкопи 1926 року в Києві (давніша садиба В.П. Трубецького) // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 р. – Київ, 1927. – С. 17–32.

Гамченко С.С. Розкопи 1926 р. в Києві (давн. садиба В.П. Трубецького). Житомир, 1927. – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України (НА ІА НАНУ), ВУАК, № 86/1.

Гамченко С.С. Розкопки 1927 р. в садибі, колишній Трубецького, у Києві. Черкаси, 1927. – НА ІА НАНУ, ф. 3, № 69.

Гамченко С.С. Польовий журнал-щоденник, малюнки, розрізи і т. ін. в котловані І–2 розкопів в садибі Трубецького у Києві. – НА ІА НАНУ, ф. 3, № 70.

- Голубева Л.А.* Киевский некрополь // *Материалы и исследования по археологии СССР.* – 1949. – № 11. – С. 103–118.
- Ивакин В.Г.* Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва – Київ, 2008.
- Ивакин В.Г.* Киевские погребения X века // *Stratum plus.* – 2011. – № 5. – С. 243–286.
- Ивакин Г.Ю., Комар А.В.* После катастрофы: Киев в 1241 г. // *Stratum plus.* – Санкт-Петербург; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2016. – № 5. – С. 59–72.
- Иванцов И.О.* Стародавній Київ. – Київ, 2003.
- Каргер М.К.* Киев и монгольское завоевание // *Советская археология.* – Москва, 1949. – Т. XI. – С. 55–102.
- Каргер М.К.* Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947). – Киев, 1950.
- Каргер М.К.* Древний Киев. – Москва; Ленинград, 1958. – Т. 1: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города.
- Килиевич С.Р.* Детинец Киева IX – первой половины XIII веков. – Киев, 1982.
- Козак О.Д., Потехіна І.Д.* Мешканці «града Володимира» за даними антропології // *Археологія.* – Київ, 2002. – № 1. – С. 113–129.
- Козюба В.К.* «Місто Володимира» у Києві: історична реальність чи історіографічний міф? // *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради.* – Коростень, 2008. – Т. 1. – С. 237–271.
- Корзухина Г.Ф.* Русские клады IX–XIII вв. – Москва, 1954.
- Медведев А.Ф.* Ручное металлическое оружие (лук и стрелы, самострел) VIII–XIV вв. – Москва, 1966.
- Рябцева С.С.* Древнерусский ювелирный убор. – Санкт-Петербург, 2005.
- Седова М.В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода X–XV вв. – Москва, 1981.
- Толочко П.П.* Исторична топографія стародавнього Києва. – Київ, 1972.
- Толочко П.П.* Древний Киев. – Киев, 1976.

Скорочення

ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет

ЗНАХІДКИ ДРІБНОЇ КЕРАМІЧНОЇ ПЛАСТИКИ З РОЗКОПОК 2016 РОКУ В КИЄВІ НА ВУЛ. КИРИЛІВСЬКІЙ

Леся Чміль
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник Науково-дослідного
відділу історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень: пізньосередньовічна та
ранньомодерна українська кераміка

Андрій Чекановський
старший науковий співробітник Науково-дослідного
відділу фондів Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:
археологія та історія Києва і Київської землі доби
середньовіччя й ранньомодерного часу, дрібна керамічна
пластика XVII–XVIII ст.

Стаття присвячена знахідкам предметів дрібної керамічної пластики з актуальних археологічних досліджень Києва, містить типологічні й хронологічні визначення матеріалу.

Ключові слова: кераміка, дрібна керамічна пластика, керамічні люльки для куріння тютюну, керамічні іграшки.

Статья посвящена находкам предметов мелкой керамической пластики из актуальных археологических исследований Киева, содержит типологические и хронологические определения материала.

Ключевые слова: керамика, мелкая керамическая пластика, керамические трубки для курения табака, керамические игрушки.

The article is a publication of the finds of the small ceramic plastics subjects from a current archaeological research of Kyiv. It contains typological and chronological definition of archaeological material.

Keywords: ceramics, small ceramic plastics, ceramic tobacco pipes, ceramic toys.

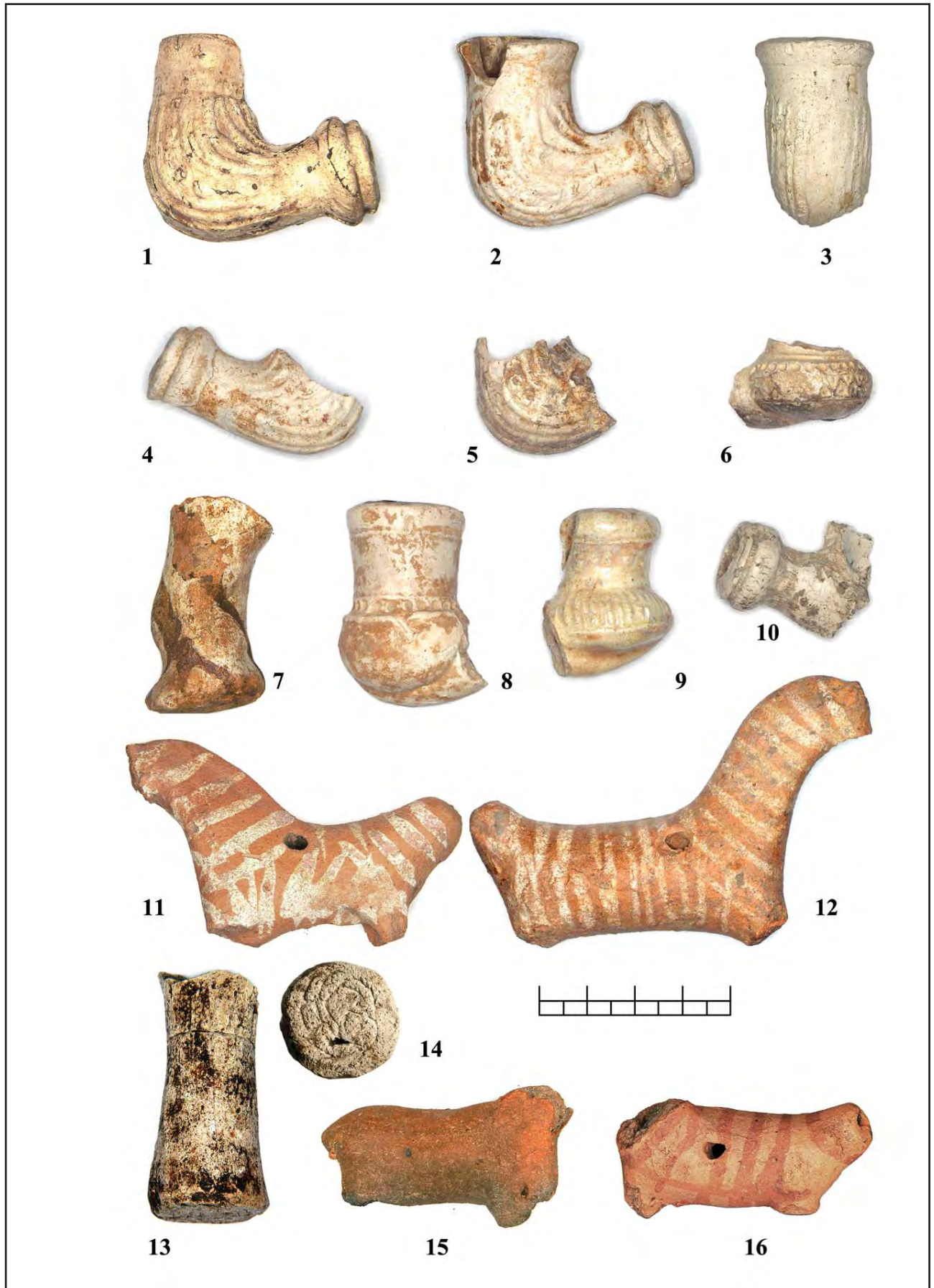
У липні–жовтні 2016 року в Києві на Подолі на вул. Кирилівській, 37 здійснювалися археологічні розкопки, під час яких досліджувалися культурні нашарування на площі 480 м² (іл. 1: 1). Стратиграфічна ситуація була однотипна на всій площі розкопу: під фундаментами будівель XIX – початку XX ст. залягали потужні піщані наноси завтовшки до 1,5 м, що являли собою змиви з гори. Під ними знаходився чорний

гумусований шар XVI–XVIII ст. потужністю від 0,60 м до 1,20 м, а глибше починалися давньоруські нашарування. Ці шари були перерізані поодинокими об'єктами кінця XVIII – XIX ст. (колодязь, льохи, ями, господарча будівля).

Розкоп досліджувався двома ділянками – північною і південною. Площа північної ділянки становила 156 м², південної – 120 м² (іл. 1: 2). На південній ділянці пізній культурний шар

Іл. 1. Загальний вигляд розкопу на вул. Кирилівській, 37 (1)
та загальний вигляд південної частини розкопу (2)

Іл. 2. Дрібна керамічна пластика з розкопу на вул. Кирилівській, 37

був насичений матеріалом: кістками тварин, керамікою, склом, виробами із заліза, а також містив значну кількість нумізматичного матеріалу. Усього на цій ділянці знайдено 24 монети: 19 – із шару та 5 – з об'єктів. Попередньо, до очистки і реставрації, їх за зовнішнім виглядом можна визначити або як соліди XVII ст., або як російські *полушки* та *деньги* першої половини XVIII ст. (визначення Г.А. Козубовського). Тому основним матеріалом для датування наразі є кераміка, за якою датування шару можна окреслити більш вузьким періодом – другою половиною XVII –першою половиною XVIII ст.

Із цієї ділянки походить 15 виробів дрібної керамічної пластики, у тому числі 4 іграшки і 9 фрагментів люльок, з них – 5 з поверхнею, оздобленою рельєфними канелюрами, 4 фрагменти належать різновидам люльок бутоноподібної форми («пуп'янокподібної»). Серед них – 2 фрагментовані люльки, 1 відросток-шнек, 1 фрагмент чашечки. Рідкісними знахідками є предмети, що їх можна інтерпретувати як глиняну печатку і фрагмент керамічної іграшки порівняно великого розміру (зображення ноги тварини).

Усі люльки та їх фрагменти – білоглиняні, виготовлені з керамічного тіста з високим вмістом каоліну. Подібні люльки з київського урочища Гончарі-Кожум'яки (розкопки 1989–1990 рр.) мали такий склад глини: в'язуча речовина – пелітові часточки глинистого мінералу каолініту – 70–75 %; заповнювач – ламані, рідше напівобкатані уламки кварцу, магнетиту гематиту, гідроксиду заліза, лусочки гідро біотиту, зерна циркону і рутилу – 25–30 %; мікропори – десяті частки процента; розміри часточок заповнювача – 0,05–0,07 мм (50 %), 0,10–0,3 мм (50 %); температура випалювання не перевищувала 900–950° (петрографічні дослідження лабораторії УкрНДІРеставрації) [Чекановський, Чміль, 1995, с. 103].

У люльок, оздоблених канелюрним орнаментом, він не доходить до вінець чашечки (іл. 2: 1, 2: 2, 2: 3). На боках чашечок трьох люльок і одного фрагменту чашечки між канелюрами міститься орнамент з кільцеподібних рельєфних елементів (іл. 2: 1, 2: 2, 2: 4, 2: 5). В аналогічних люльок, відомих з розкопок у Києві, ці елементи могли бути квітками й кільцями. На даних знахідках вони мають дуже нечітку форму. Серія виробів, знайдена на вул. Кири-

лівський, зроблена недбало. Припускаємо, що моделями для виготовлення форм-штампів, за допомогою яких вироблялися люльки, слугували інші готові люльки, а не спеціально виготовлені моделі. Можливо, формовочна маса для форм-штампів теж була неякісна. Через це рельєфи на всіх люльках і фрагментах нечіткі, з розривами, «змазані». Канелюрні люльки мають аналоги з рокопок Києва – з квітковим орнаментом між канелюрами на чашечці знайдено біля церкви Спаса на Берестовому разом з керамікою XVII ст. і монетами Сигизмунда III 1623 і 1626 років [Гончар, 1993, с. 95]. Люльки подібного типу, як з орнаментом між канелюрами, так і без нього, датовані монетами другої половини XVII ст., були виявлені в заповненні різних об'єктів в урочищі Гончарі в розкопі на вул. Гончарній, 43 [Чекановський, 1993, с. 117]. У всіх люльок і фрагментів, де зберігся відросток-шнек для чубука, він має типове закінчення у формі напливу-потовщення, яке не доходить до його краю відростка.

Фрагмент чашечки бутоноподібної люльки з кулястою нижньою частиною на верхній півкулі цієї деталі має оздоблення вертикальними рельєфними лініями (іл. 2: 9). Вони доходять до середини нижньої частини чашечки, по її «екватору» проходить горизонтальна рельєфна лінія. Відросток-шнек для чубука відбито. Він заходив частиною об'єму під чашечку. Верхня частина чашечки люльки – меншого діаметра, закінчується потовщенням на вінчику. Поверхня люльки вкрита прозорою поливою. Рельєфи оздоблення теж нечіткі, «змазані». Її аналогія є серед знахідок у Чигирині і Києві на вул. Воздвиженській, 43 [Чекановський, Чміль, 1995, с. 104; Чекановський, 2002, с. 165].

Інша бутоноподібна фрагментована люлька з відбитим відростком мала неорнаментовану чашечку з півкулястою нижньою частиною (іл. 2: 8). Стінки верхньої частини майже циліндричні, діаметр верхньої частини чашечки трохи збільшується до вінець. Під вінчиком – заглиблена подвійна риска довкола чашечки. Місце переходу від нижньої частини до верхньої оздоблено рядом заглибин, які імітують коліщатковий штамп, але зроблені, вочевидь, просто заточеною паличкою. Під ним – горизонтальний рельєфний поясок довкола чашечки, не суцільний з випадковими перебоями. Частина рельєфу відростка люль-

ки заходить під чашечку. Усередині чашечка закопчена – отже, люлька була у вжитку.

Нижня частина чашечки ще однієї бутано-подібної люльки вкрита поясом штампованого орнаменту з ромбів і крапок (іл. 2: 6). Аналогії до неї – люльки, знайдені на Замковій горі [Чекановський, Чміль, 1995, с. 104, мал. 2, поз. 10, 13.]. Уламок відростка з фрагментом чашечки визначаємо теж як частину бутано-подібної люльки, оскільки відросток частково заходить під чашечку для тютюну, що більше характерно саме для такого типу (іл. 2: 10).

Серед предметів дрібної керамічної пластики на розкопі було знайдено три іграшки-свистунці, декоровані ангобними смужками по всій поверхні: два коники розписано білими смужками (іл. 2: 11, 2: 12), одну фігурку розмальовано темно-рудими смужками, у неї відбито шию і голову, тож важко визначити вид тварини, яка слугувала «прототипом» зображення. Можливо, це теж кінь (іл. 2: 16). Через фрагментованість ще важче встановити, яку тварину зображала іграшка, яка не є свистунцем (іл. 2: 15). Це могло бути зображення коника, баранця чи собаки. Голова й кінцівки відсутні. Усі фігурки – теракотового кольору. Очевидно, виготовлені із залізистої глини. У задній частині свистунців містяться отвори для звукоутворення, з боків – отвори для зміни висоти звука (іл. 2: 11, 2: 12, 2: 16). Аналогії іграшкам відомі за результатами розкопок у різних місцях Києва [Чекановський, 1997, с. 77–78, 103; Попельницька, 2008].

Фрагмент, який, на нашу думку, є частиною достатньо великої керамічної іграшки, має світло-теракотове тісто, на поверхні є плями білої ангобної опіски. Можливо, це частина, що зображає товсту ногу тварини, зігнуту в суглобі з короткою гомілкою, як, скажімо, у носорога, бегемота, слона. Короткий виступ спереду на підшві зображує «пальці» (іл. 2: 7). До виробів, що їх важко інтерпретувати, також належить циліндроподібний керамічний фрагмент із прокресленим до випалу рельєфом на одному з торців. Малюнок рельєфу схожий на багатопелюсткову квітку або пишній вінок. Можливо, це фрагмент печатки (іл. 2: 13, 2: 14). За стилістичними особливостями, аналогіями й нумізматичним матеріалом знахідки можна датувати кінцем XVII – початком XVIII ст. Характер залишків господарчої будівлі каркасної конструкції (можливо, курінь), монети, знахідки керамічних іграшок і люлек дозволяє припустити, що в цій місцевості був невеликий торговий майданчик (базар), який містився поза укріпленнями Подолу і, вірогідно, перебував поза юрисдикцією магістрату. Тож торгівці могли продавати менш якісний товар, скопійований із продукції міських майстрів і виготовлений не київськими гончарями. Межа міських володінь тогочасного Києва закінчувалася на Юрківському струмку, далі вздовж дороги на північ у XVII–XVIII ст. містилися володіння Кирилівського монастиря. Можливо, якісь гончарі працювали і збували вироби в монастирських володіннях.

Джерела та література

Гончар В. Керамічний посуд часів козацтва на території Печерської лаври // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. Збірник наукових статей. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 91–96.

Попельницька О. Керамічні вироби дрібної пластики XIV–XVIII ст. з Національного музею історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prostir.museum.ua/post/27780>.

Чекановський А. Керамічні люльки з розкопок 1992 р. в урочищі Гончарі-Кожум'яки в Києві // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. Збірник наукових статей. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 116–119.

Чекановський А. Дрібна керамічна пластика. Козацькі люльки // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. – Київ, 1997. – С. 77–81, 103–106.

Чекановський А. Керамічні люльки для куріння тютюну з Середнього і Нижнього Подніпров'я // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 13. – С. 162–165.

Чекановський А., Чміль Л. Люльки розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі // Українське гончарство. – Опішне, 1995. – Вип. 3. – С. 99–108.

НОВІ ЗНАХІДКИ ФАРФОРО-ФАЯНСОВОГО ПОСУДУ З ВЕРХНЬОГО КИЄВА

Тетяна Левченко

провідний науковий співробітник
Науково-дослідного відділу фондів
Музею історії Десятинної церкви

Коло наукових зацікавлень:

археологія, історія, архітектура, мистецтво

Олена Корусь

старший науковий співробітник
відділу науково-дослідної фондової роботи
Київського національного музею російського мистецтва

Коло наукових зацікавлень:

фарфор і фаянс, професійна кераміка
XVIII–XXI ст.

У статті публікується комплекс фрагментів фарфорових та фаянсових виробів з клеймами, знайдених 2013 року під час археологічних досліджень Національного заповідника «Софія Київська» в колишньому Митрополичому саду. Дається аналіз і коротка характеристика декору та маркування виробів.

Ключові слова: фарфорові вироби, фаянсові вироби, археологічні знахідки, клеймо на фарфорі, клеймо на фаянсі, британське клеймо, Російська імперія, Софія Київська.

В статье публикуется комплекс фрагментов фарфоровых и фаянсовых изделий, найденных в 2013 году во время археологических исследований Национального заповедника «София Киевская» в бывшем Митрополичьем саду. Дается анализ и краткая характеристика декора и клейм изделий.

Ключевые слова: фарфоровые изделия, фаянсовые изделия, археологические находки, клеймо на фарфоре, клеймо на фаянсе, британское клеймо, Российская империя, София Киевская.

The porcelain and faience fragments discovered during the excavation in the former Metropolitan garden of National Park «Sophia of Kyiv» in 2013 are published in the article. The author briefly described and analyzed the decor and stamps of products.

Keywords: porcelain, faience, archaeological finds, the stamp on porcelain, British mark, the Russian Empire.

У 2013 році на території колишнього Митрополичого саду Софійського монастиря Національним заповідником «Софія Київська» проводилися роботи з прокладення нових комунікацій. При нагляді за земляними

роботами (Т.А. Бобровський, В.К. Козюба) було виявлено кілька археологічних об'єктів, один з яких (№ 5) відносився до межі XIX–XX ст. Об'єкт являв собою велику сміттєву яму, щільно заповнену вугільними шлака-

ми та різними побутовими відходами, серед яких – вироби із чорного металу, скляний та гончарний посуд. Значну частину знахідок заповнення об'єкта склали уламки фаянсових та фарфорових виробів: столовий посуд – тарілки, блюда, салатниці, миски, глеки, молочники, кришка від супниці, сирна дошка; чайний посуд – блюдця, чашки; декоративний – вазочки; аптечний – баночки. Знайдено 60 фарфорових фрагментованих виробів, фаянсових – 59, фарфорових фрагментів – понад 12, фаянсових фрагментів – понад 35. На багатьох збережених денцях посуду відсутнє маркування, що не дозволяє визначити місця їх виробництва та датування виробів. Також треба зазначити, що велика кількість посуду складається з розрізаних фрагментів, які не стикаються між собою, що ускладнює визначення їх форми, декору та призначення. Незважаючи на таку значну кількість виробів із фарфору та фаянсу в цьому комплексі, лише на 32-х виробках збереглися повністю або частково клейма. За ними встановлено, що посуд виготовлено в останній третині ХІХ – першій чверті ХХ ст. на підприємствах Російської імперії – фабриках Ф.Я. Гарднера «Товариства виробництва фарфорових та фаянсових виробів М.С. Кузнецова» (Будяньський завод Харківської губ., Дмитрівська фабрика Московської губ., Ризький завод), заводах Волинської групи: А.Ф. Зуссмана в Кам'яному Броді, Каранта і Кушнірського в Олевську, на польських фабриках: Л. Чаманського у Влоцлавську, Тейхфельда та Астерблюма в Прушкуві, А. Друцького-Любецького в Цмелюві. З іноземного виробництва поки що ідентифіковано фрагменти фаянсових виробів з Англії.

У ХVІІІ–ХІХ ст. значним підприємством з виробництва фарфору в Росії була фабрика Гарднера. Це – перша приватна фарфорова фабрика, яка була побудована у 1766 році в с. Вербілки Дмитрівського повіту Московської губернії англійцем Ф.Я. Гарднером. Вона була відома своїм якісним фарфором. Пізніше на ній було налагоджено виробництво фаянсу. З часів заснування фабрики і до 1891 року вона належала трьом поколінням родини Гарднерів. Вироби цього підприємства складають найбільш численну групу. На двох чашках стоїть марка – зображення герба

м. Москви – Георгія Побідоносця з написом під ним: «фабрики ГАРДНЕРЪ въ Москвѣ». Марка червоного кольору, друкована. Одна чашка – кавова фарфорова білого кольору із фестончатим краєм та промальованим золотом рельєфним рослинним орнаментом по верхньому краю (іл. 1: 6). Чашки з подібним оздобленням верхнього краю знайдено під час археологічних розкопок по вул. Гончара, 17–23 у Києві. Друга чашка – чайна фаянсова, має тонований у світло-жовтий колір корпус та рельєфний декор на ручці. На її денці, крім друкованої марки, стоїть вдавлене в масу клеймо (іл. 1: 5, 7). Судячи з маркування, ці вироби виготовлені на фабриці Ф. Гарднера в 1860–1870 роках [Салтыков, 1952, с. 176].

На фарфорових блюдцях стоїть інша гарднерівська марка: зображення двоголового орла над круглою рамкою, у центрі якої – зображення Георгія Побідоносця. По колу рамки – напис: «ФАБРИК. ГАРДНЕРЪ въ Москвѣ» (іл. 2: 3). Блюдця оздоблені квітковим декором у техніці деколі: одна – незабудками, друга – букетиками з білих нарцисів та бузку (іл. 2: 1, 2). Блюдця виготовлені в 1891–1917 роках у період, коли фабрика належала М.С. Кузнецову. М.С. Кузнецов купив фабрику Гарднера 1891 року й разом із фабрикою отримав право ставити на своїх виробках попередню гарднерівську марку [Родионов, 2005, с. 120; Салтыков, 1952, с. 105].

На цьому підприємстві був виготовлений фарфоровий посуд з підполив'яною друкованою маркою із зображенням двоголового орла і написом нижче у три рядки: «Т-ва / М.С. Кузнецова / Д. Ф.». Літери «Д. Ф.» означають «Дмитрівська фабрика». М.С. Кузнецов маркував вироби цього заводу клеймом і такого типу. Серед них вирізняється подарункова фарфорова чайна чашка з маркою синього кольору. Чашка за формою циліндрична, має поверхню «грань», декоровану темно-зеленим кольором у техніці аерографу. Промальована рослинним мотивом з вільно розташованих бордових квітів і довгою тонкою травою. На одному боці напис золотом: «Въ день Ангела» (іл. 2: 4, 5). На фрагменті глибокої фарфорової тарілки на денці – залишки марки – сині літери «Д. Ф.». Тарілка товстостінна, прикрашена зображенням хризантем (жовтих, рожевих, лілових), виконаних у техніці деколі (іл. 1: 8).

Вироби з таким клеймом датуються 1891–1918 роками [Родионов, 2005, с. 119].

На двох виробах трапляється надполив'яне клеймо зеленого кольору із зображенням двоголового орла з написом у п'ять рядків: «Т-ва / М. С./ Кузнецова / вь / Москвѣ» (іл. 3: 3).

Один виріб – це десертна тарілка діаметром 18 см. На гладкому білому тлі контрастно виділяються три фруктові композиції. Домінує в цьому декорі велика гілка вишні з гронами ягід, квітів і листя, що спускаються з бортика на дзеркало тарілки. Гілочка сливи із суцвіттям і квітуча гілочка з грушами розташовані частково на бортику та полі дзеркала. Малюнок – матовий, з тонкою деталізацією, виконаний у техніці деколі зеленими, червоно-коричневими, жовтими, рожевими, сірими, фіолетовими фарбами (іл. 3: 1). Другий – це кавове блюдо на кільцевому піддоні, бортик вертикальний зі злегка розгорнутим вінцем та фестончатим краєм, діаметром 10 см. Бортик покритий блакитною фарбою. Його верхню частину оздоблює виконана надполив'яним розписом золота смужка орнаменту, у яку між дволисками з крапками вписано троянду з трилисками. Декор блюда доповнений медальйонами. Збереглися фрагменти двох із них. На сіро-коричневому тлі в медальйонах – зображення троянди з гілками та листям. Розпис виконаний підполив'яними фарбами – рожевою, коричневою, зеленою та жовтою. Краї пелюсток троянди підкреслені надполив'яно білою емаллю, нею також нанесені компактно кілька крапок (іл. 3: 2). За цією маркою виріб датується 1889–1917 роками [Родионов, 2005, с. 127].

Найчастіше з марок підприємств «Товариства М.С. Кузнецова» трапляється друкована синя – «Т-ва М.С. Кузнецова вь Будахъ» (іл. 1: 4). Завод знаходився в селищі Буді Харківської губернії. Вироби Будянського заводу датуються 1884–1917 роками [Родионов, 2005, с. 124]. У комплексі переважають білі фаянсові тарілки без декору (іл. 1: 2). Тільки невелика кількість фаянсових виробів має живописний та рельєфний декор. Привертає увагу глибока тарілка з фестончатим краєм і з рельєфом по верхньому краю бортика. Вона прикрашена друкованим синім рослинним орнаментом (іл. 1: 1). Мілка тарілка у верх-

ній частині бортика має елементи рельєфного декору і оздоблена квітковим мотивом із незабудок (іл. 1: 4).

На Ризькому підприємстві М.С. Кузнецова була виготовлена фаянсова тарілка, від якої зберігся лише фрагмент денця. На ньому – частина клейма Товариства М.С. Кузнецова з написом: «...вь Ригѣ». До продукції цього заводу відноситься фаянсовий молочник. Від нього збереглися фрагменти стінок, частково верхня частина зі зливом та з високою ручкою. Молочник – білий, декорований гілками з листям, промальованим золотом та з рельєфними крапками (іл. 2: 6, 7). На його денці – частина надполив'яної друкованої марки синього кольору із зображенням двоголового орла та написом: «...YLINC SBUSCH» – Древлінгсбуш (*Дрейліні*, пригород Риги, де була заснована фабрика у 1843 році). Таку марку ставили на продукцію ризької фабрики в 1887–1915 роках [Родионов, 2005, с. 112].

На фарфорових виробах – тарілці та глеку – стоять клейма фабрики Ів.С. Кузнецова у Волхові, що в Новгородській губернії. Тарілка – десертна з фестончатим краєм. Її бортик та частково поле дзеркала прикрашають гілки калини із цвітом, листям та незабудками, виконані у техніці деколь зеленою, блакитною, світло-рожевою, світло-зеленою фарбами (іл. 3: 4). На денці – синя друкована марка: орден, під ним напис: «Кузнецова / на / Волховъ» (іл. 3: 5). Глек – білий, циліндричної форми на круглому піддоні. Збереглися його нижня частина з тулубом та окремо ручка. Ручка – прямокутної форми з витим рельєфом (іл. 3: 6). На денці глека – друковане синє клеймо: орден, під ним напис у три рядки: «Т-ва / И.Е. Кузнецова / В.Ф.». Вироби Волховської фабрики датуються 1878–1917 роками [Салтыков, 1952, с. 182; Родионов, 2005, с. 121].

До групи гжельського виробництва (район Підмосков'я), ймовірно, належить піала (d – 8 см) (іл. 3: 7). Фаянс товстостінний, грубий. Із зовнішнього боку поверхню посудини вкрито так званим суцільним синім «мармуруванням». Напевно, виріб виготовлений у 1850-х роках.

На виробах з об'єкта № 5 знайдено клейма заводів Волинської групи. Частина денця посуду має фрагментарно збережену марку

Ил. 1: 1-3 – тарілки виробництва «Товарищества М.С. Кузнецова в Будах»; 4 – клеймо «Т-ва М.С. Кузнецова въ Будахъ»; 5-6 – чашки виробництва фабрики Гарднера; 7 – клеймо фабрики Гарднера періоду виробництва 1860-1870 рр.; 8 – тарілка Дмитрівської фабрики «Товарищества М.С. Кузнецова»

Іл. 2: 1–3 – блюдця Дмитрівської фабрики «Товарищества М.С. Кузнецова» з клеймом колишнього власника підприємства Гарднера; 4–5 – чашка з клеймом Дмитрівської фабрики «Товарищества М.С. Кузнецова»; 6–7 – молочник із клеймом Ризького заводу «Товарищества М.С. Кузнецова»

Іл. 3: 1–3 – тарілка та блюдо з клеймом «Т-ва М.С. Кузнецова в Москвѣ»;
4–5 – тарілка з клеймом виробництва Волхівської фабрики Ів.Є. Кузнецова;
6 – глек з ручкою виробництва Волхівської фабрики Ів.Є. Кузнецова;
7 – піала в техніці мармурування гжельського виробництва

Іл. 4: 1 – клеймо фаянсового заводу Зуссмана в Кам'яному Броді; 2 – клеймо фарфорового підприємства А. Каранта і М. Кушнірського в Олевську; 3 – клеймо «Нової Влоцлавської фаянсової фабрики Леопольда Чаманського»; 4 – клеймо підприємства Я. Тейхфельда в Прушкові; 5–6 – тарілки з клеймом фарфорової фабрики О. Друцького-Любецького в Цмелюві

Іл. 5: 1–2 – фаянсові тарілки британського виробництва; 3 – клеймо фаянсової тарілки британського виробництва; 4 – фрагменти пляшки «яшмового фарфору» фабрики Веджвуд; 5 – клеймо на фаянсі невідомого виробника; 6 – пляшка з «яшмового фарфору» з-під лікеру фірми Lucas Bols ([Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.figuralminibottles.net/bols/bols%20delft/bols_curacao_wera.shtml)

фабрики А.Ф. Зуссмана в Кам'яному Броді, яка має вигляд геральдичної композиції з написом: «[S]USSMANN» (іл. 4: 1). Клеймо зелене, друковане. Датується виріб 1876–1917 роками [Родионов, 2005, с. 90; Корусь, 2011, 2012]. Інший виріб – блюдо з білого фарфору – рідкісний приклад продукції заводу А. Каранта і М. Кушнірського в Олевську. Адже після відкриття завод працював лише два роки, потім згорів і вже не відновлювався власниками. Вціліла частина денця з рельєфним бортом. Клеймо на блюдці надполив'яне, друковане червоним, має вигляд стрічки у формі підкови, по якій зроблено напис: «Каранть і Кушнірський», всередині підкови між завитками напис «Олевскъ» (іл. 4: 2). Датується 1910–1912 роками [Родионов, 2005, с. 263; Корусь, 2012].

До польського виробництва відносяться чотири тарілки. Одна глибока фаянсова. Від неї зберігся фрагмент денця з маркою із зображенням орла, що сидить на кулі з літерами: «W. F. F.» (що означає: «Влоцлавська фаянсова фабрика»). Нижче розміщено напис у стрічці: «Leopold / Czamanski / & Co», а під нею: «Wloclawek» (іл. 4: 3). Клеймо належало виробництву «Нової Влоцлавської фаянсової фабрики Леопольда Чаманського» у Влоцлавську Варшавської губернії, датується тарілка 1888–1919 роками [Родионов, 2005, с. 253, 276; Корусь, 2013]. Фрагмент другої глибокої фаянсової тарілки має друковане надполив'яне клеймо коричневого кольору у вигляді перевитого канатом якоря з латинськими літерами «J.» і «T.» по боках та літерою «P.» внизу (іл. 4: 4). Перші дві літери означають ініціали власника заводу – ім'я та прізвище Якова Тейхфельда, а третя – місце виробництва – Прушків Варшавської губернії [Селиванов, 2002, с. 151, 406; Корусь, 2013]. Також знайдено дві тарілки, що належали до одного сервізу. Одна – тарілка мілка, d – 21 см, друга – десертна, d – 16 см (іл. 4: 6). Фарфор якісний. Декор рельєфний та живописний. Бортик із фестончатим краєм та рельєфним орнаментом у вигляді волют. Центр бортика облямовує орнамент із безперервної гілки із синіх волошок, що чергуються із зеленими листями. Дзеркало прикрашене гілками з квітками волошок, розкиданими вроздріб. Декор виконано у техніці деколі. На дні

тарілок клеймо друковане червоним, у вигляді меча із чотирма півмісяцями біля ефесу під короною, з латинськими літерами обабіч меча: «D.» і «L.», унизу напис: «SMILOW» (іл. 4: 5). Клеймо належить фарфоровій фабриці О. Друцького-Любецького в місті Цмелюв Радомської губернії і датується 1888–1920 роками [Селиванов, 2002, с. 274, 406; Корусь, 2013].

Окрему групу складають фаянсові вироби з британськими клеймами. Це – тарілка (d – 25 см), прикрашена друкованим яскраво-синім суцільним килимовим орнаментом із зображенням в'юнка та соняшника (іл. 5: 1). На денці – вдавнена в масу марка: «SPODE / 28». Марка належить заводу Спуда в Стоук-он-Трент у Стаффордширі, вироби якого відрізнялися багатим декоруванням підполив'яним синім кольором. Інша тарілка – мілка, із фестончатим краєм (d – 19 см), декорована за допомогою трафарета. Її бортик покритий світло-коричневою фарбою. Тільки по верхньому краю проходить біла смуга (0,5–0,7 см). На білому тлі бортика на однаковій відстані один від одного розміщені зображення трьох світло-коричневих трилисників. Конфігурація пелюсток у них виконана у вигляді сердечка (іл. 5: 2). На денці – вдавнена в масу марка: «STON(E)». Точно визначити датування тарілок поки не вдалося. Інша тарілка англійського виробництва – мілка (d – 20 см). Її борт облямовують друковані вертикальні стилізовані рослинні композиції світло-фіолетового кольору в давньоєгипетському стилі (іл. 5: 2). На денці міститься друкована марка світло-фіолетового кольору – британський герб із написом під ним – «F. STURTZ» та реєстраційна марка у вигляді ромбу, над яким у стрічці напис: «EGYPTIAN», що вказує на назву друкованого на тарілці декору (іл. 5: 3). По кутах ромбу містяться цифри та літери, за якими можна визначити дату виготовлення тарілки – 1872 рік [Британские клейма].

Із цього комплексу виділяється виріб «яшмового фарфору». Це – світло-блакитна пляшка з рельєфним білим декором з-під лікери «Bols Curacao Wera» (цей напис розміщено по зовнішньому колу денця). Від неї збереглися розрізнені фрагменти – стінки та денце (іл. 5: 4). «Яшмовий фарфор» був роз-

роблений в Англії на фабриці Веджвуда ще у 1770 році. Його прикрашали білим рельєфним декором [Вейзи, 2014]. Лікер у таку тару розливали на голландській фірмі «Erven Lucas Bols» (її торгова марка читається на зворотному боці денця пляшки) [История бренда]. Можна припустити, що пляшка була виготовлена на підприємстві Веджвуда спеціально на замовлення даної голландської компанії. Судячи з декору в стилі модерн, виріб можна датувати періодом випуску тари, тобто початком ХХ ст. (іл. 5: 6).

З-поміж інших знахідок треба відзначити чайну чашку з якісного, тонкостінного фарфору. Чашка – шестигранна, з фестончатим краєм по вінцю та денцю. Декор – рельєфний і живописний, з квітково-рослинними композиціями. Живописний декор виконаний деколлю, промальованою зверху білою емаллю. На зворотному боці по центру денця – рельєфна випукла марка в масі: шестипроменева зір-

ка. Визначити, якому виробництву належить чашка, поки що не вдалося.

Незвичайне клеймо стоїть і на фрагменті денця фаянсового посуду: велика, друкована чорним кольором, латинська літера з крапкою – «G.» (іл. 5: 5). Розмір збереженої частини денця: 8,5×6 см. Атрибувати її ще не вдалося.

Таким чином, розглянуті нами вироби цього комплексу марковані 19 типами клейм виробників фарфоро-фаянсової продукції, які вказують на датування комплексу № 5. До раннього періоду відносяться вироби 1850-х років, більша частина виробів за технікою декору та клеймами датується кінцем ХІХ – початком ХХ ст. Аналогічні вироби з фарфору та фаянсу були знайдені в подільських комплексах м. Києва та в об'єктах Верхнього міста на вулиці О. Гончара, Десятинному провулку та ділянці Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Джерела та література

Вейзи М. Веджвуд: союз науки и искусства [Электронный ресурс] // Третьяковская галерея. – 2014. – № 4. – Режим доступа: <http://www.tg-m.ru/articles/4-2014-45/vedzhvud-soyuz-nauki-i-iskusstva>.

Британские марки и клейма английского фарфора [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.antik-invest.ru/blog/?page_id=1387.

История бренда BOLS [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Lucas_Bols. <http://www.lucasbols.com/history.asp>.

Корусь Е., Браиловский Г. Сумма технологий. Малые производства дореволюционной Украины // Антиквар. – 2011. – № 7-8(55).

Корусь Е. Каменнобродский фаянс А.Ф. Зуссмана: изделия и марки // Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования. – 2012. – № 4. – С. 44–50.

Корусь Е. К вопросу об истории фарфоро-фаянсовых производств Волыни рубежа ХІХ–ХХ вв. и их товарных знаках // Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования. – 2012. – № 11. – С. 58-67.

Корусь Е. Фарфор и фаянс Царства Польского // Антиквар. – 2013 – № 9 (76). – С. 72–80.

Родионов А.М. Марки русского фарфора. – Киев, 2005.

Салтыков А.Б. Русская керамика ХVІІІ – начала ХХ вв. – Москва, 1952.

Селиванов А.В. Фарфор и фаянс Российской империи. Описание фабрик и заводов с изображениями фабричных клейм. – Москва, 2002.

Історія та Археологія Давньої Русі *History and Archaeology of Ancient Rus*

ДАВНЬОРУСЬКІ ХРАМИ ЧЕРНІГОВА І МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА¹

Олена Черненко
кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології, етнології та
краєзнавчо-туристичної роботи
Чернігівського національного
педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Коло наукових зацікавлень:

археологія та історія доби середньовіччя, давньоруська архітектура, музеєзнавство

У статті аналізуються матеріали, пов'язані з історією пам'яток давньоруської архітектури Чернігова. Прийнято вважати, що храми та монастирі міста були зруйновані монголами 1239 року. Водночас результати досліджень дозволяють припустити, що вони руйнувалися поступово, унаслідок загального соціально-економічного та політичного занепаду регіону в XIII–XVI ст.

Ключові слова: Чернігів, монгольська навала, пам'ятки давньоруської архітектури, Благовіщенська церква, Спасо-Преображенський собор.

В статье анализируются материалы, связанные с историей памятников древнерусской архитектуры Чернигова. Принято считать, что храмы и монастыри города были разрушены монголами в 1239 году. В то же время результаты исследований позволяют предположить, что они разрушались постепенно, вследствие общего социально-экономического и политического упадка региона в XIII–XVI вв.

Ключевые слова: Чернигов, монгольское нашествие, памятники древнерусской архитектуры, Благовещенская церковь, Спасо-Преображенский собор.

The materials connected with the history of monuments of the ancient Rus architecture from Chernihiv is analyzed in the article. It is customary to consider that the city churches and monasteries have been destroyed by the Mongols in 1239. At the same time, the research make us to suggest that the buildings collapsed gradually, due to the general social, economic and political decline of the region in XIII–XVI century.

Keywords: Chernihiv, the Mongol invasion, monuments of ancient Rus architecture, Church of the Annunciation, Spaso-Preobrazhensky Cathedral, Princely Court.

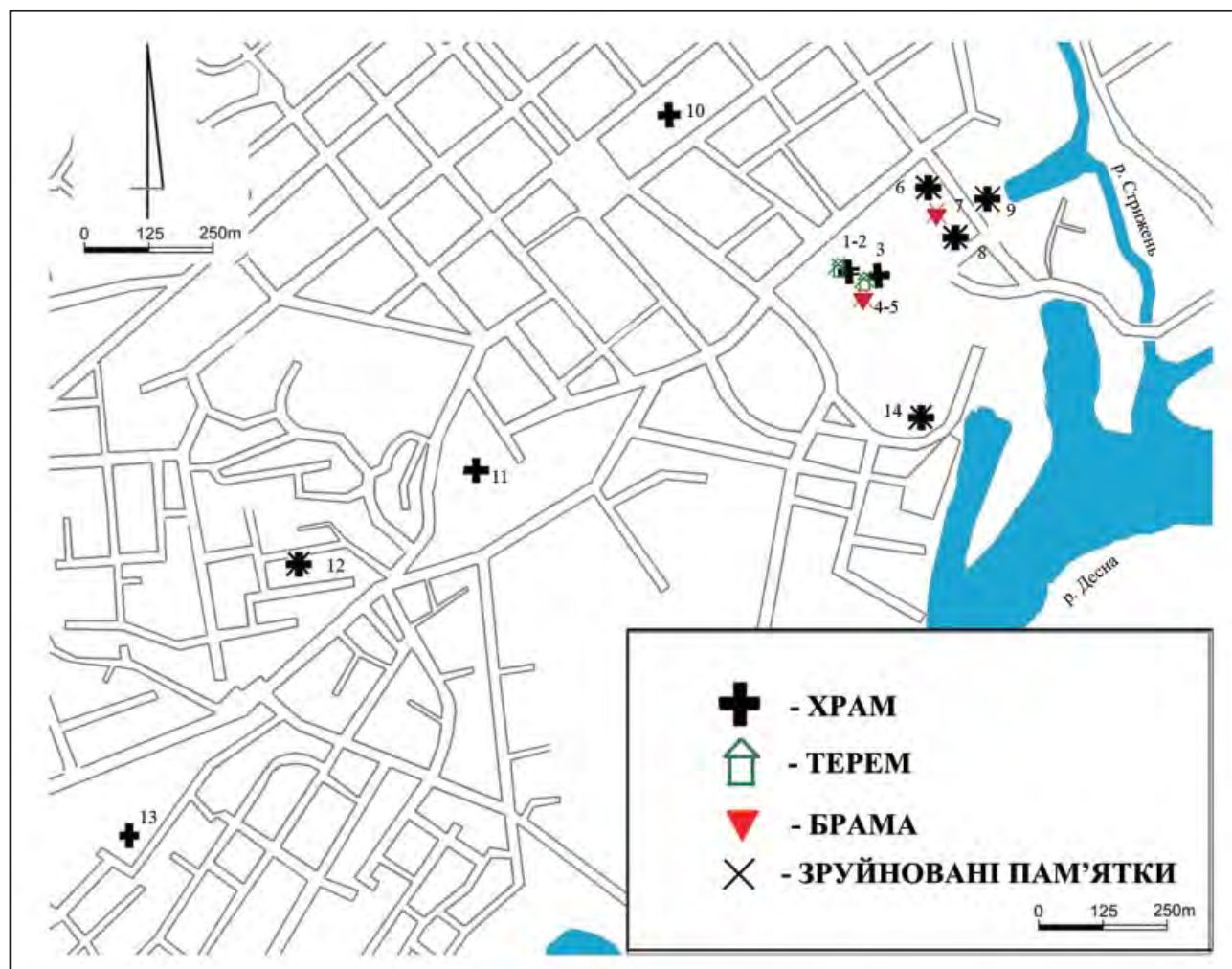
Взяття Чернігова монголами 1239 року вважається одним із ключових моментів в історії міста. Воно ознаменувало початок його багатовікового занепаду. Після цієї події на

дуже тривалий час, аж до XVI ст., згадки про Чернігів практично зникають зі сторінок писемних джерел. Причиною цього була тривала політична й економічна криза в регіоні

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом 0116U000902.

та, як наслідок, припинення традиції місцевого літописання і відсутність династичних зв'язків з тими землями Русі, де така традиція збереглася [Русина, 1998, с. 10–11]. Повідомлення про взяття Чернігова монголами дійшло до нас у літописних зводах у кількох версіях, що різняться між собою. Розбіжності в них зазвичай пояснюють плутаниною, яка виникла внаслідок осмислення та відтворен-

ня першоджерела більш пізніми літописцями [Майоров, 2009; Майоров, 2012, с. 46–76]. Найближчою до початкового повідомлення вважається версія Софійського Першого літопису [Майоров, 2012, с. 67–68]: «Иную же рать посла на Черниговъ. Пришедше же послании, оступиша град Чернигов в силе тяжце. Слыша же Мъстислав Глебовичъ нападение иноплеменных на град и приде на ня съ

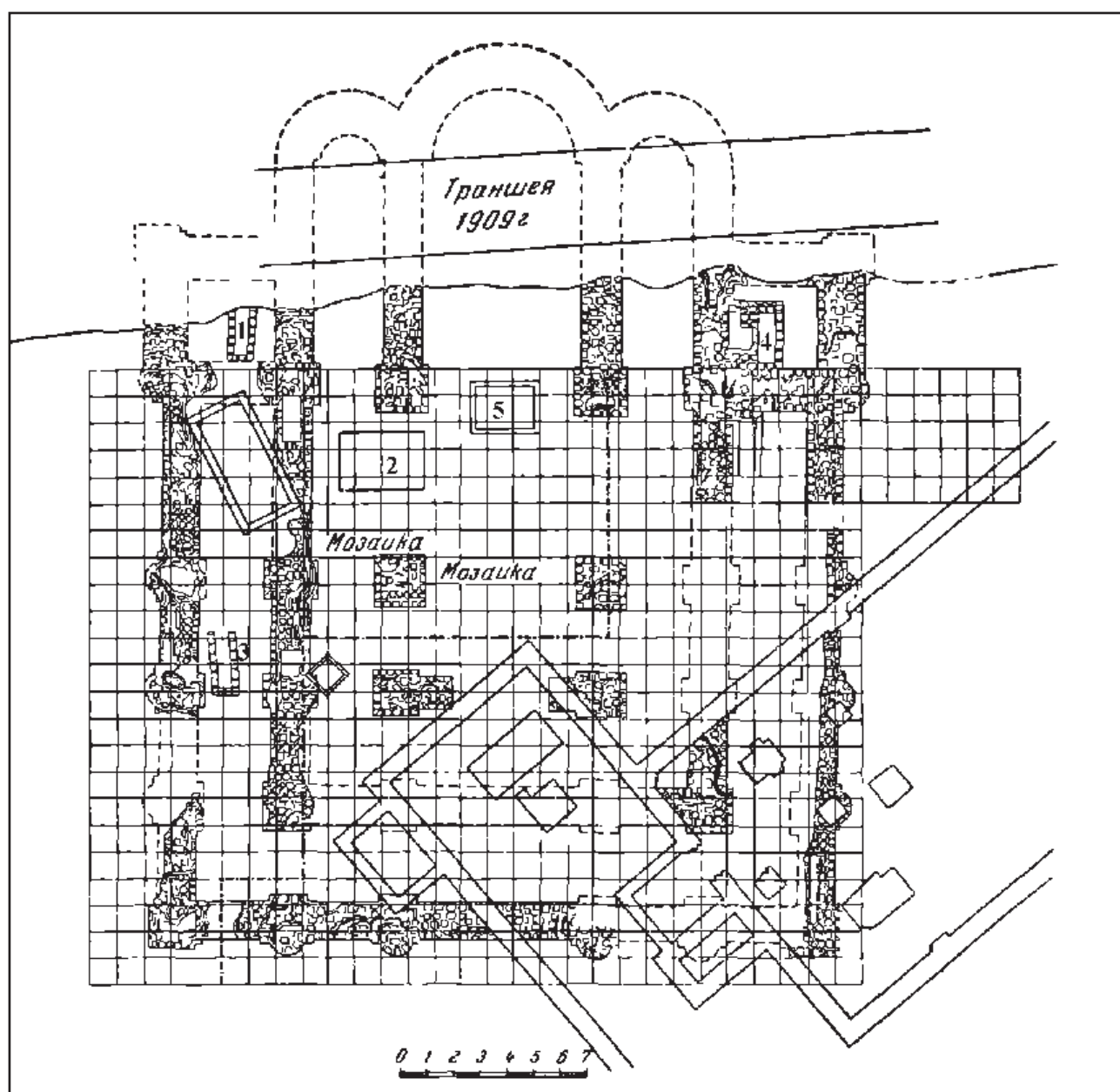

- Лл. 1. Схема розташування давньоруських пам'яток монументальної архітектури Чернігова (за: Черненко, 2016):**
- 1 – Борисоглібський собор кінця XI – початку XII ст.;
 - 2 – будівля під Борисоглібським собором («двокамерний терем») XI ст.;
 - 3 – Спасо-Преображенський собор початку XI ст.;
 - 4 – «однокамерний терем» кінця XI ст.; 5 – ворота другої половини XII ст.;
 - 6 – храм-усипальня останньої чверті XI ст.;
 - 7 – ворота початку XIII ст. («ворота на княжій двір»);
 - 8 – досліджена 1956 р. споруда початку XIII ст. («Михайлівська церква»);
 - 9 – Благовіщенська церква XII ст.;
 - 10 – П'ятницька церква кінця XII – початку XIII ст.; 11 – Успенський собор Єлецького монастиря кінця XI – початку XII ст.;
 - 12 – церква початку XIII ст. по вул. Сіверянській («Сіверянська церква»);
 - 13 – Іллінська церква кінця XI – початку XII ст.; 14 – церква XIII ст. на Верхньому замку

своими вои. Бившесея имъ крепко, лють бо бе бои у Чернигова, оже и тараны на нь поставиша, и меташа на нь камень полтора перестрела, и камень же, яко же можаху 4 мужи силнии подъяти. И побеждень бысть Мстиславъ, множество от вои его избъено бысть. И град взяша и запалиша огнемъ, и епископа оставиша и ведоша и в Глуховъ» [ПСРЛ, 2000, стб. 300–301].

Якщо виходити зі змісту цього повідомлення, то є всі підстави припустити, що штурм Чернігова монголами супроводжувався значними руйнуваннями. Утім, їх конкретні

розміри та характер не знайшли в тексті відображення. Натомість у літературі ще з XVII ст. утвердилася думка, згідно з якою, під час нападу «Батия, царя татарського, поганина» (визначення Зосіми Прокоповича [Филарет, 1873, с. 6]) були знищені всі святині Чернігова, храми та монастирі. У працях Лазаря Барановича, Іоаннікія Галятовського, Дмитрія Ростовського (Туптала) про це йшлося побіжно, але як про загальновідомий факт [Коваленко, 1990, с. 193]. Як і більшість тодішніх авторів, вони пов'язували занедбаний стан давніх храмів виключно з Батієвою навалою, як з найбільш

Іл. 2. Благовіщенська церква в Чернігові. План (за: Рыбаков, 1949, з уточненнями автора): 1–3, 5 – гробниці XVII ст.; 4 – гробниця XII ст. (Всеволода Святославича 1196 р. – ?)

значним лихом минулого. Така думка визначила і подальший підхід до історії пам'яток давньоруської монументальної архітектури Чернігова. Для творів XIX – початку XX ст. типовим є твердження, що такі пам'ятки в місті або зовсім не збереглися, або ж від них мало що лишилося. Водночас уже перші дослідження церковної чернігівської архітектури, здійснені в цей час (роботи А.М. Павлінова, П.А. Лашкарьова, Ф.Ф. Горностаєва, Д.В. Айналова [Спасо-Преображенський соборний храм, 1882; Лашкарев, 1902; Айналов, 1908; Горностаєв 1911]), дозволяли спростувати таке твердження. Вони засвідчували, що історія давніх храмів Чернігова є більш складною, ніж це прийнято було вважати. Проте і в наш час доля цих пам'яток у період до XVII ст. включно лишається майже не вивченою.

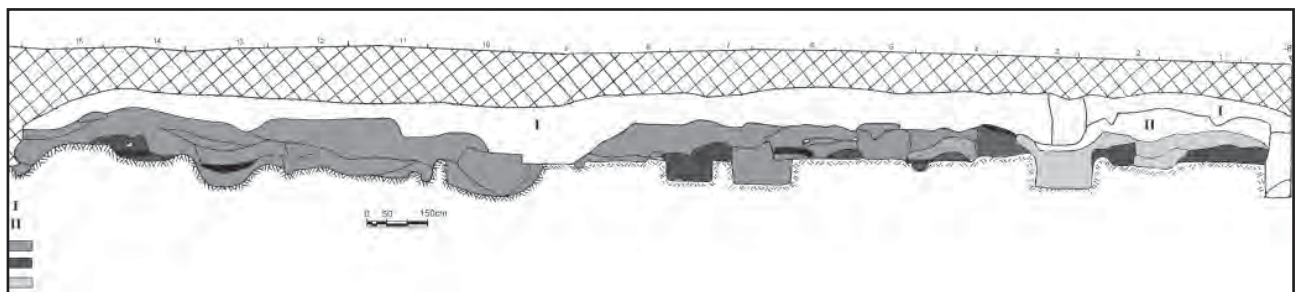
На сьогоднішній день на території Чернігова відомо 14 монументальних споруд давньоруської доби, з них 10, згідно з висновками науковців, мали культове призначення (іл. 1)² [Раппопорт, 1982, с. 39–47; Большаков, Коваленко, Раппопорт, 1989; Гребень, Коваленко, 1993; Иоаннисян, 2007], при цьому п'ять (Спасо-Преображенський, Борисоглібський та Успенський собори, Іллінська та П'ятницька церкви) дійшли до сьогодення. Руїни інших збереглися нижче рівня сучасної поверхні та були відкриті в різні роки під час археологічних досліджень або ж за випадкових обставин.

На жаль, численні перепланування міської території, риття будівельних котлованів, прокладка комунікацій та інші земляні робо-

ти, здійснювані під час перебудови Чернігова у XVII–XX ст., ускладнили вивчення історії пам'яток давньоруської архітектури методами археології. Так само численні реконструкції та перебудови XVIII–XX ст. ускладнили архітектурно-археологічні дослідження збережених споруд. Можливо, продовження розшуків дозволить уже в найближчий час отримати нові дані, однак на сьогодні більш-менш достовірну інформацію про долю давніх храмів вдалось отримати лише в кількох випадках, насамперед у результаті досліджень Благовіщенської церкви та Спасо-Преображенського собору. Закономірно, що саме їх долю зазвичай наводять як приклад руйнівного монгольського погрому Чернігова [Рыбаков, 1953, с. 97; Коваленко, 1996, с. 39; Коваленко, 1997; Моця, Казаков, 2011, с. 63].

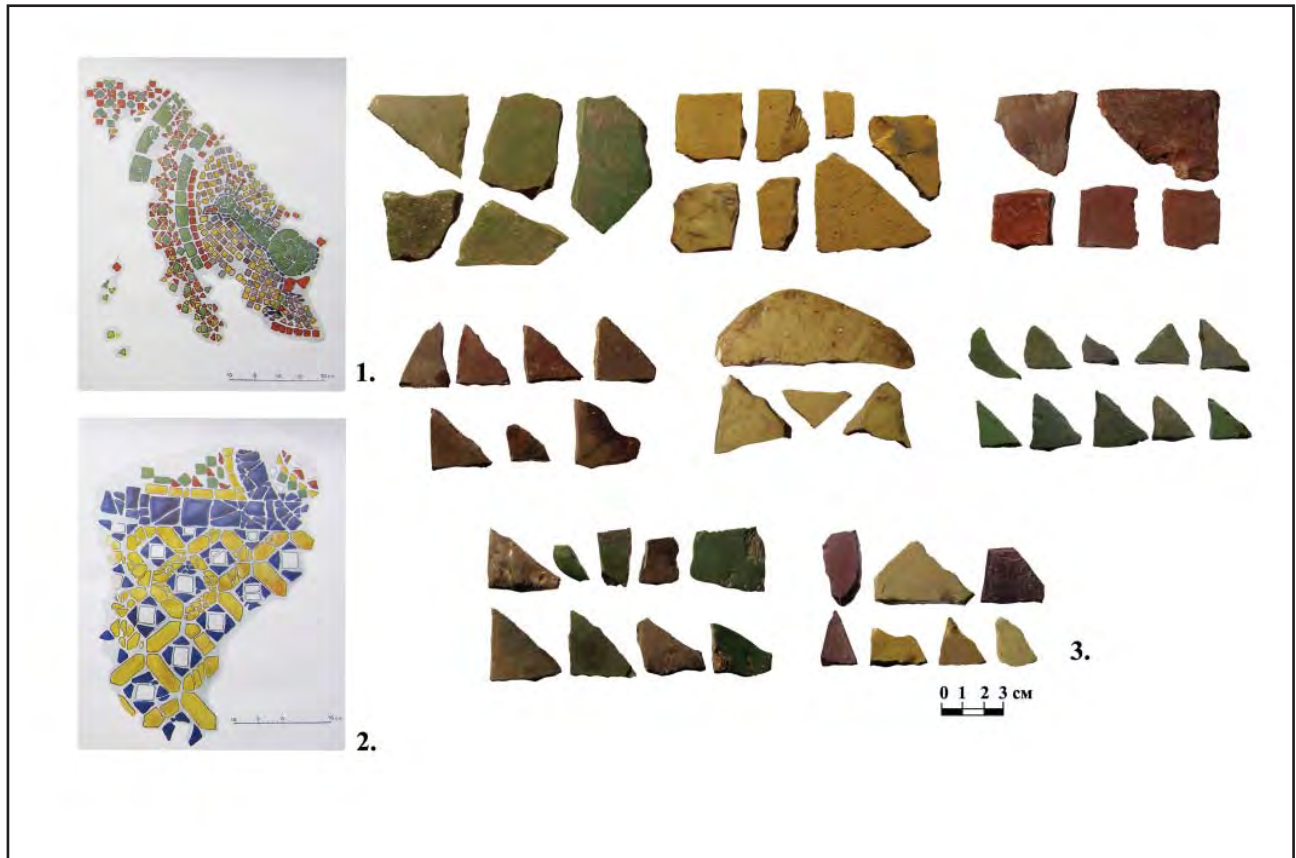
Залишки споруди, яку ототожнюють із Благовіщенською церквою (іл. 1: 9), згаданою в Іпатіївському літописі під 1186 роком («Святослав Всеволодович святил церковь в Чернигове святого Благовещения юже сам создал» [ПСРЛ, 2001 б, стб. 652]), були відкриті внаслідок обвалу правобережної тераси р. Стрижень 1877 року. У 1878 році її руїни досліджували спочатку Т.В. Кибальчич, а потім Д.Я. Самоквасов [Кибальчич, 1878; Самоквасов, 1892, с. 100–101; Самоквасов, 1908, с. 257]. У 1909 році вивчення церкви продовжили співробітники Чернігівської архівної комісії [Отчет о деятельности, 1910, с. 8–13].

Згідно з висновком Д.Я. Самоквасова [Самоквасов, 1908, с. 257], відкриті 1877 року

Іл. 3. Південно-східний профіль розкопу 2007–2008 рр. на Чернігівському дитинці:
I – шари XV–XVIII ст. з будівельними рештками давньоруського часу;
II – розвал плінфи із цем'янковим розчином та уламками тиньку зі слідами фресок.
І – культурний шар XII–XIV ст. 2 – культурний шар X–XI ст. 3 – шар із цем'янковим розчином та будівельним сміттям часу будівництва Благовіщенської церкви

² Призначення споруди, залишки якої збереглися під північною частиною існуючої будівлі Борисоглібського собору, інтерпретують по-різному: як світську [Холостенко, 1963, с. 3–7] та як культову [Асеев, 1988, с. 136].

Іл. 4. Мозаїка Благовіщенської церкви:
 1, 2 – збережені частини мозаїчного омфалію Благовіщенської церкви
 (за: Б.О. Рибаківим); 3 – пластини смальти з розкопу 2007–2008 рр.

руїни були залишками зруйнованого монголами храму, будівництво якого згадане в літопису під 1174 роком: «...заложиша церковь каменну в Чернигове на княжеском дворе св. Михайла» [ПСРЛ, 2001b, стб. 571]. Пізніше П.І. Смоличев запропонував вважати цю пам'ятку Благовіщенською церквою, згаданою в Іпатіївському літописі під 1186 роком [Смоличев, 1928, с. 138–139]. Таке твердження ґрунтувалося на даних з описів Чернігова XVIII – початку XIX ст. А.Ф. Шафонського, М.С. Маркова щодо будівництва чернігівським полковником В.К. Дуніним-Борковським дерев'яної церкви Благовіщення на місці більш раннього однойменного храму. Згідно з описами, ця дерев'яна церква існувала до пожежі 1750 року, а потім її було розібрано [Бережков, 1911, с. 294; Шафонский, 1851, с. 291].

Відомості про місцезнаходження дерев'яної церкви Благовіщення (на території фортеці поблизу валу; від Погорілих воріт «на правую сторону», тобто – на північ) відповідали тому місцю, де 1877 року відкрилися

давні руїни. Окрім цього, на користь висновку П.І. Смоличева свідчили виявлені під час розкопок 1909 року сліди перебудов (залишки пізньої кладки з жолобчастої цегли, т. зв. «литовка», в апсиді) та функціонування храму у XVII ст. (датовані на підставі знахідок монет і деталей вбрання поховання біля її стін [Смоличев, 1928, с. 138]). Таким чином, гіпотеза виглядала переконливою. Згодом її підтримав Б.О. Рибаків [Рыбаков, 1949, с. 61–62].

У 1946–1947 роках Б.О. Рибаків розкопав залишки Благовіщенської церкви повністю (іл. 2). Як засвідчують матеріали наукового звіту про ці роботи, дослідження стратиграфії дозволяли дійти такого висновку: «Вопреки мнению исследователей, что Благовещенская церковь разрушена во времена татарщины, раскопки не обнаружили ни одного признака катастрофы: ни мощного зольного слоя, ни стерильной прослойки времен запустения <...> можно полагать, что действия татар в 1240 г. на Киевщине имели значительно более тотальный характер, чем поход 1239 г. на Черниговщину» [Рыбаков, 1946, с. 40–41]. Утім, у публікаціях,

Іл. 5. Фрагмент копії «Абрису Чернігівського» 1706 р. із зображенням Благовіщенської церкви (Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського, ВСП 579/1)

присвячених результатам робіт, Б.О. Рибаків наголошував, що храм Благовіщення зруйнований саме під час монгольської навали «когда татары бросали на город огромные каменя», хоча «следов Батыева погрома <...> не замечено» [Рыбаков, 1949, с. 64, 67].

Відзначену під час розкопок 1940-х років відсутність слідів «Батиевого погрому» та подальшого запустіння навколо Благовіщенської церкви підтвердили і результати досліджень авторки цієї статті у 2007–2008 роках. [Черненко, Казаков, Печений, 2009; Черненко, 2016b, с. 87–88]. Розкоп площею близько 600 кв. м розташовувався на 10 м на південний схід від стін зруйнованого храму. За матеріалами робіт вдалося виявити кілька горизонтів, які

відповідали різним етапам засвоєння даної території (іл. 3). При цьому досить чітко простежувався той горизонт, формування якого можна пов'язати з руйнуванням Благовіщенської церкви (іл. 3: I, II). До нього належали шари, насичені будівельним сміттям давньоруського часу (цемент, фрагменти плінфи, полив'яна плитка, уламок різьбленого білокам'яного блоку і т. п.). Серед іншого тут у значній кількості були представлені матеріали, пов'язані з внутрішнім убранством храму, у тому числі – близько 200 великих шматків смальти, аналогічної тій, яка використана у збережених ділянках мозаїчної підлоги, зафіксованої Б.О. Рибаківим у самій Благовіщенській церкві (іл. 2; 4) [Рыбаков, 1949, с. 73–75, рис. 37–39]. Там само

Іл. 6. Чернігівський Спасо-Преображенський собор. Рештки розвалу склепіння південно-західного відсіку нартексу. Фото 2012 р.

траплялися також кахлі, уламки кругового та скляного посуду XVII–XVIII ст., а в нижньому ярусі нашарувань – фрагменти посудин XV ст. Серед археологічних об’єктів, що належали даному горизонту – 18 поховань, ями та споруда XV–XVII ст. і розвал кладки з плінфи (судячи з розташування, розвал південної галереї церкви).

Вірогідно, даний «горизонт руйнування» відповідає тому, що його Б.О. Рибаків пов’язував з нівелюванням руїн знищеної монголами Благовіщенської церкви перед будівництвом у XVII ст. нової, дерев’яної [Рыбаков, 1949, с. 67]. Однак, судячи з усього, ці напластування сформувалися протягом тривалого часу внаслідок поступового об-

валу давньоруської споруди та, можливо, її розчистки для ремонту. Останнє припущення дозволяє пояснити наявність у «горизонті руйнування» великої кількості знахідок, пов’язаних з інтер’єром (смальта, керамічна плитка для підлоги тощо).

Нижче «горизонту руйнування» містилися напластування, які містили матеріали XII–XIV ст. та досягали потужності 0,5 м (іл. 3). При цьому «домонгольські» та «післямонгольські» пласти чітко не розмежовувалися. Про неперервну тривалість життя на даній ділянці в цей час свідчили не лише наявні в культурному шарі фрагменти «післямонгольських» типів посудин, але й залишки котлованів не менш ніж п’яти споруд.

Загалом же є всі підстави вважати, що Благовіщенська церква не зазнала значних ушкоджень під час монгольської навали і продовжувала функціонувати принаймні до XV ст. Після цього храм почав поступово руйнуватися та був відбудований у XVII ст.

Те, як виглядав храм Благовіщення у XVII ст., можна побачити на запровадженому Л.А. Пляшко у 1971 році в науковий обіг мальованому «Абрисі Чернігівському» 1706 року [Пляшко, 1971, с. 30–31]. Судячи з мініатюри на плані, яка супроводжується відповідним підписом («Благовешченська»), це була досить велика барокова споруда, увінчана кількома банями та оточена одноярусною галереєю (іл. 5). Такі її риси дозволяють припустити, що це скоріше реконструйований давній храм, ніж нова будівля. Про це можуть свідчити також гробниці XVII ст., улаштовані в підкупольному просторі та в просторі галерей (іл. 2: 1–3, 5)³. Вони орієнтовані паралельно стінам собору та, судячи з усього, були закладені, коли ті підвищувалися над рівнем поверхні. Не виключено, що вказівка джерел на те, що в XVII ст. церква була дерев'яною, стосується її часткового відновлення в дерев'яних конструкціях. Є свідчення, що з використанням дерев'яних конструкцій у цей час були відремонтовані давні чернігівські собори: Спасо-Преображенський, Борисоглібський та Успенський [Адрюг, 2008, с. 98, 101, 105].

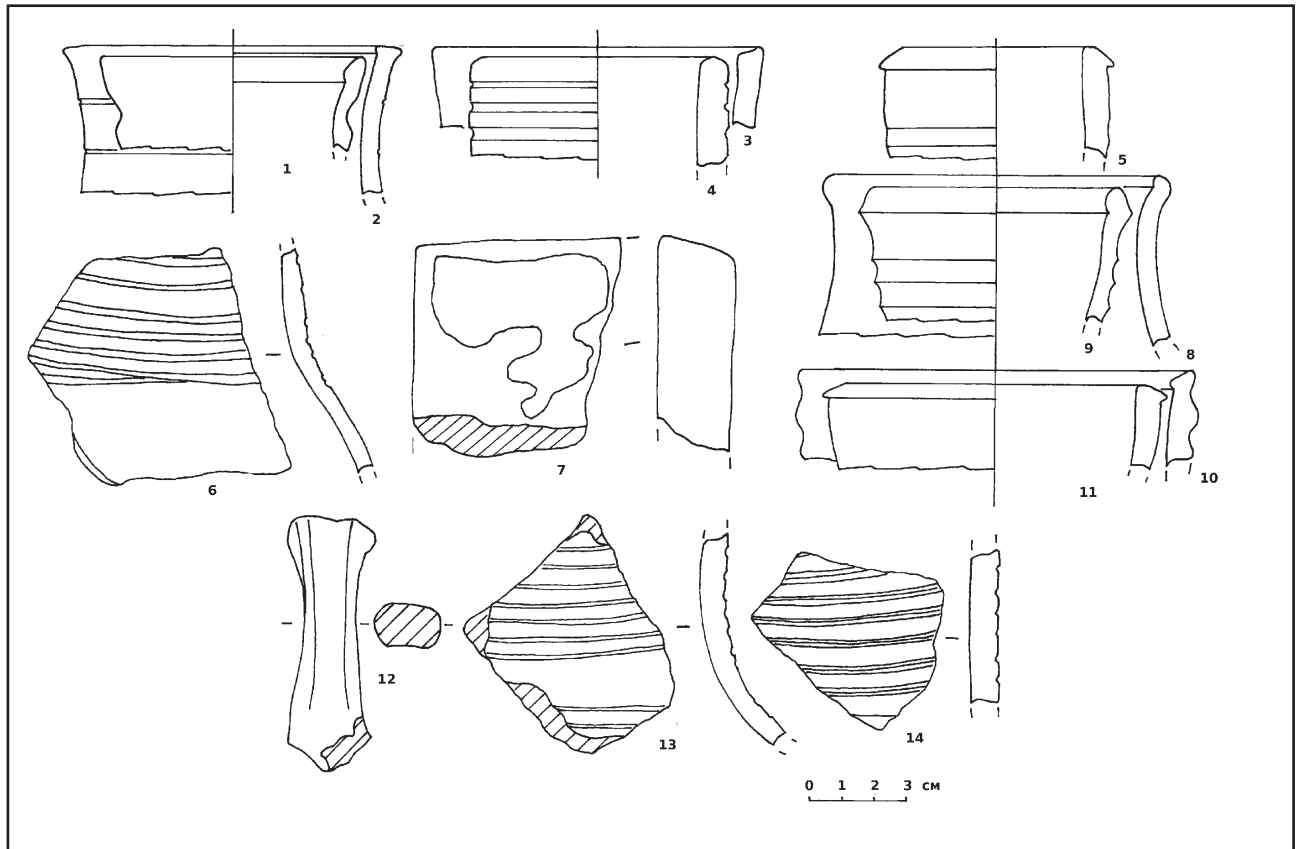
Відомості про долю ще одного домонгольського храму Чернігова, Спасо-Преображенського собору (іл. 1: 3), неоднозначні. Згідно з повідомленням літопису, він був заснований князем Мстиславом Володимировичем під час його князювання в Чернігові (1024–1036), хоча точна дата початку будівництва невідома. Протягом XI–XII ст. собор неодноразово згадується в літописах як місце, де укладались угоди, та як місце поховання чернігівських князів [ПСРЛ, 2001а, стб. 199; ПСРЛ, 2001б, стб. 282, 408, 707]. Однак у писемних джерелах XIII–XVI ст. прямі свідчення про нього відсутні. Натомість, згідно з припущенням М.О. Макаренка, про продовження функціонування храму після навали свідчить літописне свідчення 1298 року про коштовне Євангеліє, яке Волин-

ський князь Володимир відправив у Чернігів «в єпископию», тобто – у кафедральний собор [Макаренко, 1929, с. 59]. Припустимо, що непрямим свідченням безперервної дії собору можуть слугувати також події, пов'язані з переносом мощей святих Михаїла та Федора в Москву 1578 року [Голубинский, 1900, с. 47], оскільки збереження поховання мучеників у соборі та традиції їх вшанування до XVI ст. передбачає безперервне існування храму як святині впродовж усього часу після навали.

М.В. Холостенко та М.М. Говденко, які досліджували Спасо-Преображенський собор у 60-х роках XX ст., дійшли висновку, що 1239 року він горів, однак невдовзі був відремонтований [Холостенко 1970, с. 25; Холостенко, 1990, с. 14; Говденко, 1996, с. 145]. На думку М.М. Говденко, під час монгольського погрому згоріли та частково обвалилися склепіння й перекриття храму. Вона вважала, що про це свідчили ремонтні мурування із жолобчастої («литовка») цегли у верхніх частинах споруди. Появу цих мурувань М.М. Говденко відносила до XV–XVI ст. [Говденко, 1996, с. 45]. Водночас М.В. Холостенко датував ці ремонти XVII–XVIII ст. [Холостенко, 1990, с. 8]. Вірогідно, останнє твердження можна вважати більш обґрунтованим, оскільки червона жолобчаста цегла в ремонтних муруваннях головного об'єму та прибудов Спаського собору (переважає формат: 29–30 × 19–20 × 6–6,5 см) [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2015, с. 336] наближена до тієї, що була використана під час будівельних та ремонтних робіт 1670-х років у Єлецькому Свято-Успенському монастирі (28–30 × 16–17 × 5–7 см) [Черненко, 2016 а, с. 131–132]. У цьому випадку не виключено, що руйнування в Спаському соборі були пов'язані зі значно пізнішими подіями, ніж навала монголів.

Масштаби цих руйнувань можна оцінити, серед іншого, на підставі результатів археологічних досліджень у внутрішньому просторі храму, здійснюваних у 1923, 1969 та 2012 роках. У шурфах, закладених в апсиді, центральній та бічних навах та в нартексі (загалом 13 шурфів різної площі) [Макаренко, 1929, с. 37–58; Холостенко, 1970, с. 7–22; Холостенко, 1990, с. 11–14, рис. 19; Чернен-

³ Досліджені у 1877, 1909 та 1946–1947 роках, датовані на підставі знахідок інвентарю [Самоквасов, 1892, с. 100–101; Рыбаков, 1949, с. 77].

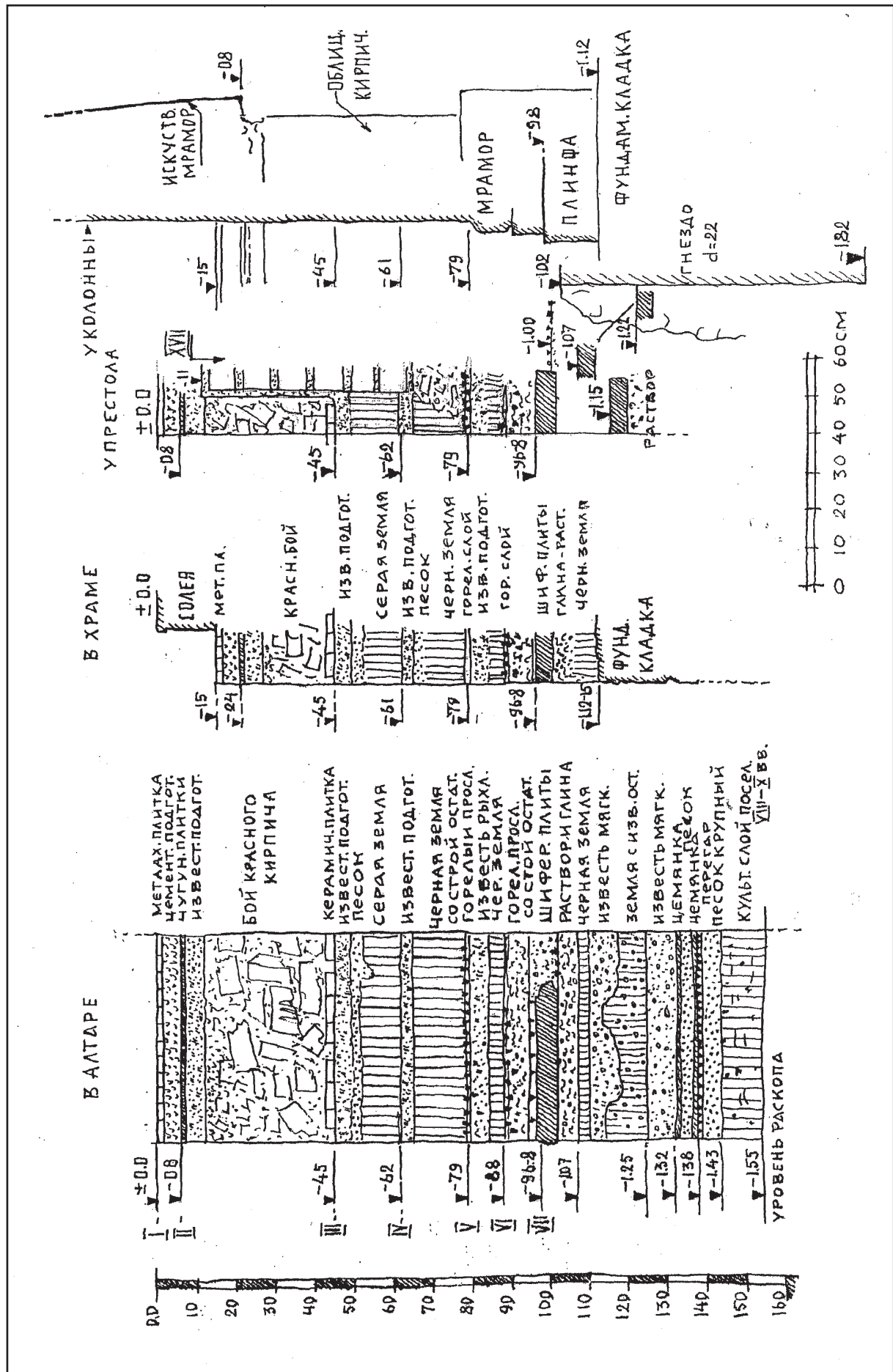
Іл. 7. Чернігівський Спасо-Преображенський собор. Шурф 1, 2012 р.
1–6, 8–14 – уламки голосників; 7 – уламок полив'яної керамічної плитки

ко, 2015, с. 71–72, 74–75, ил. 1–7] нижче рівня згорілої дерев'яної підлоги XVIII ст. були виявлені масиви обвалених склепінь у вигляді окремих будівельних блоків та скупчень плінфи, розчину і уламків голосників (іл. 6; 7)⁴, котрі слугували конструктивними елементами склепінь. Нижче рівня розвалів на окремих ділянках вціліла глиняна підлога, улаштована, за спостереженнями М.В. Холостенка (іл. 8), під час ремонтів післямонгольського часу (припустимо, у XIII ст.). Обвали склепінь своєю чергою передували ремонтам XVII ст. Зокрема, престол XVII ст. був встановлений поверх розвалу частини конхи центральної апсиди [Холостенко, 1970, с. 9; Холостенко, 1974, с. 199]. Утім, коли саме в період між XIII та XVII ст. обвалювалися склепіння в соборі, на даному етапі встановити неможливо. Не можна також виключити, що він руйнувався поступово або ж неодноразово, унаслідок різночасових подій (пожежі, військові дії) протягом цьо-

го часу. Останньої думки, до речі, дотримувався і М.В. Холостенко [Холостенко, 1970, с. 25–26].

Таким чином, можна констатувати, що прийняте в історіографії твердження, згідно з яким, Благовіщенська церква та Спасо-Преображенський собор у Чернігові були зруйновані внаслідок штурму монголів 1239 року, не знаходить підтвердження в даних дослідженнях. Водночас можна констатувати, що, подібно до більшості інших монументальних споруд домонгольської Русі, давні чернігівські храми руйнувалися через відсутність ресурсів та коштів для підтримування їх існування в епоху загального соціально-економічного занепаду Подніпров'я у XIII–XVI ст. Припустимо, що найбільш руйнівним для храмів Чернігова стало XV ст. Не виключено, що певну роль у цьому відіграв наказ Казимира IV, виданий 1481 року, згідно з яким, заборонялися будівництво, відновлення та ремонт православних церков [Ивакин, 2003, с. 63–64].

⁴ Загальна вага уламків голосників, виявлених 2012 року в шурфі 1 (3 × 3 м), – 1,850 кг.

Іл. 8. Стратиграфія нашарувань у чернігівському Спасо-Преображенському соборі (за: Холостенко, 1970)

Джерела та література

- Адруг А.* Архітектура Чернігова другої половини XVII–XVIII століть. – Чернігів, 2008.
- [*Айналов Д.В.*] Архитектура Черниговских храмов. Речь, произнесенная профессором Д. В. Айналовым в заседании комитета по устройству XIV археологического съезда в Чернигове, 10 августа 1906 г. // Труды Черниговского Предварительного Комитета по устройству XIV-го археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 168–175.
- Асеев Ю.С.* Стилистические особенности черниговского зодчества XII–XIII вв. // Чернигов и его округа в XI–XIII вв. – Киев, 1988. – С. 135–143.
- Большаков Л.Н., Коваленко В.П., Раппопорт П.А.* Новые данные о памятниках древнего зодчества Чернигова и Новгорода-Северского // Краткие сообщения института археологии. – 1989. – № 195. – С. 51–57.
- Бережков М.Н.* Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова // Труды XIV археологического съезда в Чернигове, 1908. – Москва, 1911. – Т. 3. – С. 271–305.
- Говденко М.М.* Спас Чернігівський: дослідження // З історії Української реставрації. Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». – Київ, 1996. – С. 143–151.
- Горностаев Ф.Г.* Об архитектуре древних храмов Чернигова домонгольского периода // Труды XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Москва, 1911. – Т. 3. – С. 66.
- Голубинский Е.Е.* История русской церкви. – Москва, 1900. – Т. 2. Первая половина тома. От нашествия монголов до митрополита Макария включительно.
- Ивакин Г.Ю.* Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – Москва, 2003. – С. 59–65.
- Иоаннисян О.М.* О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества XII века // Rutenica. – 2007. – № 6. – С. 134–188.
- Кибальчич Т.* Археологическая находка // Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 25. – Прибавление. Часть неофициальная. – С. 302–305.
- Коваленко А.Б.* Древний Чернигов в историко-краеведческих сочинениях второй половины XVII в. // Тезисы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.» (15–18 мая 1990 г.). – Чернигов, 1990. – Чернигов, 1990. – С. 191–194.
- Коваленко В.П.* Чернігово-Сіверська земля в середині XIII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. Матеріали церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1996. – С. 36–41.
- Коваленко В.П.* Чернигов в середине XIII в. // Труды VI международного конгресса славянской археологии. – Москва, 1997. – Т. 2. Славянский средневековый город. – С. 147–155.
- Лашкарев П.А.* Церкви Чернигова и Новгород-Северского // Труды XI археологического съезда в Киеве. – Москва, 1902. – Т. 2. – С. 146–164.
- Майоров А.В.* Летописные известия об обороне Чернигова от монголо-татар в 1239 г. (Из комментария к Галицко-Волынской летописи) // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы (Пушкинский дом) РАН. – Санкт-Петербург, 2009. – Т. LX. – С. 311–326.
- Майоров А.В.* Повесть о нашествии Батыя в Ипатьевской летописи. Часть преваг // Rossica antiqua. – Санкт-Петербург, 2012. – № 2.
- Макаренко М.* Чернігівський Спас: Археологічні дослідження року 1923. – Київ, 1929.
- Моця О., Казаков А.* Давньоруський Чернігів. – Київ, 2011.
- Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1909 г. – Чернигов, 1910.
- Пляшко Л.* «Абрис Чернігівський»: сторінки історії // Наука і суспільство. – 1971. – № 8. – С. 30–31.
- Полное собрание русских летописей. – Москва, 2001а. – Т. 1: Лаврентьевская летопись.
- Полное собрание русских летописей. – Москва, 2001б. – Т. 2: Ипатьевская летопись.
- Полное собрание русских летописей. – Москва, 2000. – Т. 6: Софийская первая летопись старшего извода.

Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв.: Каталог памятников // Свод археологических источников. – Ленинград, 1982. – Вып. Е1-47.

Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства литовського. – Київ, 1998.

Рыбаков Б.А. Раскопки в Черниговском детинце в 1946 году. – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, ф. Експ. 1946/26.

Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // Материалы института археологии. – Москва, 1949. – № 11. – С. 7–99.

Рыбаков Б.А. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж // По следам древних культур. Древняя Русь. – Москва, 1953. – С. 75–120.

Самоквасов Д.Я. Основания хронологической классификации и каталог коллекции древностей [профессора Д.Я. Самоквасова]. – Варшава, 1892.

Самоквасов Д.Я. Могилы русской земли. – Москва, 1908.

Спасо-Преображенский соборный храм в г. Чернигове // Зодчий. – 1882. – С. 81–82.

Смолічев П. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – Київ, 1928. – С. 118–146.

Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3. Мужские монастыри.

Холостенко Н.В. Отчет об исследованиях 1968–69 гг. внутри Спасо-Преображенского собора в Чернигове / «Київпроект»; Архів Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДІпроектреставрація». – Киев, 1970. – № 631.

Холостенко Н.В. Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследования памятников культуры. – Москва, 1990. – № 3. – С. 6–18.

Холостенко Н.В. Мощеница Спаса Черниговского // Культура средневековой Руси. – Ленинград, 1974. – С. 199–202.

Холостенко Н.В. Черниговские каменные княжеские терема XI в. // Архитектурное наследство. – 1963. – Вып. 15. – С. 16–17.

Черненко О.Є. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі // Opus mixtum. – Київ, 2015. – № 3. – С. 69–85.

Черненко О.Є. Дослідження Петропавлівської церкви з трапезною на території Єлецького Свято-Успенського монастиря в Чернігові // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої міжнародної наукової конференції. – Київ, 2016а. – С. 130–133.

Черненко Е.Е. Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований // Stratum plus. – 2016b. – № 5. – С. 83–97.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Прибудови Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами археологічних досліджень) // Могилянські читання, 2014. – Київ, 2015. – С. 328–338.

Черненко О.Є., Казаков А.Л., Печений Є.В. Дослідження на території Чернігівського дитинця у 2008 році // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – Київ, 2010. – С. 461–462.

Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малороссии, из частей коей оно наместничество составлено. – Киев, 1851.

ЗГАДУВАННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ЦЕРКОВ І МОНАСТИРІВ КИЇВСЬКОГО, ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО КНЯЗІВСТВ У ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ: КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ¹

Ірина Чугаєва

кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри педагогіки і
методики викладання історії та суспільних дисциплін
Чернігівського національного педагогічного
університету імені Т.Г. Шевченка

Коло наукових зацікавлень:

давньоруське літописання, історіографія літописання,
гендерна історія, історія релігії і церкви в Київській Русі,
історія Чернігово-Сіверщини

Статтю присвячено порівняльному аналізу кількості й контекстів згадувань давньоруських церков і монастирів Київського, Чернігівського та Переяславського князівств. Авторка виділяє особливості згадування культових споруд місцевих князівств у Повісті временних літ.

Ключові слова: церкви, монастирі, Повість временних літ, Іпатіївський літописний звід, Лаврентіївський літописний звід, згадування, замовчування.

Статья посвящена сравнительному анализу количества и контекстов упоминаний древнерусских церквей и монастырей Киевского, Черниговского и Переяславского княжеств в Повести временных лет. Автор выделяет особенности упоминания культовых сооружений местных княжеств в Повести временных лет.

Ключевые слова: церкви, монастыри, Повесть временных лет, Ипатьевский летописный свод, Лаврентьевский летописный свод, упоминание, умолчание.

The article deals with comparative analyses of numbers and contexts of Old Rus' churches and monasteries' of Kyiv, Chernihiv and Pereyaslav principalities' mentions in The Tale of Bygone Years. The author marks peculiarities of cult buildings of local principalities' mentions in The Tale of Bygone Years.

Keywords: churches, monasteries, The Tale of Bygone Years, The Hypatian Chronicle, The Lavrentian Chronicle, mention, non-disclosure.

Розлогі згадки про давньоруські церкви і монастирі на сторінках літописів, зокрема в Повісті временних літ (далі – ПВЛ), є доволі рідкісним явищем, порівняно з лапідарною інформацією про їхнє заснування, зафіксоване в літописних статтях у переважній більшості випадків із зазначенням назви. Однак багато церков і монастирів залишилося поза увагою літописців чи про них згадано побіжно, без зазначення навіть назви. Хоча авторами/упорядниками/редакторами цих пам'яток книжності були церковні писемні особи – ченці, ба навіть монастирський клір [Данилевский,

2004, с. 257], котрі писали не тільки «світську», але й «церковну» історію відповідно до «божественного напередвизначення» (провіденціалізму). Зважаючи на це, можна було б сподіватися на безпосередню вказівку місця активної діяльності того чи іншого літописця, детальної історії обителі, скрупульозної фіксації актів церковно-монастирського будівництва тощо.

Для перевірки цього маємо проаналізувати кількість та контексти згадування церков і монастирів X – початку XII ст. у ПВЛ, яка містить й інформацію про місцеві події, через

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом 0116U000902.

що факти про заснування культових споруд у князівствах потрапляли до літопису.

У розвідці використано ПВЛ за Іпатіївський список. В окремих випадках для перевірки чи уточнення інформації зверталися до Лаврентіївського літописного зводу (далі – Лавр.), у якому краще зберігся найдавніший текст редакції ігумена Видубицького монастиря Силівестра [Шахматов, 1908, с. 2–3].

О. Р. Квірквелія вперше дослідила текст Новгородського першого літопису на предмет зіставлення системи фіксації подій та замовчування про події, дійшовши висновку про зміни в системах фіксацій і замовчувань, більшість із яких пов'язані із церковною сферою та змінами єпископів, що вказує на зміну літописців [Квірквелія, 1986, с. 94]. Т. В. Гімон, слідом за нею, з'ясував закономірності відображення в Новгородському першому літописі церковного будівництва XII–XIII ст., наголошуючи при цьому на масовості повідомлень про безпосередньо будівництво мурованих і дерев'яних храмів – закладання, початок будівництва, його закінчення та освячення [Гімон, 2003]. Тож, самі ці ознаки є суттєвими під час компаративного аналізу церков і монастирів Київської Русі в ПВЛ.

О. Баженов окремо розглядав згадування в літописах до 988 року таких церков на території Київського та Переяславського князівств, як: церква Святого Миколая над могилою князя Аскольда в Києві (882 р.), церква Святого Іллі в Києві (944 р.), церква Преображення Христового в Білгороді (992 р.), а також церква апостолів Петра і Павла в Києві та Воздвиження Чесного Хреста в Переяславі (1007 р.) [Баженов, 2013, с. 14, 16–17]. Проте, якщо згадки про церкву Святого Миколая та Святого Іллі містяться як в Іпатіївському літописному зводі (далі – Іп.), так і в Лавр. [ПСРЛ, т. 1, 1997, стб. 23, 52; ПСРЛ, т. 2, 1998, стб. 17, 42], у яких до того ж мовиться і про церкву Святої Ірини над могилою князя Діра, то там відсутня інформація про церкву Святого Георгія в Києві [Новгородская первая летопись, 1950, с. 183], а церкви апостолів Петра і Павла та Воздвиження Чесного Хреста фіксує лише Никонівський літопис, який є пізнім. Тому перераховані церковні споруди не є предметом цього дослідження.

Тож, перша згадка в ПВЛ про церкву християнського періоду, тобто після офіцій-

ного хрещення Русі 988 року князем Володимиром Святим, міститься під 991 роком, і йдеться про церкву Святої Богородиці (Десятинну) в Києві. Тільки через 31 рік згадується церква Святої Богородиці в Тмутаракані (Чернігово-Сіверська земля) та майже через 100 років – церква Святого Михаїла в Переяславі (табл. 1).

Найбільша кількість церков і монастирів згадується на території Київського князівства, порівняно з іншими взагалі та Чернігівським і Переяславським зокрема, – це 16 культових споруд, 13 із яких – у м. Києві. Серед них згадуються 9 церков у Києві (включаючи ті, які знаходилися на території монастирів) та по одній у Білгороді, Василеві й Вишгороді, а також 6 монастирів – Ірининський, Георгіївський, Печерський, Андріївський (Янчин), Видубицький та Дмитрівський у м. Києві. Для порівняння, на території Чернігівського князівства зафіксовано Богородичний монастир, 3 невідомих за назвою монастиря і 2 церкви – Святої Богородиці в Тмутаракані (півострів Тамань), а також Спаський собор у Чернігові. У Переяславському князівстві названо лише 5 церков, 4 з яких знаходилися безпосередньо в самому м. Переяславі (табл. 1).

Характерною особливістю Києва як сакрального центру Русі – другого Єрусалима [Ричка, 2005] – на сторінках ПВЛ є те, що найбільша кількість згадувань припадає на Печерський монастир та, зокрема, центральний його храм – Успіння Богородиці. Обґрунтування концепту «Київ – другий Єрусалим» і есхатологічних очікувань на Русі (Друге пришестя, загальне воскресіння та Страшний суд) виявилось й у зовнішньому перетворенні «матері міст Руських» у християнську святиню: побудові Софійського собору, Золотих воріт з надбрамною церквою Благовіщення Пресвятої Богородиці, Георгіївського та Ірининського монастирів по обидва боки дороги, як і в Константинополі, проголошенні «Слова про закон і благодать» митрополитом Іларіоном, а також завершенні найдавнішого літописного зводу саме до 6545 року² (1037 р.). Тобто літописець відобразив, яким чином Русь готувалася до Страшного суду, і саме тому ці події були відібрані для фіксації, щоб довести богообраність Русі на останні літа Світу [Данилевський, 2004, с. 262]. Можливо, саме цим можна част-

ково пояснити і переважання втричі згадок про київські церкви й монастирі.

Особливістю згадувань культових споруд і монастирів на території Чернігівського князівства у ПВЛ є те, що не всі їх назви зафіксовані, ймовірно, наявні замовчування. Зокрема, згідно з усною церковною традицією, у 1060 році чернігівський князь Святослав Ярославич заснував Єлецький монастир на місці чудесного явлення ікони Пресвятої Богородиці з немовлям на руках [Картины, 1911, с. 10–11]. До того ж прп. Антонію Печерському ще у XVII ст. приписували засновництво як Єлецького, так і Іллінського монастиря [Руденок, 1999, с. 7]. На нашу думку, Єлецький монастир не можна отождествити зі згаданим під 1094 роком [ПСРЛ, т. 2, 1998, стб. 217], оскільки В. Я. Руденок, посилаючись на археологічні дослідження, зауважує, що на території і біля підніжжя Болдиних гір у Чернігові існувало ще 3 монастирські комплекси, які, ймовірно, були об'єднані в єдину Богородичну Лавру [Руденок, 1999, с. 7]. Крім того, до початку XII ст. вже були побудовані, на думку археологів та істориків архітектури, церква-усипальниця за часів правління у м. Чернігові князя Володимира Мономаха, Успенський собор Єлецького монастиря (кінець XI – перша чверть XII ст.) та Іллінська церква (90-ті рр. XI ст.) [Иоаннисян, 2007, с. 174–179].

Аналізуючи контексти згадувань церков і монастирів у Київському князівстві, можна помітити переважання згадок заснування церков і монастирів: 14 згадувань у Київському князівстві – це 88% від усієї кількості перелічених київських культових споруд; 2 згадки у Чернігівському князівстві (40% від усіх літописних згадок чернігівських пам'яток); 4 згадки у Переяславі (80% від усіх згадувань переяславських храмів).

На другому місці міститься фіксація культових споруд як усипальниць – 9 випадків (56% від усіх згаданих у Київському князівстві), тоді як тільки у 2 випадках (40% від усіх згаданих у Чернігівському князівстві) фіксуються усипальниці в Чернігівському князівстві, а на території Переяславського князівства – тільки 1 раз (20% від зафіксованих у Переяславському князівстві). Перелічені усипальниці 3 князівств складають половину від

загальної кількості названих у ПВЛ церков і монастирів на зазначеній території.

Третій за кількістю згадок про церкви й монастирі контекст – це їхнє освячення: 3 випадки зафіксовано в Києві (19%), 1 – у Переяславі (20%) і жодного в Чернігівському князівстві (табл. 1).

Крім того, особливістю культурно-релігійного життя Чернігівського князівства на сторінках ПВЛ є те, що згадування церков припало на час формування території Чернігівського князівства за часів першого чернігівського князя Мстислава Володимировича, тоді як у Переяславському князівстві згадано 3 церкви під 1090 роком у м. Переяславі, що пов'язано з активною церковною діяльністю переяславського єпископа Єфрема (якого названо митрополитом!), щодо якої в літописі подано розлоге повідомлення з його похвалою [ПСРЛ, т. 2, 1998, стб. 200]. До того ж наступну інформація під 1098 роком про будівництво храму Святої Богородиці Володимиром Мономахом на княжому дворі поєднано зі звісткою про заснування ним міста на р. Остер (літописний Городець Остерський) [ПСРЛ, т. 2, 1998, стб. 248]. Тож, можна припустити, що цей фрагмент ПВЛ, який міститься під 1090 роком, походить з якихось місцевих переяславських літописних записів.

Таким чином, проведений аналіз свідчить, що згадування про церкви й монастирі в Чернігівському князівстві вибиваються із загальних тенденцій по Київському і Переяславському князівствах. Зокрема, церкви будувалися переважно як усипальниці, монастирі згадувалися в контексті військово-політичних подій, а про освячення культових споруд літопис зберігає мовчання.

Отже, згадування церков і монастирів Чернігівського та Переяславського князівств у ПВЛ маркують літописні фрагменти відповідно з чернігівською та переяславською за змістом інформацією, які, вірогідно, мають місцеве походження, порівняно зі згадуванням церков і монастирів цих князівств у Київському літописі XII ст., де цей критерій-ідентифікатор не діє для виділення літописних фрагментів переяславського походження [Чугаєва, 2016, с. 135–136].

² Рік вказано за візантійською системою літочислення – від Створення Світу.

Таблиця 1. ЗГАДУВАННЯ ЦЕРКОВ ТА МОНАСТІРІВ У ПВЛ³

№	Київське князівство	Чернігівське князівство (включаючи Тмутаракань)	Переяславське князівство
1	6499 р. ⁴ – заснування церкви Святої Богородиці (Десятинної) у м. Києві [стб. 106, 108–109] 6523 р., 6586 р. – як усипальниця [стб. 115, 193, 216], 6547 р. – освячення [стб. 141]	6530 р. – заснування церкви Святої Богородиці в Тмутаракані [стб. 134] на місці перемоги, 6574 р. – як усипальниця [стб. 155]	6598 р. – освячення церкви Святого Михайла в м. Переяславі [стб. 200] як усипальниця [стб. 200, 277]
2	6504 р. – заснування Преображенської церкви у м. Василеві [стб. 109]	6544 р., 6584 р., 6623 р. – Спаський собор у м. Чернігові як усипальниця [стб. 138, 190, 191, 282]	6598 р. – заснування надбрамної церкви Святого Федора у м. Переяславі [стб. 200]
3	6523 р. – церква Святого Василя у м. Вишгороді як усипальниця [стб. 121, 124]	6582 р. – заснування Богородичного печерного монастиря в м. Чернігові [стб. 185] ⁵	6598 р. – заснування церкви Святого Андрія в м. Переяславі [стб. 200]
4	6544 р., 6545 р. – заснування церкви Святої Софії у м. Києві як руської митрополії, на місці битви [стб. 138, 139], як усипальниця 6601 р. [стб. 141, 207]	6602 р. – Олег Святославич «монастири пожже» під м. Черніговом [стб. 217]	6606 р. – заснування церкви Святої Богородиці в м. Переяславі [стб. 248]
5	6545 р. – заснування церкви Богородиці Благовіщення на Золотих воротах у м. Києві [стб. 139]	6604 р., «Повчання Мономаха дітям» 8-денна битва між Олегом Святославичем і Володимиром Мономахом за Чернігів, унаслідок якої останній поступився Черніговом на користь Олега «... и сель горящи и манастырь...» [ПСРЛ, т. 1, 1997, стб. 249]	6625 р. – заснування церкви Святого мученика на р. Альті [стб. 285]; ПСРЛ, т. 1, 1997, стб. 291 – церква Святого мученика
6	6545 р. – заснування Георгіївського монастиря у м. Києві [стб. 139]		
7	6645 р. – заснування Ірининського монастиря в м. Києві [стб. 139]		
8	6559 р. – заснування Печерського монастиря [стб. 143, 149], 6617 р. – як усипальниця [стб. 260]		
9	6559 р. – заснування церкви Успіння Богородиці в Печерському монастирі, [стб. 147, 173, 189], 6597 р. – освячення [стб. 199]		
10	6559 р. – заснування монастиря Святого Дмитрія у м. Києві [стб. 147]		
11	6579 р. – заснування Михайлівської церкви Видубицького монастиря у м. Києві [стб. 164], 6596 р. – освячення [стб. 199]		

³ Посилання на Повість временних літ за Іпатіївським списком: ПСРЛ, т. 2, 1998.

⁴ Тут і далі датування літописних статей подається від Створення Світу.

⁵ Правильний рік заснування – 1069 р.

12	6594 р. – заснування церкви Святого Андрія та Янчиного монастиря в м. Києві [стб. 197], 6613 р. – часткова руйнація церкви Святого Андрія [стб. 257], 6619 р. – як усипальниця [стб. 273, 274]		
13	6595 р. – церква Святого апостола Петра Дмитріївського монастиря в м. Києві як усипальниця [стб. 198]		
14	6616 р. – заснування церкви Святого Михайла (Золотоверха) у м. Києві [стб. 259], як усипальниця [стб. 275]		
15	6616 р. – закінчення церкви Святої Богородиці Влахерни на Клові в м. Києві [стб. 260], як усипальниця [стб. 273]		
16	6623 р. – заснування церкви Святих Бориса і Гліба у м. Вишгороді, як усипальниця [стб. 280–281]		
Усього	16	5	5

Джерела та література

Баженов О. Церковне (храмове) будівництво в Київській Русі в X–XI ст. // Питання історії України. – Чернівці, 2013. – № 6. – С. 13–19.

Гимон Т. В. Закономерности освещения новгородскими летописцами XII–XIII вв. фактов церковного строительства // Древнейшие государства Восточной Европы. 2000: Проблемы источниковедения. – Москва, 2003. – С. 326–345.

Данилевский И. Н. «Повесть временных лет»: Герменевтические основы источниковедения летописных текстов. – Москва, 2004.

Иоаннисян О. О происхождении, датировках и хронологии черниговского зодчества // Ruthenica. – 2007. – Т. 6. – С. 134–189.

Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2 (репринтное издание Санкт-Петербург, 1908).

Картины церковной жизни Черниговской епархии из девятивековой ее истории. – Киев, 1911.

Квирквелия О. Р. Методика анализа системы умолчаний Новгородской Первой летописи // Математика в изучении средневековых повествовательных источников. – Москва, 1986. – С. 83–97.

Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1997. – Т. 1 (репринтное издание Ленинград, 1926).

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / под ред. А. Н. Насонова. – Москва; Ленинград, 1950.

Ричка В. М. Київ – другий Єрусалим (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). – Київ, 2005.

Руденок В. Я. Богородична лавра у Чернігові (до постановки проблеми) // Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історії та сучасність. Тези наукових читань. – Чернігів, 1999. – С. 6–8.

Чугаєва І. К. Церкви і монастирі Чернігівського та Переяславського князівств у Київському літописі XII ст.: компаративний аналіз // Церква–наука–суспільство: питання взаємодії (на пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 червня 2016 р.). – Київ, 2016. – С. 134–136.

Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908.

ХРАМИ ОСТРА НА ПЛАНАХ МІСТА XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Ольга Гейда

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Коло наукових зацікавлень:

церковна історія та історіографія Чернігівщини

Стаття присвячена з'ясуванню локалізації церков Остра, які діяли в другій половині XIX – на початку XX ст., на основі нововиявлених планів міста.

Ключові слова: *культува архітектура міста Остра, плани Остра, церковна історія малих міст Чернігівщини.*

Статья посвящена выяснению локализации церквей Остра, которые действовали во второй половине XIX – начале XX в., на основе малоизвестных вновь найденных планов города.

Ключевые слова: *культува архітектура города Остра, планы Остра, церковная история малых городов Черниговщины.*

The article is devoted to the ascertainment of Oster churches location that functioned in the late XIXth – early XXth century, on the basis of newly discovered plans of the city.

Keywords: *religious architecture of the city Oster, plans of the city, church history of small Chernihiv towns.*

Церковна історія містечка Остер в історіографії висвітлена побіжно. Відомості про культові споруди часто не підкріплені документально та подекуди суперечливі. Нещодавно в Державному архіві Чернігівської області було виявлено два раніше невідомі плани Остра, датованих 1847 та 1925 роками, які дають змогу конкретизувати розташування храмів міста у XIX – на початку XX ст. та в комплексі з іншими документальними джерелами (матеріалами Люстрацій Остерського староства 1552 та 1628 років, документами архіву Чернігівської духовної консисторії, метричними книгами, діловодною документацією Остерської ратуші та міської думи) дослідити історію їх будівництва, свят та перебудов.

Укладання першого зі згаданих планів датоване 1847 роком, коли староста остерської Михайлівської церкви купець Павло Сорока подав прохання до Чернігівської духовної консисторії про дозвіл на перенесення

Михайлівської остерської церкви «внутрь города, на торговое место, лежащее близ лавок, т.к. существование оной церкви на настоящем месте подлежит опасности по близости от ней реки Десны» [Дело о перенесении церкви, 1847, арк. 22]. План міста Остра 1847 року (іл. 1) фіксує три церкви без зазначення їх свят. У легенді вказано лише, що під № 1 позначено соборну церкву, а під № 2 – дві приходські. У результаті зіставлення даних інших джерел можемо стверджувати, що на плані 1847 року позначено соборну Воскресенську, Михайлівську та Іоанно-Предтечинську приходські церкви. Літерою А позначено тодішнє розташування Михайлівського храму, літерою В – місце, на яке планувалося його перенести (базарна площа).

Другий план, датований 1925 роком (іл. 2), був укладений у рамках заходів радянської влади з інвентаризації міст Чернігівської округи [Справа планування та інвентаризації, 1925, арк. 20–21]. На плані позначено три

Іл. 1. План м. Остра 1847 р.

церкви без зазначення назв. За авторською версією, це соборна Воскресенська церква біля міського парку, Михайлівська – на базарній площі та церква Іоанна Предтечі – відновлена 1883 року після пожежі на новому місці.

Історія будівництва цих трьох храмів Остра сягає середини XVI ст.

Уперше храми Святого Михайла та Іоанна Предтечі, які розташовувалися на території остерського подолу, згадуються в матеріалах

Люстрації замку 1552 року. У документі зазначено, що 1541 року було збудовано церкви Іванівську та Михайлівську, а серед дворів «міщан, що сидять в острозі», згадано попа Іванівського та попа Михайлівського [Бузун, 2010, с. 72,76].

З 1793 року на території нового Остра по документах фіксуємо існування дерев'яної **Михайлівської церкви** (іл. 3). В алфавітному списку церков Чернігівської єпархії, що був укладений на початку ХХ ст. Є. Корноуховим на основі документів Чернігівської духовної консисторії, час побудови церкви пов'язується з перемогою у війні з Наполеоном і віднесення до 1814 року, хоча в Державному архіві Чернігівської області зберігається метрична книга із цієї церкви за 1793–1813 роки. Найвірогідніше, у 1814 році церкву було оновлено, а датою заснування слід вважати все-таки 1793 рік [Метрическая книга Михайловской церкви, 1793]. Церква розташовувалася найближче до території колишнього «нижнього замку», поблизу річки Десни, можливо, на тому самому місці, де існувала й попередня однойменна церква середини ХVІ ст.

Про перенесення саме цієї дерев'яної Михайлівської церкви йдеться у консисторській справі 1847 року. Як аргумент на користь перенесення міський голова купець Павло Сорока називав щорічне підтоплення водами річки території поблизу храму (5 сажнів на рік, тобто 10,65 м), що загрожувало церкві вже через 10 років бути знищеною черговою повінню. До того ж місце, на яке пропонувалося перенести храм (торгова площа), значно віддалене від річки, а населення цієї частини міста не має поблизу жодної церкви для задоволення своїх релігійних потреб і відчуває від того незручності. Урешті-решт, дозвіл від консисторії було отримано. А для вивчення всіх обставин справи та доведення консисторському керівництву доречності такого кроку було укладено вищезгаданий план міста.

Процес перенесення церкви розтягнувся на дев'ять років. У 1859 році Михайлівська церква вже розташовувалася на торговому майдані, а в 1918 році Остерська міська дума розглядала подання причту та прихожан Архангело-Михайлівської церкви про необхідність розширення церковного погосту за ра-

Іл. 2. План м. Остра 1925 р.

Іл. 3. Архангело-Михайлівська церква в м. Острі. Фото початку ХХ ст.

хунок частини базарної площі, яке Дума задовольнила [Выписка из журнала заседания, 1918, арк. 599]. Церква проіснувала до 30-х років ХХ ст.

Другою церквою, позначеною на плані 1847 року неподалік Михайлівської, є **Іоанно-Предтечинська**. Уперше цю церкву згадано в Люстрації 1552 року. У списку Є. Корноухова церква як дерев'яна згадана під 1746 роком [Корноухов, 1908, с. 35]. У церковній ризниці зберігалися метричні книги з 1763 року та чимала бібліотека. У документах також знаходимо згадку за 1804 рік про настоятеля остерської Іоаннівської церкви протоієрея Василя Виноградського, а також маємо збереженою метричну книгу цієї церкви за 1836–1846 роки [Метрическая книга Ивановской церкви, 1836]. Тож, можна з впевненістю стверджувати, що церква існувала впродовж другої половини 40-х років ХVІІІ ст. – другої половини ХІХ ст. безперервно. Розміщувалася вона на території нового міста поблизу р. Десни. 15 вересня 1878 року в Острі сталася велика пожежа, яка охопила територію від сучасного центру міста і до р. Десни. Від вогню постраждали соборна Воскресенська та дерев'яна Іоанно-Предтечинська церкви. Нова тепла однопрестольна Іоаннівська церква побудована 1883 року коштом міста та прихожан дерев'яною на

кам'яному фундаменті із дзвіницею. На плані міста 1925 року її місце розташування позначено біля міської електростанції. Церква була діючою до 30-х років ХХ ст.

І, нарешті, останньою церквою, позначеною на планах, є **кам'яна Воскресенська церква** (іл. 4). Єдиний з уцілілих до сьогодні храм міста – окраса сучасного Остра, побудований 1845 року завдяки фінансовій підтримці купців ІІ гільдії Павла та Іллі Циліориків [Ведомость церкви Воскресенской, 1884, арк. 117]. Храм споруджений у стилі класицизму. Має великий півсферичний купол, чотириколонні портики з північного та південного боків. Церква має три приділи: Воскресіння Христового, апостолів Петра і Павла та пророка Іллі. Іконостас для церкви теж був облаштований на кошти купців Циліориків 1857 року. У 1980-х роках у Воскресенській церкві було виявлено десятки ікон, що є видатними пам'ятками мистецтва. Серед них – ікони св. Миколая, архангела Михаїла, св. Варвари та трьох Святих. Дві останні ікони збереглися в колекції Чернігівського обласного художнього музею ім. П. Галагана [Іконопис, 2008, № 2, 6].

Іл. 4. Воскресенська соборна церква в м. Острі. Фото початку ХХ ст.

Іл. 5. Загальний вигляд м. Остра (на передньому плані – соборна Воскресенська церква, праворуч – Михайлівська). Фото початку ХХ ст.

Перша з відомих в Острі дерев'яних церков, освячених на честь Христового Воскресіння, за непідтвердженими документальними даними, була збудована 1658 року на кошти наказного остерського сотника Степана Лапеки в центрі міста [Бузун, 2010, с. 60; Пенський, 2011, с. 35]. Якщо цю версію взяти до уваги, то, вірогідно, церква простояла недовго, бо вже в грудні 1663 року місто було спустошене військом короля Яна-Казимира і зазнало суттєвих втрат від пожежі.

У 1678 році в центрі «нового» міста на «торговому майдані перед Козелецькою брамою» кийвським полковником, наказним генеральним осавулом Костянтином Дмитровичем Солониною було збудовано нову дерев'яну церкву Воскресіння Христового. Відомості про існування цієї церкви випадково виявив Олександр Лазаревський на сторінках Євангелія учительного. Оскільки ці відомості залишаються малодоступними для сучасних дослідників, наводимо повний текст напису: «...то есть учительное Євангелие з власти и праці своей купивши благочестивый христоролюбивый и славою рицерскою квитнующийся его мл. пан Константин Дмитриевич Солонина, полковник его войска царского пресветлого величества запорожского киевский в храм надал до Воскресения Христова в Остре, на новом месте стоячей церкви, его коштом и щирим старанием урунованой з горливости своей надаючи, так хотячи мѣть, аби тая книга с того храма, то есть Воскресения Христова, никем отделена не была под проклятием светих отец. Оферована сия книга и вручена в храм звищ менований року 1678, мца марта 14 дня» [А.Л., 1891, с. 299–300].

Історію будівництва цього храму можна частково відтворити за відомостями з «Выписки с книг местских ратуши Острицкой», датованих 10 квітня 1690 року. Тут зазначено: «иж яко бивши през прешлые лета от Бога руиною огненною напущенный на место наше старое и новое сгоревши аж до щенту:

потим яко добродей наш Пан Полковник Киевский не оставляючи место нашего дозволил охотно всем до будування каждому мешканцу, и произвольте ринку бити по хотенню наших жителей дозволил лечь все улюбивши на рынок местце слушное перед брамою Козелецкого нового места близь церкви Воскресения Христова заняли на комори для торгов вшеляких обширнее любви чиему бивши пляцю» [Бузун, 2010, с. 111]. З документа зрозуміло, що церква Воскресіння була побудована після нищівної пожежі міста перед Козелецькою брамою, і біля церкви поступово виник міський базар. Церква була, очевидно, дерев'яною, бо 1790 року оновлена як дерев'яна [Корноухов, 1908, с. 35]. Цим же роком датована найстарша з відомих метричних книг, що зберігалися в церковній ризниці [Ведомость церкви Воскресенской, 1884, арк. 118]. Наприкінці ХVІІІ ст. Воскресенська церква вважалася соборною. Після будівництва нового цегляного Воскресенського храму у 1845 році доля старої дерев'яної церкви невідома. Але вже 1847 року на її місце на базарну площу з берега р. Десни була перенесена дерев'яна Михайлівська церква.

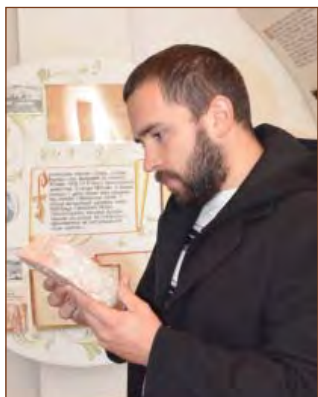
Під час пожежі 1878 року кам'яна соборна Воскресенська церква частково постраждала, а вже через рік була відбудована. Того ж року до церкви прибудована висока триярусна дзвіниця з годинниками під самою банею, споруджена в бароковому стилі (яку помилково деякі дослідники ідентифікують з першою дерев'яною церквою Воскресіння).

Крім позначених на планах міста трьох церков, в Острі впродовж ХVІ – першої половини ХХ ст. діяли кам'яна Михайлівська церква в с. Старогородка (територія старого остерського замку) з приділом Св. Трійці та Успенська церква на території маєтку роду Солонин у с. Татаровщина, а також Хрестовоздвиженська церква, яка згадана в джерелах у середині 30-х років ХІХ ст. [Гейда, 2016, с. 102–106].

Джерела та література

- А.Л.* К истории церквей г. Остра // Киевская старина. – 1891. – Т. 35. – № 11 (октябрь-декабрь). Документы, известия и заметки. – С. 299–300.
- Бузун О.* Історія Остерщини (нариси історії) / ред. О.В. Ткаченко. – Чернігів. – 2010.
- Ведомость церкви Воскресенской города Остра Черниговской губернии за 1884 г. – Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. 679, оп. 2, спр. 5133, арк. 117–120.
- Выписка из журнала заседания Остерской городской думы от 22 июня 1918 г. – ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 340.
- Гейда О.С.* Церкви Остра у XVI–XIX ст. // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Чотирнадцятої міжнародної наукової конференції. – Київ, 2016. – С. 102–106.
- Дело о перенесении церкви в г. Остре. Июнь 1847 г. – 1850 г. – ДАЧО, ф. 127, оп. 1, спр. 3553.
- Іконопис XVII – початку XX ст. Каталог творів з фондів Чернігівського обласного художнього музею. – Чернігів, 2008.
- Корноухов Е.* Алфавитный список церквей Черниговской епархии // Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии. 1906–1908 г. – Чернигов, 1908. – Вып. VII. – Приложения.
- Метрическая книга Михайловской церкви Остерского уезда за 1793–1813 pp. – ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 176.
- Метрическая книга Остерский уезд. Ивановской церкви г. Остра. – ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 187.
- Пенський А.Г., Лавренчук П.Я.* Остер – європейське місто. – Чернігів, 2011.
- Справа планування та інвентаризації міст Чернігівської округи. 1929 р. – ДАЧО, ф. Р. 793, оп. 1, спр. 705.

ДОСВІД КАТАЛОГІЗАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ДАВНЬОРУСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ¹

Олег Ярошенко

співробітник Центру пам'ятокознавства НАН України

Коло наукових зацікавлень:

монументальні пам'ятки давньоруського часу, пам'ятокознавство, археологія Давньої Русі, будівельна кераміка X – XVIII ст.

Наукові дослідження пам'яток давньоруської монументальної архітектури на території Чернігово-Сіверщини за останні тридцять років значно збагатили наші знання з цього питання. Однак розкидані в різноманітних виданнях статті й доповіді вчених гальмують поширення цих знань. Для збору та узагальнення інформації про ці пам'ятки була проведена робота з їх каталогізації. На основі зібраного матеріалу було також створено електронну базу даних «CRONOS». Досвід даної роботи може бути успішно застосований і в інших регіонах, де відомі пам'ятки монументальної архітектури Давньої Русі.

Ключові слова: *давньоруська архітектура, Північне Лівобережжя Дніпра, моніторинг, музеєфікація, каталогізація, археологія.*

Научные исследования памятников древнерусской монументальной архитектуры на территории Чернигово-Северщины за последние тридцать лет значительно увеличили наши знания в этом вопросе. Но разбросанные по различным изданиям статьи и доклады ученых затрудняют распространение этих знаний. Для сбора и обобщения информации об этих памятниках была проведена работа по их каталогизации. На основе собранных сведений была также создана электронная база данных «CRONOS». Опыт данной работы может быть успешно применен и в других регионах, где известны памятники монументальной архитектуры Древней Руси.

Ключевые слова: *древнерусская архитектура, Северное Левобережье Днепра, мониторинг, музеификация, каталогизация, археология.*

The study of Old Rus architectural monuments in Chernihiv-Sivershchyna region conducted over the past thirty years has expanded our knowledge on this issue. However, diverse and sporadic nature of scientists' publications prevents the information from being effectively accessed, shared and used. Therefore the information on the said monuments has been catalogued and employed as the contents of the newly created electronic database «CRONOS». The results of this research can be applied to the study of other regions marked with the finds of Old Rus architectural monuments.

Keywords: *Old Rus architecture, Northern Left-bank Ukraine, monitoring, musefication, cataloging, archeology.*

Давньоруські монументальні споруди X–XIII ст., які є пам'ятками архітектури, мистецтва та культури, – це, без сумніву, видатна спадщина минулого. Охорона, збереження, популяризація та раціональне використання

цього історичного спадку є важливим завданням сучасної науки. У результаті дій різних факторів на території сучасної Білорусі, Росії та України збереглася невелика кількість пам'яток монументального зодчества даного

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом 0116U000902.

періоду, порівняно з країнами Західної Європи. На сьогоднішній день з 250 відомих науці будівель тільки 40 дійшло до нашого часу в більш-менш цілому вигляді. Інші відомі завдяки археологічним дослідженням або ж за даними писемних джерел.

Чернігівська земля, як і Київська, Переяславська, Галицька, Полоцька, Смоленська та Новгородська, зберегла значну кількість монументальних споруд давньоруського часу. На даний момент на території Чернігово-Сіверщини відомі вісімнадцять таких пам'яток. Це споруди різноманітного призначення: релігійного, світського, військово-оборонного. Серед них є вцілілі та зруйновані, музеєфіковані та законсервовані об'єкти. Деякі з них входять до складу історико-архітектурних заповідників, інші використовуються територіальними або релігійними громадами. Розташовані вони в основних історико-культурних центрах регіону: Чернігові, Новгороді-Сіверському, Путивлі та Острі.

Будучи визначними пам'ятками минулого, давньоруські монументальні споруди стають об'єктами досліджень учених, які працюють у різних напрямках (мистецтвознавці, археологи, архітектори, історики, культурологи тощо). Відповідно до спеціалізації дослідників результати їхніх робіт публікуються в спеціалізованих фахових виданнях, які досить часто перебувають поза увагою представників інших напрямів. Наприклад, археологи не дуже добре обізнані з мистецтвознавчими та культурологічними публікаціями і навпаки. Якщо ж мова йде про такі специфічні розробки, як хіміко-петрографічне вивчення будівельних розчинів, мінералогічні дослідження будівельного каменю, хіміко-технологічні дослідження мозаїк, то часто відомості про них не виходять за межі досить вузького кола спеціалістів. Так само, зазвичай, залишаються маловідомими широкому загалу, незважаючи на наукову цінність чи змістовність, публікації регіональних дослідників, оприлюднені в малотиражних місцевих виданнях. Це значно гальмує процес дослідження пам'яток.

Певною мірою цю проблему може вирішити робота з каталогізації пам'яток. Утім, єдиним подібним виданням до сьогодні лишається каталог П.О. Раппопорта, опублікований понад тридцять років тому – у 1982 році –

у серії «Свод археологических источников» [Раппопорт, 1982]. У цій праці було узагальнено дані про всі відомі на той час пам'ятки давньоруського монументального зодчества, подано їх коротку архітектурно-археологічну характеристику, відомості щодо досліджень та реставрації. Значення цієї роботи важко переоцінити, утім, за час після її видання з'явилися численні нові наукові розробки, були відкриті нові монументальні споруди XI–XIII ст. На сучасному етапі існує нагальна потреба в систематизації цих відомостей із занесенням їх до каталогу, принаймні на регіональному рівні.

Подібна робота була розпочата в ході архітектурно-археологічних досліджень таких пам'яток монументального зодчества Давньої Русі в Чернігово-Сіверському регіоні, як «княжий терем» у Новгороді-Сіверському (2003 та 2013 рр.) [Черненко, Казаков, Кедун, 2004, с. 341–342], Благовіщенська церква (2007–2008 рр.) [Черненко, Казаков, Печений, 2010, с. 314–315], прибудови та основний масив Спасо-Преображенського собору (2012–2014 рр.) [Черненко, Новик, Іоаннісян, 2015, с. 328–338] у Чернігові. Вона полягала в збиранні та каталогізації відомостей щодо пам'яток архітектури XI–XIII ст., а також здійсненні моніторингу їх сучасного стану.

З осені 2015 року ця робота проводиться систематично в рамках виконання науково-дослідної теми 0116U000902 [Ярошенко, 2015, с. 156–161]. Її змістом є здійснення комплексного архітектурно-археологічного дослідження збережених, музеєфікованих та археологізованих пам'яток монументального зодчества Північного Лівобережжя XI–XIII ст. релігійного й світського призначення. Робота спрямована на їх каталогізацію, а також на визначення науково обґрунтованих заходів для їх збереження, реставрації, використання та популяризації.

За результатами робіт підготовлено каталог «Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст.», що ввібрав дані про всі відомі на цей час пам'ятки монументального зодчества Давньої Русі історичної Чернігово-Сіверщини. Структура каталогу побудована за алфавітним принципом, незалежно від хронології, функціонального призначення чи розмірів об'єкта. Статті

каталогу про пам'ятки монументального будівництва XI–XIII ст. відповідають основним вимогам науково-енциклопедичних видань, надаючи в стислій формі інформацію про наукову, історичну та культурну цінність кожного об'єкта [Теоретичні, 2011, с. 107–115]. Для визначення розміру статті враховується наукова, історична й культурна цінність пам'ятки, а також ступінь її збереженості та вивчення.

Схема статей:

Заголовок статті.

- Сучасна назва пам'ятки.
- Охоронний статус пам'ятки.
- Сучасна адреса, згідно з адміністративним поділом України.
- Охоронний номер.

Інформація про місцезнаходження (місце пам'ятки в топографічній структурі на час її створення).

Коротка характеристика джерельної бази та літератури.

- Перші писемні відомості про пам'ятку.
- Найдавніші відомі зображення пам'ятки.
- Історія обстежень та досліджень.

Опис збережених решток.

Датування пам'ятки в науковій літературі.

Реконструкція первісного плану та визначення архітектурного типу споруди.

Опис будівельної техніки та будівельних матеріалів.

Декоративне оформлення інтер'єру.

Історична частина:

- Час та історія створення пам'ятки, ім'я засновника за свідченнями писемних джерел.

- Будівельна історія, суттєві зміни (прибудови, перебудови, реконструкції, ремонти, втрати, реставраційні роботи тощо).

- Особливості художнього рішення, наслідування архітектурної школи.

- Сучасний стан та/чи використання.

Список архівних документів, першоджерел та літератури.

Ілюстрації: схеми, обміри, реконструкції, замальовки та світлини.

Паралельно зі створенням каталогу для узагальнення зібраних даних писемних, картографічних, іконографічних джерел, у тому числі архівних і бібліографічних матеріалів, була розроблена модель електронної бази

даних, яка отримала назву «CRONOS». Програма розроблена на волонтерських засадах групою київських програмістів (О.В. Куликова, І.А. Курченко, Я.В. Виговський, О.А. Курков). Вона реалізована як клієнт-серверний додаток, написаний мовою програмування Java, HTML та JavaScript у взаємодії з СУБД MySQL. Ця реалізація програми забезпечує мультиплатформність та гнучкість додатків, що своєю чергою дозволяє розгорнути програму «CRONOS» як на змінних носіях, так і на локальних комп'ютерах-користувачах та серверах. Доступ до графічного інтерфейсу програми відбувається через браузер локально або через мережу.

Програма «CRONOS» забезпечує зберігання в базі даних фотографій, креслень та малюнків пам'яток, а також їхній опис, історію дослідження, бібліографію.

Збереження географічної інформації реалізується у двох варіантах: 1) текстове поле, у якому вказано місце розташування пам'ятки відповідно до адміністративно-територіального поділу України; 2) прив'язка до ГІС Google Maps із зазначенням відповідних координат на географічній карті.

Частиною програми є система фільтрів та текстовий пошук, що дозволяє швидко знайти необхідну інформацію, яка міститься в базі даних.

Програма була успішно апробована на прикладі пам'яток монументальної архітектури Чернігово-Сіверщини. У базу даних програми «CRONOS» внесено відомості про найдавніші з уцілілих пам'яток храмового монументального зодчества України – Чернігівський Спасо-Преображенський собор початку XI ст., Борисоглібський та Успенський собори, Іллінську та П'ятницьку церкви XII–XIII ст.; княжі тереди Чернігова й Новгород-Сіверського XI – початку XIII ст. та інші будівлі. Результат апробації показав, що використання подібної системи підходить і для інших територій, на яких сконцентровані давньоруські монументальні будівлі, різноманітні як за функціональним призначенням, так і за ступенем збереженості, датуванням, ступенем дослідження, сучасним використанням.

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що різнобічне вивчення та каталогізація середньовічних пам'яток монументальної

архітектури Північного Лівобережжя має як науково-теоретичне, так і практичне значення. По-перше, це дає можливість забезпечити повноцінні заходи, спрямовані на реалізацію нагальних завдань з охорони, використан-

ня та популяризації об'єктів середньовічної архітектурної спадщини. По-друге, сприяє узагальненню та розповсюдженню результатів архітектурно-археологічних досліджень пам'яток.

Джерела та література

Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв.: каталог памятников // Свод археологических источников. Вып. Е1-47. – Ленинград, 1982.

Черненко О.Є., Казаков А.Л., Кедун І.С. Археологічні дослідження в Новгород-Сіверському в 2003 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр.: Збірка наукових праць / за ред. Н.О. Гаврилюк. – Київ, 2004. – Вип. 6. – С. 341–342.

Черненко О.Є., Казаков А.Л., Печений Є.В. Дослідження на території Чернігівського Дитинця у 2008 році // Археологічні дослідження в Україні 2009 р. – Київ, 2010. – С. 314–315.

Черненко О.Є., Новик Т.Г., Іоаннісян О.М. Прибудови Чернігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами археологічних досліджень) // Могилянські читання 2014 року. Зб. наук. пр. Давньоруські храми: дослідження та збереження. – Київ, 2015. – С. 328–338.

Ярошенко О.М. Моніторинг сучасного стану пам'яток давньоруської монументальної архітектури Північного Лівобережжя // *Opus mixtum*. – Київ, 2015. – № 3. – С. 156–161.

Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» / авт. й упоряд. Гаврилюк Л.О., Горбик В.О. (кер.), Денисенко Г.Г., Кот С.І., Піскова Е.М., Скрипник П.І., Федорова Л.Д. – Київ, 2011.

Науково-популярне видання

Opus mixtum

№ 4

*Запрошуємо до співпраці
благодійників та меценатів*

*Телефон бухгалтерії Музею історії
Десятинної церкви:*

246-47-62

Підписано до друку 15 грудня 2016 року
Формат 210 × 297
Умов. вид. арк. 20

Адреса редакції:

01001 Київ-1, вул. Володимирська, 2
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kiev.ua